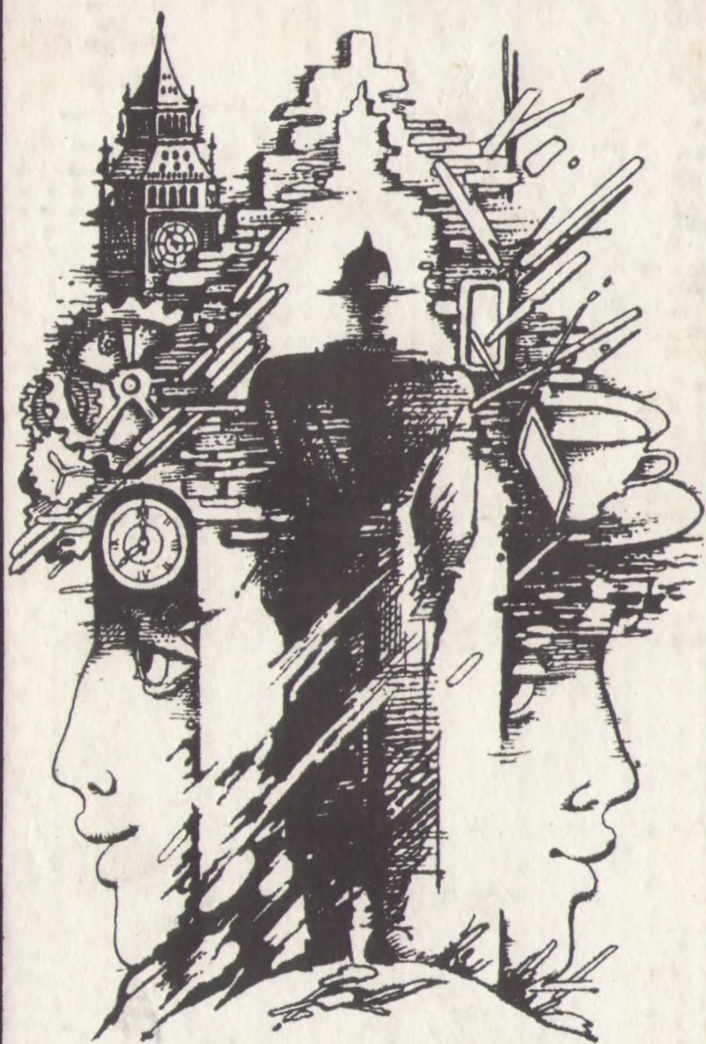

Вершини світового письменства

РІЧАРД ОЛДІНГТОН
СМЕРТЬ ГЕРОЯ

РІЧАРД ОЛДІНГТОН

СМЕРТЬ ГЕРОЯ

**З англійської переклав
Юрій Лісняк**

**Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»**

1988

RICHARD ALDINGTON
DEATH OF A HERO
1929

Один з антивоєнних романів, який автор назвав «історією життя людини мого покоління, загиблої у першу світову війну». Герой роману Джордж Вінтерборн у пошуках незалежності пориває з сім'єю і живе в Лондоні. У стані душевної кризи, викликаній багатьма обставинами, він іде добровольцем на фронт, і його смерть — власне, замасковане самогубство. Джордж виявився самотнім, і це призвело його до загибелі. Автор розвінчує шовіністичні гасла буржуазії, показує справжню суть першої світової війни.

Один из антивоенных романов, который автор назвал «историей жизни человека моего поколения, погибшего в первой мировой войне». Герой романа Джордж Винтерборн в поисках независимости порывает с семьей и живет в Лондоне. В состоянии душевного кризиса, вызванного многими обстоятельствами, он идет добровольцем на фронт, и его смерть — не что иное, как замаскированное самоубийство. Джордж оказался одиноким, и это привело его к гибели. Автор разоблачает шовинистические лозунги буржуазии, показывает настоящую сущность первой мировой войны.

Передмова Ірини Кієнко

О 4703000000—188 КУ 8.584.88
M205 (04)—88

ISBN 5-308-00171-5

© Український переклад,
передмова, художнє
оформлення.
Видавництво «Дніпро»
1988 р.

РІЧАРД ОЛДІНГТОН І ЙОГО РОМАН «СМЕРТЬ ГЕРОЯ»

За своє досить довге життя, а прожив він трохи більше сімдесяти років, Річард Олдінгтон створив не так вже й багато художніх творів. Крім кількох поетичних збірок («Образи», «Образи війни», «Образи бажань» та ін.), з-під його пера вийшло сім романів: «Смерть героя» (1929), «Дочка полковника» (1931), «Всі люди — вороги» (1933), «Жінки повинні працювати» (1935), «Справжній рай» (1937), «Семеро проти Рівза» (1938), «Знехтуваний гість» (1939) і дві збірки оповідань «Шляхи до слави» (1930), «Смиренні відповіді» (1932).

Не важко помітити, що всі ці твори написані протягом одного десятиліття, яке у творчому відношенні було для Р. Олдінгтона напрочуд щасливим і плідним. Ще раз, уже в середині 50-х років, письменник спробує повернутись до белетристики, створить роман про сповнене пригод життя відомого італійського авантюриста Казанови, але це буде найслабший і найневдаліший його твір. Вичерпавши себе як прозаїк (і не останню роль тут відіграла англійська буржуазна преса, яка вихід кожного його нового роману супроводжувала в кращому випадку — холодним і зневажливим мовчанням, а в гіршому — шаленими безпідставними нападками, навіть цькуванням автора), все подальше життя Р. Олдінгтон присвятив перекладацькій діяльності, літературознавству. Він створив декілька біографій видатних письменників, серед яких Вольтер, Р. Л. Стівенсон, Д. Г. Лоуренс, непересічних політиків тощо. Особливо в'їдливих нападок з боку буржуазної журналістики зазнав письменник після виходу біографії «національного героя» Великобританії полковника-шпигуна Лоуренса Аравійського, образ якого був розвінчаний Р. Олдінгтоном.

Р. Олдінгтон мав бурхливий письменницький темперамент, а перо — гостре й безжальне, він висміював різні вади не тільки своїх ворогів, нерідко перепало «на горіхи» й друзям, тим, кого він щиро любив і поважав. Образ не прощав ніколи й нікому.

На відміну від буржуазної Англії, яка не могла пробачити Олдінгтонові критичного пафосу його творчості, незалежності в поведінці, в нашій країні романи письменника, починаючи з тридцятих років, тобто з моменту виходу російською мовою його першого твору, користувались надзвичайною популярністю. Він

вважався чи не найкращим англійським письменником того часу, а романи «Смерть героя» та «Всі люди — вороги» зостаються серед улюблених книг радянських читачів і понині.

Річард Олдінгтон народився 8 липня 1892 року в містечку Портсі в родині провінційного адвоката. Батько, що зібрав прекрасну домашню бібліотеку, прищепив хлопчику любов до літератури. Майже все дитинство та юність Річарда пройшли в сільській місцевості. Від спілкування з природою стриманої в своїй красі Англії та знайомства з найкращими зразками світової літератури в майбутнього письменника сформувались певні уявлення про красу та правду. Тож викликають тугу описи суто англійських пейзажів у «Смерті героя». Вони виглядають невеличкими острівцями миру й спокою в шаленому морі авторського гніву й сарказму. Саме в повднанні ліричних відступів з сатиричною патетикою виявляється художня самобутність Р. Олдінгтона, що вирізняє його з-поміж інших англійських сатириків ХХ ст.

Естетичні підвалини, закладені в дитинстві, виявилися напрочуд міцними. Їх не спромоглися зруйнувати навіть наставники Дуврського військового коледжу, де готували «справжніх чоловіків» — «становий хребет Імперії» (за Р. Кіплінгом) і якому Р. Олдінгтон дає трохи інше визначення, суто сатиричне — «часточка заду Імперії, якому перепадають усі штурхани». Закінчивши ненависний коледж, Річард продовжує свою освіту в Лондонському університеті, але недовго. Через нестатки він змушений кинути навчання і розпочати самостійне життя як журналіст. У цей же приблизно час Олдінгтон приєднується до групи поетів-імажистів — представників формалістичного напрямку в англійській та американській поезії, теоретиком і засновником якого вважають американського поета-модерніста Езру Паунда. Незважаючи на молодість, Р. Олдінгтон швидко стає одним із лідерів імажизму.

Перша світова війна, на яку він — здорова, енергійна молода людина, сповнена величних ідеалів, — записався добровольцем і з якої повернувся додому контуженим, виснаженим духовно й фізично, розчарованим ветераном, перекраєла людську й творчу долю Р. Олдінгтона навпіл — на довоєнну та повоевну. Все, що він напише потім, після війни, нестиме на собі в більшій чи меншій мірі відбиток пережитого.

1939 року письменник залишив Англію назавжди. Спочатку він оселився в Сполучених Штатах Америки, а 1946 року перебрався до Франції, де й помер у 1962 році. Фактично цей період його життя перетворився на роки вигнання. Сумні роки... Але стався й один — надзвичайно світлий — епізод. Незадовго до своєї смерті Р. Олдінгтон відвідав Радянський Союз. Тут було відзначено сімдесятиріччя письменника, тут він побачив і відчув такі

прояви читацької та людської поваги, любові, про які міг тільки мріяти.

Річард Олдінгтон належить до того покоління, яке прийнято називати «втраченим». Коли мова заходить про це явище, називають трьох авторів, власне три твори, що побачили світ майже одночасно. Це — «На Західному фронті без змін» (1928) Е. М. Ремарка, «Прощавай, зброє» (1929) Е. Хемінгуея та «Смерть героя» Р. Олдінгтона. «Що таке втрачене покоління?» — запитує А. Старцев, автор післямови до чотиритомного російського видання творів Е. Хемінгуея. І пояснює: — Так назвали на Заході після світової війни 1914—1919 років молодих фронтників, тяжко травмованих війною, які не зуміли знайти свого місця в повоєнному світі. Це були немовби невраховані жертви війни, люди, що зазнали поразки, незалежно від того, у військах якої імперіалістичної держави вони воювали, тієї, що перемогла, чи тієї, що зазнала поразки. Сама назва походить від Хемінгуея. «Всі ви — втрачене покоління», — говориться в епіграфі до його першого роману «Фівста».

Але слід відмітити, що коло творців літератури «втраченого покоління» значно ширше і не обмежується, звичайно, трьома авторами. До нього входили романісти, які писали не тільки й не стільки про людину на війні, хоча й цей аспект не залишився поза їхньою увагою, а й про наслідки війни у всіх сферах людського життя. Не випадково і в цих трьох, так би мовити, класиків роману «втраченого покоління» є ще твори, в яких ставляться проблеми адаптації воєнного покоління у мирні часи, переоцінка цінностей, яка виявляється в неприйнятті тієї соціальної системи, що призвела до загибелі мільйонів людей. Неможливо, говорячи про роман «Прощавай, зброє», не згадати «І сходить сонце» Е. Хемінгуея. У Е. М. Ремарка після «На Західному фронті без змін» вийшов роман з промовистою назвою «Повернення додому». Разом з романами Й. Рота («Павутипня», «Готель «Савой») вони виділилися у свій особливий німецький різновид роману — «про повернення на батьківщину». Про близькі й віддалені наслідки війни разом з Е. Хемінгуеєм писали і Ф. С. Фіцджеральд, і Е. Камінгс, і Дос Пассос. Англійці О. Хакслі та І. Во не брали безпосередньої участі в воєнних діях першої світової війни, проте гостро відчули процес духовного виснаження майже цілого покоління, нею спричинене, про що свідчать такі романи, як «Жовтий Кром» (1921), «Танок блазнів» (1923), «Мерзенна плоть» (1930) та інші. У цих творах підведено підсумок тому, що сталося з молодим поколінням, зв'язано в тугий вузол минуле з сьогоденням, викладено трагічну історію молодих людей, які чесно воювали, а після війни не спромоглися знайти свого місця в лицемірному

бездушному світі. Особлива увага в названих творах відводилась дослідженню психологічних змін, зрушень у свідомості тих, хто пережив воєнне лихоліття.

Але навіть серед цих першорядних, талановитих творів, перейнятих антивоєнним пафосом, протестом проти кривавого безумства, перший роман Р. Олдінгтона вирізняється масштабністю зображених подій, широкими соціальними й хронологічними межами оповіді, більш реальними оцінками й аналізом суспільних, політичних, духовних, моральних причин, які призвели до світової катастрофи.

Своєрідним продовженням «Смерті героя» можна вважати інший роман Р. Олдінгтона — «Всі люди — вороги». Він присвячений пошукам головним героєм — колишнім фронтовиком Тоні Кларендоном — сенсу буття, його відчайдушним спробам налагодити мирне повоєнне життя. Врешті-решт він, на відміну від більшості героїв цього типу, знайде своє примарне щастя на італійському острові Еа, де поєднає свою долю з долею коханої жінки.

Менше пощастило головній героїні роману «Дочка полковника» Джорджі Смізерс, що живе в провінційному містечку Клів. Її особиста драма зумовлена наслідками війни та «вікторіанським» родинним вихованням. Нещасна дівчина не може знайти собі судженого серед жителів провінції. Вони дурні, нікчемні, самовдоволені. А найкращі юнаки — сильні, красиві, розумні — полягли на полях війни.

Звичайно, розповідь про загублену юність вимагає особливо го — гостродраматичного, навіть трагічного тону оповіді. І саме в такій тональності зображуються герої Хемінгуей, Ремарка, Рота. Інша річ — персонажі англійських авторів. У І. Во, О. Хакслі вони трагікомічні, тобто трагічна доля молодого покоління розкривається засобами комічного, вживанням сміху різних відтінків.

Не відмовляється від сатиричної традиції, напрочуд плідної в англійській реалістичній прозі, і Річард Олдінгтон. Взагалі за своєю манерою оповіді він ближчий до Дж. Свіфта, ніж до сучасних йому письменників. Його сатира, в якій переважає пафос заперечення, часто набуває форм експресивних публіцистичних виступів, його твори переповнені не зневажливо-холодною й гидливою іронією, а сарказм — злий, патетичний, нуртівний, неначе вулкан. А з О. Хакслі та І. Во Річарда Олдінгтона єднає прагнення сполучити психологічний аналіз внутрішнього світу людини з критикою негативних суспільних явищ засобами сатири. Але герой першого роману Р. Олдінгтона не постає смішним, він виводиться автором з-під критики, а осміюється лише його оточення, ті люди, той соціальний лад, що спричинили його смерть. Сміх цей не життєствердний, а страшний, гіркий, злий, одне слово — гро-

тесковий. Тому трагічне й комічне не поєднуються в зображенні однієї людини, а чергуються, кожному персонажеві відповідає якась певна тональність. Щодо гротеску, необхідною умовою якого є поєднання різнопланових явищ, різнорідних понять, то письменник створює його завдяки поєднанню комічного, смішного з бридким, жахливим.

Розповідь в романі ведеться від імені бойового товариша головного героя, з яким вони разом навчалися на офіцерських курсах. Оповідач детально відтворює життєвий шлях Джорджа Вінтерборна і в такий спосіб намагається не лише віддати данину пам'яті друга, а й звести рахунки з минулим, з Британською Імперією, цією «старою сукою», яка приречла хробакам на поталу ціле покоління, загнавши його в окопи війни. До його скорботи й гніву примішується почуття власної провини за те, що він зостався в живих і тим самим зрадив братство полеглих.

Вважається, що в першому романі Р. Олдінгтона немає позитивного героя, що вже сама назва, глибоко іронічна й зла, відмітає найменший натяк на нього. Справді, воєнна обстановка, як її бачить автор,— виснажлива, сповнена бруду окопів, смороду отруйних газів і нашіврокладених трупів — мало сприяє проявам людяності, героїзму. Джордж Вінтерборн не герой, скоріше, він — жертва. Це буржуазна лицемірна Англія протягом усього його короткого життя нівечила Вінтерборна морально й інтелектуально, а після самогубства канонізувала його, занесла в пантеон «героїв», полеглих за Імперію.

Але все ж таки позитивний герой в романі є. Він утілений не в якомусь конкретному образі, а в колективному портреті тих, хто пройшов через окопи першої світової й зберіг у своєму серці почуття солдатського братерства, потяг до справедливості, чуйне сумління. Це і сам безіменний оповідач, якому не дає спокою смерть товариша, це і англійський письменник Олкотт Гловер, теж фронтовик, до якого звертається Річард Олдінгтон з листом-передмовою, розкриваючи задум роману, це й ті прості солдати, що на своїх плечах винесли найтяжчий тягар війни. Їм усім присвячені кращі, сповнені високого ліризму сторінки, позбавлені будь-якої сентиментальності.

Цьому особливому братерству й протиставить автор довоєнну Англію, про яку пише дуже докладно і з якої глузує нещадно. Воєнні картини займають порівняно небагато місця в романі. Автор починає з Англії 1890 року, відтворює її соціальний портрет, показує лицемірство, святенництво, твердолобий оптимізм тих часів, коли королева Вікторія осідлала волю народу, а «імущі класи вмостились йому на шию».

«Вікторіанська доба» — час правління королеви Вікторії

(1837—1901), «золота доба» англійської буржуазії. І справді, Англія домоглася абсолютної монополії на світовому економічному ринку, перетворилась у наймогутнішу колоніальну державу світу. Саме тоді вона почала офіційно називатися Британською Імперією. Імперія «працювала», неначе надійна, добре змащена машина. Центральне місце у цій імперії займав «лицар наживи», якого нічого, окрім власного благоденства, не цікавило. Англійська буржуазія виробила цілий кодекс моральних норм і правил, які прикривали розбійницьку суть імперіалістичної політики, замішапої на крові й поті жителів колоній. Під личиною святенницької добропристойності приховувались найбридкіші вади, найганебніші вчинки, ниці пристрасті.

Точний портрет буржуа вікторіанських часів, його психологію, його спосіб мислення відтворив Дж. Голсуорсі в «Сазі про Форсайтів», а ще раніше — Ч. Діккенс — в романі «Домбі й син».

На тлі вікторіанської Англії розвивається й родинна «сага» Вінтерборнів. Основна увага автора зосереджена на довоєнних сценах приватного життя героїв, на виявленні тих причин, що змусили Джорджа записатись добровольцем на фронт і за тиждень до примирення підставити своє тіло під кулеметний вогонь. Автор прискіпливо приглядається до життя героя з моменту народження (не забуваючи зробити екскурс і в родинне життя, а точніше — в родинні сварки й чвари не тільки батьків Джорджа, але й діда та бабусі) і до його смерті. Отже, виходячи з сюжету, можна було б сприймати «Смерть героя» як традиційний «роман виховання». Але легко помітити різницю між твором Р. Олдінгтона і таким романом виховання, скажімо, як «Історія Генрі Есмонда» В. Теккерея. Річ у тім, що Олдінгтон бере тільки сюжетну схему, а наповнює її зовсім іншим — злободенним змістом, відтворюючи певні тенденції, життєві реалії початку століття. Він, як і його колеги О. Хакслі та І. Во, створює пародію на «роман виховання».

На зміну уповільненому, самовдоволеному плину «вікторіанського» життя прийшла доба потрясінь і різких поворотів в історичному розвитку. Разом з королевою Вікторією Великобританія поховала і свою могутність. На порозі стояло ХХ століття. Воно диктувало свої ритми, швидкі й безжалісні, ритми економічної й політичної конкуренції, ритми війни, що заповнили не тільки Англію, а й весь Західний світ. Нова дійсність спричинила злам у світогляді буржуазного інтелігента (чи то англійця, чи американця, чи німця), вона вимагала нового осмислення життя, нетрадиційних форм відображення, втілення незнаного, раніше досвіду. Кожен ішов своїм шляхом, а в результаті виявилось, що творчі експерименти І. Во, О. Хакслі, Е. Хемінгуея, Ф. С. Фіцджеральда багато в чому збігаються.

Сам Р. Олдінгтон називає «Смерть героя» — «романом-джазом» і цим перекидає місток до творчості Ф. С. Фіцджеральда, який перший виявив визначальні риси «добри джазу» і відтворив їх у своїй прозі. Джаз — це неоднорідне музичне явище, його історія розпадається на декілька періодів, які мають свої характерні ознаки. В часи Р. Олдінгтона джаз переживав пору свого дитинства. Тепер цей різновид джазу називається традиційним. В основному його визначають дві риси: імпровізація та швидка зміна ритму, яка, в свою чергу, не дозволяє музиці бути гармонійною, порушує її лад. Імпровізація є й у «Смерті героя», так само як і різкі контрасти, і швидка зміна тону, калейдоскопічність сцен і подій.

В романі п'ятеро його учасників — оповідач, батько й мати Джорджа, його жінка й коханка — виконують кожне свою «імпровізацію» на тему, що її пропонує Р. Олдінгтон, — «смерть героя». Таку назву має третя частина дванадцятої сонати Бетховена — жалобний марш на смерть героя. Для автора й оповідача тема безумовно трагічна. Поеднання «джазового ритму» з високим пафосом класичного твору дозволяє письменникові майстерно й точно відтворити особливу атмосферу трагічного, розірваного й негармонійного буття «втраченого покоління». Інші персонажі, ведучи свою музичну партію, перетворюють жалобний марш на «легку» музику. Їхнє ставлення до головної події роману сприяє їх сатиричному, відразливо-комічному освітленню.

Кожна з частин роману має назву, яка є відповідним музичним терміном і передає темп, але не оповідає як такої, а скоріше темп психічного відчуття оповідачем плину часу, який то розтягується (на війні), то навпаки — ущільнюється («вікторіанська» Англія), залежно від подій і самопочуття персонажів.

Пролог має назву «*Allegretto*», що означає: «помірно-швидко». В цій невеличкій частині твору йдеться про те, як реагували на звістку про «геройську» смерть Джорджа його рідні та близькі. Уже тут (як і належить прологові) намічені «больові точки» оповіді, виведені на сцену основні учасники трагічного фарсу, в загальних рисах окреслена доля головного героя, оскільки читач повинен, за задумом автора, не стільки стежити за розвитком подій, скільки замислитися над причинами того, що сталося з Джорджем і його ровесниками. Зміст роману, сконцентрований у пролозі, виявляється тією самою темою, яку будуть варіювати персонажі в трьох частинах роману.

Особливу увагу привертає подружжя Вінтерборнів, яким оповідач роздає характеристики, нещаче ляпаси. Ось перший опис тихого й лагідного батечка Вінтерборна: «...егоїстичний альтруїст (тобто

завжди схильний хвалити себе за те, що зрікся чогось такого, чого боявся або не хотів), він мав особливий хист півечити життя тим, хто його оточував. Просто диво, скільки непоправного лиха може накоїти добра по суті людина... Він знівечив життя своїй дружині... знівечив життя й дітям... знівечив життя своїм друзям та клієнтам... а вже своє власне життя знівечив просто капітально. То було єдине діло, яке він зумів зробити по-справжньому сумлінно, ґрунтовно, до кінця».

Матір Джорджеву автор змальовує ще огиднішою й бридкішою за батька. В свої п'ятдесят років вона уявляє себе чарівною сімнадцятилітньою пустункою, а насправді це «взірець... зажерливої, скупой... міщанки». Її аж ніяк не засмутила звістка про смерть сина, навпаки — вона була рада можливості зіграти роль безутішної матері, вимагаючи від свого чергового коханця співчуття у ліжку. Негідна поведінка матері Вінтерборна дає оповідачеві всі підстави називати її «садисткою-некрофілкою». Таке визначення переводить її до розряду людей, «любителів мертвяків», що хоч і не безпосередньо, але винні у смерті таких, як Джордж Вінтерборн. А щоб у читача не залишилося жодних сумнівів щодо цього, Р. Олдінгтон прямо звинувачує їх: «В цьому й полягає трагедія Англії, що війна нічого не навчила її Вінтерборнів і що нею правили карикатурні, розгублені й безпорадні люди, які заповнили всі посади державної служби, а молодь у розпачі склала руки. *Gott, strafe England*¹ — ось молитва, котра була почута, й небо покарало Англію, позбавивши її розуму до такої міри, що вона лишила карикатурних Вінтерборнів при владі й удавала, ніби вони на щось годяться. А ми й далі миримось з цим, нам не вистачає навіть духу викинути цих карикатурних маріонеток давньої Англії в переддвер'я пекла, де їм і місце». Автор, сповнений відрази й гніву, проводить демаркаційну лінію між двома поколіннями, виявляє коріння конфлікту між дітьми, що провели свої кращі роки в окопах, та батьками, які правили країною так безглуздо, некомпетентно, що спричинили світову бойню.

«*Vivace*» (назва першої частини) означає «жваво, швидко». Швидкий темп оповіді зумовлений не тільки тим, що тут ідеться про досить довгий проміжок часу, а й специфікою зображення дійових осіб. Всі вони — маріонетки. Швидкі безглузді дії, метушня позбавляють їхнє існування будь-якого сенсу.

Однак, незважаючи на ядучі інвективи на адресу персонажів, незважаючи на право сатирика бути небезстороннім і часом навіть необ'єктивним, Р. Олдінгтон намагається зберегти справедливе став-

¹ Боже, покарай Англію (нім.).

лення до людей, подібних до батька й матері Вінтерборна, дошукується причин, які спотворили душі цього подружжя. Він змальовує три покоління Вінтерборнів, починаючи з Джорджевих дідуся й бабусі. Дорогоцінна бабуся, скалічена вікторіанською мораллю, висотала, неначе упир, зі свого сина всю волю, позбавила самостійності, зробила з нього телепня й мамулу. А невістку Ізабеллу перетворила на «першокласну суку», яка тепер уже із своїх власних дітей вибиває дух вільнодумства й свободи, виховуючи їх згідно з кодексом «британця». Неоціненну допомогу в цій титанічній справі вона отримує від коледжу, де навчається її син. Начальники і наставники цього шанованого навчального закладу готують майбутніх солдатів, бездушні машини для вбивства. Директор коледжу полюбить цитувати «зворушливі і вже справді невмирущі рядки Редьярда Кіплінга, що кінчаються словами: «Тоді ти, сину, будеш чоловіком». Адже це так важливо — навчитись убивати. Так, поки не вмієш убивати, ти не можеш стати чоловіком, а тим більше — джентльменом», — іронічно додає автор.

Звичайно, Джордж, маючи чутливу душу поета, не став довершеним продуктом англійської системи виховання. Йому ненависні імперські амбіції Великобританії, її колонізаторська пиха. Але таких, як Джордж, не так уже й багато. Значно частіше англійська школа виховує, на думку автора, таких людей, як лейтенант Еванс, фронтовий командир Джорджа Вінтерборна. Р. Олдінгтон змальовує тип, у якому сконцентровані провідні прикмети носія колонізаторської психології, намагаючись зберегти об'єктивність. Але вад в образі Еванса виявляється набагато більше, саме вони в значній мірі формують тип середнього англійця.

Отже, в першій частині показано два традиційних для роману виховання етапи формування особистості Джорджа — дитинство в лоні вікторіанської родини та раннє отроцтво — у військовій школі. Можна з певністю твердити — все, що визріло хорошого та доброго в душі юнака, відбувається не завдяки сімейному та шкільному вихованню, а всупереч йому, в завуальованому протиставленні з ним. «Жваво-швидка» частина роману закінчується для героя повним розривом з родиною. Для Джорджа починається пора самостійного життя, про яке йдеться в другій частині «*Andante cantabile*» — «Повільно, співуче». Можливо, ця частина має таку назву тому, що вона присвячена інтимним переживанням героя, його коханню до Елізабет і Фанні. Але й тут тон оповіді досить саркастичний, безжалісно-іронічний.

Як і попередня, друга частина роману розпадається в свою чергу на дві частини, але якщо в першій частині дія відбувається, так би мовити, в вертикальному напрямі, в хронологічному вимірі, то в другій показано горизонтальний зріз — дві сфери життя

героя — інтимна, та, що стосується Елізабет і Фанні, й професійна, пов'язана з журналістикою й мистецтвом.

Порвавши з рідною домівкою, Джордж як журналіст-початківець з головою поринає в бурхливий вир «літературно-мистецького» Лондона. Автор, спираючись на свій власний досвід роботи в журналах, дає нищівну характеристику буржуазній журналістиці — заняття, яке «можна визначити дуже коротко, але точно, як найпринизливіший різновид найпринизливішої розпусти — проституцію розумову».

Коли інтелектуальну атмосферу літературно-художнього Лондона на зламі двох століть (про яку мова йде в першій частині роману) визначають такі письменники, як Р. Л. Стівенсон, Р. Кіплінг, Т. Гарді, Дж. Голсуорсі (його ім'я Р. Олдінгтон не називає прямо, а дається прихована цитата з «Саги про Форсайтів» — «консолі знов ідуть вище номіналу») і тільки О. Уайлд в загальну картину реалістичного розвитку літератури не «вписується», то через якихось десять — п'ятнадцять років обставини суттєво змінюються. На перший план виступають нереалістичні авангардистські, декадентські течії. Багатьох представників цих напрямів Р. Олдінгтон знав особисто. За сатиричними, гротесковими масками Френка Апджона, гера Шобба, товариша Бобба, містера Тобба ховаються конкретні особи — люди, які певною мірою визначали художню політику довоєнної Англії. Треба сказати, що Р. Олдінгтон не завжди був справедливий до них, на сторінках «Смерті героя» він зводив ніби рахунки за давні образи, але сатирик висміював своїх колег по перу не стільки як конкретних людей, скільки як лідерів, проводирів певних напрямів у мистецтві, галасливих і неплідних, зумовлених головним чином модою, а не обставинами.

Боббом в романі названо Д. Г. Лоуренса, який, до речі, був другом Р. Олдінгтона. Високо оцінюючи талант цього письменника, Р. Олдінгтон, проте, гостро критикував його за пристрась до глобальних філософських ідей, в яких теософія сполучалася з перекрученням вчення Фрейда.

Ім'ям Френка Апджона наділено соратника Р. Олдінгтона по імажизму — Езру Паунда. Мабуть, йому дісталися найдошкульніші характеристики від автора «Смерті героя». Але безжальність і безкомпромісність сатирика обумовлені ситуацією того часу, полемікою реалізму з модернізмом. «Містер Апджон був по-справжньому велика людина, — глузує автор. — Він був Художник. Геть позбавлений і сліду внутрішньої оригінальності, він саме через це намагався бути оригінальним і шороку винаходив нову течію в живописі». Автору картини «Христос у борделі в Блумзбері» не сидиться на місці, він весь поринув у пошуки нового в мистецтві. То добродії Апджон наслідує повітне французьке мистецтво, то по-

чинає писати яскравими пуантилістськими крапками, то експериментує з формою і кольором у дусі футуризму. На час зустрічі Джорджа з послідовником новітніх течій в живопису, його приятель проповідує супрематизм.

Життя підтвердило правоту і прозорливість Р. Олдінгтона щодо небезпеки формалістських захоплень. Езра Паунд був, безумовно, талановитим художником, митцем, але він дискредитував своє ім'я, занепастив свій талант. З такою ж легкістю, з якою він у гонитві за модою міняв один мистецький напрям на інший, Е. Паунд змінив і свої погляди на державний лад. Він став активним прихильником італійського фашизму. Його розуміння цієї страшної політичної сили було легковажним і несерйозним. Але за свою легковажність йому довелося потім розплачуватися все життя.

Одного з найвизначніших представників модернізму Т. С. Еліота нагороджено ім'ям Тобба. Р. Олдінгтон показує його в той період, коли він скотився на реакційні позиції, бунтарський етап творчості зостався в минулому. Автор підкреслює цю тяг добродія Тобба до аристократичних фанаберій, титулів, гербів, мертвих традицій. Девіз Еліота — «католицизм у релігії, роялізм у політиці, класицизм у літературі» — Р. Олдінгтон дещо видозміщує: «монархізм у мистецтві, тверда влада в політиці й ортодоксальність у релігії», підкреслюючи його абсурдність.

Не менш гостро змальовано гера Шобба (Форда Медокса Форда) — видавця й редактора.

Бліда й невиразна англійська інтелігенція, що живе тільки плітками, розбійники пера, які панічно бояться народу, які торгують своєю батьківщиною по всіх усядах, змінюючи національність, як змія шкіру, не до душі молодому Джорджу Вінтерборну. Йому немає місця серед цих людей.

Залишається тільки сфера інтимного життя, кохання. Відчуваючи відразу до традиційного вікторіанського «родинного вогнища», яке в романі уособлюють любі батечко і матінка Вінтерборн, Джордж намагається побудувати своє особисте життя інакше. Він зустрічає чарівну молоду жінку Елізабет, яка, як здається героєві, поділяє його погляди. Керуючись новомодними фрейдистськими теоріями, вони не одружуються, проповідують повну свободу в коханні. Але всі теорії летять до дідька, тільки-но Елізабет запідозрила, що вагітна. В ній прокидається справжня міщанка — лицемірна, фальшива, достойна спадкоємиця «величних» справ матінки Вінтерборн. Вона примушує Джорджа одружитися з нею. Впевнившись, що дитини в неї не буде, повертається до давнього розпорядку життя, проповідуючи емансипацію, але тільки для себе особисто. А тут ще й Фанні, з якою у Джорджа «роман», з її уявленнями про сексуальну свободу, — до Фанні ревнує чоловіка

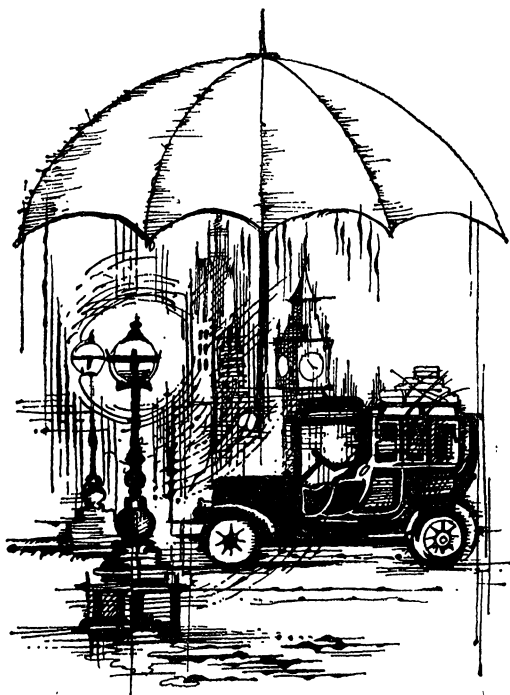
Елізабет. Зовсім заплутавшись у своїх особистих справах, Джордж вирішує записатись добровольцем на фронт.

Таким чином, Джордж проходить через всі етапи становлення, обов'язкові для героя «роману виховання», але в пародійному плані, оскільки становлення виявляється дорогою до смерті, в небуття. Війна завершує його формування, підводить підсумок: вона виснажує його фізично, приносить розчарування й зневіру, доводить до самогубства: «У Вінтерборновій голові наче щось луснуло. Він відчув, що божеволів, і схопився. Кулеметна черга сталевим батоном шмагнула його по грудях. Всесвіт вибухнув чорним полум'ям, і він провалився в небуття».

Так обірвалось життя Джорджа Вінтерборна. Але він не пішов у небуття, частково відроджуючись у наступних героях Р. Олдінгтона: Тоні Кларендоні, Джорджі Смізерсі, Крісі Хейліні. Всі ці молоді люди виростили під тінню першої світової війни. Але вже в образі Кріса Хейліна з роману «Справжній рай» письменник показав риси, які визначатимуть інше повоєнне покоління — «сердитих молодих людей» — героїв Осборна, Уейна, Сіллітоу та інших авторів, героїв іронічних, невдоволених, які дивляться на світ критичними молодими очима. Саме їм Кріс Хейлін, образно кажучи, передасть «ключі від дверей» (англійський вираз, що означає «досягти повноліття, стати на власні ноги»).

Життя невпинно йде вперед. Місце попереднього покоління займе інше. А яким воно буде, в яких умовах йому доведеться «ставати на ноги», покаже майбутнє. Хотілось би вірити, що це майбутнє буде світлим і мирним, що молодому поколінню не загрожуватиме перспектива стати «втраченим» назавжди.

Ірина КИЄНКО

СМЕРТЬ ГЕРОЯ

РОМАН

Гляньте, як ми розважались! Та коли ж і повеселитись, як не замолоду. Бо живеш на світі лиш раз, та ще й в Англії. І те, й інше — не жарт, як від одного, так і від другого можна емить посивіти. Бо, щоб ви знали, нема на світі іншої країни, де було б так багато старих дурнів і так мало молодих.

Горейс Уолпол

ВІД АВТОРА

Цей роман у надрукованому вигляді трохи відрізняється від рукопису. На мій подив, видавці сказали мені, що декотрі слова, звороти, фрази і навіть цілі уривки, виявляється, нині в Англії вважаються нецензурними. Я не описував нічого такого, чого не бачив у житті, не казав нічого такого, чого б не вважав за щирю правду. Я не мав ані найменшого наміру лоскотати чиюсь підозрливу уяву; якби я хотів це робити, то обрав би менш поважну й трагічну тему. Але я мушу скоритися думці людей, краще обізнаних із поширеними поглядами, ніж я. Тому я попросив видавців усунути з книжки все, що може здатися непристойним, і замінити всі пропущені слова крапками. Коли щось «непристойне» й лишилося, винен, звичайно, я. На мою думку, краще хай книжка вийде скаліченою, ніж я маю казати те, чого не думаю.

*En attendant mieux.*¹

P. O.

¹ У сподіванні на краще (фр.).

ДО ОЛКОТА ГЛОВЕРА

«Любий мій Оле! Пам'ятаючи філіппіки Джорджа Мура проти передмов, я, мабуть, краще викладу в листі до тебе те, що хотів сказати тут. Хоч ти трошки старший за мене, одначе, по суті, належиш до одного зі мною покоління — до тих, хто провів дитячі і юнацькі літа, ніби Самсон, у зусиллях розірвати пута вікторіанської доби і чие раннє змушніння збіглося зі світовою війною. Дуже багатьох наших ровесників спіткала передчасна смерть. Але ми мали щастя — чи нещастя — вціліти.

Я почав писати цю книжку майже зразу після укладення перемир'я, в невеличкому бельгійському сільці, де ми були на постой. Пригадую, всю околицю завалило снігом, а палива у нас було дуже мало. Потім настала демобілізація, і в намаганнях пристосуватись до мирного життя я поставив на книжці хрест. Відклав її й більше до неї не вертався. Та спроба виявилась передчасною. А потім, рівно через десять років — майже день у день, — мене знову щось підштовхнуло писати, і я розпочав книжку наново. Ти, я знаю, з багатьох причин прочитаєш її прихильно. Але я не можу сподіватись такої ласки від інших.

Ця книжка — не твір романіста-професіонала. Очевидно, це взагалі не роман. Мені здається, щодо роману деякі умовності форми й методу вже піднесено до рангу непохитних законів, і на них дивляться з просто-таки забобонною шанобою. А я зовсім знехтував їх. Я виправдовуюся тим, що кожному вільно писати, як йому заманеться. Мені кажуть, що я в цьому романі припустився жахливих речей — так, немовби ти в свої п'єси ввів репліки «вбик» та монолози, а потім посеред котроїсь сцени сам вийшов на кін і взяв участь у виставі. Ти знаєш, як мені було б цікаво, коли б ти зробив так: адже я проти всяких «правил правої руки» в мистецтві. Я ненавиджу стандартизоване мистецтво не менше, ніж стандартизоване життя. Чи винний я

в експресіонізмі або сюрреалізмі, чи ні — не знаю, та мені й байдуже. Я знаю, що́ я хотів сказати, і я це сказав. І ще знаю, що не намагався бути «оригінальним».

Техніка письма в цій книжці — коли взагалі в ній можна знайти якусь техніку — та сама, яку я виробив, коли писав довжелезну модерну поему під назвою «Дурень у діброві» (тобі вона сподобалась). Дехто казав, що це «джазова поезія»; отже, тепер я, мабуть, написав джазовий роман. Ти сам побачиш, наскільки ця техніка відповідає темі.

Сподіваюся принаймні, що ти схвалиш прихований чи відвертий ідеалізм цієї книжки. Попри всі свої сумніви, вагання, зміну поглядів, я завжди зберігав певну частку ідеалізму. Я вірю в людей; вірю в їхню природжену чесність і товариські почуття; без них суспільство не могло б довго існувати. Як часто цю чесність ламають, як часто ці товариські почуття зраджують, — це ти знавиш не гірше за мене. Я не вірю в гучні слова й у деспотизм, навіть у диктатуру інтелігенції. Гадаю, ми з тобою трошечки знаємо, що це таке — інтелігенція.

Дехто з молоді — ті, котрі мають «вершити шляхетне діло, вже забуте», — думає не так. Як на них, то на гучні слова треба відповідати ще гучнішими. Щирість застаріла. Неістотно, що́ саме ти мави сказати іншим; важливо, щоб твої слова їх переконали. І-вдина надія в тому, щоб заборонити читати всім, крім кількох привілейованих осіб (вибраних невідомо ким і невідомо за що), а вони вже самовладно наказуватимуть нам, решті, що маємо робити. То що́ нам, пристати до цієї віри? Я відповідаю за себе й за тебе: нізащо в світі! Звичайно, може, ці юнаки просто любляють іронію в душі Свіфта.

Але, як ти побачиш, ця книжка — по суті, надгробний плач, недолуга спроба створити пам'ятник поколінню, яке багато на що надіялось, чесно боролось і глибоко страждало. Інші, можливо, зрозуміють її зовсім інакше. Та чом би й ні? А ми, гадаю, претендуємо тільки на одне: ми пробуємо висловити те, що здається нам правдою, і не боїмося ні суперечити самі собі, ні визнавати, що помилилися.

Завжди твій
Річард Олдінгтон».

Париж, 1929:

ПРОЛОГ

MORTE D'UN ERÔE¹

ALLEGRETTO

Вже давно було укладено перемир'я, а в газетах ще друкували списки загиблих, поранених та зниклих безвісти — неначе останні спазматичні виплески крові з перетятих артерій Європи. Звичайно, тими списками мало хто цікавився. Та й навіщо? Живим треба сторонитися мерців — особливо мерців настирливих. Але двадцятье сторіччя втратило свою молодь майже до останку. Тож забувати довелось аж надто багатьох.

У одному з цих останніх списків під рубрикою «Полягли в бою» стояло:

«Вінтерборн, Едвард Фредерік Джордж, капітан 2-ї роти, 9-го батальйону Фодершірського полку».

Це повідомлення викликало так мало інтересу й було забуте так швидко, що й сам Джордж Вінтерборн здивувався б, хоча мав удосталь того бездонного цинізму піхотних офіцериків, що ховається за маскою дурнуватої життєрадісності, вводячи в оману багатьох не дуже проникливих людей. Вінтерборн, власне, сподівався, що його вб'ють, і знав, що його передчасну смерть у віці двадцяти з чимось років ті, хто переживе його, сприймуть стоїчно. Але його самолюбство все ж було б трохи вражене тим, що сталося з пам'яттю про нього насправді.

Кажуть, життя — це світла точка, що раптово з'являється нізвідки, з небесної синяви. Ця точка викреслює в просторі й часі химерно яскраву лінію й так само раптово зникає. (Цікаво було б побачити ці вогники, як вони зникають із Простору-Часу в якій-небудь великій битві — Смерть гасить свічки...) Що ж, таке судилося всім нам;

¹ Смерть героя (*it.*).

але нам утішно надіятися, що наш досить плутаний і не дуже яскравий слід хоч кілька років світитиме хоч кільком людям. Я гадаю, що Вінтерборнове ім'я все ж таки фігурує на якійсь меморіальній дошці на честь полеглих вояків — хоч би в каплиці при тій школі, де він учився; і, звичайно, у Франції йому припав більш-менш пристойний надгробний камінь. Та це й усе. Його загибель нікого не засмутила дуже тяжко. Люди скромні й небагаті мають мало друзів; і Вінтерборн не дуже надіявся на своїх нечисленних друзів, а вже найменше — на мене. Але я знав — бо він сам сказав це мені, — що на світі є четверо людей, для яких його доля начебто не зовсім байдужа. Це його батько, мати, дружина й коханка. Коли б він знав, як насправді ці четверо сприйняли звістку про його смерть, то, мабуть, був би трохи вражений, але водночас і посміявся б, а може, відчув би й полегкість. Бо звільнився б від почуття, що він усе ж таки в чомусь відповідає за них.

Вінтерборнів батько, якого я трохи знав, був людиною надміру сентиментальною. Сумирний, безпорадний, з претензією на аристократизм, егоїстичний альтруїст (тобто завжди схильний хвалити себе за те, що «зрікся» чогось такого, чого боявся або не хотів), він мав особливий хист нівечити життя іншим людям. Просто диво, скільки непоправного лиха може накоїти добра по суті людина. Десятеро неприторенних негідників стільки не зуміють. Він знівечив життя своїй дружині тим, що був з нею занадто лагідний; знівечив життя й дітям, бо й з ними був занадто лагідний та сентиментальний, а до того ж пустив за вітром свій маєток — непрощений гріх для батька; знівечив життя своїм друзям та клієнтам, бо нехотячи пустив за вітром і їхні маєтки; а вже своє власне життя знівечив просто капітально. То було єдине діло, яке він зумів зробити посправжньому сумлінно, ґрунтовно, до кінця. Того, що він наплутав у своєму житті, не розплутала б ціла армія психологів.

Коли я сказав Вінтерборнові свою думку про його батька, він майже в усьому погодився зі мною. Але загалом він любив батька — може, його обеззброювала батькова лагідна вдача, і він не міг ставитись дуже суворо до цієї тихої егоїстичної сентиментальності. Може, за інших обставин старий Вінтерборн не так сприйняв би звістку про Джорджеву смерть і повівся б інакше. Але його так перелякала війна, він був настільки нездатний пристосуватись до су-

ворої, невідступної дійсності — бо він же весь вік тільки й знав ховатись від дійсності, — що вдарився в сливяву побожність. Заприязнився з якимись єлейними католиками, читав єлейні брошурки, якими вони його засипали, й плакався перед архієлейним патером, якого вони для нього знайшли. Отож у самому розпалі війни його було «прийнято в лоно», і він, треба сподіватися, знайшов розраду в нескінченних молитвах, та ходінні до меси, та складанні правил спасенного життя, та в вишукуванні у собі подібності зі святим Франціском Салезьким, та в молитвах про канонізацію суперєлейної Терези з Лізьє.

Коли прийшла звістка про Джорджеву смерть, старий Вінтерборн був у Лондоні, де «працював на оборону». Він ніколи б не взявся за справу, що потребувала такої діловитості й енергії, якби його не гризла дружина. А її надихав на це не стільки некорисливий патріотизм, скільки злість через те, що чоловік взагалі існує на світі та ще й перешкоджає її амурним пригодам. Старий Вінтерборн завжди казав з гордою й сумною гідністю, що його релігійні переконання не дозволяють йому взяти розлучення з нею. Релігійні переконання — такий гарний привід для того, щоб отруювати життя іншим! Отож вона знайшла йому в Лондоні оборонну роботу й поставила його в таке становище, що він не міг відмовитись.

Телеграма з військового міністерства: «З жалем повідомляємо... поліг у бою... Їх величності виражають своє співчуття...» — надійшла до замиської вілли, і розпечатала її місіс Вінтерборн. Що за привід для хвилювання, мало не приємна переміна: адже на селі зразу після замирення нудота була страшенна. Вона сиділа біля каміна й позіхала в обличчя своєму двадцять другому коханцеві — цей роман тривав уже ледь не рік, — коли слуга приніс телеграму. Вона була адресована містерові Вінтерборнові, але місіс Вінтерборн, звичайно, її розпечатала, — бо носилася з підозрою, що якась із «отих» жінок «полює» на її чоловіка, хоча той, як великий боягуз, був аж до прикрості добродішній.

Місіс Вінтерборн страшенно любила театральні ефекти в житті. Вона вельми правдоподібно зойкнула, притисла обидві руки до вже досить в'ялих грудей і вдала, ніби зараз зомліє. Коханець — один із отих милих, чепурних, залюблених у мисливстві, чи рибальстві, чи конярстві англійців, що мають зовсім мало клею в голові, зате необмежену здатність попадатись на гачок кожній спідниці, особливо

чепурним англійкам, підхопив її знехотя, машинально, але цілком у дусі героїв Етель Делл, і вигукнув:

— Серденько, що сталося? Він знову тебе образив?

Сердешний Вінтерборн-старший нездатен був образити нікого, але в місіс Вінтерборн та її коханців уже склалася традиція говорити, що Вінтерборн її «ображає», хоча він у найгіршому разі дозволяв собі щиро молитися, щоб вона повернулася до істинної віри разом з усією «бідною заблудлою Англією».

Тихим, скорботним голосом, у найкращих традиціях сентиментальних романів, місіс Вінтерборн простогнала:

— Його вже нема, нема, нема!

— Кого нема? Вінтерборна?

(Сем Браун, що пригортав її, можливо, трошечки злякався: адже тепер доведеться, звичайно, просити її руки, і вона навряд чи відмовить).

— Вони вбили його, оті підлі, мерзенні гунни! Мого маленького *синочка!*

Сем Браун, ще нічого не второпавши, схопив телеграму й прочитав. Тоді виструнчився, взяв під козирок (хоч кашкета на ньому не було) й урочисто промовив:

— Чесна, мужня смерть. Гідна англійця.

(Коли вбивали «гуннів», їхня смерть не була ні чесна, ні гідна; «так їм, злидням — не при дамах «.....» — і треба!»).

Сльози, пролиті місіс Вінтерборн, були не дуже щирі, зате ж і осушити їх пощастило швидко. Вона, мов на сцені, кинулась до телефону. Мов на сцені, подзвонила на телефонну станцію:

Др-р-рень.

— (Хлип). Дайте мені Кенсінгтон десять тридцять. Телефон містера Вінтерборна. (Хлип). Нашого *любого* сина, капітана Вінтерборна, вбили ті (хлип) тварюки. (Хлип. Пауза). Ой, дуже, *дуже* дякую, містере Крамп, я *знала*, що ви співчуватимете нашому горю. (Хлип. Хлип). Але удар такий несподіваний. Мені *конче* треба поговорити з містером Вінтерборном. У нас тут серця *розриваються*. (Хлипіссімо). Дякую. Чекатиму дзвінка.

І в розмові по телефону зі своїм чоловіком місіс Вінтерборн показала себе гідно:

— Це ти, Джордже? Так, це Ізабелла. Я щойно одержала дуже лиху звістку. Ні, про Джорджа. Приготуйся до удару, любий мій, я боюся, що він серйозно хворий. Що? Ні. *Джордж*. Джордж. Ти що, не чувш? О, так буде краще.

То слухай, любий, ти мусиш приготуватись до *тяжкого* удару. Джордж серйозно хворий. Так, *наш* Джордж, наш *маленький* синочок. Що? Поранений? Ні, не поранений, дуже *небезпечно* хворий. Ні, любий, надії мало. (Хлип). Так, любий, телеграма від *короля й королеви*. Прочитати тобі? Ти приготувався до удару; (хлип), Джордже, правда ж? «З глибоким жалем... поліг у бою... Їх величності виражають своє співчуття...» (Хлип. Довга пауза). Ти біля телефону, Джордже? Алло, алло. (Хлип). Алло, алло. Алло. (Вбік до Сема Брауна). Він повісив трубку! Як цей чоловік мене *ображає!* Як мені це терпіти в моєму горі? Після того, як я підготувала його до удару! (Хлип. Хлип). Але я завжди мусила *боротися* за своїх дітей, а він тільки скнів над своїми книжками та *молився*.

На честь місіс Вінтерборн треба сказати, що вона дуже мало вірила, ніби молитви можуть щось дати в практичному житті. Та її нехить до релігії коренилася, власне, в іншому: вона страх не любила робити те, чого їй не хотілося робити, і глибоко ненавиділа все, що хоч віддалено скидалось на думку.

Містер Вінтерборн, почувши фатальну звістку, впав навколішки (не забувши, одначе, дати відбій, щоб не чути більше ту гадюку) і вигукнув: «Господи Ісусе, прийми його душу!» Потім містер Вінтерборн довгенько молився за Джорджеву душу, за себе, «за мою заблудлу, але кохану дружину», за інших своїх дітей — «хай обмине їх така доля і хай вони з ласки твоєї, господи, увійдуть у лоно істинної віри», за Англію (те саме), за своїх ворогів («хоча ти знаєш, господи Ісусе, що я ніколи не прагнув ворожнечі, дарма що грішний, *mea culpa, mea maxima culpa, Ave Maria...*»¹

Містер Вінтерборн якийсь час простояв навколішки. Але кахляні плитки в передпокої були тверді, і він перейшов до спальні й там укляк на м'якенькій молитовній подушечці перед аналоєм, застеленим вельми благочестивою вишиванкою — дарунком однієї «сестри во Христі». На аналої лежав розгорнений требник у вельми благочестивій оправі, з яскравою, вельми благочестивою закладкою. Над ним на підставці височіла розмальована діва Марія з огидним немовлям Ісусом на руках — копія статуї з паризького монастиря святого Сульпіція. В руках Ісуса теліпалося закривавлене Священне серце з золотим промінням. А ще

¹ Моя вина, моя найтяжча вина, радуйся, Маріє... (Латин.).

вище висіло велике розп'яття досить дешевого вигляду, пофарбоване під бронзу, праворуч нього — репродукція (кольорова) «Темної вечери» Леонардо, ліворуч — ще одна репродукція (чорно-біла) з картини Голмена Ганта (єретика) «Світоч світу». Все це було для містера Вінтерборна джерелом щонайглибшої духовної розради.

Після обіду, за яким він їв небагато, з гіркою втіхою думаючи, що горе відбиває апетит, він пішов до свого сповідника, отця Слека. Там містер Вінтерборн провів приємний вечір у розчуленні. Чимало плакав, і вони удвох молилися; отець Слек висловив думку, що, можливо, Джордж під впливом батькових молитов та батькових чеснот перед смертю покався, а містер Вінтерборн сказав, що, хоча Джордж і не був «прийнятий у лоно», в ньому жив «дух істинного католика» і він якось прочитав одну з проповідей Боссюе; а отець Слек пообіцяв, що помолиться за Джорджеву душу, і містер Вінтерборн залишив у нього 5 фунтів на меси за упокій душі Джорджа, — вчинок щедрий (хоча й дурний), бо прибутки містера Вінтерборна були досить скромні.

Відтоді містер Вінтерборн щовечора й щоранку молився зайвих десять хвилин — за Джорджеву душу. Та, на жаль, одного разу, проходячи повз Мармурову арку й задумавшись про блаженного мученика, отця Парсонса, та ще блаженнішого мученика, отця Гернета, героя Порохової змови, він попав під колеса. П'яти фунтів вистачило непадовго, і надалі молитися за Джорджеву душу було вже нікому; тому, наскільки відомо святій римській апостольській церкві й наскільки це від неї залежить, сердешний Джордж перебуває в пеклі й, мабуть, там і зостанеться. А втім, останні кілька років його життя були такі, що він навряд чи відчуває якусь різницю.

Отак поставився до Джорджевої смерті його батько. «Реакція» (як це називають психологи) місіс Вінтерборн була інакша. Спочатку їй здавалося, що ця подія дуже її хвилює й навіть збуджує, зокрема в еротичному розумінні. Ця жінка нестямно любила драми і власне життя теж розігрувала, мов драму. Вона так жадала загальної уваги, мов якийсь італійський лейтенантик, — однаково, хто й за що її вихваляв би. З найнятих слуг тільки ті затримувались у її домі довше спробного місяця, котрі ладні були плазувати перед нею, підлещуватись до неї й захоплюватись усіма її вчинками, словами, вбраннями, примхами, друзями й знайомими. Та місіс Вінтерборн була надзвичайно

вередлива й сварлива, отож її друзі раз у раз обертались на ворогів, а затяті вороги — на нещирих друзів; і тим корисливим найманцям, що лишались у неї тільки заради збільшеної платні чи подарунків, якими вона нагороджувала їх за особливо приємні лестоці, була потрібна така гнучкість, що куди тим дипломатам.

Хоч принади місіс Вінтерборн були вже цілком дозрілі, вона дуже любила уявляти себе чарівним сімнадцятирічним дівчатком, у яке палко закохався жагучий, мов східний шейх, а проте «чистий» (щоб не сказати «бездоганий») молодий британець. Вона була мастачка на банальні псевдобунтарські фрази про шлюб та власність (на взірєць тих, до яких часто вдаються «прогресивні» священники), але насправді, являла собою взірєць щонайзвичайнішої зажерливої, скупой, злобної міщанки, рабині умовностей. Як усі міщани, вона плазувала перед вищими на суспільних сходах і знушалася з нижчих. Як рабиня умовностей, вона, звичайно, була лицеміркою. В хвилини манірної грайливості (а вона дуже любила так маніритись, зовсім не розуміючи, що це їй аж ніяк не личить) вона любила натякати, що може «пуститися берега». Насправді ж вона ніколи не заходила далі принагідної чарчини, дрібного шахрайства з позичками, брехні, сварок, азартних парі та інтрижок із досить вульгарними молодиками, в яких тільки її романтична екзальтація могла добачити щось «чисте» чи «бездоганне», хоч вони справді були британцями й безперечно милими та чепурними — щоправда, з присмаком вульгарності.

Вона перебрала вже стільки цих чистих та бездоганих шейхів, що навіть бідолаха містер Вінтерборн згубив їм лік, і коли він починав писати ще один драматичний лист, що завжди починався словами: «Сер! Ви вкрали в мене любов моєї дружини, як послідуший негідник — тільки не зрозумійте моїх слів у нехристиянському дусі», — то цей лист завжди бував адресований шейхові передостанньому або перед-передостанньому, а не теперішньому. Проте під впливом моральних проповідей на сторінках газет воєнного часу, а ще більше — під загрозою перетворення з дозрілої матрони в перезрілу, місіс Вінтерборн набралась поважності й інстинктивно вчепилась, мов кліщ, у Сема Брауна — вчепилась так міцно, що не відпустила аж до його передчасної смерті (яку сама ж і прискорила). Безперечно, Сем Браун був ідеал — якщо тільки на світі існують живі ідеали. Якби я не знав його сам, то не повірив би,

що такі люди бувають. Це був наділений людською душею (не дуже великою) стереотип. Його уявлення про життя були майже такі примітивні, як у чотириногих створінь, і розумом природа обдарувала його вкрай скупю. Переросток-бойскаут, школярик у блискучому панцері — панцері тупості. На все в житті він мав готову формулу, і все, що з ним ставалося, для нього підходило під якусь наперед визначену пристойну формулу. Отож, хоч і не досягши великих успіхів ні в чому, він перебивався цілком задовільно, майже гордо котячись без перешкод по втертих непримітних стежках. Коли його не розпитували, він сам ніколи не згадував ні про своє поранення, ні про одержаний орден, ні про те, що пішов на війну добровольцем ще 4 серпня. Одне слово, скромний, добре вихований і т. д. британський джентльмен.

Формулою на випадок загибелі сина заміжньої коханки була сувора мужність і ласкаве співчуття до зраненого материнського серця. Місіс Вінтерборн спочатку підігрувала йому — своєю жагучою, але ніжною любов'ю цей шейх завжди настроював її на такий лад. Але, як не дивно, Джорджева смерть розпалила в ній насамперед чуттєвість. Війна вплинула так на дуже багатьох жінок. Всі оті смерті, рани, кров, бруд — на безпечній відстані — збуджували їх, роз'ярювали в них хіть до майже нестерпної гостроти. Звичайно, протягом тієї вічності 1914—1918 років їм, напевне, здавалося, що тільки чоловіки смертні, а вони безсмертні, і тому вони намагалися поводитись, мов гурії магометанського раю, спокушаючи кожного приступного для них шейха, — через те їх і надила так «робота на оборону» з усіма її необмеженими можливостями. Крім того, озивався ще й первісний фізіологічний інстинкт: чоловіки мають убивати й падати вбитими, а жінки — народжувати ще чоловіків, щоб усе тривало так само й далі. (Правда, тут часто ставав на перешкоді прогрес науки, що створювала запобіжні засоби, за які їй превелика дяка).

Отож не дивуйтеся, що почуття, викликані в місіс Вінтерборн синою смертю, майже зразу вилились в еротичну форму. Вона лежала на ліжку в широких білих панталонах із ряснющими воланчиками та в надзвичайно пишній, хоча й цнотливій сорочці.

Шейх, сильний, мовчазний, стриманий і ніжний, квацяв їй лоб і ніс одеколоном, а вона чималими й дедалі частішими ковтками попивала брендї. Звичайно, воно дуже

пристойно й навіть приємно, коли до твого горя ставляться з такою повагою, але місіс Вінтерборн воліла б, щоб Сема не треба було щоразу підштовхувати до рішучіших дій. Невже він не бачить, що такі ніжні нерви, як у неї, можна заспокоїти тільки краплинкою Справжнього Кохання — і то *негайного*?

— Я так любила його, Семе,— казала місіс Вінтерборн тихим, тремтячим, тонко розрахованим голосом.— Я ж сама була ще майже дитина, коли він народився; про мене так і казали: «дитина з дитиною». І виростили ми разом. Я була така юна, що, й народивши його, ще два роки заплітала кіски.

(Фантастичність запевнень місіс Вінтерборн щодо її неминущої юності була така явна, що ті запевнення навряд чи обморочили б і читачів «Джона Бланта», але всі шейхи попадались на цей гачок. Бозна, що вони думали про її літа,— може, уявляли, ніби містер Вінтерборн «образив» її, коли їй було десять років).

— Ми були нерозлучні, Семе, і так дружили — він усе-все розповідав мені.

Сердешний Джордж! Мати була йому така осоружна, що за останні п'ять років свого життя він не бачився з нею й п'яти разів. А вже розповідати їй що-небудь — тут би й найпростосердший із простосердих дикунів не повірив би їй. Вона раз за разом так прикро розчаровувала Джорджа, коли він був ще хлопчаком, що він замкнувся в собі навіки й не міг довіряти ні дружині, ні коханці, ні будь-кому з чоловіків.

— А тепер його нема,— і голос місіс Вінтерборн забринів так звабливо, що навіть тупуватий шейх це помітив і відчув невизначний неспокій.— Тепер його нема, і я в цілому світі маю тільки тебе, Семе. Ти чув, як той негідник сьогодні образив мене по телефону. Поцілуй мене, Семе, і пообіцяй, що ти завжди будеш моїм другом, *вірним* другом!

Формула шейхової поведінки не передбачала в цей день любощів; скорботну матір треба втішати, але материнське горе «священне», і його не годиться оскверняти тілесним зближенням; а втім, і це зближення між «чистим» британцем та «порядною» жінкою, що мала тільки одного чоловіка та двадцять двох коханців, якимось дивним чином теж було «священне». І хіба всі сіми брауни в світі годні опиратися прагненням таких жінок, як місіс Вінтерборн,— надто їхньому прагненню до злягання? Він

і сам зазнав якоїсь дивної, збоченої пасолоди, віддаючись пестоцям та любощам над холодним трупом. Та якби він здатен був думати, то збагнув би, що місіс Вінтерборн — не просто садистка, а садистка-некрофілка.

В наступні тижні Джорджева смерть стала для місіс Вінтерборн джерелом і інших, майже нічим не потьмарених радощів. Вона простила — тимчасово, звичайно, — найзапеклішим своїм ворогам, аби розіслати більше жалібних листів, майстерно закрапаних слізьми. Декотрі майже аристократи, що звичайно уникали місіс Вінтерборн як скорпіона особливо отруйного виду в людській подобі, прийшли з візитами — правда, дуже короткими — й висловили їй своє співчуття. З'явився навіть священник, і його зустріли надзвичайно люб'язно; бо хоч місіс Вінтерборн запевняла, ніби не визнає суспільних умовностей і додержується агностицизму (правда, тільки відтоді, як її зреклись майже всі добропорядні та благочестиві сусіди), до служителів офіційної церкви вона зберігала забобонну пошану.

Ще одною втіхою була сварня з Елізабет Вінтерборн, Джорджевою дружиною, за його вбогу «спадщину» та прислані з фронту особисті речі. Йдучи на війну, Джордж вирішив, що в графі «найближчий родич» слід назвати батька. Згодом він зрозумів, що це була помилка, і, коли вирушав до Франції вдруге, вказав уже дружину. Військове міністерство дбайливо зберегло обидва записи — або ж у переконанні, що є два різні Джорджі Вінтерборни, або ж тому, що перший запис не був скасований і таким чином зберігав юридичну силу. Хай там як, але частину Джорджевого майна було послано на заміську адресу, і, хоч посылка була адресована батькові, нею без вагань заволоділа мати. А решта особистих речей і неодержана платня були відіслані дружині. Місіс Вінтерборн-старшу це розлютило до нестями. «Оті ще дурні бюрократи!» — лаялась вона. Та невже її синочок належить не їй? Хіба вона не породила його на світ і не набула цим права до кінця своїх днів неподільно володіти ним і всім, що належить йому? Хіба може будь-яка жінка важити для чоловіка стільки, як рідна мати? А тому зрозуміло, що вона, мати, і є його найближчою родичкою й спадкоємницею, тож усе належне йому, в тому числі вдовина пенсія, має відійти їй і тільки їй (що й треба було довести). Вона допікала цією справою своєму нещасному чоловікові, намагалась підштовхнути до бійки й Сема Брауна — правда,

він вилив увесь запал у «ясному й прямому» листі до Елізабет, та й то вона нокаутувала його в першому ж раунді,— і навіть радилася з одним лондонським адвокатом. Місіс Вінтерборн-старша вернулася з Лондона, аж киплячи від злості. «Той чоловік» (тобто містер Вінтерборн) «образив» її знову, несміливо заявивши, що все Джорджеве майно слід віддати його дружині, хоча та, безперечно, дозволить їм лишити собі кілька дрібничок на пам'ять про сина. А адвокат — підла тварюка! — без ніякого співчуття сказав, що Джорджева дружина має повне право подати на свекруху в суд за привласнення майна, що законно належить їй (тобто Елізабет). Джорджева воля висловлена цілком недвозначно — він залишив усе своє майно дружині. Одначе ту невелику частину Джорджевих речей, якою заволоділа його мати, вона вже не випустила з рук, незважаючи ні на що й ні на кого. І, коли трапилась нагода, з превеликою втіхою виповіла «тій жінці» (тобто Елізабет) усе, що вона про неї думає: тобто, гадаю, що Елізабет утілює в собі одній російську царицю Катерину II, Лукрецію Борджа, мадам де Бренвільє, Молль Фландерс, «плетільницю» часів Французької революції і послідушу злодійку з лондонських нетрів.

Та Джорджевої смерті вистачило його матері як джере-рела розваг усього на два місяці. Саме коли в сварці з Елізабет вона досягла запаморочливих висот щонайвульгарнішої лайки, Вінтерборна-старшого задавило на вулиці. Отож з'явилися нові розваги: слідство в справі смерті, похорон, удовина жалоба й нові листи, закрапані слізьми. Вона послала такого листа навіть Елізабет — я сам його бачив,— і писала в ньому, що «двадцять років (насправді їх було майже тридцять) щасливого подружнього життя минулись назавжди, тепер батько й син зустрілись у вічному блаженстві, і хоч би які були хиби містера Вінтерборна, він був людина *благородна*». (Останнє слово жирно підкреслено, за ним кілька знаків оклику — очевидно, цим натякалось на те, що сама Елізабет аж ніяк не *благородна*).

Ще через місяць місіс Вінтерборн вийшла за свого шейха — гай-гай, відтоді він уже не був шейхом! — оформивши шлюб у одній з лондонських шлюбних контор, а потім молодята поїхали до Австралії, щоб жити там чистим і благородним життям. І хай собі живуть у мирі — бо вони були занадто чисті й благородні для брудної, розбещеної Європи.

Безперечно, Джорджеві батько й мати були аж карикатурно кумедні. Коли в цинічно-веселому настрої він розповідав друзям щиру правду про них, навіть найрозумніші з його слухачів дорікали йому, що це все потворні вигадки. Якщо вірити загально визнаним теоріям щодо спадковості й середовища (а втім, навряд чи варто їм вірити), то годі збагнути, як Джордж примудрився вирости настільки несхожим на батька, матір і все родинне оточення. Ця загадка не поступиться таємницям замку Удольфо. Зовнішньо він був схожий і на батька, й на матір, але з усіх інших поглядів мав з ними не більше спільного, ніж якби з'явився з іншої планети. Може, вони тому й здавалися такими карикатурними, що жодне з них не зуміло пристосуватись до тих нечувано різких перемін у житті, причиною або виявом яких була війна. Перед носом у них розигрувалася всевітня драма, а вони так і не помітили її. Вони турбувалися тільки про свої продовольчі норми. Правда, Вінтерборн-старший дуже турбувався ще й про «батьківщину» й посилав дописи з порадами до «Таймсу» (там їх не друкували), а потім переписував їх на папері з грифом свого клубу й посилав прем'єр-міністрові. Одержання їх завжди ввічливо підтверджував котрийсь із секретарів. Але на місці Вінтерборн турбота про «батьківщину» напала тільки вряди-годи. Вона вважала, що Британська імперія повинна провадити війну, як хрестовий похід, до цілковитого винищення «мерзенних гуннів», щоб зробити світ безпечним для чистих, благородних шейхів та цнотливих, милих, грайливих п'ятдесятирічних британок. Вони обоє справді були недоладні, фантастичні, неймовірні, як люди 1840 року. Мені, що бачив їх усього кілька разів, то навідуючи Джорджа, то за його дорученням, вони видавались такими неправдоподібними, сміховинними, допотопними, якими здавались Парижеві в 1815 році аристократи, що поверталися з еміграції. Як колись Бурбони, так тепер старші Вінтерборни нічого не навчилися з війни й нічого не забули. В цьому й полягає трагедія Англії, що війна нічого не навчила її Вінтерборнів і що нею правили карикатурні, розгублені й безпорадні люди, які заповнили всі посади державної служби, а молодь у розпачі склала руки. «*Gott, strafe England*» — ось молитва, яка була почута, й небо покарало Англію, позбавивши її розуму до такої міри, що вона лишила карикатурних Вінтерборнів при владі й удавала, ніби вони на щось годяться. А ми й далі миримось з цим, нам не вистачає навіть духу ви-

кинути цих карикатурних маріонеток давньої Англії в переддвер'я пекла, де їм і місце. *Pero, paciencia. Mañana, mañana...*¹

Я гадаю, що Джорджева смерть у тому останньому бою світової війни була самогубством. Я не хочу сказати, що він застрелився сам, але ж командирові піхотної роти дуже легко було підвестись на весь зріст під кулеметним вогнем ворога. Його заплутані взаємини з Елізабет і Фанні Велфорд можна було б і розплутати, але для цього було потрібно чимало терпіння, енергії, рішучості й звичайного здорового глузду. А бідолаха Джордж у листопаді вісімнадцятого був геть висотаний і знеможений. Він уже трошечки схибнувся, як усі ті, хто пробув півроку на передовій. Після Арраса (квітень сімнадцятого) він тримався на самих нервах, і коли я побачив його в дивізійному тиловому таборі в жовтні вісімнадцятого, мені впало в очі, що він вимотаний до краю. Йому слід би піти до бригадного командира й випросити хоч коротеньку відпустку. Але він страшенно боявся показати себе боягузом. Того вечора, коли я бачив його востаннє, він сказав, що лякається навіть гранатних вибухів і не уявляє, як тепер зможе витримати загороджувальний вогонь. Але він був упертий, як чортяка, і наполягав на поверненні до батальйону, хоча знав, що вони зразу ж підуть у бій. Ми не спали півночі, і він усе розповідав про Елізабет, про Фанні й про себе, і знову про себе, про Фанні й про Елізабет, і врешті це стало здаватися таким кошмаром, такою страшною, мов доля дому Атрея, трагедією, що я й сам подумав: так, надії нема. Тої ночі нас кілька разів бомбили, і ми лежали в темряві на солом'яниках та перешіптувалися — тобто шепотів Джордж, а я намагався спинити його й не міг. І щоразу, коли бомба падала поблизу табору, я відчував, як Джордж у темряві здригається. Його нерви таки були геть пошарпані.

Елізабет і Фанні не були карикатурні постаті. Вони пристосувались до війни напрочуд спритно й швидко — так само, як згодом пристосувались до повоєнного життя. Обом їм була властива та досить черства діловитість, якою вирізнялись жінки під час війни й після неї; обидві добре вміли замаскувати споконвічні хижацькі та власницькі

¹ Одначе маймо терпіння. Завтра, завтра... (Ісп.)

інстинкти своєї статі димовою завісою теорій Фрейда та Гевлока Елліса. Вони розводились на ці теми дуже переконливо. Вони почували себе як риба в воді на сіонських вершинах «статевої проблеми», в нетрях усіляких гальмувань, символіки сновидінь, комплексів, садизму, придушених потягів, мазохізму, лесбійства, педерастії і т. д. і т. ін. Які розважні жіночки, думали ви, слухаючи їх; ніяких тобі пустих сентиментів. Ні, ці ніколи не заплутаються в сентиментальній бредні! Вони знали все про статеву проблему і про те, як її розв'язувати. Існує спорідненість фізична, спорідненість емоційна і спорідненість інтелектуальна; і вони вміли керувати всіма трьома так само легко, як досвідчений лоцман підводить слухняне судно до причалу на забитій кораблями Темзі. Вони знали, що єдиний розв'язок — це свобода, цілковита свобода. Чоловік хай має коханок, а жінка — коханців. Коли є «належна спорідненість», ніщо не може її знищити. Ревнощі? Хіба можливо, щоб така примітивна пристрасть жила в цих висококультурних душах (і в цих досить пласких грудях)? Жіночі хитрощі? Зрадливість? Сама думка про це образлива. Ні, ні. І чоловіки, й жінки мають бути «вільні».

Джордж простосердо вірив усьому цьому. В нього був «роман» з Елізабет, а потім «роман» із Фанні, її найближчою приятелькою. Джордж вважав, що треба розповісти про все Елізабет. Та Фанні заперечила: навіщо? Елізабет напевне інстинктивно здогадується, а куди краще довірятися мудрим інстинктам, ніж удаватися до слів, сплоджених нашим недосконалим розумом. Отож вони й не сказали нічого Елізабет, а вона інстинктивно не здогадалась і була певна, що Джордж і Фанні «сексуально антипатичні» одне одному. Це було перед самою війною. Але в 1914 році в Елізабет якось трапилася затримка, і вона вирішила, що завагітніла. Яка тоді буча сколотилась! Елізабет не знала, що діяти. Фрейд і Елліс умиць полетіли к бісу. Скінчилися балачки про «свободу»! Коли вона приведе дитину, батько більш не даватиме їй грошей, і всі розірвуть знайомство з нею, і на обіди до леді Сент-Лоуренс її більше не запрошуватимуть, і... Одне слово, вона так налетіла на Джорджа, що враз поклала його на лопатки. Примусила його труснути кашуком, добути спеціальний дозвіл, і вони зареєстрували цивільний шлюб у присутності батька й матері Елізабет, у край спантеличених цим несподіваним і незрозумілим одруженням. Батько Елізабет спробував був заперечити — мовляв, у Джорджа в кише-

нях вітер, а місіс Вінтерборн-старша написала пречудового драматичного листа, закрапаного слізьми, в якому називала Джорджа недоумком, дегенератом, що розбив ніжне материне серце й розтоптав його ногами з нищої чуттєвої пристрасності до паскудниці, яка тільки роззявила пельку на вінтерборнівські гроші. Оскільки у Вінтерборнів ніяких грошей уже не лишилося й жили вони на позички, сьак-так крутячись, то це звинувачення було щонайбільше фантазією. Та Елізабет зламала будь-який опір, і вони з Джорджем побралися.

Після одруження Елізабет зітхнула вільніше й почала поводитись майже по-людському. Лиш тоді вона здогадалась піти до лікаря; той знайшов у неї якусь легеньку жіночу хворобу, порадив кілька тижнів «уникати зносин» і пирснув сміхом, почувши про «вагітність». Джордж і Елізабет найняли квартиру в Челсі, й через три місяці Елізабет стала так само «висококультурною» й ще більшою прихильницею «свободи». Заспокоєна лікаревим запевненням, що зможе завагітніти тільки після операції, вона завела «роман» з одним молодиком із Кембріджа й сказала про це Джорджеві. Той був досить-таки здивований і ображений, але грав свою роль чесно й дуже галантно: йшов на ніч з дому, коли Елізабет про це натякала. А втім, він не дуже страждав від здержливості, як гадала Елізабет, бо в таких випадках завжди ночував у Фанні.

Так тривало до кінця 1915 року. Джордж, хоча й подобався жінкам, мав дивовижний хист уклепуватися з ними в халепу. Якби він був сказав Елізабет про свій роман із Фанні в розпалі її закоханості в того кембріджця, вона, напевне, з усім би змирилася, і все б минулось тихо. На своє нещастя, Джордж щиро вірив кожному слову Фанні й так само щиро — кожному слову Елізабет. Він не мав найменшого сумніву, що Елізабет знає про його взаємини з Фанні, а коли вони обоє про це мовчать, то лиш тому, що «такі речі цілком природні» й ними нема чого «сушити собі голову». А потім одного вечора, коли Елізабет уже надокучив той молодик із Кембріджа, їй раптом упало в очі, що Джордж квапиться «зоставити її саму» в превеликою охотою.

— Але ж, любий мій,— сказала вона,— чи це не задорого ночувати щоразу в готелі? Чи ми можемо дозволити собі таке? І чи тобі воно не вадить?

— Ні, ні,— невинно відповів Джордж.— Я поїду до Фанні й переночую в неї, як завжди.

Отоді-то зчинилася буря! Спочатку на Джорджа накинулась Елізабет, потім Фанні, а врешті — і це вже було щось гомерівське — Елізабет на Фанні. Бідоласі Джорджеві це все так упеклося, що він пішов добровольцем у піхоту, записався на найближчому вербувальному пункті й відразу був відісланий до учбового табору в Мідденді. Але, звісно, це не розв'язало проблеми. В Елізабет кипіла кров, і в Фанні теж. То був наче бій Ахілла з Гектором, а Джордж грав роль мертвого Патрокла. Не те щоб їм обом так дуже потрібен був Джордж; для них обох було важливо здобути перемогу й «відбити» його, і цілком можливо, що кожна з обох, «відбивши» його в суперниці, негайно прогнала б його геть. Тому вони обидві писали йому ніжні, палкі, вибачливі листи й співчували його стражданням у кайданах військової дисципліни. Елізабет приїздила до Мідленда, щоб загарбати його на неділю; а потім якимсь, коли вона «завела роман» із якимсь молодим американцем із авіаційної частини, Джордж дістав у полку коротку відпустку й перебув її з Фанні. Джордж був трохи недотепний з жінками. Він дуже любив Елізабет, але й Фанні теж дуже любив. Якби він не спіймався на оті балачки про «свободу» в коханні та й далі приховував від Елізабет свої стосунки з її приятелькою, то міг би жити вельми завидним подвійним життям. Але, на своє лихо, він не міг — і так ніколи й не зміг — зрозуміти, що балачки про «свободу» були тільки балачками для обох жінок, хоч він їх сприймав за щиру правду. Отож він писав обом якнайбезглуздіші листи, здатні тільки розлютити їх обох: вихваляв Елізабет перед Фанні, а Фанні перед Елізабет і запевняв, що йому дуже дорогі вони обидві; він порівнював себе з Шеллі, Елізабет — із його дружиною Мері, а Фанні — з Емілією Вівіані. Так він писав їм навіть із Франції, до самого кінця. І навіть не здогадувався, який із нього телепень.

Звичайно, Джордж іще не встиг ступити на пароплав, що вперше мав відвезти його в Булонь, до формувального табору, а й Елізабет, і Фанні вже завели нові «романи». Вони ще повоювали за Джорджа, але тільки між іншим, як за символ,— більше на злість одна одній, ніж тому, що справді хотіли морочитися з ним.

Елізабет не було вдома, коли прийшла телеграма з військового міністерства. Вона прочитала ту телеграму десь аж опівночі, вернувшись додому не сама, а з чарівним мо-

лодим художником-шведом, якого зустріла того вечора в одній веселій компанії в Челсі. Вона була трошки під чаркою, та й молодий швед — високий, білявий, вродливий — аж палав від жаги й від віскі. Телеграма й два чи три листи лежали на постілці перед дверима. Елізабет підняла їх і розшечатала телеграму машинально, увімкнувши світло. Швед стояв, п'яно й закохано втупившись у неї. Вона мимохіть здригнулась і трошечки зблідла.

— Що сталося?

Елізабет засміялася писклявим нервовим смішком і поклатала телеграму й листи на стіл.

— Військове міністерство повідомляє, що мій чоловік поліг у бою.

Тепер настала шведова черга збентежитись.

— Твій чоловік?.. То, може, краще мені...

— Не будь дурнем, — гостро сказала Елізабет. — Він уже давно зовсім чужий мені. Нехай вона журиться, а я не буду.

Все ж таки вона трохи поплакала в ванній; але швед виявився таки справді дуже ласкавим коханцем. Крім того, вони обоє випили чимало бренді.

Другого дня Елізабет написала до Фанні листа, першого за багато місяців:

«Пишу тобі всього кілька слів, любя: я одержала з військового міністерства повідомлення, що Джордж поліг у Франції 4 числа. Я подумала, що для тебе ця новина буде не таким ударом, коли ти почувеш її від мене, а не випадково. Приїдь, коли виплачешся, справимо разом поминки».

Фанні не відповіла на цей лист. Вона все-таки любила Джорджа й вирішила, що Елізабет просто не має серця. Та Елізабет теж любила Джорджа; вона тільки не хотіла признаватись у цьому перед Фанні. Я не раз зустрічався з Елізабет, даючи лад скромному майнові Джорджа: по ньому тільки й лишилося, що меблі та книжки в квартирі, невеличкий рахунок у банку, кілька облігацій військової позики, трохи грошей за деякі давні роботи та ще пенсія для Елізабет. Листів усе ж таки довелось писати чимало, і Елізабет була рада переказати це на мене. Двічі-тричі бачив я й Фанні — передав їй деякі дрібнички, що залишив їй Джордж на пам'ять. Але я ніколи не бачив обох їх разом — вони уникали одна одну; а коли моя роль як виконавця заповіту скінчилась, я більш майже не бачився ні з одною, ні з другою. Фанні поїхала до Парижа в

1919 році й незабаром вийшла заміж за одного художника-американця. Я бачив її якось увечері, в 1924 році, в Будинку інвалідів з компанією, дуже нарум'янену й досить пристойно вбрану. Вона сміялась і кокетувала з немолодим американцем — мабуть, меценатом, — і не видно було, щоб вона тяжко журилася за Джорджем. Та й з якої речі?

А от Елізабет швидко скотилась на дно. Одержуючи утримання від батька — а по його смерті діставши ще стільки прибутку в спадщину — і маючи вдовину пенсію, вона серед неїмущої богеми вважалась досить заможною. Вона чимало подорожувала — завжди з чималенькою пляшкою бренді — й мала забагато коханців, що не було на користь ні їй, ні їм. Я не бачив її кілька років, а тоді якось уздрів у Венеції, на розі П'яцетти. З нею був Стенлі Гопкінс, один із тих вельми мудрованих молодих письменників, котрі ніяк не доберуть, що їх більше вабить: нормальне кохання чи гомосексуалізм? Він недавно надрукував роман, такий надзвичайно мудрований, такий неймовірно оригінальний, актуальний, дотепний, повний випадів на адресу знаменитих людей, що набув великої слави, особливо в Америці, де всі Гопкінсові побрехеньки сприйняли за чисту правду і (див. відгуки в пресі) за «разюче викриття розкладу британської аристократії». Ми зайшли, всі троє, до Флоріана з'їсти морозива; а тоді Гопкінс побіг щось купити, і ми на півгодини zostались удвох. Елізабет щебетала дуже дотепно — коло Гопкінса треба бути дотепним, коли не хочеш померти з сорому й приниження, — але ні разу не згадала про Джорджа. Джордж — це був нудний епізод нудного минулого. Вона сказала мені, що не збирається одружуватися з Гопкінсом; вони обое вирішили ніколи не ганьбити себе фарсом «узакононого злягання», але, можливо, житимуть і далі разом. Гопкінс, дуже багатий молодик і письменник, що мав успіх у читачів, — призначив їй тисячу на рік, так що вони обое можуть бути «вільні». Елізабет мала вигляд не нещасніший, ніж усе наше цинічне, пошарпане покоління; але пляшка з бренді була при ній.

Мов йолоп, я дозволив умовити себе випити того вечора багато лікерів і заплатив за це безсонною ніччю. Безперечно, несподівана зустріч з Елізабет навівала мені думки про Джорджа всі ті прикро безсонні години. Я не можу сказати, ніби спорудив у своєму серці якийсь жертovníк на честь небіжчика Джорджа, але щиро вірю, що я —

єдина людина на світі, яка хоч зрідка згадує про нього. Може, тому, що я — єдина людина, яка цікавилася Джорджем заради нього ж самого, некорисливо. Звичайно, тоді його смерть не вразила мене дуже тяжко: в той день, коли він загинув, у моєму власному батальйоні було вісімдесят убитих, а потім — перемир'я й демобілізація з тієї клятущої армії, і вживання в цивільне життя, й пошуки роботи — одне слово, свого клопоту було вдосталь. Власне, я почав думати про нього — і думати часто — тільки через два чи три роки після війни. І хоч я зовсім не забобонний, у мене навіть виникла напівмістична, напівсентиментальна ідея, що це він сам, Джордж, (отой жалюгідний оберемок зотлілих кісток), хоче, щоб я думав про нього. Я чи то знав, чи то здогадувався, що ті, на кого він надіявся, вже забули про нього чи принаймні не дуже за ним журяться і, мабуть, тільки здивувались би й зовсім не зраділи, якби він раптом вернувся живий, мов ті герої романів, що від контузії втрачають пам'ять і видужують років аж через сім після війни. Його батько знайшов розраду в релігії, мати — в своєму шейхові, Елізабет — в «неузаконеному зляганні» та в бренді, а Фанні — в сльозах і в одруженні з художником. А я не шукав розради ні в чому, я тоді навіть не розумів, що Джорджева смерть якось стосується мене особисто; і це почуття терпляче дожидало в мені, поки настане його черга.

Солдатська дружба в роки війни була справжньою, прекрасною, неповторною дружбою, що тепер зовсім вимерла, принаймні в Західній Європі. Дозвольте мені зразу ж розчарувати нетерплячих гомосексуалістів, заявивши рішуче, раз і назавжди, що в цій дружбі не було нічого гомосексуального. Цілі місяці, навіть роки я жив і спав серед солдатів і з кількома друзив. Але ніхто ні разу до мене ні з чим таким не чіплявся, я не бачив ніяких ознак гомосексуалізму, й ні разу ніщо не змусило мене запідозрити між кимось на війні щось подібне. Правда, я був лише серед тих, хто воював. За те, що робилося в тилу, я поручитись не можу.

Ні, ні. Нічого гомосексуального там не було. То були просто людські взаємини, товариськість, стримані взаємні емпатії між звичайними людьми, до краю змученими спільним жахливим напруженням серед спільної жахливої небезпеки. І нічого там не було драматичного. Білл і Том служать в одному взводі, або Джонс і Сміт — молодші офіцери однієї роти. Рядові разом виходять у наряд чи в дозор,

ідуть один за одним на зміну іншим, у передні траншеї, випивають в одному шиночку, показують один одному фотокартки своєї матері або своєї дівчини. Офіцери — ті зустрічаються на чергуванні в траншеях, разом ідуть добровольцями в якусь вилазку, допомагають один одному вибратись перед генералом, що інспектує фронт, мають одного денщика на двох, в бою тримаються вкупі, разом їздять верхи на відпочинку, сором'язливо розповідають один одному про своїх наречених чи дружин удома в Англії. Коли доля розлучає їх, вони якийсь час ходять похмурі, а за місяць чи два заводять собі нових друзів. І такі взаємини, як правило, щирі й некорисливі. Звичайно, така дружба у Франції була міцніша, ніж в Англії, палкіша на фронті, ніж у тилу. Мабуть, людині треба когось любити — незалежно від «любові» чуттєвої. (Кажуть, в'язні часом можуть полюбити павука чи щура). А солдат, надто солдат цієї війни, посланий на чужину, зовсім відірваний від жінок і друзів, хіть-не-хіть мусив полюбити іншого солдата — адже там навіть собак не було. Але мало які zostалися друзями й після війни.

Відбувши сім місяців у Франції й місяць у відпустці, я в досить похмурому настрої поїхав до учбового офіцерського табору, в прегарний, але дуже глухий куточок Дорсету. Я знуджено тинявся по табору в перший день, чекаючи обіду й думаючи, що доведеться згадувати добрі манери, коли вгледів ще одного, так само знудженого. То був Джордж; його саме того дня проводжали на Ватерлооському вокзалі Елізабет і Фанні (я тоді цього не знав), і через те він був страх який похмурий. Ми перемовились кількома словами, з'ясували, що обидва належимо до Експедиційного корпусу (більшість була з інших частин) і що ми маємо жити в одній казармі. Виявилось також, що смаки в нас багато в чому подібні, і ми стали друзями.

Я вподобав Джорджа. По-перше, в усьому тому бісовому таборі він був єдиний, з ким я міг поговорити про щось крім випивки, «дівчаток», гулянок, війни, масних анекдотів та табірних пліток. Джордж захоплювався новітнім малярством. Його власний живопис, як він сам сказав, був досить недолугий, але до війни він непогано заробляв, друкуючи в різних журналах статейки про критичні огляди художніх виставок і скуповуючи для багатих колекціонерів картини сучасних художників, переважно німців та

французів. Ми позичали один одному книжки з наших скромних запасів, і Джордж просто-таки зрадив, дізнавшись, що я вже надрукував книжечку-другу віршів і навіть зустрічався особисто з Ейтсом і Марінетті. Я розповідав йому про новітню поезію, він мені — про новітній живопис; і я гадаю, що ми допомогли один одному зберегти в собі живу душу. Вечорами ми грали в шахи або прогулювались, коли не було дощу. Джордж не любив ходити до «дівчаток», я теж. Тому в суботу по обіді й у неділю ми вирушали в далекі походи по голих, і все ж гарних, узвишсях Дорсету й спокійно обідали з пляшкою вина в якійсь із сільських корчом, котра чистіша. І все це підтримувало нашу моральність, бо ні я, ні він нізащо не хотіли скочуватись до типово армійської тваринності. Сердега Джордж страждав тяжче, ніж я, і його страшенно мучила ота хвороблива замкнутість, ота нездатність розкрити перед іншим серце, яку йому прищепило ненормальне життя в родині і його жахлива матінка. Напевне, він нікому ще не розповідав про себе так багато, як мені, так що врешті я довідався про нього дуже багато. Він розповів мені про батька й матір, і про Елізабет та Фанні, і про своє дитинство, і про своє життя в Лондоні та Парижі.

Як я вже сказав, Джордж припав мені до серця, і я вдячний йому, бо він допомагав мені зберегти живу душу, хоча цілий легіон свинюк намагався мене зжерти. І я, звичайно, допомагав йому. Він був украй сором'язливий — мати мерзенно підірвала йому віру в себе, — а тому здавався пихатим і холодним. Але, по суті, він був надзвичайно чуйний і безпосередній, справжнісінький тобі Дон-Кіхот. Тому ж то він був такий безпорадний з жінками — їм непотрібна й незрозуміла донкіхотська поведінка, донкіхотська чесність, вони мають її або за слабодухість, або за ширму якогось диявольського розрахунку. Але з чоловіком, з людиною, якій треба тільки щирої дружби навзамін за щиру дружбу, він був чарівливий і відданий друг. Я був страшенно радий, коли нарешті дістав офіцерський чин і змогу покинути ту смердючу нору — учбовий табір, — але мені було дуже шкода розлучатися з Джорджем. Ми домовилися, що листуватимемось, і попросили призначення до одного полку. Зайве казати, що нас послали до зовсім різних полків. Ми обмінялися листом-двома, поки ще були в Англії, на пересильних пунктах, а далі вже не листувались. Та через якусь примху військового міністерства нас нарешті призначили в одну бригаду, хоч і в різні

батальйони. Але ми про те дізнались аж через два місяці, випадково зустрівшись в штабі бригади.

Мене вразив вигляд Джорджа: він здавався змученим, аж переляканим. Я кілька разів зустрічався з ним — то під час зміни частин на передових позиціях, то в штабі, то в дивізійному таборі для відпочинку. В травні 1918 року він здавався зовсім вимореним. У липні дивізію перекинуто на Сомму, але напередодні ворог атакував позиції його роти, і це геть вибило Джорджа з рівноваги. З батальйонного спостережного пункту (я був тоді офіцером зв'язку) я бачив артпідготовку ворога, але й гадки не мав, що Джордж під тим вогнем. Кілька його солдатів попали в полон, бригадний генерал накричав на нього, і Джордж рознервувався ще гірше. Я вмовляв його, щоб подав рапорт про відпустку для відпочинку, але він смертельно боявся, що осоромився й показав себе боягузом, тож і не послухався мене.

Востаннє я бачив його в Ермі у жовтні вісімнадцятого — я про це вже згадував. Я вернувся з передової й застав Джорджа в тилловому дивізійному таборі. У вартівні стояло кілька розкладачок, і Джордж випросив одну для мене. Вночі, у темряві, він весь час говорив, хоч нас бомбили, мені здавалося, що він не вмовкає цілі години, і я посправжньому злякався, що він з'їхав з глузду. Другого ранку ми обидва повернулись до своїх батальйонів, і більше я його не бачив.

Джорджа вбило на світанку 4 листопада 1918 року біля хутора Мезон-Бланш, коло шляху з Ле-Като до Баве. З офіцерів свого батальйону він єдиний загинув у тому бою, бо німці поздавалися чи відступили менш як за годину. Я почув про його смерть увечері, і, оскільки бригаду 5-го числа відвели на відпочинок, дістав від полковника дозвіл поїхати на Джорджів похорон. Від Джорджевого полковника я дізнався, що він попав під кулеметну чергу. Вся його рота залягла, чекаючи, поки летючий загін мінометників упорається з тим кулеметом, коли раптом Джордж хтозна-чому схопився, і його пронизав десяток куль.

— Ну й дурень, — сказав полковник і кивнув мені на прощання головою.

Труни дістати не пощастило, і Джорджа загорнули в укриття та в британський прапор. У головах могили став священник, з одного боку — рядові й сержанти його роти, відряджені на похорон, а навпроти — офіцери його батальйону. Я стояв крайнім ліворуч. Священник віразним,

проникливим голосом прочитав військову похоронну молитву. Артилерійський вогонь на той час майже зовсім припинився. Тільки одна наша важка батарея, за якусь милю від нас у бік фронту, розмірено випускала снаряд за снарядом, ніби віддавала останній салют. Ми виструнчилися, і тіло опустили в яму. Офіцери по черзі ступали крок уперед, віддавали честь і відходили. А потім батальйонні сурмачі заграли вечірній відбій — той надривний, неблаганний, скорботний сигнал із частих зойків та протяглих скорботних ридань. Признаюся, що мені нелегко було стримати сльози в ті останні хвилини. Лайте армію, як хочете, але загиблим там віддають шану щиро... Солдатам скомандували розрахуватись, вишикували в колону по чотири, ліве плече вперед і — кроком руш; а офіцери подались до їдальні випити.

Смерть героя! Який глум, яке паскудне лицемірство! Яке гниле, нудотне лицемірство! Джорджева смерть стала для мене символом усієї отієї проклятої, безглуздої, нікому не потрібної мерзоти. Ви вже знаєте, як сприйняли цю смерть найближчі йому люди — ті, хто його породив, і жінки, що обнімали його. Армія своє зробила, та чи може армія оплакати особисто кожного з мільйона «героїв»? І як могла та часточка армії, що знала Джорджа, оплакати його? На світанку другого дня ми вже переслідували ворога, що відступав, і не зупинились до самого перемир'я — а опісля кожному з нас довелося влаштовувати власне життя й переборювати свої труднощі.

Тої ночі в Венеції Джордж і його смерть стали для мене символом — і досі застаються ним. Так чи інакше ми повинні примиритися з усіма цими смертями, якось спокутувати їх, якось умиротворити убитих. Як — цього я не знаю до пуття. Я знаю, що є «Дві Хвилини Мовчання». Та, кінець кінцем, Дві Хвилини Мовчання на рік — це дуже небагато, це, власне, ніщо. Спокутувати — а як ми можемо спокутувати? Як спокутувати втрачені мільйони й ще мільйони років життя, як спокутувати ці озера й моря крові? Щось лишилось незавершеним, і воно отрує нас. У всякому разі, отрує мене, хоч я вже перемучився цим, та й тепер мучуся, роздумуючи над смертю бідолахи Джорджа, як не мучилась більше жодна людська душа. Що ми можемо зробити? Надгробні камені, вінки, меморіальні дошки, промови, лондонськийobelіск — ні, ні, це має бути щось у нас самих! Ми якось повинні спокутувати їхню

смерть — смерть тих загиблих, убитих, замордованих солдатів. Це не вони докоряють нам — ні, це ми самі собі докоряємо. Більшість нас цього не усвідомлює, але той докір живе й отруює нас. Саме ця отрута відбирає в нас почуття, надію, душу — у нас, воєнного покоління, та й у нових поколінь. На всьому світі лежить кривава вина, весь світ проклятий, як Орест, і шаленіє, й нищить себе, немов переслідуваний цілим легіоном Евменід. Якось треба спокутувати цю вину, звільнитись від цього прокляття — кривавої вини. Треба знайти — де? як? — нову всесильну Палладу, щоб виправдала нас на якомусь новому Акрополі справедливості. Але поки що мертві отруюють нас і тих, хто йде нам на зміну.

Ось чому я розповідаю про життя Джорджа Вінтерборна, однієї людини, однієї замордованої людини, а для мене: — символа. Це — спокута, відчайдушна спроба змити з себе криваву вину. Може, це хибний шлях. Може, отрута лишиться в мені. Коли так, я пошукаю якогось іншого шляху. Але таки шукатиму. Знаю, що мене отруює. Я не знаю, що отруює вас, але й ви отруєні. Може, вам теж треба спокутувати.

ЧАСТИНА ПЕРША

VIVACE

1

Англія 1890 року була зовсім інша і все ж, дивним чином, така сама. У чомусь — неймовірна й така далека від нас; у іншому — страхотливо близька й подібна до нас. Англія, чий дух угорнули імлісті завої лицемірства, процвітання й нікчемності. Багатство тієї Англії, морська могутність тієї Англії, її праведне святенництво, її оптимізм, ще непохитніший, ніж у Стівенсона! Вікторія придавила широким задом волю народу; імущі класи вмостились йому на шию. Робітничий клас починає потроху ворухитись, проте він іще заворожений проповідями Муді й Санкі, ще під владою Золотого правила: «Не забувай, любий Берте, одного чудового дня ти можеш стати на чолі нашої фірми». Дрібна буржуазія, особливо гендлярі, квапляться загребти гріш і все моляться, «щоб наше безприкладне

процвітання тривало без кінця-краю». Аристократія ще бадьориться, не хнюпить носа. Ще дуже шанують Знатність і Багатство — Діззі помер не так давно, і його романи ще не здаються сміховинно старомодними, якоюсь допотопною пародією. Інтелігенція естетствує, і оскарствує, і берн-морріствує, або ж вона утилітаріанська й гексліансько-дарвіністська.

Гайда туди, де випивка дешева,
Де я за фунт із тиждень
Розкішно про-жи-ву...
Удосталь всячици у світі,
Мов королі, ми можем жити...

Консолі знов ідуть вище номіналу.

Лорд Клод Гамільтон з Уайтом сидять в Адміралтействі і будують, будують, будують...

Будують величну руїну.

Джордж Мур — елегантне страмовище в кабриолеті; Гарді — пасторально-атеїстичне страмовище (ніхто ще не збагнув, що він нестерпно нудний); Оскар хизується недбалістю — такий дотепник, такий чепурун!

Чудова стара Англія. Пранці на тебе, стара суко, ти згодувала нас хробакам! (Ми самі згодували себе хробакам). А все ж — дай-но оглянись на тебе. Тімон Афіїнський добре знав тебе.

Вінтерборни не були дворяни, але ілекали туманні, не-реальні легенди про якихось шляхетних і пишних предків. І все ж вони були досить заможні буржуа. Колись жили в Вустершпірі, потім перебрались до Шеффілда. По жіночій лінії належали до методистської церкви, по чоловічій — до англіканської. Замододу Джордж Огастес Вінтерборн був неабиякий сибарит. Його матінка, владна стара сука, вбивала в сині всю мужність і заповзятість, але в вісімдесятих роках минулого сторіччя мало в кого вистачало духу посилати таких матерів к бісу. І в Джорджа Огастеса не вистачило. В п'ятнадцять років він написав релігійний трактат (навіть видрукував), у якому слухняно викладав материні погляди. Він став першим учнем у класі, як і хотіла люба матінка. Він не вступив до Оксфордського університету, хоча й хотів; люба матінка вважала, що це непрактично. І склав екзамени на адвоката: люба матінка вважала, що йому необхідна вільна професія і що в родині треба мати свого адвоката. Джордж Огастес був третім сином. Найстарший син став методистським священиком,

бо люба матінка в першу шлюбну ніч і під час першої вагітності молила бога напутити її (правда, в цьому непристойному благанні вона не признавалась навіть чоловікові, і все ж — «молила бога напутити її»), і їй відкрилося, що первісток її має прийняти духовний сан. І він, бідолаха, зробив це. Другий син був не такий тухтій, і люба матінка зробила з нього гультая. Зостався Джордж Огастес, мамин мазунчик, що молився на колінах у неї й раз на місяць діставав хлости від любого батечка, бо святе письмо каже: хто пожаліє різки, той зіпсує дитя своє. Любий батечко ніколи не знав ніякого діла, жив на спадщину, здебільшого був по вуха в боргах і останні п'ятнадцять років свого життя провів у садочку, молячись англіканському богові, а люба матінка молилась богові Джона Веслі в своїй спальні. Люба матінка боготворила милого благочестивого Брайта й великого містера Гладстона, а любий батечко збирав і навіть читав праці вельможного графа Біконсфілда, кавалера ордена Підв'язки.

Все ж Джордж Огастес був неабиякий сибарит. Єдине, чого він хотів від життя, це було сибаритство. Коли він у двадцять чотири роки став дипломованим адвокатом, зібралась родинна рада. На ній були присутні люба матінка, любий батечко і сам Джордж Огастес. Звичайно, ніякої офіційності, мила розмова в родинному колі за чашкою чаю, перед жарким каміном (вугілля тоді було в Шеффілді дешево), червоні штори спущені, мирний родинний затишок. Любий батечко відкрив нараду.

— Джордже, тепер ти вже дорослий чоловік. Ціною немалих жертв ми з матінкою дали тобі незалежну професію. Ти дипломований адвокат, і ми пишаємся — правда ж, матінко, ми можемо сказати «пишаємся»? — що маємо в родині юридичне світило...

Та люба матінка не могла подарувати любому батечку навіть ілюзії влади і, навіть формально не шануючи обмеженої родинної монархії, перебила:

— Твій тато слушно каже, Джордже. Тепер питання: що ти збирався робити як адвокат?

Чи квота надія на волю хоч мигнула в жвавому юному умі Джорджа Огастеса? Чи звичка до сибаритського життя, в сполученні зі страхом не послухатись любої матусі, вже перемогла в ньому? Він промимрив щось про те, що «вступить у якусь старовинну солідну лондонську фірму». Почувши «лондонську», люба матінка стала дибки. Хоча містер Гладстон чималу частину свого життя проводив

у Лондоні, в методистських колах Шеффілда звикли вважати, що Лондон — оселище нечестя, де повно театрів та непристойних жінок. Крім того, любя матінка не збиралась відпускати Джорджа Огастеса так легко; вона гадала, що він іще повинен чимало попоходити в хомуті синівської покори.

— Я не хочу й слухати про Лондон, Джордже. Коли ти розбестися в тому жахливому місті, це розіб'є моє серце й посріблить голову твоєму любому таткові (любий татко не любив, коли йому нагадували, що він лисий), зведе нас до часу в могилу. Подумай, що́ ми відчуємо, дізнавшись, що ти пішов до театру!.. Ні, Джордже, ми виконаємо свій обов'язок до кінця. Ми виховали тебе богобоязливим християнином... — і т. д., і т. ін.

Наслідок, звичайно, був той, що любий Джордж Огастес не поїхав до Лондона. Він навіть не відкрив власної контори в Шеффілді. Постановили, що Джордж ніколи не одружиться (як не рахувати двох-трьох повій, що з ними він без великого успіху спізнався на таємних гулянках у Лондоні, Джордж Огастес був дівичем), а проживе життя з любою матінкою і (побіжно згадано) з любим батечком. Тому в домі вивільнили трохи місця, пробили ще один вхід і почепили там на дверях новеньку мідну табличку, на якій було вигравіровано:

Дж. О. Вінтерборн
адвокат

Джорджеві Огастесові були приділені три кімнати, більш-менш відокремлені від решти будинку: спальня, «контора» і «затишненький кабінетик». Зайве казати, що адвокатської практики у Джорджа Огастеса було небагато: хіба вряди-годи любя матінка в напливі честолюбства вмовляла якусь свою приятельку доручити йому складання заповіту або дарчої на земельну ділянку для нової методистської церкви. Куди дівав Джордж Огастес решту свого часу — важко вгадати: мабуть, бив байдики або читав Діккенса, Теккерея, Бульвер-Літтона та Джорджа Огастеса Сала.

Так тривало три чи чотири роки. Любя матінка міцно тримала Джорджа Огастеса в пазурах, присмоктавшись до нього, мов упир, і була дуже задоволена. Любий батечко

молився в садку й читав романи вельможного і т. д. Дізраелі й теж був більш-менш задоволений. Джордж Огастес сибаритствував і вважав себе бозна-яким гультьєм, бо час від часу нишком вислизав з дому, щоб побувати в театрі або в повії чи купити якусь книжку з видань Візетеллі. Та був один підводний камінь, якого люба матінка не передбачила. Любий батечко був досить пристойно вихований і освічений: замолоду він по кілька тижнів щороку подорожував, бачив і поле Ватерлоо, і Париж, і Раймстейт. Після одруження з любою матінкою йому довелось обмежитися Мелверном і Рамстейтом, бо більше не дозволялось їздити на розбещений континент. Одначе сила традиції така, що Джорджеві Огастесу раз на рік надавався місяць відпустки. 1887 року він побував у Ірландії, 1888-го — у Шотландії, 1889-го — в «Озерному краю» й на прощі коло гробниць двох незаплямованих геніїв — Уордсворта й Сауті. Але 1890 року Джордж Огастес поїхав до «ідилічного Кенту», де містилась садиба Дінглі-Дел і гробниця сера Філіппа Сіднея. А в ідилічному Кенті жили сирени, що підстерегли нашого Одиссея. Джордж Огастес зустрів Ізабеллу Гартлі і сам не зчувся, як безповоротно встромив голову в шлюбне ярмо — не спитавшись у любої матусі. *Nic incipit vita nova*¹. Отак був породжений на світ Джордж-молодший.

Родина Гартлі, певне, була цікавіша за родину Вінтерборнів. Ті за все своє життя пальцем об палець не вдарили й були такі церемонно, нудотно, слейно-святенницьки нудні, як тільки можливо — другої такої родини не було й не буде, вже не кажу, що серед живих і навіть наділених почуттями, а навіть серед просто здатних перетравлювати свої щоденні пудинги. Гартлі були не такі. Це була родина небагатого офіцера. Батечко Гартлі об'їздив усю Британську імперію, всюди тягаючи за собою матінку Гартлі; а та, знов і знов вагітніючи, знов і знов народжувала дитину за дитиною по найнезручніших і найневідповідніших для цього місцях — то в єгипетській пустелі, то на розбитому кораблі, що перевозив солдатів, то серед малярійних боліт Вест-Індії, то на шляху до Кандагара. В них було геймовірно багато дітей — померлих, умираючих і ще живих, будь-якого віку, обох статей. Кінець кінцем старий Гартлі оселився в патріархальному Кенті, на дружининій

¹ Так починається нове життя (латин.).

батьківщині і зажив на убогу пенсію та зовсім мізерну «приватну» ренту з цілою купою нащадків, що всі гніздилися на його аж ніяк не геркулесівській шиї. Мабуть, він мав двох чи трьох жінок, страхотливо плодючих. Безперечно, ті давніші місіс Гартлі повмирали від своєї надмірної плодючості.

Ізабелла Гартлі була одна — не питайте, котра по порядку чи від котрої дружини — з дочок капітана Гартлі. Вона була дуже гарненька — природа нагородила її пишною й трохи вульгарною вродою, — з роблено-невинними темними очима, сліпучою усмішкою, з гарненьким турнюрчиком, уся в воланчиках, зі свіжим личком і квітучим здоров'ям. Навіть не вельми освіченому Джорджеві Огастесу вона здавалась чарівно невинною. Але силою вдачі переважала навіть «любу матусю», а до того ж була наділена безмежною, незрівнянною життєвою енергією, що заворожила, полонила, електризувала трошечки тюхтіюватого й схильного до сибаритства Джорджа Огастеса. Він ще ніколи не зустрічав таких. Адже люба матінка дозволяла йому підтримувати знайомство тільки з пухкими, дозрілими матронами-методистками та з «пристойними» юнаками й дівчатами, теж по-методистському взірцево тупими і млявими.

Джордж Огастес закохався по вуха.

Він жив у сільському готельчику, недорогому й досить вигідному, і жив по-сибаритському. Під час тієї відпустки він (підсвідомо) був такий щасливий, вирвавшись з-під опіки любої матінки, що почував себе героєм роману Булвер-Літтона. Він, можна сказати, розпускав павиний хвіст; на початку дев'яностих років, мабуть, сказали б, що він, ясна річ, «розбив» Ізабеллине серце.

Сім'я Гартлі павиних хвостів не розпускала. Вони не приховували своєї бідності й вульгарності, внесеної в родину третьою (чи четвертою) місіс Гартлі. Вони полюбили свинину і вдячно приймали в дарунок городину та садовину, що їх добросерді англійські селяки накидають тим, кого вважають небагатими. Вони й самі вирощували чимало городини та садовини й держали свиней. Вони варили варення зі смородини й зі слив і никали по всій окрузі в пошуках грибів; єдина «випивка», яку дозволяла собі родина, була «краплинка грогу», потай споживана старим Гартлі після того, як численні його нащадки засинали по трое-четверо в одному ліжку.

Отож Джорджеві Огастесові неважко було розпускати хвіст. Він зумів обморочити всіх, навіть Ізабеллу. Говорив про «моїх предків» і про «нашу віллу». Говорив про своє адвокатство. Дарував їм примірники методистського трактату, який написав у п'ятнадцять років. Він подарував місіс Гартлі чотирнадцятифунтову бляшанку того дорогого (два шилінги три пенси за фунт) чаю, за яким вона тужила весь час, відколи вони покинули Цейлон. Він купував фантастичні речі для Ізабелли — брошку з коралом, примірник «Путі прочанина», оправлений у дерево, вирізане з дверей парафіяльної церкви, де колись на амвоні стояв сам Джон Беньян, індика, річну передплату на «Додаток до «Родинного вісника», нову шаль, не одну коробку шоколадних цукерок по півтора шилінги за фунт, катав її у відкритому ландо, просмерділому кінською сечею та вівсом.

Гартлі вважали, що він справжній багач. Джордж Огастес жив так по-сибаритському, в такому радісному хвилюванні, що й сам почав вірити в своє багатство.

Одного вечора, прегарного сільського вечора, — місяць, схожий на цитрину, плив над чарівними, мов дівочі перса, пагорбами, а солов'ї щебетали та витьохкували в листі живоплотів, мов шалені, — Джордж Огастес поцілував Ізабеллу під таким живоплотом і мужньо попросив у неї руки. Ізабеллі, що вже й тоді мала жагучий темперамент, вистачило, одначе, розуму не відповісти на поцілунок і тим показати, що її вже цілували, а може, пробували не тільки цілувати інші «варті уваги» молодики. Вона відвернулася, так що він не бачив обличчя, а тільки гарненьку голівку з вузлом темного волосся *a la* маркиза Помпадур і прошепотіла — так, прошепотіла, бо начиталася повістей з «Хатнього вогнища» та «Родинного вісника»:

— Ах, містере Вінтерборн, усе це таке несподіване!

Та потім здоровий глудз і жадання стати «багатою» перемогли церемонність «Хатнього вогнища», і вона сказала напрочуд тихо та скромно:

— Я згодна!

Джордж Огастес драматично затремтів, обняв її, і вони злились у довгому поцілунку. Вона подобалась йому куди більше, ніж лондонські повії, але він не наважився на щось більше, ніж поцілувати й вигукнути:

— Ізабелло! Я кохаю тебе. Будь моєю дружиною, допоможи мені завести свій дім. Нехай і моє, й твоє життя минає в нестямі щастя. Якби ж нам не треба було прощатися цього вечора!

Дорогою додому Ізабелла сказала:

— Поговорить завтра з татом.

І Джордж Огастес, таки наскрізь джентльмен, відказав:

Я б так не зміг любити тебе, кохана,
Якби ще дужче честі не любив.

Другого ранку, як і годиться, Джордж Огастес прийшов до татуса Гартлі з пляшкою портвейну за три з половиною шилінги та свіжим свинячим окостом; він, промулявшись довгенько, червоний, як рак, закидаючи всякі натяки (немовби старий Гартлі не знав від Ізабелли, чого чекати), церемонно, з безмежною урочистістю запропонував узяти на себе утримання Ізабелли до кінця днів своїх.

Чи татусь Гартлі відмовив йому? Чи завагався? Ні, він погодився радісенько, вдячно, захоплено. Поплескав Джорджа Огастеса по плечу — цей чисто солдатський вияв приязні здивував і трохи роздратував манірного Джорджа Огастеса. Містер Гартлі сказав, що й не хотів би кращого зятя, бо певен: з ним його дочка буде щаслива. Розповів два казарменні анекдоти, прикро вразивши ними Джорджа Огастеса; випив два великі келихи портвейну; а потім довго оповідав, як він, буди прaporщиком, під час Кримської війни врятував британську армію. Джордж Огастес слухав по-синівському терпляче; та година минала за годиною, а розповіді не було кінця, і він насмілився зауважити, що не завадило б сповістити Ізабеллу й матусю Гартлі, які (хоча жоден із двох джентльменів того не знав) підслухували за дверима, вмираючи з цікавості.

Їх обох покликали до кімнати, і татусь Гартлі виголосив невелику промову в дусі старого генерала Снүтера, кавалера ордена Лазні, а потім татусь поцілував Ізабеллу, а матусю в сльозах радості й захвату обняла її, і татусь цмокнув матусю, а Джордж Огастес поцілував Ізабеллу. Далі їх залишили наодинці на півгодини перед обідом, що подавався о пів на другу дня й складався з котлет, картоплі, зеленої квасолі, фруктового пудингу та пива.

Подружжя Гартлі й далі гадало, ніби Джордж Огастес багач.

Та перше, ніж покинути патріархальний Кент, він мусив написати батькові, щоб прислав десять фунтів заплатити за готель і за дорогу. В листі він повідомив любого батечка про Ізабеллу й попросив його обережно повідомити про все любу матінку. «Батько мові нареченої — старий офіцер, — писав Джордж Огастес, — а вона мила, чиста

дівчина; вона щиро любить мене, а я ладен битися за неї, мов лев, і залюбки віддав би життя». Він не згадав про убожество й вульгарність Гартлі, про їхню зажерливість, про купу дітей. І любий батечко був уже подумав, що Джордж Огастес одружується з родовитою дворянкою.

Любий батечко послав Джорджеві Огастесові десять фунтів і обережно розповів новину любій матінці. Дивно, але вона сприйняла її спокійніше, ніж можна було чекати. Чи то відчула силу Ізабеллиної вдачі та її непохитну рішучість навіть на такій відстані? Чи, може, підозрювала, що синок нишком бахурує, і зміркувала, що краще таке одруження, ніж ходіння до повій? А може, подумала, що варитиме воду з невістки так само, як із Джорджа Огастеса й матиме аж дві жертви відразу?

Вона трошечки поплакала, а молилась того вечора ще більше, ніж завжди.

— Я гадаю, батьку, що нашим сином керувала рука провидіння,— сказала вона.— Сподіваюся, що міс Ізабелла буде йому доброю дружиною й не погребує, пишачись батьком-офіцером, церувати нашому синові шкарпетки й наглядати за служницями. Звичайно, молодята повинні жити з нами, і я зможу делікатно спрямовувати їхні перші кроки в подружньому житті й подбаю, щоб вона була доброю християнкою. Я молитиму в бога благословення для них.

Любий батечко, не така й погана людина, сказав «Угу!», написав Джорджеві Огастесу дуже пристойного листа, пообіцяв йому двісті фунтів на початок родинного життя й порадив пробути медовий місяць у Парижі або на полях Ватерлоо.

Весілля відбулось навесні в «патріархальному Кенті». Приїхала ціла отара Вінтерборнів — звісно, на чолі з Джорджевими батьком та матір'ю. Люба матінка була зовсім шокована, вона з відразу спостерігала, як неподобно поводяться Гартлі, і навіть любий батечко трохи спантелився. Та відступати з честю було вже запізно.

Провінційне весілля 1890 року! О боги наших предків, що за видовище! На жаль, тоді ще не було кінематографа. Ви можете уявити собі цю картину? Старигани з довгими бакенбардами, в допотопних циліндрах, бабусі з турнюрами та в чепчиках. Молодики з вислими вусами, з пишними «художницькими» бантами замість краватки, і, можливо, в сірих шапокляках. Молодички з турнюрчиками,

в капелюшках із квітами. Дружки молодії в білому. І шафер. І Джордж Огастес, упрілий у новій візитці. І, звичайно, «осяйна» Ізабелла в білій сукні з флердоранжем. І священик, і підписання шлюбного контракту, і весільний сніданок, і святкові дзвони, і від'їзд... Ні, це все надто прикре, воно таке жахливе, що навіть не смішне. Це непристойність. Мені щиро жаль Джорджа Огастеса й Ізабеллу, особливо Ізабеллу. Що видзвонювали дзвони? «Йдіть подивіться... Йдіть подивіться»

Та Ізабелла, паскуда, тішилася всією огидною церемонією. І написала про неї довгого листа одному зі своїх «вартих уваги молодиків», якого, власне, кохала, але якого знехтувала задля Джорджа Огастеса з його «багатством». «...Був хмарний день, та коли ми вклякли перед вітварем, сонячний промінь проникнув у церковне вікно й ласкаво осяяв наші схилені голови...»

Як могли вони дійти до такої нісенітниці? Але ж дійшли, дійшли, дійшли! І вірили в неї. Якби хоч вони не сприймали її поважно, тоді ще лишалась би якась надія. Але ж ні! Вони вірили в усю цю нудотну, солодкаву, лицемірну нісенітницю, вони вірили в неї. Вірили з усією надлюдською силою, властивою тільки певігласам.

Чи можливо виміряти все безмежне невігластво Джорджа Огастеса й Ізабелли, коли вони зв'язували себе присягою не розлучатися аж до самої смерті?

Джордж Огастес не знав, як заробити на прожиток; не знав нічогосінько про те, як треба обходитися з жінкою; не знав, як жити подружнім життям; не знав навіть, як кохатися,— навіть гірше, ніж просто не знав, бо досвід, набутий у спілкуванні з повіями, був убогий, брудний, огидний; він не знав, як збудоване його власне тіло, не кажучи вже про тіло жінки; уявлення не мав, як запобігти зачаттю; не знав, що означають слова «нормальне статеве життя»; не тямив, що вагітність — це дев'ятимісячна хвороба; навіть не підозрював, що пологи мають коштувати чималих грошей, коли не хочеш, щоб жінка тяжко мучилася; не знав, що жонатий чоловік, який залежить від своїх і дружининих батьків,— це огидний, безпорадний, гідний зневаги нікчема; не знав, що заробити на пристойний прожиток важко, навіть коли ти адвокат, та й у самому адвокатстві тямив небагато; він дуже мало знав про життя взагалі й зовсім не розумівся на людській психології: не знав нічого про грошові справи й про самі гроші, бо вмів тільки витрачати їх; не знав нічого про те,

як утримувати чистоту в домі, про ціни на харчі, про ремонт будинку, його вмеблювання, не вмів купувати, розпалювати в каміні, чистити комин, не знав вищої математики, давньогрецької мови, не вмів сваритися з дружиною, вдавати, ніби все гаразд, годувати дитину, грати хоч би на якомусь музичному інструменті, танцювати, робити гімнастичні вправи, відкривати бляшанки з сардинами, варити яйця, не знав, з якого боку лягати в подружнє ліжко, як розгадувати шаради, як розпалити газову пічку, це знав і не вмів ще безлічі речей, які необхідно знати й уміти одруженому чоловікові.

Одне слово, був жахливий недотепа.

Що ж до Ізабелли, то для неї було невідоме майже все, що належить до царини людських знань. Справді-бо важко сказати, що ж вона знала чи вміла. Вона не вміла навіть купити собі сукні — це завжди робила за неї матуся Гартлі. З-посеред усього іншого, вона не знала аж надто багато істотних речей: від чого і як народжуються діти; як кохатися з чоловіком; як прикидатись, ніби відчуваєш при цьому насолоду, коли насправді не відчуваєш її; не вміла шити, прати, куховарити, мити підлогу, провадити хатнє господарство, купувати провізію, підраховувати витрати, командувати служницею, замовляти обід, звільняти зі служби куховарку, визначати, чи в кімнаті чисто прибрано, давати раду Джорджеві Огастесу, коли у нього поганий настрій, поїти його ліками, коли в нього заболить печінка, годувати, купати й сповивати дитину, приймати гостей і ходити в гості, плести на дротиках, вишивати, пекти печиво, визначати, чи оселедець свіжий, чи затхнувся, відрізняти свинину від телятини; не знала, що не слід готувати їжу на маргарині; не вміла стелити постіль і пильнувати власного здоров'я, надто під час вагітності, відповідати лагідно, щоб утишити гнів, підтримувати вогонь у хатньому вогнищі... Годі назвати все, чого вона не знала і не вміла, а що необхідно знати й уміти заміжній жінці.

(Бог відає, як той бідолаха Джордж узагалі примудрився народитися на білий світ!)

Щоправда, як Джордж, так і Ізабелла вміли читати й писати, молитися, їсти, пити, вмиватись і чепуритись на свята. Обое вони також були добре обізнані з біблією та молитовником.

А крім того, у них було «коха-ання». Вони «коха-али» одне одного. Коха-ання їм було досить, коха-ання мало

врівноважити їхню недолугість та дурість, годувати й поїти їх, усипати їхній шлях трояндами й лілеями. Кохання й господь. Де не допоможе кохання, там стане в пригоді господь; де сплюхує господь — допоможе кохання. Гадаю, з погляду богослов'я господь мав би займати першу позицію. А все одно в шлюбі 1890 року було стільки кохання й господя, що вже не лишалося місця для здорового глузду, до найпростішої обізнаності з питаннями статі та до інших знань, яких ми, гнилі сучасні декаденти, вважаємо необхідними для всіх чоловіків і жінок. Мила Ізабелла, любий Джордж Огастес! Вони були *такі* молоді, *такі* невинні, *такі* чисті! І яких пекельних кар заслужили ті вузьколобі, слиняві лицеміри з бакенбардами або в чепчиках, що послали їх разом назустріч своїй долі? О Тімоне, Тімоне, якби мені твоя красномовність! Хто посміє, хто знайде в собі доволі шляхетної мужності, щоб підвестися й сказати ? Не дайте мені позбутись розуму, о боги, не дайте мені позбутись розуму!

Медовий місяць вони пробули не в Парижі й не на полях Ватерлоо, а на одному з курортів Південного узбережжя, в прегарному куточку, де Ізабелла давно вже мріяла побувати. Від свого села вони мали проїхати десять миль кіньми до залізничної станції, а потім дві години поїздом, що зупинявся на кожному полустанку. Втомлені, збентежені, розчаровані, вони дістались нарешті до невеличкого, але респектабельного готельчика, де для них було замовлено номер на двох.

Перша шлюбна ніч глибоко розчарувала їх. Цього, власне, й слід було сподіватися. Джордж Огастес намагався бути жагучим і захопленим, а виявився незграбним і брутальним. Ізабелла хотіла показати себе скромною й покірливою, а показала тільки невправною. Джордж Огастес незграбно згвалтував її, завдавши їй непотрібних, безглузких страждань І, як багато чарівних молодих у давній милій Англії за золотих часів доброї королеви Вікі, вона не одну годину пролежала без сну поруч Джорджа Огастеса, що гучно хropів,— лежала горілиць і думала, думала, а сльози повільно котилися по її скронях на подушку...

Ох, яке це все прикре, яке прикре — і ота безглузда «чистота», і лицемірство, і «кохання», і необізнаність! І дурні, необізнані дівчата, віддані в усій своїй чарівній необізнаності на поталу необізнаним і незграбним юнакам,

що в своїй необізнаності брутально мучать їх! Як боляче думати про це! Сердешна Ізабелла! Оце то вступ у подружнє життя!

Але, звичайно, ця жахлива ніч мала наслідки. Насамперед вона означала, що шлюб тепер законним чином здійснено і розірвати його, не звертаючись до суду, неможливо — а я навіть не знаю, чи в золоті дні великого містера Гладстона, хай благословить його бог і хай йому буде жарко в пеклі, взагалі можна було розірвати шлюб. Дальший наслідок був той, що Ізабелла відтоді й довіку намагалась уникати фізичної близькості з Джорджем Огастесом, а оскільки темперамент мала досить палкий, то в лоні майбутнього вже прокльовувалися двадцять два коханці. І нарешті, оскільки Ізабелла була здорова, якщо взагалі може бути здоровою жінка, змушена шнуруватись у неймовірно тугі корсети й носити, на шкоду гігієні, довжезні коси та довжезні спідниці, а крім того дуже мало обізнана зі статевою гігієною, — ця *nuit de réve*¹ наділила Ізабеллу першою дитиною.

2

Дитину охрестили Едвардом Фредеріком Джорджем: Едвардом на честь принца Уельського (згодом — його величність король Едвард VII), Фредеріком — по дідові, Джорджем — по батькові.

Ізабелла хотіла назвати його Джорджем Гартлі, але люба матінка подбала про те, щоб у її онукові було від Гартлі якомога менше.

Як прожили Ізабелла та Джордж Огастес перші роки в подружжі, тяжко й згадувати. Їхнє спільне життя почалося з обману, насамперед тому, що до цього їх змусили батьки та суспільні умовності; на жаль, вони обоє й далі будували його на обмані. Обох не тільки приголомшила та жахлива пошлюбна ніч; весь медовий місяць страшенно знудив їх. На чарівному курортіку, що про нього так мріяла Ізабелла, не було ніяких розваг. Джордж Огастес навіть собі самому не хотів признатися, що до подружнього життя він готовий не краще, ніж до того, щоб навчати білих мишей стрійової служби. Ізабелла в душі розуміла, що

¹ Чарівна ніч (фр.).

їхній перший крок страхітливо невдалий, розуміла радше чуттям, ніж свідомістю, але з гордості мовчала. Вона дуже добре знала, що в невдачі звинуватять її ж таки і що співчуття їй нема від кого чекати, а найменше — від своєї рідні. Хіба ж вона не одружилася «щасливо», з чоловіком, що її «коха-ає» — це ж шлюб із «коха-ання»! — та ще й з «багатієм»? Отож вона втішала себе думкою, що Джордж Огастес справді багатий, і обоє вони писали, як і годиться в медовий місяць, сповнені захвату листи до рідних та знайомих. А ступивши з самого початку на шлях, що веде вбік від чесності, від уміння глянути правді в очі, вони вклепались на все життя, прирекли вже й себе на безрадісне животіння серед брехні та «коха-ання». Ох, ці балачки про господу й про «коха-ання»! Адже Ізабелліні батько й мати день у день гризлися між собою; невже це нічого не навчило її? Та й Джордж Огастес — хіба не помічав він, яка ненависть клекоче в любій матінці й любому батечкові під тоненькою плівкою благочестя та подружнього миру; чому ж вони обоє не спробували вирватись із цих тенет, щоб зажити інакше — трохи краще? Ні, вони прийняли заведений порядок, вони мали «коха-ання» й мали «господа», а тому, звичайно, все повинне повернутись на краще в цьому найкращому зі світів.

Джордж Огастес увесь медовий місяць удавав «багатія». За тиждень до весілля йому вперше в житті дозволили відкрити рахунок у банку. Любий батечко поклав на його ім'я двісті фунтів, домовившись з Джорджем Огастесом, що любій матінці вони скажуть, ніби покладено двадцять. До цієї суми люба матінка щедро додала ще й своїх п'ять фунтів — «крихітку про чорний день», хоча тільки бог та «коха-ання» знають, чи в чорний день така крихітка врятує. Таким чином щасливі молодята вирушили в життєву путь із двісті п'ятьма фунтами й без найменшої надії заробити хоч би гріш, поки Джордж Огастес не покине корчити з себе «багатія» та сибарита, наважиться глянути правді у вічі й візьметься працювати.

За медовий місяць вони розтратили чимало — забагато як на їхні достатки. Джордж Огастес носив у гаманці жменю соверенів і дві п'ятифунтові банкноти, чим страшенно хизувався. Ізабелла, зроду не бачивши стільки грошей відразу, ще дужче повірила, що Джордж Огастес багатий. Тому вона відразу ж заходилась розсилати «практичні» подарунки незліченним членам зубожілої родини

Гартлі, і Джордж Огастес — хоча й сердився, бо натуру мав скупувату — не перечив їй. Загалом вони витратили за два тижні тридцять фунтів, а на квитки першого класу до Шеффілда пішов майже весь другий п'ятифунтовик.

Першим тяжким ударом для Ізабелли була шлюбна ніч. Другого вона зазнала, побачивши невеликий, закіптюжений будиночок «багатіїв» Вінтерборнів, один у ряду повсюди розрекламованих десятикімнатних вілл із жовтої цегли. Третім ударом було відкриття, що Джордж Огастес не заробляє своїм адвокатством ані пенса, що в нього нема ніяких грошей, крім залишків від тих двохсот п'яти фунтів, і що Вінтерборні навряд чи й багатші від Гартлі.

Гірко тяглися дні для бідолашної Ізабелли, коли вона у цій тісній похмурій оселі чекала першої дитини, а Джордж Огастес бив байдики, сидячи в «конторі» (а не в «затішньому кабінетику», як до одруження), вдаючи, що «працює», любий батечко молився, а люба матінка з солодкою уїдливою посмішкою постійно шпигала її. Коли ранками невістку нудило, свекруха казала, що це «просто печінка».

— Це все через надто ситну й жирну їжу, — торочила люба матінка. — Звичайно, мила моя, вдома ви не звикли до такого розкішного столу, — а потім додавала грайливо-уципливо: — Мабуть, доведеться просити вашого коханого чоловіченька, щоб він своєю подружньою владою трохи стримував ваш апетит.

Насправді ж у домі Гартлі їжа була хоч і простацька, одначе куди ситніша й різноманітніша, ніж вишукане й скупе меню скнаруватої любої матінки.

Звичайно, потроху почалися сварки. Ізабелла бунтувала й виявляла перші ознаки непогамовної вдачі та особливий хист до барвистої лайки — в цьому мистецтві, не дуже приемному для інших, вона згодом досягла гімалайських висот. Навіть люба матінка знайшла в ній гідну супротивницю, але аж тоді, коли вже мало не два роки промучила Ізабеллу, псуючи їй життя і вдачу. Хай вас бог благословить, люба матінко, ви «молили бога напутити вас», ви «хотіли якнайкраще» і зробили з Ізабелли першорядну суку.

Джорджеві Огастесові дошкуляли, тяжко дошкуляли ці сварки, вони його дивували й прикро вражали. Він усю

ще сибаритствував і не розумів, чому Ізабелла не наслідує його.

— Живімо, як і досі, дружною сім'єю, в мирі й любові,— казав він,— будьмо поблажливі одне до одного. У кожного з нас свій тягар (тобто биття байдиків та читання романів), і потребуємо ми тільки трошечки більше любові та всепрощення. Треба молитися, щоб господь дав нам силу й напугив нас.

Спочатку Ізабелла сприймала ці проповіді досить су-мирно. Вона вірила, що повинна «шанувати» чоловіка і ще трохи побоювалася гордого тону, який Джордж Огастес запозичив у героїв Булвер-Літтона. Та одного дня вона, мавши не дуже стриману вдачу, не стерпіла й висипала Вінтерборнам усе, що думає про них. Джордж Огастес — боягуз, негідник і брехун! І ніякий він не багатий, він справжнісінький злидень! А ще корчив із себе перед її батьком багатого пана, адвоката, насправді ж — не заробляє ані пенса й одружився за двісті фунтів, що дав йому батечко! Вона б не пішла за нього, нізащо б не пішла, якби він не заморочив їй голову подарунками, та катанням у колясці, та обіцянками зробити з неї справжню леді! Краще б їй померти, ніж оце! Краще б їй ніколи й не бачити їх усіх!

Отоді вже зчинилася буря! Той лемент підхопила люба матінка. Затаївши поки що *in petto*¹ розправу з винуватими, зомлілими від переляку, чоловіком та сином за оті двісті фунтів (а не двадцять), вона сипонула ураганим вогнем на обеззброєну Ізабеллу.

Мовляв, та — невихована дурепа, з неї погана християнка, вона зажерлива — сама призналася, вона спокусила, обкрутила Джорджа Огастеса й зруйнувала тим його блискуче майбутнє...

В цю мить Ізабелла зомліла, але, на превелике нещастя для нашого Джорджа, викидня не сталося — не так завдяки невмілій турботі чоловіка, свекра і свекрухи, як завдяки здоров'ю та життєздатності самої Ізабелли. Тільки любий батечко був щиро засмучений і вдався до мізерних решток свого впливу, щоб захистити Ізабеллу. А Джордж Огастес відразу скис і тільки вигукував:

— Матусю! Ізабелло! Любімо одне одного! Живімо дружно! Полегшуймо одне одному тягар турбот!

Але його змело бурхливим потоком щирої ненависті, що

¹ В душі (*it.*).

вирвалася на волю в цій повчальній сценці. Навіть люба матінка забула про своє методистське лицемірство й згадала про нього лише тоді, коли Ізабелла зомліла.

За порадою любого батечка Джордж Огастес на те, що лишилось від двохсот фунтів, повіз Ізабеллу до моря, і таким чином Джордж народився в курортному готелі.

Пологи були важкі, лікарська допомога незграбна й невміла. Ізабелла мучилась майже сорок годин. Вона б неминуче померла, якби не була здорова, ніби молода кобилиця. А поки вона корчилась у муках, Джордж Огастес молився, ходив на коротенькі прогулянки, читав «Лорну Дун», за сніданком та обідом випивав півпляшки бордоського й спокійно спав уночі. А коли йому нарешті дозволили ввійти навшпиньки і глянути на нашівмертву жінку, біля якої лежало бридезне, туго сповите немовля, Джордж Огастес підняв руку й перехрестив їх обох. А потім навшпиньки вийшов, подався обідати й на честь великої події замовив цілу пляшку бордоського.

3

Ізабелла й Джордж Огастес так мене гнітять, що я прагну чимшвидше спекатися їх. Але ж, не знаючи батькаматері, неможливо було б зрозуміти самого Джорджа. Крім того, подружжя Вінтерборнів-старших навіть якось завожуг мене — таку силу мають наді мною відразу й зневага до них. Я не можу не думати про те, звідки в них така тупість, обмеженість, чому вони навіть не пробували скинути з себе всю брехню та обман, чому нітрохи не прагнули стати самими собою? Звичайно, кажу я собі, наші великодушні нащадки колись питатимуть у себе те саме й про нас; але одразу ж додаю, що ми все ж таки боролись, ми воювали з облудою та брудом життя, з утертими шаблонами, як воював з ними й Джордж-молодший. Може, й Ізабелла трошечки боролась, але сила інерції та власна поровливість виявились дужчими. Може, двадцять два коханці та балачки про агностицизм і соціалізм (у яких вона змалку й до останку не тямала нічогосінько) теж були своєрідною формою протесту. Але остаточно її подолали економічні причини — економічні причини та ще дитина. Що не кажіть, а вбозтво та ще й дитина в будь-якій жінці заглушать прагнення до духовного розвитку й самоствердження, а коли не заглушать, то викривлять. Ізабелла

озлобилася. Щодо Джорджа Огастеса, то в ньому взагалі навряд чи лишилися ще якісь прагнення, крім прагнення до сибаритства. Якщо він і досяг чогось у житті, то лиш завдяки тому, що його підштовхувала та діймала Ізабелла. Він був зроду ледащо. А що Ізабелла була неосвічена, свавільна, надміру марнолюбна і, крім того; ще й озлоблена ніжними турботами любої його матінки, то й з неї зробилось ледащо — з вини Джорджа Огастеса. І все ж я куди більше співчуваю Ізабеллі, ніж йому. В ній хоч колись було щось людське. А він ніколи не був людиною — просто ледацюга, нехижий різновид комахи-богомолу, пуль, який набував значення лише в сполученні з дружиною.

Коли Ізабелла оклигала настільки, що змогла їхати поїздом, — а може, й трохи раніше, — вони вирушили з дому вдвох, а вернулись утрюх. Між ними з'явилась ще одна ланка — але та ланка не єднала їх, а розділяла. Вони стали «родиною» — одвічним трикутником: батько, мати й дитина, а це сполучення куди складніше, неприємніше й небезпечніше і куди багатше на прикрі несподіванки, ніж інший трикутник — «чоловік, жінка, коханець». Після дев'яти місяців близькості Ізабелла й Джордж Огастес ледь-ледь тільки почали при звичаюватись одне до одного й до свого «коха-ання», коли з'явилося нове ускладнення. Ізабелла інстинктивно відчувала, що й до нього треба якось пристосовуватись, і завдяки їй Джордж Огастес теж почав з невиразним острахом усвідомлювати, що в їхньому житті щось відбувається. Тому він щиро просив бога «напутити його» і всю дорогу від моря до Шеффільда торочив Ізабеллі, що в їхній родині має панувати любов і згода, що кожне має полегшувати другому тягар клопотів, що в них є «коха-ання», а треба ще набути «терпіння» й «поблажливості». Я б не хотів — боронь боже! — опинитися на місці Ізабелли, але залюбки поговорив би п'ять хвилин замість неї з Джорджем Огастесом, щоб викласти йому все про його буцімто ангельське вдома, але геть ідіотське на людях лицемірство.

Отож вони повернулись утрюх, і знов усі почали зітхати, та молитись, та просити в бога напуття й благословення немовляті Джорджеві. (Він був ще надто малий і не міг показати їм дулю, то зробимо це за нього ми, його посмертні хрещені батьки й матері). Розчарування в подружніх утіхах, крах ідеалістичних, честолюбних мрій, з другого

боку — чудове здоров'я при вельми примітивній душевній та розумовій організації спричинилися до того, що Ізабелла стала прекрасною матір'ю. Вона палко полюбила оту мізерну грудочку життєвої плоти, зачату з болем і розчаруванням у найманій спальні нудного готелю в нудному містечку на нудному південному узбережжі нудної країни Англії. Вона вся віддавалась турботам про малого Джорджа. Коли вона годувала його груддю, то відчувала в тисячу разів сильнішу фізичну насолоду, піж від незграбних пестоців Джорджа Огастеса. Вона була схожа на тварину-самицю з дитинчам. Хай Джордж Огастес хоч би скільки вихвалявся перед любим батечком, що він «ладен битись, мов лев, за свою кохану Ізабеллу», — сама Ізабелла справді ладна була битись, та й билася, за свого малого, як норавлива, битлива, зворушлива й дурна корова. На добре це вийшло чи ні, але вона не дала Джорджеві вмерти маленьким — тобто врятувала його для німецького кулемета.

На якийсь час у чорному від сажі шеффілдському будиночку запанував мир. Ізабелла на вигляд була ще зовсім квола. Та й народження першого онука — це таки подія. Малий Джордж зачарував любого батечка — дідуся. Той купив шість десятків пляшок портвейну і збирався зберігати їх до онукового повноліття, але зразу ж почав потихеньку смоктати те вино, щоб «перевірити, чи воно добре». Подарував Джорджеві Огастесу п'ятдесят фунтів, яких не мав. І щовечора, коли Ізабелла вкладала малого спати, давав йому на добраніч урочисте дідівське благословення.

— Я певен, бог благословить його! — багатозначно промовляв любий батечко. — Бог благословить усіх моїх дітей і всіх моїх нащадків! — Немовби він був сам патріарх Авраам або перший радник господа бога; а втім, він, здається, так і думав про себе.

Навіть люба матінка-бабуся на якийсь час притихла.

— «Мала дитина напутить їх», — уїдливо процитувала вона. А Джордж Огастес, узявши за гасло ці святі й натхненні слова, написав ще один методистський трактат про любов та згоду в родині.

Перші чотири роки Джорджевого життя минули серед невпинних пересварок, недолугості й влиднів. Сам він, звісно, цього не усвідомлював, а щоб визначити, якої шкоди все це завдало його підсвідомості, треба кращого психолога, ніж я. Гадаю, що об'єднаний вплив любого батечка й любої матінки, матусі й татуся Гартлі, Джорджа

Огастеса й Ізабелли виявився важкою гирею на його ногах, коли він уперше вийшов на життєві перегони. Я сказав би, що на цих перегонах Джордж не мав ані найменших шансів здобути приз, і ставити на нього можна було хіба сім проти ста. А втім, я повинен тільки по змозі точніше описувати події; полишаю читачеві самому робити висновки та зважувати всі «за» і «проти».

Джорджеві не було ще й півроку, коли в шеффілдському домі знов почалися сварки, і то ще злісніші та несамовитіші. Люба матінка була певна, що мусить захищати від зазіхань свою владу й учення Джона Веслі. Ізабелла воювала за себе, за свою дитину і — хоч сама того не розуміла — за ті крихти людського, які, може, ще збереглися в душі Джорджа Огастеса.

На той час Джордж Огастес став уже справді нестерпний. До Шеффілда повернувся один його знайомий ще зі студентських часів, такий собі Генрі Балбері, купив адвокатську практику й тепер процвітав. А Джорджеві Огастесу лишалося тільки заздрити. Балбері прослужив три роки в одного лондонського адвоката і тепер так перед усіма хизувався, наче він був лорд-канцлер, Красень Брамел і граф д'Орсей в одній особі. Він зверхньо опікувався Джорджем Огастесом, а той вдячно крутив перед ним хвостом. Балбері знав усі наймодніші п'єси, всіх наймодніших акторок, наймодніші книжки. Він зареготав, побачивши, що Джордж Огастес читає Діккенса та «Лорну Дун», і познайомив його з Моррісом, Суїнберном, Россетті, Рескіном, Гарді, Муром і молодим Уайлдом. Джордж Огастес страшенно схвилювався й зробився естетом. Якось до Шеффілда приїхав зі своїми лекціями Пейтер, і Джорджа Огастеса так вразили його розкішні вуса, що він зомлів, і його довелось відвезти додому візником. Нарешті Джордж Огастес знайшов своє покликання! Він усвідомив, хто він такий: мрійник, що народився невчасно. Йому слід би, як Антінові, під звуки флейт та віол пливати з імператором Адріаном повільними водами стародавнього Нілу! Йому б сидіти під напахченим шовковим балдахіном поруч із Зенобією, і хай би цілі колони голих чорношкірих рабів-ефіопів з лиснучими від оливи та нардуні тїлами складали до його ніг скарби пишного Сходу. Він старіший за скелі, під якими сидить. Він витонченіший за тонку музику, і для нього є глибокий зміст у кожному відтінку світла, в кожному рухові тіней, у всіх мінливих обрисах гнаних вітром хмар. Він вмістив у собі Вавілон і Тір, він теж оплакував

прекрасного Біона. В Афінах він лежав у вінку з фіалок на бенкеті, де Сократ дискутував з Алквіадам про кохання. Та найсильніша була в ньому запаморочлива пристрасть до середньовічної й ренесансної Флоренції. Він ніколи не бував у Італії, але любив хвалитись, ніби вивчав план цього міста так довго й так ретельно, що знайшов би в ньому дорогу з зав'язаними очима. Він не знав ні слова по-італійському, але захоплено говорив про Данте і «його оточення», критикував Гвіччардіні за педантизм, спростовував Макіавеллі й був першим — після Роско — авторитетом у всьому, що стосувалось доби Лоренцо Медічі та Лева X.

Одного чудового дня Джордж Огастес заявив удома, що вирішив покинути адвокатство й стати літератором.

В англійській родині часом можливі пезгоди — адже й найкращі друзі часом сваряться, — та коли йдеться про поважні справи, тоді можна не сумніватися: всі члени її об'єднуються в одну силу. Слава богу, щодо цього можна бути певним: кожна англійська родина одностайно виступить проти будь-якого зі своїх членів, якщо він наважиться безсоромно вдаритись у літературу чи мистецтво (це, звісно, не стосується непорочної літератури про шейхів та вишуканого живопису в душі Джона-Еверетта Міллеса). Нехай у такі непристойності вдається безсоромний континент, а в нас це личить хіба якимось звироднілим декадентам, хоча й від їхньої скандальної мерзоти слід би очистити наше життя залізною рукою поліції. Велика англійська середня буржуазія, ця жахлива непохитна опора нації, визнає тільки мистецтво й літературу, застарілі на нівстоліття, засушені, кастровані, обстрижені цензурою, підсолоджені сентиментальною облудою, бо такий смак у англізованого Єгови. Англійська буржуазія й досі є непохитною твердиною філістерства, об яку марно бився Байрон і над якою нездатні були підвестись навіть Арієлеві крила. Отже — стережися, друже мій. Поспішай натягти на себе слизьку маску британської нещирості, британського страху перед життям — інакше тебе розчавлять. Ти можеш сховатись на якийсь час. Можеш думати, що знайдеш компроміс. Ні, не знайдеш. Або мушиш продати їм душу, або тебе розчавлять. Хіба що втечеш на чужину.

А за часів Джорджа Огастеса було, мабуть, ще гірше; крім того, він взагалі був тільки карикатурою, і не варто за ним шкодувати. Зате в Ізабеллі буяла життєва сила,

Їй би слід було знайти вихід, а не заганяти ту силу назад, щоб вона обернулась на їдку трутизну. Та навіть жалюгідні спроби Джорджа Огастеса прибитися до естетів чи літераторів свідчили про якусь внутрішню боротьбу, якісь зусилля створити своє власне життя. Звичайно, то була втеча, кволе, несміливе бажання втекти до країни марень; та якби ви були Джорджем Огастесом і жили під орудою любої матінки в Шеффілді 1891 року, то й ви б жаждали втекти. Ізабелла була проти цієї нової фанаберії Джорджа Огастеса, бо вона теж хотіла втекти. А для неї втеча була б можлива тільки тоді, коли б Джордж заробляв досить грошей, щоб вони могли з дитиною вибратись від любих матінки й батечка. Вона вважала, що будь-який прерафаеліт — то безглуздий слинько, й була не дуже далека від правди. Вона вважала Томаса Гарді надто похмурим і аморальним, Джорджа Мура — надто легковажним і аморальним, а молодого Оскара Уайлда — надто нездоровим і аморальним. Та вона читала їхні невмирущі твори лиш побіжно, уривками; надихало її непохитне інстинктивне переконання, що в Джорджа Огастеса тепер повинна бути єдина мета життя: забезпечити її й дитину і вивести їх геть із Шеффілда, від любої матінки.

Любий батечко і любя матінка теж вважали ці нові витребеньки Джорджа Огастеса безглуздими й аморальними. Люба матінка прочитала перші сторінки одного з романів Томаса Гарді, а тоді вкинула «цю непристойність» у кухонну плиту. Потім улаштувала синові жахливий скандал. Підтримуваний підступним Балбері (а той ненавидів любу матінку так, що навіть відступив Джорджеві Огастесові кілька дрібних справ, давши йому заробити за півроку 70 фунтів), Джордж Огастес, який досі ніколи й не пробував відстояти свою незалежність, чи заступитись за Ізабеллу, чи взагалі обстояти щось важливе, тепер став на захист Томаса Гарді й своєї жалюгідної, фальшивої пози естета. Джордж Огастес замкнув усі свої дорогоцінні новомодні книжки в шафі, ключ від якої завжди носив із собою. І щодня по кілька годин сидів, замкнувшись у своєму «затишному кабінетику» й віддаючись там «літературі», а за дверима безсило гуркотіли громи ображеної родини. Та Джордж Огастес лишався непохитний. Він накупив собі «артистичних» краваток, трохи не щовечора зустрічався з Балбері й далі «віддавався літературі». А підступний Балбері дійшов до того, що вмовив одного свого приятеля, який по-аматорському видавав у Лондоні мистецький

журнальчик, надрукувати статтю Джорджа Огастеса під заголовком «Клеопатра — віковичне чудо». За статтю Джорджеві Огастесу заплатили цілу гінею, і родина шанобливо притихла на добрий тиждень.

Та в домі й далі панував зловбий страх перед Незнаною Непристойністю, тож сварки були неминучі. А оскільки Джордж Огастес дуже щільно зачинявся в своєму «затишному кабінетику» й не виходив для участі в сварці навіть тоді, коли люба матінка владно грюкала в двері й гучним голосом нагадувала йому про обов'язок перед богом, матір'ю та суспільством, ті сварки неминуче мусили точитись між любою матінкою й Ізабеллою.

І ось однієї ночі, коли Джордж Огастес уже спав, Ізабелла потихеньку встала і витягла в нього з гаманця п'ять фунтів. А вранці, як звичайно, вийшла з дитиною ніби на прогулянку, подалась на станцію й утекла в патріархальний Кент до татуся й матусі Гартлі. Безперечно, це був не найвідважніший вчинок у житті Ізабелли — згодом вона зопалу ще й не таке витинала, — зате, з її погляду, чи не найрозумніший. То була перша з її відчайдушних спроб примусити Джорджа до дії. У такий спосіб вона нагадала йому, що він узяв на себе певну відповідальність, а відповідальність — це така річ, від якої не можливо ухилитись довіку. Гарматним обстрілом Ізабелла вигнала його з бліндажа матусиної тиранії, а врешті зенітним вогнем збила з емпіреїв естетства й літератури.

Та вона не принизила ні себе, ні Джорджа Огастеса в очах родини Гартлі. Вона розраховувала — й цілком резонно, — що він відразу прилетить за нею зі страху перед тим, «що скажуть люди». Отож вона послала татусеві й матусі телеграму, що приїде на кілька днів погостювати (а вони були вже звичні до її несподіваних вихваток), а Джорджу Огастесові залишила на туалетному столику в спальні записку — трагічну записку, закрапану справжніми, не-підробленими слізьми. Додому привезла кілька дешевеньких подаруночків і так добре грала свою роль, що спочатку навіть у матусі Гартлі виникла тільки дуже невизначна підозра: щось тут, мовляв, не так.

Згуртована любов'ю родина в Шеффілді трохи злякалась, коли Ізабелла не повернулась до підобідку; але всіх охопив справжній переляк — а любу матінку несамовита лють, — коли Джордж Огастес знайшов Ізабеллину записку й сказав, що там написано.

— Треба негайно розшукати її й вернути, — рішуче заявила люба матінка, вже зачувши запах крові. — Вона згانیла себе, чоловіка й усю родину. Я давно помічала, що вона молиться з нами не уважно. Треба її провчити як слід. У недобру годину Огастес одружився з нерівнею. Хай же тепер їде й забере її з тієї вульгарної міщанської родини... Подумати лишень, що наш синочок потрапив у таке аморальне оточення.

— А що як вона звідти не поїде? — озвався любий батечко: він стільки натерпівся за все життя від любої матінки, що тепер співчував Ізабеллі.

— Треба її примусити! — відказала люба матінка. — Огастесе! Ти повинен виконати свій обов'язок і утвердити свій авторитет у подружжі. Їдь по неї сьогодні ж!

— Але що скажуть люди? — промимрив пригнічений Джордж Огастес.

Від цих фатальних слів навіть на обличчі любої матінки, поблідлому за півсотні років притасної злості й лихого вдачі, проступила краска. Що скажуть люди? Що скажуть люди?! Справді, що? Що скаже священик? Що скаже місіс Стендіш? А місіс Грегори? А міс Стінт, що має дядька, теж священика? А кузина Джоун? Адже в неї око, як у шуліки, а нюх на скандали та на всяке смердюче паскудство гостріший, ніж у зголоднілого кондора з Анд! Що вони скажуть? Ну звісно, що молода місіс Вінтерборн утекла з залізничним кондуктором Великої Західної. Скажуть, що малий Джордж виявився на чверть чорношкірим унаслідок тривалого перебування капітана Гартлі з дружиною у Вест-Індії; а через те, мовляв, молодшу місіс Вінтерборн із дитиною і хутенько відіслали чимдалі від дому. Скажуть, що в родині Вінтерборнів з'явилась «жахлива хвороба» і що Ізабелла втекла від них із зараженою дитиною. Казатимуть також речі, ближчі до правди, а тому ще дошкульніші. Казатимуть, що Ізабелла вже не могла витерпіти знущань любої матінки і тому втекла — з коханцем чи й сама. Казатимуть, що Джордж Огастес неспроможен утримувати родину і що Ізабеллі остогидло його байдикування та всі оті дурні книжки. Казатимуть... та чого лишень не казатимуть! А Вінтерборни, єдині серед усього людства, були дуже чутливі до того, «що скажуть люди».

Тож коли Джордж Огастес пригнічено спитав: «А що скажуть люди?» — навіть грізне військо тосканське, тобто люба матінка, на мить принишкла. Але скоро незламний дух (той самий, що прославив Британську імперію) по-

встав знову, і люба матінка, уклавши план походу, почала віддавати накази, такі точні і ясні, що в неї не вадило б повчитися всім командирам бригад, батальйонів, рот і взводів. Служниць треба негайно повідомити, що молоду господиню несподівано викликали до Кенту, бо її батько захворів. Так і зробили, причому негайно, але ця воєнна хитрість особливого успіху не мала, оскільки служниці з невимовною радістю підслухували за дверима ту розмову у вітальні. Потім люба матінка поклала собі, що того ж таки дня провідає найшановніших сусідів і всім їм ніби між іншим скаже, що «наша Ізабелла» мусила несподівано... і т. д.; а потім недбало додасть, що сьогодні важливі справи не дозволяють її синові покинути Шеффілд, але завтра зранку він теж поїде слідом за дружиною — «адже вони так люблять одне одного, і невістка насилу вмовила Джорджа Огастеса затриматись на день заради справ і відпустити її поки що саму». Ну, а завтра вранці Джордж Огастес таки вирушить до патріархального Кенту й привезе Ізабеллу додому, ніби чоловік тихої Грізельди чи ще який герой роману.

Все було виконане точно за планом — крім одного досить поважного пункту. Коли Джордж Огастес несподіваним гостем увійшов у дім Гартлі під час галасливого й багатолюдного суботнього обіду (смажений свинячий окіст, квасоля, картопля, яблучна підлива й фруктовий пудинг, але цього разу без пива), його там зустріла аж ніяк не тиха Грізельда. І за ту його вельми запальну й сердиту Грізельду горою стала вся її сердита родина, що вже випитала в неї, — а вона ж була не дуже потайна вдачею, — якусь частину правди. Родина Гартлі просто до нестями розлютилась від того, що Джордж Огастес зовсім не багатій. А як він їх обморочив! Як спокушав Ізабеллу своїми шоколадками по півтора шилінга за фунт! А з якою пісною, осудливою міною вислухувала люба матінка невинні жартики капітана Гартлі про їхнє життя в Індії, про якогось там зуха (ge-ge!) та якихось там тубілок (хе-хе!). А як занудно вихвалявся любий батечко своїм портвейном шістдесят четвертого року та своїми подорожами до Парижа й на поле Ватерлоо! І вони, Гартлі, витерпіли все це приниження, а тепер виявляється, що Джордж Огастес зовсім не багатій! Страхіття, просто страхіття!

Отож коли Джордж, наполовину розгубивши дорогою потужні блискавиці, якими спорядила його люба матінка,

в'явився на той бенкет круг свинячого окоста, він зразу побачив, що виконати своє завдання йому буде не так легко, як він гадав.

Татусь і матуся Гартлі зустріли його дуже стримано й не дуже чемно, і стільки юних Гартлі втупили в нього круглі з цікавості очі, що Джорджеві здавалось, ніби за його відчайдушною боротьбою з твердим і несмачним шматком свинини, який йому попався (чи, власне, був умисно покладений), стежать докірливими очима всі діти та підлітки світу:—

Чи варто ще говорити, що Ізабелла зі своєю родиною вцінт розгромила Джорджа Огастеса, як розгромив би його кожен, хто б знайшов у собі дрібку сміливості й крихту характеру.

І він капітулював.

На зовсім не почесних умовах.

Він перепросив Ізабеллу.

І матусю Гартлі.

І капітана Гартлі.

Умови укладеного перемир'я були такі:

Джордж Огастес здається беззастережно, персможницею лишається Ізабелла.

Вона ніколи не вернеться в дім любої матінки і взагалі до Шеффілда.

Вони наймуть будиночок у патріархальному Кенті, недалеко від родини Гартлі.

Джордж Огастес поїде до Шеффілда і перевезе до патріархального Кенту своїх укоханих естетів і всі меблі, які зуміє випросити в батька й матері.

Джорджу Огастесові зроблено поступку: йому дозволяється «віддаватись літературі» — поки що. Та коли література ближчим часом не виявиться рентабельною, — а той час має визначити Ізабелла й інші високі договірні сторони, — йому доведеться ретельніше взятись за адвокатську практику й більше заробляти нею.

А якщо це в нього не вийде, хай начувається: Ізабелла через суд стягне з нього кошти на утримання себе й дитини.

Скріплено підписами й печатками і оголошено за квартою східно-кентського світлого пива.

Бідолаха Джордж Огастес! Круг нього вже змикались мури в'язниці, а він і гадки про те не мав. Йому добряче

перепало від любої матінки, коли він, підібгавши хвоста, вернувся додому сам, без Ізабелли, і заявив, що вони вирішили найняти будиночок у патріархальному Кенті й... «віддатись літературі». При слові «література» люба матінка пирхнула:

— А хто, цікаво, буде платити пралі?

Сповнений любові та всепрощення, Джордж Огастес пустив повз вуха цю шпильку — тим більше, що не знав, чим відповісти на неї.

Порятував його зпову ж любий батечко. Він віддав Джорджу Огастесові стільки меблів, скільки посмів, і ще подарував п'ятдесят фунтів, яких не мав. А Балбері добув для Джорджа Огастеса замовлення на статтю під назвою «Друзі Лоренцо Пишного» — і ще одну: «Мої прогулянки по Флоренції». Балбері також порадив Джорджу Огастесові написати книжку — або «Історію занепаду й загибелі Флорентійської республіки», або роман на вельми оригінальну тему — про Савонаролу. На додачу той-таки Балбері дав йому рекомендаційного листа до одного з тих запозятих молодих видавців, які знов і знов вигулькують у Лондоні, щоб скорити світ благородними й високими творіннями, а через рік-два неодмінно кінчають свою кар'єру банкрутством і судом, лишивши за собою сумний слід несплачених рахунків, розчарованих авторів і занапащених репутацій.

Таким чином, Джордж Огастес оселився як письменник у патріархальному Кенті, де Ізабелла найняла прегарний невеличкий будиночок.

(Побачили б ви, які «артистичні» краватки носив Джордж Огастес, поки був письменником! Приголомшливе враження!)

А втім, будьмо справедливі: Джордж Огастес справді працював три години на день, як усі великі письменники, — він писав. Писав статті, писав оповідання, розпочав «Занепад і загибель Флорентійської республіки» й моторний роман про Савонаролу, який починався словами: «Одної буремної ночі 14... року на майдані Синьорії у Флоренції можна було побачити дві постаті в чорних плащах; вони йшли через майдан від Ор-Сан-Мікеле до приватної резиденції Лоренцо Пишного, відомої в наші дні під назвою палаццо Строцці».

Бідолашний Джордж Огастес! Запевняю вас: таким, як він, ліку нема. Йому ще треба було багато чого дізнатись. Він мав дізнатися, що якусь вартість мають лише ті книж-

ки, які виникають із власного життєвого досвіду, і писати їх треба власною кров'ю. Він мав ще дізнатися, що за будь-яких часів є повно наслідувачів, які мавпують тих, хто пише так і створює моду, — і цим на якийсь час убивають тих справжніх творців і їхній вплив.

І все ж таки якийсь рік він був власником свого будиночка в Кенті й письменником. Його мрія — хай дурна й вихолощена — здійснилася. Якби він не одружився з Ізабеллою та не зробив їй дитини, то, може, став би цілком пристойним літературним поденником. Але ж він запродався своїй долі...

.....
і твоє життя само тебе поведе за собою.

А Ізабелла була щаслива — вперше в житті і, може, востаннє. Її чарував власний будиночок у патріархальному Кенті. Що з того, що Джордж Огастес марнував свій час на літературу? Він же мав іще близько ста сімдесяти фунтів і заробляв кілька гіней на місяць статтями та оповіданнями. А для неї це була невимовна радість — мати свій, власний дім. Вона сама обставила будиночок — почасти масивними червоного дерева меблями з п'ятдесятих років, що їх Джордж Огастес привіз із Шеффілда, почасти — за своїм жахливим смаком, бамбуковими столиками та етажерками. Джордж Огастес умовляв її створити «артистичний» стиль, і з усього того вийшла така мішанина громіздких, величезних шаф та комодів червоного дерева, в химерному різьбленні, та з легенького бамбуку, пальм, квітчастого ситцю, фотографій у рамочках, що покійний Оскар Уальд, побачивши цю нісенітницю, вже за півхвилини вдався б у гірку тугу. Та однаково Ізабелла була щаслива. Вона мала свій дім, тримала Джорджа Огастеса під пильним наглядом і в міцних шорах і мала дитину, яку любила з усією силою егоїзму «чистої» жінки; а що найголовніше — там не було обої матінки, що гризла б її та вичитувала їй щохвилини, з кожної нагоди. Славна Ізабелла, яка щаслива була вона в своєму скро-омному мале-енькому домочку! Спробуйте уявити себе на її місці. Уявіть, що вам довелось у такій прикrostі зачати дитину, в таких муках народити її, а потім вас отак гризла б, отак попихала б вами, отак знущалась би з вас люба матінка; чи ви не були б щасливі мати власний дім, хоч і скромний, хоч і збудований сяк-так на піску «літератури» та артистичних краваток? Ого, ще й як раділи б! Отож Ізабелла, як уміла,

доглядала дитину, сяк-так варила неїстівні обіди, переплачувала крамарям, а борги все росли й росли, жахаючи її... Маленький Джордж через її недогляд захворів на круп і трохи не помер, а вона й далі дозволяла Джорджеві Огастесу залицятись до музи й перебивала йому це діло не більш як п'ять-шість разів за ранок — і почувала себе щасливою!

Та в своїх суетних ділах на цій планеті, що обертається круг сонця, всі ми схильні забувати, опріч усього іншого, дві важливі обставини. Ми, земляни, існуємо лише завдяки тому, що день у день поглинаємо різні матеріальні продукти своєї планети; крім того, ми члени нехитрого колективу, що розподіляє ці життєво необхідні продукти за якимись химерними правилами, що насилу-насилу викристалізувалися з хаосу, який панує в наших примітивних мізках. Джордж Огастес напевне забув про ці дві обставини — якщо взагалі коли усвідомлював їх. Чоловік, жінка й дитина не можуть жити весь вік за сто сімдесят фунтів первісного капіталу та ще кілька гіней на місяць. Таке було неможливе навіть у дев'яностих роках минулого сторіччя, навіть при надзвичайній ощадності. А Ізабелла зовсім не була ощадлива. Та й Джордж Огастес теж. Він був скупий, але водночас любив сибаритське життя, і уявлення про таке життя були в нього досить широкі. Спочатку його роздирали сумніви, бо він шанував і вельможного лорда Теннісона з його всім відомою любов'ю до портвейну, і Алджернона Чарлза Суїнберна з його менш відомою, зате неприкритою пристрастю до бренді, та врешті Джордж Огастес вирішив бути оригінальним і повернувся до свого улюбленого бордоського. Але бордоське навіть у дев'яности роки було дорогеньке, і три десятки пляшок щомісяця забирали чималу пайку місячних прибутків, що становили від чотирьох до шести гіней. До того ж Ізабелла була недосвідчена. А в хатньому господарстві недосвідченість теж обходиться недешево! Тому врешті настав час, коли від ста сімдесяти фунтів майже нічого не лишилось, а тих додаткових гіней з кожним місяцем не більшало, а меншало. Та ще й Джордж, малий Джордж підхопив якусь дитячу хворобу, Ізабелла знавісніла й зажадала, щоб викликали лікаря; а лікар, як і будь-який англійський обиватель, гадав, ніби кожен літератор — тюхтії і дурень з повним гаманцем, тож із нього можна спокійно лупити сім шкур, і навідував хворого частіш, ніж було потрібно, а потім надіслав такий рахунок, якого не посмів би послати

жодному біржовикові чи мільйонерові. Далі Джордж Огастес захворів на грип і вирішив, що помирає. А потім в Ізабеллі почались кровотечі, і їй теж треба було лікуватися. Врешті на банківському рахунку замість лишку в кілька гіней виникла заборгованість у багато фунтів, і люб'язний управитель банку дуже швидко став напрочуд нелюб'язним, коли у відповідь на його чемні нагадування про перевитрату не сипнула манна небесна з грошових переказів.

Ізабеллі стало очевидно — і це давно вже стало б очевидним будь-кому, крім Джорджа Огастеса, — що «кохання» й літературна праця у власному будиночку зазнали цілковитого краху.

Що ж, любий батечко іще раз труснув капшуком — фунт на тиждень, та й татусь Гартлі підкинув п'ять щотижневих шиллінгів. Але ж це означало злидні, а Ізабелла твердо вирішила: коли вже вона вийшла за Джорджа Огастеса задля його багатства, то він має стати багатим або згинути в погоні за тим багатством. І вивела на бойовище весь жіночий арсенал, підкріплений деякими забороненими ударами нижче «морального пояса» та хитрощами, запозиченими в любої матінки. Джордж Огастес спробував був витати вище цієї принизливої життєвої прози, але Ізабелла, як уже сказано, zenітним вогнем підстрелила його. Коли вже їм не стали давати наборг навіть хліба й м'яса, Джордж Огастес капітулював і погодився знов узятись за адвокатство. Він хотів повернутись до Шеффілда, щоб і далі сибаритствувати під пантофлею в любої матінки. Та Ізабелла лишилася непохитною і слухно. Вона відмовилась повертатися до Шеффілда. Мовляв, Джордж Огастес брехнею заманив її в пастку, прикинувшись багатим. А він зовсім не багатий. Він, навпаки, злидень. Але він узяв на себе зобов'язання прогородувати жінку та ще й зробив тій жінці дитину. Тож яке він має право сибаритствувати під крильцем у любої матінки? Тепер він повинен розбагатіти чимшвидше — чи принаймні заробляти стільки, щоб забезпечувати родину. Залізна логіка, якої нічим не заперечиш, навіть озброївшись софізмами.

Тому вони (знов же за порадою Балбері) перебралися до нужденного приморського містечка, що саме почало «бурхливо розвиватись», і Джордж Огастес знову почепив на двері мідну табличку. Але клієнтів не було. Насувалася катастрофа — та саме тоді помер любий батечко. Він не зоставив дітям багатства, але заповів кожному з них двісті п'ятдесят фунтів. І, як не дивно, ті гроші в нього справді

були. Люба матінка лишилась у досить «скрутному становищі», але вона мала принаймні стільки, що до кінця днів своїх могла ні з ким не церемонитися.

Ті двісті п'ятдесят фунтів — та ще судова справа Оскара Уайлда — і врятували Джорджа Огастеса. На двісті п'ятдесят фунтів можна було прожити цілий рік. А суд над Уайлдом навіки відстрашив Джорджа Огастеса від естетства й від літератури. Що? Людей вішають за те, що вони ходять у зеленому? Тоді Джордж Огастес носитиме червоне. Після вироку Джордж Огастес, як майже вся Англія, вирішив, що мистецтво й література — химеричні витребеньки й дурна манірність. Я не кажу, що він попалив свої книжки та «артистичні» краватки, але він напрочуд спритно прибрав їх чимдалі від чужих очей. Незрівнянний голос англійського народу пролунав виразно й однозначно, і Джордж Огастес не лишився глухий до того віщування. Та й як він міг лишитися глухим, коли Ізабелла вливала йому це в одно вухо усно, а люба матінка — несподівана, але жадана її союзниця — в друге вухо своїми листами? Нація мореплавців і спортсменів, цілком природно, досягла особливих успіхів у двох споріднених видах мистецтва: втікати з корабля, що тоне, і бити лежачого. Через три місяці після Вироку ви й не подумали б, що Джордж Огастес колись марив літературою. Він одягався, як зразковий філістер, — носив такі високі крохмальні комірці й такі банальні, неестетичні, аж бридкі краватки, що на них, здавалось, лежала Іудина печать. Спонукуваний Ізабеллою, він став масоном, Диваком, Лосем, Серцем Дуба, Бізоном, Друїдом і членом ще бозна-яких загадкових спілок та клубів. Занедбав Флоренцію, забув навіть непогрішного Савонаролу й знову почав молитися, щоб господь напугив його. Щонеділі вони з Ізабеллою ходили до «найкращої» церкви містечка.

Спочатку повільно, далі швидше й швидше почала розширюватись адвокатська практика Джорджа Огастеса, і помалу його опанувала жадоба грошей. Доти Вінтерборни жили в одній кімнатці позаду контори, тепер вони найняли собі невеликий, але дуже пристойний будиночок у респектабельній частині міста. Через два роки найняли й дачу в Мартінс-Пойнті — вельми фешенебельній курортній місцині. А ще через два роки купили велику віллу в Пембері й ще один, менший будинок на околиці «химерного старовинного містечка» Гемборо. Джордж Огастес заходився купувати й будувати будинки. Ізабелла, що ви-

ходила заміж, як то кажуть, гола й боса, тепер почала нарікати, що їй дають на особисті витрати «якихось тисячу двісті фунтів на рік». Одне слово, вони процвітали, та ще й як процвітали — поки що...

У них народилася ще одна дитина, потім ще, й ще, й ще одна. Чоловік і жінка, які більш нічого не вміють, завжди плодять дітей, і коли вони поєднані законним шлюбом та спроможні прогодувати своїх нащадків, то здається, що їхній здатності до розмноження немає меж, а тому не буде кінця й лаврам, що увінчують за це їхню добродетель. Усю свою життєву снагу Ізабелла віддавала примноженню родини; задля цього вона підштовхувала Джорджа Огастеса до всяких прибуткових справ і сама пнула вище й вище по щаблях достатку й суспільного становища; купувала і обставляла будинки, сварилася з приятельками, принадувала шейхів, калічила душі своїх дітей, примхливо й безглуздо втручаючись у їхнє виховання, вихвалялася своїм багатством перед родиною Гартлі, з висока трактувала постарілу й уже не таку в'їдливу любу матінку й віддавалася ще багатом не менш благородним та натхненним ділам. Чи була вона щаслива? Що за питання! Ласкаве провидіння пустило нас у цей світ не для того, щоб ми були щасливі, а для того, щоб ми докучали своїм ближнім і виставляли найнеприємніші риси своєї вдачі напоказ якнайбільшій кількості людей. Чи був щасливий Джордж Огастес? На це я вам відкажу: а чим він заслужив щастя? Він принаймні заробляв багато грошей, а ні ви, ні я цього не вміємо. Він поміняв бордо на віскі, естетів на «англійських класиків» — усіх отих «благородних» письменників, які «витримали випробування часом» і через те стали такими нудними, що ми воліємо ходити в кіно, хоч воно такого випробування не витримувало. Він мав двомісну коляску, якою щодня їздив до контори. Він став Високочанованим Великим Магістром у своїй масонській ложі і тепер мав удосталь отих кумедних медальок та різнобарвних шкіряних фартушків, які, очевидно, надягають «вільні муляри» під час своїх містерій. Він уставив у рамку свій адвокатський диплом та грамоти, що засвідчували членство в спілках Бізонів, Друїдів тощо й розвісив їх у несподіваних місцях, щоб дивувати невтаємничених і пробуджувати в них шанобу. Він мав дуже широку клієнтуру. Років десять так процвітав, що міг дозволити собі не ходити по неділях до церкви.

Джордж-молодший, либонь, найдужче любив Гемборо, потім — Мартінс-Пойнт, Пембер — не дуже, а Далборо — місто, де була батькова контора і де він почав ходити до школи, — ненавидів.

Внутрішній світ малої дитини не дуже привабливий. Там є й уява, й цікавість, але все це надто химерне, безладне, «чудне», легковірне. Чи багато важить те, що малий Джордж жебонів про білих омарів, ловив жаб у відерці, гадав, ніби слово «імла» означає захід сонця, і його легко було переконати, що молочний пудинг, якого він не любив, зроблено зі страусових яєць? Звичайно, уява дорослих теж полягає головним чином у тому, що вони самі переконують себе, ніби бачили білих омарів, а їхня поезія — в тому, що вони самі переконують себе, ніби молочний пудинг справді готують із страусових яєць. Дитина принаймні щира, а це вже неабияк. Та загалом душа малої дитини — річ досить нудна.

Розум пробуджується раніше, ніж почуття, цікавість — раніше, ніж пристрасті. Дитина спочатку питає, мов учений: «Чому?» — а вже потім, мов поет: «Як?» Джордж читав початкові підручники з ботаніки, геології та астрономії, й збирав колекцію метеликів, і хотів робити хімічні досліди, й ненавидів грецьку мову. А потім одного вечора світ перемінився. Це було в Мартінс-Пойнті. Цілу ніч над голими пагорбами віяв південно-західний вітер, він то пронизливо завивав угорі в екстазі від власної швидкості, то стихав до уривчастих схлипів, ніби тужив за втраченою силою, а над самою землею невпинно ширилася й ревла буря. Шибки деренчали. Дощ періщив у вікна, сочився крізь щілини, стікав з підвіконня. Море, ледве видне в сутінках, із люттю накидалося на берег, могутніми хвилями било в скелі. По всьому Ла-Маншу маяли білі гриви піни. Навіть пайбільші судна поховались у гавані. Під безладну музику тієї бурі Джордж заснув у своєму вузькому, самотньому дитячому ліжечку, і хто відає, який дух, який Пак, який ельфський дух Краси надлетів з півдня на крилах бурі, сік якого чарівного зілля зронив він на його заплющені очі? Наступного дня теж ревів шторм, помалу стихаючи. Була субота, уроки скінчились рано, гратись надворі було мокро. Після сніданку Джордж пішов до своєї кімнати й заходився передивлятися свої книжки, своїх

метеликів, свої скам'янілості, забувши про все на світі. І раптом його розбудило, бризнувши в очі, яскраве сонячне світло. Буря вщухла. Останні сизі хмари пошарпаними клаптями повільно пливли по ніжно-блакитному небу. Скоро не стало і їх. Джордж відчинив вікно й виглянув надвір. Густий, важкий запах вогкої землі, задушливий, мов запах гіацинтів, пахнув йому в обличчя; наповні донесчочу дощем кущі вовчих ягід пахли аж занадто солодко; молоде листячко на тополях тріпотіло й мигтіло під останніми подувами вітру, струшуючи з себе діамантові низочки крапель. Все дихало свіжістю — повітря, напрочуд прозоре, як то завжди після шторму, і чисте, молоде, ще не зашашне листя, і мокра трава на безлісих пагорбах. Сонце неквапно й велично спускалось у дедалі ширше озеро рідкого золота, а коли велетенська куля сховалась за обрієм, те золото потьмяніло, перейшло в чисту, ясну, холодну зелені і синь. Заспівав дрізд, іще один, тоді защебетали інші пташки, та помалу спускалися сутінки, пташині голоси стихали, і ось лишилась тільки безмежно сумна й чиста пісня чорного дрозда.

Краса не довкола нас, а в нас самих. У мінливих візерунках нескінченного потоку життя ми розпізнаємо свою власну красу. Світло, форма, рух, блискітки, запахи, звуки раптом починають сприйматись як щедрі «джерела» радості, як виразники внутрішньої життєвої сили, а не просто як зовнішні прикмети речей. І хлопчик, уперше охоплений ще не звіданим захватом, замислився про таємниці краси.

Знизу долинув пронизливий голос:

— Джорджі! Джорджі! Чого ти сидиш там у духоті! Збігай-но до Гілпіна, треба дещо купити.

І яким це потворним чуттям вони вловлюють, коли вдарити? Як вони навчаються так несхибно розбивати кришталевий стан душі? Чого так люто ненавидять таїну?

Ще задовго до свого п'ятнадцятиріччя Джордж почав жити подвійним життям: одне життя для школи й дому, друге — для себе. Яке витончене прикидання юності, що бореться за свою життєву силу й за свою таємницю. Як кумедно він дурив їх, але скільки тут було і трагізму! З яким невинним виразом удавав міцного, здорового, дикуна-школяра, навіть сипав школярським жаргоном і прикидався, ніби захоплюється ненависними йому спор-

тивними іграми! Будьте лагідні, як голуби, й мудрі, як змії. Ви знаєте, він такий типовий хлопчисько — тобто в голові жодної думки, жодної тасмниці. «Ох, і дали ми сьогодні в регбі, ма. Я поклав їм два м'ячі!» А нагорі — томик Кітса, спритно поцуплений із книжкової шафи.

Два ряди старих велетнів-осокорів над вузенькою річечкою то гойдались і танцювали під шаленим шквалом, то шелестіли під травневим вітерцем, то стояли непорушно, мов дзвіниці, у липневу спеку — якийсь запас дзвіниць для ще не збудованих церков, полишений невідомим будівничим ще з середніх віків. Віття каштанів нависало над грубезними старовинними міськими мурами, по яких нагорі були втоптані доріжки. Під кінець травня після дощу кислувато-солодкий запах каштанового цвіту вливався в ніздрі й груди, і пелюстки вкривали асфальт суцільним біло-рожевим килимом. Улітку черепичні дахи старого міста були густо-оранжеві й червоні, в цяточках лимонно-жовтих лишайників. Узимку по вулицях мело снігом, і брукований кругляками базарний майдан покривався чорнобілим візерунком. Кроки аж відлунювали на безлюдних вулицях. А на вежі норманських часів, укритій кумедною голландською банею-цибулиною, неквапно, ліниво дзвонили дзигарі, що з сивої давнини відміряли нескінченний плин Часу.

Садівник сказав:

— Чудне діло, паничу Джордже: кролі води не п'ють, а мочаться; а от кури не мочаться, хоч і п'ють воду.

Нерозв'язна загадка, дивовижні примхи провидіння.

Передконфірмаційні уроки.

— Доведеться піти до старого Базіки.

— А про що він балакає?

— Та цілу годину читає тобі мораль, а тоді питає, чи не знаєш ти якоїсь там «мерзоти».

Шкільна церква. Святково вбрані школярі прийшли на конфірмацію. Директор в академічній мантиї сходить на казальницю. Шепіт завмирає до сторожкої тиші, а цей чоловік з яструбиним носом умисне затягує її, безмовно обводячи поглядом з амвона ряди дитячих очей. Тоді промовляє повільно, розраховано, значуще:

— Через десять років половини вас не буде на світі!
Мораль: готуйся зустрітися з богом і уникай «мерзоти».

Та хіба він знав, цей сліпий пророк?

Може, на нього зійшло одкровення, на цього величного лицеміра?

Ніби стерв'ятник, що шматує душі, він, нахилившись з амвона вперед, терзав свою трепетну здобич. А жертви стояли нерухомо й корчилися душею, поки він яскраво змальовував кари за Нечестя й Гріх, накреслював перед ними драматичні картини пекла. Та хіба він знав? Хіба він знав, крізь яке пекло пройдуть вони ще раніш, ніж за десять років, хіба знав, як скоро імена більшості з них будуть написані на церковній стіні? Як він, певне, тішився, складаючи цей напис — на спомин про тих, котрі «безстрашно пішли в бій і гордо віддали своє життя за короля й батьківщину»!

Одна частина таємниці називалась «мерзотою». Від тієї «мерзоти» можна зсунутися з глузду й потрапити до божевільні. Або заразитися ганебною хворобою, і тоді в тебе провалиться ніс.

Ох, усі гордощі й суєта цього розбещеного світу, і всі гріховні плотські жадання! Виходить, радіти, коли бачиш круг себе красу або читаш Кітса, — теж гріх, як вдаватися у «мерзоту»? Може, від цього теж божеволієш і в тебе вилізуть очі?

— От від чого вони несуться, — сказала дівчинка, стріпуючи довгими золотавими кучерями й сміючись, коли цівень стрибнув на курку.

Жахливе, зіпсоте дівчисько, ти мені кажеш про мерзоту. Ти збожеволієш, і я збожеволю, у нас проваляться носи. Не говори так, прошу тебе, не говори, чуєш?

«Від блудодіяння і всіх смертних гріхів...» А що це таке — блудодіяння? Чи я вчинив блудодіяння? Чи просто таким словом у святому письмі називається ота «мерзота»? Чого вони не пояснять мені, що воно таке? Чому це — найогидніша річ, яку лишень може вчинити порядна людина? Коли оте сталося вночі, це, напевне, і було блудодіяння. Я збожеволю, і в мене провалиться ніс.

Псалом номер... Мине ще кілька років.

Який я, певне, грішник!

Може, є дві віри? Мине ще кілька років, через десять років половини вас не буде на світі, «Мерзота», ніс провалюється, блудодіяння і всі інші смертні гріхи. Омий мене в твоїй святій крові, хай стану я чистий. Кров, Гріх.

І друга віра — ковток старого вина, що багато років холонуло в погребі, під землею, а пахне богинею Флорою, зеленими ланами, танцем, провансальською піснею, смаглявими веселощами. Засинаючи, вслухаєшся в шум вітру; стежиш, як голубі й руді метелики тріпочуть крильцями над розлогим запашним кущем лаванди; роздягшись, спокійно занурюєшся в прохолодну, глибоку, чисту заводь серед скель, а сірі чайки квілять, шугаючи круг вибіленого сонцем бескеття, і твої груди сповнює запах моря та водоростей; дивишся, як сідає сонце, й силкуєшся, як колись Кітс, описати, що відчуваєш у таку хвилину; вставш рановранці й летиш по білих безлюдних путівцях на велосипеді; хочеться бути самому й думати про все це, і тебе охоплює чудний, блаженний захват — може, це друга віра? Чи й це все — Мерзота й Гріх? Краще не говорити про таке, затаїти його в собі. Хай навіть це Мерзота й Гріх — що я вдію з собою? Чи «Ромео і Джульєтта» — теж «мерзота»? Це ж у тій самій книжці, звідки ми виписували речення з «Короля Джона» для граматичного розбору. Ловиш це біле диво — руку милої Джульєтти — й крадеш невмируще блаженство з її уст...

Та, сам світ іще незмірніший, ніж слова про цей світ. Дивишся й дивишся на нього, а потім хочеться відбити все, що бачиш, передати так, щоб було схоже, але якимсь по-своєму, у власний спосіб. На уроках малювання тебе примушували дивитись на брудно-білий куб, циліндр і конус, і ти малював і перемальовував ці мертві контури, яких не бачив ніде у житті. А сам хотів уловити кольори предметів, і як ті кольори переливаються один в один і як укладаються — чи це ти їх укладаєш? — у чудові візерунки. Джордж витрачав усі свої кишенькові гроші на фарби, олівці, альбоми, ґрунтований картон і акварельний папір. Дуже довго він майже не бачив живопису, навіть у репродукціях. Він знав ілюстрації Крукшенка й Фіза до творів Діккенса, але вони не дуже йому подобались; мав одну репродукцію з картини Бугро, але вона йому була осоружна; два малюнки Россетті, що більш-менш подобались; та ще каталог галереї Тейта з численними фотографіями огидних картин Уотса й Френка Діксі. А найдужче він любив альбом кольорових репродукцій з акварелей Тернера. Та однієї весни Джордж Огастес узяв його з собою на кілька днів до Парижа. Вони «з освітньою метою» пішли до Лувру, і Джордж прямо рвонувся до італійців і став

у душі щирим прерафаелітом, поклонником примітивістів. Повернувшись до Англії, він кілька тижнів був наче в гарячці, не міг говорити ні про що більше. Ізабелла стурбувалася: це було так «не по-хлоп'яцькому», одне слово, «нездорово» — весь оцей шалений інтерес до картинок. Нездорово цілі години гнутись над альбомами, замість гуляти на свіжому повітрі. Хіба хлопцеві не більш до лица бути мужнім? Адже за віком він може дістати дозвіл на рушницю й учитися стріляти в дичину.

Отож Джордж дістав дозвіл на рушницю й восени почав щоранку ходити на полювання. Він підстрелив кілька сивок і одну горлицю. А потім одного холодного листопадового ранку вистрелив у зграйку сивок, убив одну й поранив другу. Вона впала на замерзлу траву з болісним криком. Його вчили: «Коли підстрелиш птаха, підбери його й скрути йому голову». Він підхопив пташку, що відчайдушно билася, — трепетний жмуток пір'я, — і з безмежною відразою, заплющивши очі, спробував скрутити їй голівку. Пташка виривалася і кричала. Джордж конвульсивно крутнув сильніше — і відірвав голівку зовсім. Віп був приголомшений до нестями. Кинув знівечене тільце й, весь здригаючись, подався додому. Більше ніколи, ніколи він не полюватиме, не буде вбивати живих створінь. Він ретельно почистив і змастив рушницю — бо так його навчили, — сховав її й уже ні разу не брав у руки. Вночі йому снилися крик сивки і жахливе видовище безголового, закривавленого тільця пташки. Вдень він теж думав про неї. Віп міг забути це страхіття тільки тоді, коли виходив з дому й малював спокійні дерева й поля або коли робив ескізи у своїй тихій кімнаті. Відтоді його ще глибше затяг живопис, і так скінчилася ще одна з багатьох спроб «зробити чоловіка» з Джорджа Вінтерборна.

З нього «робили чоловіка» і в школі, але ще з меншим успіхом, хоча вдавались і до насильства.

— Наша мета, — часто втовкмачував директор сповненим пошани батькам, — виховати з хлопців мужніх людей. Ми, звичайно, готуємо їх до вступу в університет, але наша гордість — видатні спортивні успіхи учнів. У нас є група військового навчання, її веде сержант Браун (він прослужив усю південно-африканську кампанію), а за старших у цій групі — хлопці, що пройшли навчання в ополченні. Кожен учень повинен пройти шестимісячний курс, і тоді

він буде спроможний у разі потреби зі зброєю в руках захищати батьківщину.

Батьки ввічливо мимрили щось схвальне; а втім, декотрі ніжні матері висловлювали надію, що дисципліна в групі не занадто сувора й «рушниці не занадто важкі для юних рук». Директор заспокоював їх зверхньо, але чемно, навіть вищукано. В таких випадках він неодмінно цитував зворушливі і вже справді невмирущі рядки Редьярда Кіплінга, що кінчаються словами: «Тоді ти, сину, будеш чоловіком». Адже це так важливо — навчитись убивати! Так, поки не вмієш убивати, ти не можеш стати чоловіком, а тим більше — джентльменом.

«Група військового навчання має вишикуватись о дванадцятій у гімнастичному залі для стройової підготовки. Для звільнених містер Гоббс проведе урок географії в чотирнадцятій кімнаті».

Джорджеві було осоружне те військове навчання — він і сам не знав, чому, але він не мав бажання вчитись убивати, не хотів ставати «справжнім чоловіком». Не подобалось йому й те, що треба коритись наказам. Чого це якісь «справжні чоловіки», ненависні й гидкі тобі, мають командувати тобою? Власне, через кілька років один такий «справжній чоловік» (що всю війну просидів у розвідувальному управлінні військового міністерства, у відділі цензури солдатських листів) так і сказав про Джорджа: «Чого Вінтерборнові бракує, так це дисципліни. *Дисципліни!* Він надміру свавільний і незалежний. Армія зробить з нього людину». Армія зробила з нього труп. Проте, як нам усім відомо, за високий привілей стати справжнім чоловіком не жалко заплатити будь-яку ціну.

Отож Джордж з почуттям безмірної вини, але й з безмірною відразою шмигнув у чотирнадцяту кімнату, замість стати в стрій у гімнастичному залі як майбутній «справжній чоловік». Та за десять хвилин на порозі класу став староста — хлопець із вельми добродішним, хоч і прищуватим обличчям і сказав учителеві:

— Капітан Джеймс кланяється вам, сер. А Вінтерборна тут нема?

І Джордж поплентав до гімнастичного залу за прищуватим, але дуже добродішним на вигляд старостою. Той сказав:

— Ти що, боягузе паскудний, не можеш робити, як тобі сказано? Тебе неодмінно треба з ганьбою за шкірку тягти?

Джордж не відповів. У нього все ніби кам'яніло з упертістю, змішаною з ненавистю. На стройовому навчанні він був страшенно незграбний і млявий — дарма що на його адресу весь час лунали мужні гримання, і сержант Браун після кількох уроків муштри сам уже радий був відіслати його на урок географії. Він просто був ненависно-впертий і виконував накази з понурою, ненависно-впертою покірною. Він ніби й корився, та насправді не корився — принаймні в душі. Він був просто байдужий, і з ним не могли нічого вдіяти.

За кару він у тому півріччі переписав безліч сторінок із підручника і втратив безліч тих дорогоцінних суботніх годин, коли міг би малювати й думати. Та життєвої снаги, схованої в ньому, так і не спромоглися зломити. Вона відступала, споруджувала перед собою нові мури похмурості та ненависної впертості, однак не здавалась. Нехай це все Мерзота й Гріх — ну що ж, хай так — він буде мерзенним і грішним. Він тільки не хотів, як інші, раз у раз казати «лайно» та смакувати різну «мерзоту» і відчайдушно пручався та відбивався, коли який-небудь добродесний прищуватий староста пробував обняти його чи в'язнув із пестоцями. Він не терпів цього. Він бував тоді не тільки ненависно-впертий, він спалахував нестямною люттяю і після таких нападів тремтів цілі години, не міг навіть ручку в руці втримати. Ну, а старости доповідали, ніби Вінтерборн ударився в «мерзоту» й шкодить власному здоров'ю, і класний наставник та директор викликали його на допит — але не могли подолати тієї його ненависної впертості, а разом таємної радості від того, що він «грішний» і «мерзенний» на свій лад — укупі з Кітсом, Шекспіром і Тернером.

Старости не раз, користуючися своїми правами, давали йому бобу під різними приводами, але ні разу не змогли довести його до сліз, не те що проломити стіну, що стояла між його яскравим внутрішнім життям і їхньою «мужністю».

За те півріччя він дістав дуже погані оцінки й зостався на другий рік. За що його без кінця вичитували та сварили. Коли уїдливо-чемний директор читав йому нотацію, чи знав він, що цей похмурий і навіть суворий на вигляд хлопець, стоячи перед ним, не слухає його, а подумки декламує сам собі «Оду до солов'я», ніби якусь свою внутрішню Декларацію незалежності? «Чарівні вікна» — ті хвилини, коли при заході сонця навстіж відчиняєш вікно,

щоб послухати пташок, або вночі дивишся на зірки, або вранці, тільки-но схопишся з ліжка, вдихаєш всю свіжість сонячного проміння й дивишся, як ряхтять листя на деревах.

— Коли ти й далі поводитимешся так, Вінтерборне, то зганьбиш сам себе, своїх батьків, свій клас і всю нашу школу. Ти майже не цікавишся шкільним життям, твої досягнення в спорті нікудишні. Капітан твоєї команди доповідає, що за півріччя ти десять разів не з'явився на матч, а класний наставник повідомляє, що ти не відробив іще понад тисячу штрафних рядків. А твоя поведінка на військовому навчанні — ганебна, негідна справжнього чоловіка, такого в нашій школі ще не знали. Крім того, мені кажуть, ніби ти руйнуєш своє здоров'я огидною таємною звичкою, перед якою я остерігав вас усіх — боюся, що марно — тоді, коли готував до конфірмації та першого святого причастя. Я помітив, що ти після конфірмації тільки один раз причащався, хоча відтоді вже минуло більш як півроку. Що ти робиш, коли ухиляєшся від ігор і втікаєш додому, я не знаю. Але навряд чи щось добре. («Чарівні вікна, відчинені в піну морську»). Мені було б дуже прикро просити твоїх батьків, щоб тебе забрали зі школи, але нам тут непотрібні ледарі й боягузи. Більшість учнів у нас — власне, всі — чудові, мужні люди; ти маєш перед очима чудовий приклад — приклад старости класу та його помічників. Чому ти не хочеш наслідувати їх? Що за дурниці у тебе в голові? Не мовчи, скажи мені все відверто. Ти вплутався в якесь паскудство?

Мовчанка.

— Що ти робиш у вільний час?

Мовчанка.

— Твоя вперта мовчанка дає мені право підозрювати найгірше. Я, власне, можу здогадатися, що ти робиш, але волю про це не говорити. А тепер питаю востаннє: ти признаєшся чесно й мужньо, ти скажеш, що змушує тебе занедбувати навчання та ігри й вирізнятися серед усіх учнів понурим виглядом, упертістю й кепською поведінкою?

Мовчанка.

— Ну, гаразд. Дістанеш дванадцять різок. Нахилися. Джорджове обличчя тіпалось, але він не пролив ні сльозинки й не застогнав. Повернувся й ступив до дверей.

— Стривай. Стань навколішки на отой стілець, і помолімося разом, щоб ця наука допомогла тобі й щоб ти по-

боров свої погані звички. Помолімось разом, щоб бог змилосердився над тобою й зробив з тебе справжнього чоловіка.

Вони помолились. Чи, власне, директор молився, а Джордж мовчав. Він навіть не промовив: «Амінь».

Після цього в школі махнули на нього рукою й полишили йому робити, що хоче. Вирішили, що він тупий, упертий і тюхтіюватий, і йому дозволили нидіти в п'ятому «Б», для відсталих учнів. Може, він із тої мізерії, якої мада навчити школа, засвоїв куди більше, ніж гадали вчителі. Та хай цей мовчазний, завжди блідий і ніби чимось заклопотаний хлопець машинально висиджував щодня на уроках, вештався по коридорах, плентав із класу в клас, у душі його відбувалась нелегка робота: він будував своє особнє життя. Джордж допався до батькових книжок, наче голодний до хліба. Він якось показав мені в старому блокноті список книжок, які він прочитав ще до шістнадцяти років. Окрім іншого, він поглинув трохи не всіх поетів, починаючи з Чосера. І важливе було не те, скільки він прочитав, а те, як він читав. Не мавши нікого, з ким би можна поговорити відверто, кому відкрити душу, в кого спитати про те, що він хотів знати, він мимохіть знов і знов вертався до книжок. Англійські поети та чужоземні живописці були його єдині справжні друзі. Вони пояснювали йому велику таємницю, вони додавали йому життєвої снаги, яку він, може, й несвідомо, намагався в собі відстояти. Звичайно, школа була проти нього. Адже її метою було виробляти «справжніх чоловіків», людей, які без опору приймають усі узаконені пересуди, весь нав'язаний їм кодекс поведінки, слухняно коряться правилам. А Джордж безмовно обстоював право думати по-своєму, бути насамперед собою. «Інші», безперечно, були славні хлопці, але вони не мали власного «я». Вони не мали в собі іскри божої. Те, що для Джорджа було самою серцевиною життя, для них нічого не означало, вони й не помічали цього. Вони були здорові дикунки й хотіли тільки, щоб їх хвалили дорослі та потишеньку робили всяку дрібну «мерзоту», і врешті знаходили в житті якесь тепленьке місце, де потрібні були «справжні чоловіки», — здебільшого, якщо вже по ширості, якусь не дуже високу, не дуже приємну й не дуже високооплачувану службу в якійсь колонії з нездоровим кліматом. Такі завжди були «становим хребтом Імперії». Джордж, хоча

тоді ще й не розумів цього, анітрохи не прагнув стати часточкою того «станового хребта», хай йому біс, і вже й поготів — часточкою заду Імперії, якому перепадають усі стусани. Він не боявся попасти в пекло, зганьбити себе, свій клас і всю школу, аби тільки йому дозволили йти в пекло своєю стежкою. А цього вони якраз і не могли стерпіти — того упертого, хоч і пасивного небажання розділити їхні передсуди, пристосуватись до їхнього морального кодексу — кодексу дрібних провінційних джентльменів, з яких складається той зад Імперії, що йому перепадають усі стусани. Його смикали, на нього гиркали, його залякували баєчками про «мерзоту» та «провалені носи», але так і не впоралися з ним. Коли б то його натомість не засмикали та не загиркали до смерті оті дві жінки! Коли б то він не встав на весь зріст під кулеметним вогнем усього лише за тиждень до кінця того страхіття! І це після того, як він стільки років так відважно воював із тими свиньми (це я про наших, британських свиней)! Якби тільки він протримався ще трошечки, повернувся й зробив усе те, що хотів зробити! А він міг це зробити, він міг би досягти свого, і тоді навіть та сама Школа плазувала б перед ним. Ох, йолоп! Невже він не розумів, що в нас один-єдиний обов'язок: протриматись і роздушити тих свиней?

Один раз, один тільки раз він ледве не виказав себе перед школою. Під кінець екзаменів чогось раптом надумали, щоб учні написали твір. Одна з тем була така: «Чому ти хочеш присвятити своє життя?» Захват у Джорджеві переміг обережність, і він написав якусь недоладну, сповнену ентузіазму хлоп'ячку поему: виклав у ній незмірну програму життя, від подорожей до астрономії, а кінцем і вінцем усього був улюблений живопис. Чи треба й казати, що він не тільки не дістав нагороди, а навіть не почув схвальної згадки про себе. Та на його подив, у останній день півріччя, коли вони йшли на вечірню відправу до церкви, директор підійшов до нього, обняв за плечі і, показавши на планету Венеру, спитав:

— Ти знаєш, яка це зірка, хлопче?

— Ні, сер.

— Це Сіріус, гігантське сонце, від нас до нього багато мільйонів миль.

— Атож, сер.

На цьому розмова й завмерла. Директор зняв руку з його плеча, і вони ввійшли до церкви. Насамкінець проспівали

гінн «Вперед, Христові воїни», бо десятеро випускників вступали до Сендгерстського військового училища.

Під час відправи Джордж думав про своє.

Літні канікули — єдина пора, коли він був по-справжньому щасливий.

Місцевість біля Мартінс-Пойнта гола й не пишна. Але, як кожна не захоплена промисловим розвитком частина Англії, вона має неабиякий, дарма що несміливий характер — як шановна срібноволоса бабуся, що поводить ся наче лагідно, але кінець кінцем підкоряє вас. Тут уривається пасмо типово англійських крейдянних пагорбів, праворуч і ліворуч від нього розляглися солончакові болота, а родюча глиняста земля починалася ще далі від моря — так далеко, що Джордж не добирався туди навіть на велосипеді. Кожна деталь зокрема тут наче безбарвна й нудна. З вершини високого пагорба весь край здається дуже старим, сріблясто-сивим; на положистих схилах — широкі, голі, без жодного деревця лани, трохи схожі на тьмяних тонів шахівницю, а на обрії незмінна, теж сріблясто-сіра смужка моря. Крейдяні пагорби тягнуться кряж за кряжем, ніби застигли гігантські хвилі небаченого океану. Ближче до узбережжя пагорби крутіші, уривистіші, а до води врешті спадає довга нерівна стіна сріблясто-сірої крейди, схожа на велетенський застиглий бурун, навик непорушний, навик занімилый, біля його підніжжя теж вічно плещуться дрібненькі проти нього хвильки справжнього моря, живого й гомінкого. З обгризеної вітром і вівцями дернини пробиваються дрібнесенький зозулинець, лілові геліотропи, висока кошлата чорноголовка, тендітні дзвіночки. У видолінках — високі будяки та наперстянка. В деяких куточках — справжнє буяння польових квітів на суцільному килимі з густо-червоної конюшини та стокроток. Улітку над тими квітчастими латками, такими чарівними й примітними серед усього довколишнього пустища, аж роїлися метелики: мармурово-білі, смарагдово-зелені, небесно-блакитні, і оксамитово-руді, й мідно-червоні аргуси, й сіренькі совки. Павине око, червоні адміralи, махаони, білани — все це мигтіло над кропивою та будяками, сідало на квітки, тріпочучи барвистими крильцями. На одному лану в серпні було особливо багато біланів: вони хмарками кружляли й шугали над лілово-червоною конюшиною, по якій під вітром пробігали брижі, наче по морській гладіні.

Та попри всі ці яскраві мазки загальний колорит був сріблясто-сірий. Кущі глodu та поодинокі дерева, пригнуті постійним південно-східним вітром. Сільця та окремі ферми тулились у западинах під захистом стіни з берестів. Ці оселища були прості, скромні, без фальшу й штучності, як і самé життя вівчарів та хліборобів, що жили в них. Здавалось, наче вони лежать не за п'ять-десять миль від провінційної пишноти Мартінс-Пойнта, а за триста чи п'ятсот — такі чужі були їхньому простому життю і гольф, і перобство, і плітки за чаєм у гостині, і навіть автомобілі, що їх дедалі більшало. Там-таки, в западинах, стояли кам'яні церкви, невисокі, ще з норманських часів, теж скромні, попри рясну готичну орнаментуку портиків, і візантійські фронтони, і карикатурно стилізовані голови, що шкірилися, витріщалися та кривлялися на фризах. Певно, жорстоким і глузливим народом були ті завойовники-нормани — жорстокі й глузливі обличчя декотрих їхніх нащадків і тепер можна побачити на мурах Темпльської церкви. Певне, з такою-от жорстокою, глузливою усмішкою вони душили й гнули саксонських вівчарів та свинопасів рукою в залізній рукавиці. І навіть благочестя їхнє було жорстоке й глузливе, як судити з тих глузливих кам'яних церковець, що їх нормани набудували по всьому краю. А потім вони, мабуть, рушили далі на захід, у родючіші землі, покинувши ці голі пагорби та вбогі поля нащадкам підкорених саксів. Отож земля здавалася старою; але жорстока, глузлива вдача норманів лишила пам'ять по собі тільки в закутках церков — усе інше стало потроху лагідним, сріблясто-сивим, наче мила й лагідна сріблясто-сива літня поважна жінка.

І все це Джордж намагався відбити в своїх рисувальних та акварельних альбомах. Він пробував увібрати в себе — й до певної міри увібрав — своєрідний дух і характер того краю. Він перепробував усе, від панорамних пейзажів, що вміщували весь той двадцятимильний круговид крейдяних пагорбів у срібній облямівці моря, до зарисовок церковних дверей та невеличких, фотографічно-точних, майже наукових зображень квіток та метеликів. З погляду живописця він завжди був занадто «буквальний», занадто «топографічний», його надміру цікавили дріб'язкові деталі. Він бачив поезію краю, але не вмів виразити її в формах і кольорах. Англійська пейзажна школа 1770—1840 років умерла, перше ніж останки Тернера попали до собору святого

Павла, а його гроші — в кишені зажерливих англійських адвокатів, а не до художників, яким він ті гроші заповів. І натхнення потонуло в дріб'язковому копіюванні натури та в сентиментальній привабності.

Живопис утратив ту життєву снагу, здатність боротися, що її ми знаходимо в найкращих творах таких художників, як Фріз, Вламінк чи навіть Утрілло, які вміли добачити поезію в нахилених вітром деревах, у білій селянській хатині чи в бістро паризького передмістя. Джордж навіть у п'ятнадцять років уже знав, що хоче виразити своїм живописом, але не вмів того виразити. Він умів оцінити це в інших, але сам не мав снаги такого вираження.

Доти Джордж був зовсім самотній у своїй інстинктивній боротьбі наосліп — боротьбі проти зусиль втиснути його в готову форму, самотній у жадібних пошуках життя, справжнього життя, іскру якого він відчував у душі. Тепер він несподівано почав знаходити союзників; спочатку майже недовірливо, потім з безмежною радістю відкривав, що він не зовсім самотній, бо є ще люди, які цінують те, що й він. Відкрив чоловічу дружбу і доторк дівочих рук і губів.

Перший з'явився містер Барнебі Слеш — на той час «знаменитий романіст», що зумів догодити хворобливо-ідіотичному британському смакові барабанно-гучним, примітивно-християнським моралізаторським романом, який розійшовся в мільйонах примірників за один рік, але відтоді зовсім забутий — хіба що, може, його висохла мумія збереглась десь у серії Таухніц, цій гробниці нечитабельних книжок. Містер Слеш полюбляв хильнути й дуже тішився своєю гучною славою. Проте часом усе ж озирався круг себе, бо ще не був засліплений забобонами та відвертим тупоумством, як більшість заможних жителів Мартінс-Пойнта. Він звернув увагу на Джорджа, посміявся з якихось його зухвалих, але дотепних слівцець, за які хлопцеві раз у раз перепадало, й зацікавився його невігубною пристрасстю до малювання.

— А в вашому хлопці щось є, місіс Вінтерборн, — сказав він. — Є своя голова. Він чогось досягне в житті.

— Ви справді так гадаєте, містере Слеш? — Ізабеллі було й приємно це чути, і водночас її охопили жах та лють від думки, що в Джорджа може бути «своя голова». — Та він же просто здоровий і щасливий хлопчак. Він тільки й думає, як би потішити маму.

— Угу,— угукнув містер Слаш.— А я, знаєте, хотів би щось зробити для нього. В ньому таїться більше, ніж ви гадаєте. Мені здається, в ньому таїться художник.

— Ова! — злісно вигукнула Ізабелла.— Якби я щось таке помітила, то вибила б із нього ці дурощі!

Містер Слаш побачив, що, бажаючи Джорджеві добра, тільки шкодить йому, і тактовно замовк. Усе ж таки він дав хлопцеві кілька книжок і спробував поговорити з ним віч-на-віч. Та Джордж іще ставився занадто підозріливо до всіх дорослих, а особливо до тих, що вечорами приходили в гості й пили віскі з Джорджем Огастесом та Ізабеллою. Крім того, Джорджеві, по-юнацькому різкому й нетерпимому, не міг сподобатись безхарактерний, весь час підхмелений добряга Слаш, тому вони так і не зблизились. І все ж містер Слаш вельми допоміг хлопцеві, спонукавши його бути хоч трохи відвертим з іншими людьми. Він проломив перший із фортених мурів, за якими Джордж ховався від світу. Інстинктивно відчуваючи, що Слаш може впливати на Джорджа небажаним для неї чином, Ізабелла спекалась письменника досить цікавим способом. Якось Джордж Огастес і містер Слаш разом пішли на обід, улаштований масонською ложею. А Ізабелла, відколи масонство зіграло свою роль, піднісши Джорджа Огастеса на вищий суспільний щабель, почала ставитись украй ревниво до його таємниць, тих убогих таємниць, що їх Джордж Огастес, зв'язаний присягою та честю, відмовлявся розкрити перед нею, і лютою ненавистю ненавиділа ті принагідні обіди. Того вечора знялася страшна буря — такої в тих місцях ніхто й не пам'ятав. Шість годин підряд блискавки з трьох боків обрію били в землю й у море, а безперервний грім гуркотів над Мартінс-Пойнтом, відбиваючись оглушливою луною від скель, а злива шалено періщила покрівлі та вікна, і по крутих дорогах збігали бурхливі потоки. Обом чоловікам не було як вернутись додому, і вони просиділи в готелі за пляшкою майже до четвертої години ранку, а потім приїхали додому, невиспані, але веселі. Ізабелла, що теж не спала цілу ніч, зустріла їх із міною гнівної королеви з якоїсь трагедії й обсипала Джорджа Огастеса докорами:

— Подумати лишень, сердешна місіс Слаш тремтить сама там на відлюдній фермі, я тут із дітьми вмліваю зі страху, а наші чоловіченьки десь байдикують та напиваються... і т. д., і т. ін.

Бідолаха Джордж Огастес кволо спробував виправдовуватись, але йому не дали й рота розтулити. Другого дня простосердий містер Слэш приїхав поцікавитись, чи буря не паробила шкоди, але його, спантеличеного й обуреного, просто вигнали. Він помстився Ізабеллі, змалювавши її в своєму новому романі, але, як вона й нахвалялась, більш «і ногою не ступив у їхній дім».

Джордж і любив це сіре море та пустельні пагорби, і ненавидів їх. Дістатись далі від моря, туди, де все буває зеленню, — це була воля, це було щастя, тим коштовніше, що воно приходило так рідко. Коли він був ще маленький, дівчина-служниця якось узяла його з собою до свого села, де саме збирали хміль. У нього збереглися плутані, химерні спогади про цей день. Він не міг забути сонця, що пронизувало все своїм промінням, і довгої їзди курною дорогою в диліжансі, й гарячої та пахучої тіні під плетивом хмелю на високих тичках, і радості, коли старший над збирачами черетинав мотузки і вся та пишна зелень із шелестом падала на землю, і ласкавості простих селянок-збирачок, і смак чаю, припахлого димом, і важкого, ситного коржа (якого ж смачного!), що ним його почастували! Згодом — від чотирнадцяти до шістнадцяти років, такою радістю були відвідини Гемблів. Гемблі — то була родина старого, вже на спочинку, адвоката, що жив у самотньому будиночку серед зелених лугов та буйних лісів. Сам містер Гембл, високий, веснянкуватий, колекціонував комах і чудово знав ботаніку. Цим він і зачарував Джорджа. Але ще чарівніші були сам квітучий край — і Прісілла. Дочка Гемблів, вона була майже ровесниця Джорджеві, і між ними виникло дивне почуття — і дитинне, й палке. Злотокоша Прісілла була напрочуд гарненька — аж занадто гарненька, бо це робило її то дуже соромливою, то раптом кокетливою. Але жага, що тягла їх одне до одного, була справжня.

Цілих три роки Джордж був під владою цієї жаги до Прісілли, він, власне, й потім не забув про неї, і через це в ньому весь час жило невиразне, глухе, підсвідоме розчарування. Як усяка жага, його почуття до Прісілли було скороминуще й тривало б не довше, ніж та фаза їхнього життя, але, на жаль, воно лишилося невтамоване. Шкода, що їм доводилося так часто розлучатись, — тоді починалось нескінченне листування, і воно привчило Джорджа вносити в любовні взаємини забагато ідеалізації та розміркову-

вання. Але вони тішилися незахмареним щастям, коли бували разом. Прісілла в ролі юної коханки була поважна й чарівна. Обоє вони гралась у всілякі ігри з іншими дітьми, вудили рибу в річці, збирали квіточки на пишних заливних луках, шукали пташині гнізда в живоплотах. І все це, й так сповнене втіхи, було ще втішніше від того, що поряд була Прісілла, що вони держались за руки, цілувались і почували себе як справжні коханці. Інколи він наважувався доторкнутись до її напівдитячих персів. І в його душі навіки збереглись і ласкавий стиск Прісілліних рук, і радість від її швидких дитячих поцілунків, від її запашного дихання, й ніжне тепло пружких груденят; спогад про Прісіллу був наче пахтючий англійський сад. Як той англійський сад, вона була ледь старомодна й сором'язливо-привабна, та водпочас свіжа, мов весна, й пронизана золотим сонцем. Вона була для Джорджа найдорожчим у світі, бо її він міг кохати, нітрохи не стримуючи себе, хай навіть то було тільки сентиментальне хлоп'яче кохання. Це було, звісно, щастя нетривке, але Прісілла дала йому й більше: здатність кохати жінок, вона врятувала його від прихованого гомосексуалізму, що чаїться в стількох англійцях, — тим-то їх не задовольняють взаємини з жінками. Несвідомо вона відкрила йому ті невичерпні витончені втіхи, що їх дарує нам ніжне, завжди готове щедро відповідати на пестощі тіло коханої жінки. Навіть тоді, ще підлітком, він уже відчував, як чудесно різняться його сильні юнацькі руки і її ніжні, пружкі перса, схожі на ще не розвинуті квітки, які треба брати в руки так обережно й ласкаво. Завдяки їй він дізнався, що найкраще кохання — те, котре не триває надто довго, те, на котрому ще не росли колючки ненависті, котре тихо відпливає в минуле, лишаючи за собою тільки аромат жалю, а не гострі уколи його. Спогадів про Прісіллу збереглося у Джорджа небагато, але всі вони були як троянди...

Бачте, коли в душі є іскра, її нічим не можна погасити: ні гриманням, ні правилами, ні передсудами, ні балачками про мужність «справжнього чоловіка». Бо, звичайно, ті, хто силкується її погасити, — й самі не справді мужні люди, а просто маріонетки, виплоти системи, якщо тільки це паскудство можна назвати системою. Справді мужні люди — це тільки ті, хто має в собі іскру й не дозволяє загасити її, ті, хто знає, що справжні цінності — це цінності життєві, а не гроші, чи тепла посада, чи роль заду

Імперії, якому дістаються самі стусани. Джордж знайшов щось ніби союзника в особі містера Слаша, і незрівнянну дитячу любов дала йому Прісілла. Та йому були потрібні ще й друзі-чоловіки, і Джорджеві пощастило знайти їх. Як оцінити, скільки завдячував він Дадлі Полакові й Томові Конінгтону?

Дадлі Полак був досить загадковий тип. Одружений чоловік років уже під шістдесят, що свого часу скінчив курс у Кембріджі, об'їхав весь світ, жив у Парижі, в Берліні, в Італії, знався з багатьма видатними людьми, він мав, як видно, чималі статки, жив у великій віллі за містом, обставленій розкішними меблями й прикрашеній мистецькими творами,— одне слово, був культурною людиною, чим відчутно вирізнявся серед інших жителів Мартінс-Пойнта. І як ви гадаєте, навіщо містер і місіс Полак, покинувши свій просторий і розкішно вмебльований дім, на кілька років оселились у невеличкій хатині в глухому, нуднючому селі за дві-три милі від Мартінс-Пойнта? Джордж так ніколи про це й не дізнався, і взагалі ніхто цього не знав. Усякі неправдоподібні й скандальні історії, які вигадували жителі Мартінс-Пойнта, щоб пояснити цю таємницю, тільки яскраво свідчили про їхню непрохідну та вульгарну дурість, не більше. Самі Полаки казали, ніби їм обрид великий будинок, а місіс Полак утомилась командувати численною прислугою. Істина завжди проста, і дуже ймовірно, що це й було справжнє пояснення. Та хай там як, а вони жили удвох у своїй хатині, напханій меблями та книжками, дуже часто самі варили собі їсти — обоє дуже добре вміли кувоварити,— і в них були тільки дві служниці, та й ті не жили в домі. Так ось, хоч Полак був на сорок років старший за Джорджа, він у певному розумінні став першим справжнім другом хлопця. Полаки не мали дітей, і цим, можливо, й пояснюється така дивна, але глибока дружба.

Полак був куди хитріший за старого доброго Слаша. Він умить розгледів Ізабеллу наскрізь, дуже чемно відхилив її спроби посваритися з ним і так само чемно відмовився приймати її в себе. Але очевидно було, що він справжній джентльмен і чоловік заможний, а тому вона не змогла знайти жодної розумної підстави заперечити йому, коли він запропонував Джорджеві Огастесу, щоб юний Джордж раз на тиждень приходив до нього пити чай та вчитися грати в шахи. В Мартінс-Пойнті шахи були страшенно

модні — трохи не мірило доброго тону. Доти Джордж ходив грати в шахи до одного добродія зовсім похилого віку, що вкладав у гру всі рештки свого розуму, а тому на безглузді вірші, які він любив складати, чи на щось інше вже нічого не лишалось. Отож відтоді Джордж почав щосереді ходити на чай до Полаків.

Щоразу його чесно й сумлінно садовили за шахову дошку, потім усі пили чай, а потім розмовляли. Джордж про це здогадався аж через кілька років: Полак дуже тонко розвивав його, хоч на погляд наче тільки намагався зігрівати юного друга своєю прихильністю, такою потрібною хлопцеві. Полак мав багато томів ілюстрованого каталогу колекції Андерсона й давав гортати їх хлопцеві, а сам нібито між іншим, але дуже змістовно розповідав про італійську архітектуру, стилі живопису, скульптуру делла Роббіа; а місіс Полак принагідно додавала від себе якусь оповідочку про їхні подорожі. Мавши вельми вишукані манери, Полак самим своїм прикладом відучував Джорджа від школярської незграбності. Він навіть почав учити Джорджа їздити верхи, бо за Полакової молодості це був неодмінний елемент доброго виховання. Полак завжди впливав на хлопця тільки тактовними натяками або власним прикладом, але ніколи не повчав його й не вичитував йому. Він завжди немовби припускав, що Джордж і сам знає те, про що він йому підказує так недвозначно, хоч ніби недбало. Дуже характерний для його методів був спосіб, яким він примусив Джорджа вивчати французьку мову. Якось оповів хлопцеві кілька цікавих пригод зі свого життя в Парижі замолоду; а Джордж тим часом переглядав факсимільний томик листів Наполеона, Талейрана та інших французів — звісно, не вмючи прочитати ні слова. Ще за тиждень Джордж, прийшовши, побачив, що Полак щось читає.

— Добридень, Джорджі! Послухай-но оцього вірша і скажи, яка твоя думка про нього.

І Полак співучим голосом, яким він звичайно декламував вірші, прочитав «Юну бранку» Андре Шеньє. Засоромлений Джордж мусив признатися, що нічого не зрозумів. Полак простяг йому книжку — прегарне видання Дідо з дуже виразним шрифтом; та з тим запасом французьких слів, якого Джордж набув у школі, хіба вчитаєш Шеньє?

— Ой, як мені хочеться прочитати це по-справжньому! — сказав Джордж. — А як ви навчилися по-французькому?

— Та, здається, в Парижі. «Чужу вивчати мову найлюбіше З коханої очей і милих вуст», — ти ж знаєш. Але й ти, якби взявся по-справжньому, міг би її вивчити дуже швидко.

— Але як це зробити? Я сто років гриз у школі французьку, а читати не можу, хоч не раз пробував.

— У школі тебе вчили тільки держати в руках інструменти, а тепер треба вчитись, як ними користуватися. Візьми «Трьох мушкетерів», прочитай кілька сторінок, відзначаючи незнайомі слова, тоді розшукай їх у словнику, повиписуй і постарайся запам'ятати. Дуже довго на них не застрягай, читай так, щоб тобі було цікаво, про що там.

— Так я вже читав «Трьох мушкетерів» по-англійському.

— Ну, то візьми «Через двадцять років». Можеш узяти в мене, слова відзначати не бійся.

— Та ні, в нас удома є дешевеньке видання. Я по ньому спробую.

За два тижні Джордж пробіг перший том роману «Через двадцять років». За місяць він уже легко читав простеньку французьку прозу. Через три місяці він уже зміг уголос прочитати Полакові «Юну бранку», а той перевів розмову на Ронсара — і відкрив перед Джорджем нові обрії.

Брати Конінгтони були багато молодші: старший з них тільки недавно став адвокатом. Вони також розмовляли з Джорджем про книжки й картини; їхні смаки були новітніші, хоча й не такі усталені, як витончена Полакова культура з часів Другої імперії. А головне — завдяки їм Джордж навчився приятелювати, пізнав пасолоду нескінченних суперечок про «життя» й про ідеї, насолоду дружніх жартів та нескутого сміху. Обидва Конінгтони були завзяті любителі піших прогулянок. У Джорджа, звичайно, було чисто міщанське уявлення, ніби людина нездатна пройти пішки п'яти миль. Конінгтони, як і Полак, ставились до нього немов до дорослого, припускаючи, ніби він може робити все те, що й вони, не гірше за них. Отож Дональд Конінгтон, приїхавши якось на суботу й неділю до Мартінс-Пойнта, сказав, що Джордж, мабуть, теж хоче прогулятися. Та цілоденна прогулянка збереглася в Джорджевій пам'яті навіки — він і дату запам'ятав — другого червня. День був тихий, безхмарний — такі часом бувають в Англії, навіть у непогожому червні. Вони вийшли з Гемборо майже відразу після сніданку й подалися у напрямку

від моря рівною неквапною ходою, розмовляючи й сміючись. Дональд був у чудовому настрої, радий, що на кілька годин може скинути з себе ярмо справ, він жартував і реготав. Через чотири милі вони вже опинились у місцях, куди Джордж сам доти не заходив ніколи. За дві-три години вони раптом вийшли на гребінь останнього крейдяного кряжа, і перед ними розкинулась широка родюча рівнина з лісами, лапами та хмільниками, що аж мінілася під теплим промінням сонця. Химерно вигнуті «носи» сушарок для хмелю випускали димок над округлими кронами берестів. Видно було три церковні шпилі й десяток невеликих сіл. Стояла тиша, тільки високо вгорі заливалася жайворонки.

— Боже, який краєвид! — трохи театральню, за своєю звичкою, вигукнув Дональд.

Краєвид справді був гарний; годі забути таку хвилину, коли ти вперше зійдеш на гору й побачиш незнаний тобі край, що міниться на сонці, та білі дороги, англійські дороги, що кличуть тебе вдаль. Дональд рушив униз, гучно виспівуючи: «Де блукав ти, моя красуне?» Джордж трохи нерішуче подався за ним. В ногах він уже відчував утому, було далеко за одинадцятю — як же вони встигнуть додому на обід? І що їм скажуть, коли вони запізняться? Він несміливо поділився своїми побоюваннями з Дональдом.

— Що? Втомився? Господи, та ми ж іще тільки вирушили в путь! Ось пройдемо ще чотири милі до Кроктона й там підобідаємо в корчмі. Я сказав удома, що ми вернемося аж увечері.

Решта дня була для Джорджа сповита золотим серпанком утоми й захвату. Ноги дуже боліли — хоча загалом вони пройшли всього п'ятнадцять миль, — але він соромився признатися в цьому Дональдові, надвечір так само свіжому й бадьорому, як зранку. Джордж вернувся додому в чаду плутаних радісних спогадів: тривалі розмови й зичлива мовчанка, полуденне тепло, гай з олеями, червоний цегляний поміщицький дім у георгіанському стилі, на який вони довго милувалися; і вкрита соломою корчма в Кроктоні, де він попоїв хліба з сиром та пікулями й уперше в житті випив пива, і норманська церква з хитромудрим різьбленням у тому ж таки Кроктоні. Під'ївши, вони з півгодини посиділи на цвинтарі; Дональд викурив люльку. На плаский сірий надгробок, весь у поморщених оранжевих та гладеньких сіро-зелених лишайниках, сів червоний

метелик-адмірал. Друзі навдивовижу глибокодумно порозмовляли про те, як Платон уподібнював людську душу — «психе» — до метелика, і про смерть, і про те, що для них неможливо погодитися з теологією та з ідеєю особистого безсмертя. Та це їх не смутило — власне, на такі невеселі теми найкраще розмовляти саме після добрячої випивки зі смачною закускою; і вони почували себе в сонячному теплі так добре, бадьоро, мов безтурботні лошата, й не могли насправді вірити, ніби колись помруть. І дуже мудро: згадайте, як премудрий Монтень половину свого життя готувався до смерті, а другу половину — доводив, що куди мудріше зовсім про неї не думати: ще встигнемо, коли вона прийде.

Для Дональда то був просто приємний день, що дуже скоро злився з іншими напівзабутими днями. Але для Джорджа то була подія величезної ваги. Він уперше відчув і зрозумів, яка дружба може бути між чоловіками: відвертість і довіра в розмові й усіх взаєминах, людська спільність, що виникає природно, без наміслу. Це був найкоштовніший здобуток. Але Джордж, крім того, відкрив для себе цінність подорожей. Здавалось би, смішно називати п'ятнадцятимильну прогулянку «подорожжю». Та водночас можна подолати тисячі миль пароплавом чи поїздом із країни в країну, від готелю до готелю й навіть не відчувати, що ти подорожуєш. Подорожувати — це означає переживати пригоди, відкривати щось нове, тішитись, зоставляючи позаду милю за милею; це означає неситимо пити з кожного джерела втіхи, нового чи давно знайомого. Тому й жахливий так званий «туризм»; усі пригоди, всі відкриття він утискує в наперед визначені рамки, а це безглуздя. Пригода — це те, що стається з тобою несподівано. А відкриття — це знайомство з досі незнайомим. Яка ж може бути пригода, які відкриття, коли ви доручаєте комусь іншому — а надто туристському бюро! — організувати все заздалегідь. Важливо не просто побачити щось нове й прекрасне, важливо знайти їх самому. І коли ти хочеш відчувати радість від того, що миля за милею лишаються позаду, вирушай у подорож пішки. Три сотні миль пішки за три тижні дадуть тобі куди більше відчуття подорожі й покажуть тобі куди більше дивовижного й прекрасного, ніж тридцять тисяч миль поїздом чи пароплавом.

Джордж не міг заспокоїтись, поки не вирушив у справжній розвідувальний похід. Цього разу його супроводив Том,

Дональдів молодший брат, і ця прогулянка також стала незабутньою, хоча вони мокли під дощем цілі дні й жили майже на самих яйцях із шинкою, бо в англійських сільських харчівнях, видно, про іншу їжу й не чували. Вони доїхали поїздом до Корф-Касла, потім цілий день ішли пішки до Своніджа через болота й торфовища, зарослі вересом, дроком, над якими кивали білі голівки пушиці. Потім подались понад узбережжям до Кіммеріджа, Престона, Лалворта і Лайм-Реджіса, почувучи в селян чи по сільських заїздиках. За Лайм-Реджісом знову повернули від моря і через Гонітон, Коламpton, Тевісток вийшли до Далвертона і Порлока, далі північним узбережжям Девону до Байдфорда, звідти назад до Саут-Монтон, де мушили сісти в поїзд, бо в них уже лишилося грошей тільки на квитки додому. Уся подорож не забрала й двох тижнів, але здавалось, ніби вона тривала два місяці. Обидва натіпилися доскочу. Ідучи, вони багато й весело балакали, фальшиво виспівували на весь голос; розшукували дорогу на карті, мокли під дощем і сушилися біля каміна в корчмах; забалакували з кожним фермером чи поденником, охочим погомоніти; читали чи курили за пінтою пива після вечері. І весь час оте почуття пригоди, відкривання чогось нового, яке гнало їх далі щоранку, навіть крізь дощ і туман і завдяки якому втомі, кепські заїзди, розгрузлі дороги — все було цікаве, все збагачувало неоціненним досвідом.

Щоб скласти собі образ Джорджа в ті роки, доводиться мало не навпамацки відшукувати всі такі «впливи», такі «сценки», окремі події. Наприклад, я відшукав дату прогулянки до Кроктона й кілька уривчастих нотаток про неї на звороті простенького ескіза паперті Кроктонської церкви. А маршрут походу з Томом Конінгтоном та деякі записи з тих днів знайшлися на задньому форзаці томика вибраних англійських есе, якого Джордж, мабуть, узяв із собою в дорогу. Як відомо, чужа душа — темний ліс, і хоч би скільки я напружував свою уяву над цими уривками його життя, мені дуже важко уявити його в ті дні, а ще важче уявити, що діялось тоді у нього в голові і в душі. Мені здається, що він більш-менш пристосувався до ворожості в школі й удома, а з часом, коли почав набувати друзів, відчув себе вневненішим і щасливішим. Як у більшості вразливих людей, у нього легко мінявся настрій — ну хоч би під впливом погоди чи пори року. Він

дуже легко міг перейти від буйної веселості мало не до відчаю. Якесь випадкове слово — я сам у цьому пересвідчився — могло викликати таку прикру зміну. У свої слова він завжди вкладав більше — або часом менше, — ніж вони означали, і гадав, ніби слухач теж розуміє той підтекст. Так само він шукав якогось тонкого підтексту в чужих словах і дуже рідко сприймав їх так, як вони були сказані. Його неможливо було переконати, — і сам він не міг повірити, — що під найпростішими, найбуденнішими словами не таяться якісь натяки. Гадаю, що він дуже рано розвинув у собі звичку до іронії як самозахисту й способу начебто невинними словами виливати зневагу. Він так ніколи й не позбувся цієї звички.

Але якийсь короткий час він був дуже щасливий. Удома настало щось ніби перемир'я — зловісне, ніби тиша перед бурею, та він цього не знав, — і його часто полишали на самого себе. Прісілла розбудила в ньому інтерес до дівчат, і сама його хоч трохи задовольняла, тамувала пробуджену чуттєвість. Згодом, коли Прісілла непомітно відійшла з його життя, з'явилось нове захоплення, багато легше й буденніше — дівчина на ім'я Мейзі. Чорнява, грубувата, трохи старша, але значно доросліша за Джорджа. Вони зустрічалися звичайно після смерку десь на крутих стежках у Мартінс-Пойнті й цілувалися. Джорджа трохи лякало те, що Мейзі так жадібно впивається в нього губами й так міцно горнеться до нього, і він з почуттям провини згадував Прісіллу та її тонкий, мов пахоці англійського саду, чар. Одного вечора Мейзі незнайомою стежкою завела його в глухий куточок на горі, де в тіні густого сосняка виросла пишна цупка трава. Їм довелося видиратись туди крутим схилом.

— Як я втомилася! — вигукнула Мейзі. — Сядьмо спочиньмо.

Вона лягла на траву, і Джордж ліг поруч. Нахилившись над нею, він крізь тонку літню сорочку відчув доторк теплих тугих грудей.

— Як солодко торкатися твоїх уст, — сказав Джордж. — «Мед і молоко під язиком у тебе».

«Чого це?» — наївно здивувався він і почав цілувати її ще ніжніше й палкіше.

— Твої уста... — мурмотів він. — Уста твої...

— Так це ще не все, — шепнула Мейзі. — Я хочу ще чогось.

— Що ж іще я можу тобі дати? Що може бути прекрасніше від твоїх цілунків?

Вона кілька хвилин лежала нерухомо, дозволяючи йому цілувати себе, а тоді раптом звелась і сіла.

— Мені треба додому.

— Ти що? Нам же тут так хороше, і ще зовсім не пізно.

— Я обіцяла мамі, що сьогодні прийду раніше.

Джордж провів Мейзі аж до дверей і потім дивувався, чому це її поцілунок на прощання був такий байдужий і недбалий.

Через кілька днів він увечері вийшов з дому — нібито ловити нічних метеликів, а насправді в надії зустріти Мейзі. Тихо ступаючи, він повернув за ріг — і в сутіні побачив кроків за двадцять попереду дві постаті, дві спini. Мейзі йшла з якимсь юнаком років двадцяти. Він обнімав її за стан, а вона схилила голову йому на плече, як схияляла й Джорджеві. Треба сподіватися, що цей молодик дав їй «іще щось». Джордж повернувся й пішов додому; він дивився на спокійні, ясні зорі й напружено думав: «Ще щось? Ще щось?» Уперше він здогадався, що жінкам завжди потрібне ще щось. І чоловікам теж.

Коли з-за мису випливає величезний лайнер, ви біжете до підзорної труби й намагаєтесь розгледіти, яка це лінія — чи «Піренейсько-Східна», чи «Червона зірка», чи «Гамбург-Америка». Скоро ви вже напевне розпізнавали величну чотиритрубну «Німеччину», що швидко пливе Ла-Маншем на схід чи на захід. Суденця з жовтими димарями — до Остенде, з білими — до Кале й Булоні плавають щодня, їх уже й не помічаєш, але й вони неначе манять на той бік протоки, до тамтешнього, ще не знайомого тобі життя. У погожі дні на обрії ледь мріють урвища французького берега. В туманні ночі сирена плаваючого маяка за мисом відгукується протяглим анапестом на хрипкі спондеї пароплавів, що майже помацки сунуть Ла-Маншем. Навіть у найдощовитіші дні та в найясніші місячні ночі спалахи прожектора на маяку кидали жовті плями на стіни Джорджевої спальні. Солов'їв у Мартінс-Пойнті не було, зате вранці й увечері заливалися співочі й чорні дрозди.

В Гемборо було зовсім не так. Містечко лежало під крейдяним кряжем, край солоних боліт — безлюдних, пустельних, непривітних солончаків, таких пишно-барвистих на заході сонця. В години припливу каламутна вода напов-

нювала річище аж доверху, у відплив річка текла глибоко вниз між темними глинястими схилами. Ідеш, і перед тобою спурхують зграйки сіро-білих серпокрилих пташок, яких тут називають «воликами». Далеко в глибині сухо-долу, пересуваючись немовби просто по пласкій зелено-бурій болотистій землі, пливе річкою барка з бурим вітрилом. Ще далі, ген за пласкою похмурою рівниною, колись морським дном, тяглися кручі давнього узбережжя; на скелі ще стояли масивні руїни римської фортеці. «Пі-і-віт»,— кричали сивки, стрімко летячи вниз,— «пі-і-віт». А більше — ні звуку. Білі хмари, димчасто-білі англійські хмари безмовно пливуть по холодно-блакитному англійському небу; блакить така бліда навіть у дні, які в англійців називаються «гарячими».

До боліт треба йти повз давню Сторожову вежу, ту саму, якою виїздили в давнину англійські королі та рицарі зі своїм закутим у крицю військом, коли збиралися вже бо-зна-вкотре напасти на культурнішу Францію. Ця середньовічна Сторожова вежа стояла на околиці звичайнісінького крамарського містечка, ніби викинутий морем залишок давніх геологічних епох. Чим була Сторожова вежа для Гемборо на початку двадцятого сторіччя? Перешкодою для нового шосе, та й годі, отож у магістраті давно вже дискутували про те, чи не розламати її, але відклали це діло, бо мури там дуже грубі, й розбирання обійдеться дорого. А з другого боку від містечка тяглась родюча рівнина, дорога туди вела повз шпиталь та старезний, елизаветинських часів будинок школи, де й віконні рами були різьблені з каменю, далі через перехрестя до Сексон-Фридасберга, де нібито колись стояв храм Фрейї. Яка срібляста та смужка моря вдалині, яке сріблясте листя тріпоче на рядах тополь! Які тепло-золоті — ніби Прісілла! — лани пшениці під надвечірнім сонцем у кінці серпня!

Оце вони, боги,— ті боги, що мають жити вічно, поки живуть на землі люди, ті боги, яких не здатні вбити всі дикі, кровожерні, жорстокі міфи Сходу. Посейдон, морський бог, що править своїми сивими й білими кіньми, в рідкісні хвилини спокою такий лагідний та грайливий, а в гніві такий шалений і грізний! Він трощить і гне в своїй жмені й дерев'яні бруси, й сталеву обшивку кораблів, рухом ліктя викидає їх гинути на піщану обмілину чи на неблаганні гострозубі рифи. Селена, місячна богиня, то летить серед подертих хмар після бурі, то висить недвижна

й біла, сповнена жіночого чекання, в кобальтово-синьому нічному небі серед почту з зірок. Феб, що зневажає ці сріблясто-сірі північні краї і все ж часом кидає їм на втіху золоте проміння. Деметра, що ростить пшеницю, наливає соком плоди, дає хмелеві бадьористу гіркість, усипає квітами шишину та червоними ягідками глід. А потім — нижчі, скромніші боги; хіба ж може не бути богів світанку й смеркання, і пташиного співу, й опівнічної тиші, оранки й жнив, і стерні, й отави, богів лінивих черід та боязких отар, і богів дикої звірини (їжаків, білок і кролів, та й їхніх ворогів-тхорів), і легких, як Аріель, півбогів тремтячих тополь, і різнобарвних квітів, і строкатих метеликів. По шляхах реве, тріскоче й збиває пилюку дедалі більше автомобілів, а демони гольфу гасають по майданчиках, начисто витоптуючи їх; а спорт, журналістика та снобізм пустошать людське життя. Боги поховались, позабивались у глухі куточки, причаїлися за колючим глодом та ожиною. Де ж ті, хто поклонявся їм? Де їхні вівтарі? Гуркіт автомобільних моторів, чорний дим над залізницями. Один — а може, і єдиний — поклонник ще лишався у них. Він один бачив їх, прудких і легких, між стовбурами лісу, бачив блискучі очі фавнів, що визирали з-за кущів. «Лісові німфи» й фавни, не тікайте від мене! Я не один з них, отих божевільних мучителів життя. Я знаю, ви тут! Вийдіть, озвіться до мене! Лишіться зі мною, лишіться!»

А потім ударив грім.

5

— Що сталося? Що могло статися? О господи, що там могло статися?

Ізабелла ходила туди й сюди по кімнаті, знов і знов вимовляючи ці слова, не звернені ні до кого, та й Джордж, зовні спокійний, але в душі тяжко стурбований, подумки питав себе про те саме. Джордж Огастес поїхав до Лондона, як їздив щотижня, і Джордж, як звичайно, вийшов зустрічати його до поїзда о шостій годині. Батько не приїхав. Джордж виходив ще до поїздів о сьомій десять, о восьмій п'ятдесят і до останнього — об одинадцятій годині п'ять хвилин; Джордж Огастес не приїхав. Ні телеграми, ні записки. Тої ночі над домом нависло передчуття неминучого лиха, й Ізабелла з Джорджем майже не спали,

Вранці від Джорджа Огастеса прийшов довгий, плутаний, схвильований і туманний лист. Суть його була в тому, що Джордж Огастес збанкрутував і мусить ховатись від кредиторів.

То була гірка пілюля для Джорджа й ще гіркіша для Ізабелли. Вона багато років укладала плани для чоловіка, підштовхувала його вперед і гадала, що вони люди багаті й дедалі багатіють. І пишалася цим, як ділом своїх рук. Вона так забрала Джорджа Огастеса під пантофлю, що він нічого не робив без її намови. Та в самій досконалості цієї системи таїлась і згуба. Він так боявся дружини, що не признався їй, коли котрась із обгородок закінчилась невдало. Аби не зменшувати видатків на дім, він почав заставляти майно; шукаючи виходу, пустився в нові спекуляції й занедбав адвокатську практику. Поповзли всякі чутки. А тоді в раптовому нападі паніки він кинув усе й утік. Згодом з'ясувалося, що справи його були зовсім не такі безнадійні, як він гадав; але раптова безтямна втеча зруйнувала все. За один день Вінтерборни з майже багатіїв стали майже бідняками.

Для Джорджа це була справжня катастрофа. Підлітком йому жилося нестерпно гірко, та він усе ж таки зберіг у душі іскру, створив своє окреме життя, майже щастя. Та підвалиною всього цього був, власне, добробут родини. Невіра в себе й у інших, яка вже була помалу розвіялась, підозрливість і розчарованість — усе це наринувало знов, іще гіркіше. Були ще й особливі причини, які примножили Джорджеве горе, додали йому зайвих страждань, тож не диво, що він знов перейнявся недовірою й озлобленістю. Всього за три місяці до катастрофи, тобто коли Джордж Огастес уже напевно знав, що банкрутство неминуче, він раптом — очевидно, в якомусь потьмаренні, бо кого боги хочуть згубити, тому вони відбирають розум, — почав із сином розмову про його майбутнє.

— От ти й школу кінчаєш, Джордже. Всього кілька місяців лишилося. Пора подумати про майбутню професію. Ти вже думав, ким хочеш стати?

— Думав, тату.

— Добре. І яку ж професію ти собі обрав?

— Я хочу стати художником.

— Я так і знав, що ти це скажеш. Але не забувай, що живописом багато не заробиш. Навіть якщо ти маєш хист — а я певен, що маєш, — потрібно багато років, щоб

створити собі ім'я, а потім ще не один рік, поки ти зможеш мати пристойний прибуток.

— Я це знаю. Але я волю жити скромно й робити те, що хочу. Я тоді буду щасливіший, ніж із купою грошей і ненависною роботою.

— Ну що ж, синку, я дуже радий, що тебе цікавить не тільки грошовий бік справи. Але ти ще подумай. Я маю солідну й сталу адвокатську практику. Якщо ти складеш екзамени й одержиш диплом, я зможу взяти тебе до своєї контори як партнера, а потім ти станеш моїм наступником. Подумай за ці кілька місяців. Якщо остаточно вирішиш стати художником, я можу призначити тобі дві-три сотні фунтів на рік, а по моїй смерті одержуватимеш чотириста.

Все це звучало дуже щиро, по-батьківськи ласкаво й розумно. В пориві щирої любові та вдячності Джордж відразу запротестував: він і думати не хоче про те, що батько помре, а вже чекати якоїсь вигоди від його смерті — це було б зовсім огидно.

— Але, — додав він, — я твердо вирішив стати художником, будь-що-будь. Коли ти зможеш допомагати мені так, як кажеш, буде просто чудово.

Про це більше не говорили, але в наступні тижні Джордж малював, як одержимий, і двічі їздив до Лондона — походити по музеях, купити паперу, фарб тощо. Він гадав, що робить успіхи. Але яка дивна слабкість спонукала Джорджа Огастеса на таку жорстокість: розбудити в синові надії, яким — він не міг цього не знати — судилося дуже скоро розпастися на порошок? Ця думка не полишала Джорджа весь той ранок, коли прийшов лист і він, притихлий і наляканий, сновигав по дому. Розгадки він так і не знайшов, але вся ця історія аж ніяк не дала йому віри в людей і в себе.

Інші випадки ще підсилювали цей настрій. Ізабелла й Джордж Огастес наче змовились випихати Джорджа наперед, щоб він прийняв основний удар на себе. Перш за все Ізабелла зажадала від Джорджа, щоб він найнявся до бакалійника розсильним за три шилінги на тиждень. Джордж, звичайно, обурився, відмовився. Тоді вона назвала його дармоїдом і невдячним марнотратом. Можливо, то була в неї просто істерична фанаберія, але Джорджа вона вразила дошкульно й надовго. А далі пішло: «Джордже, зроби те», «Джордже, зроби се...» Саме Джорджеві довелося відбиватися від крамарів та кредиторів, просити їх,

щоб давали й далі наборг і зачекали зі сплатою давнього боргу. Саме Джорджеві довелось домагатися, щоб розсильний з батькової контори повернув дев'яносто фунтів золотом, які той був привласнив. Саме Джорджа послали розшукати батька й умовити його, щоб вернувся й сам почав розплутувати те, що наплутав. Саме Джордж мусив стягувати плату з пожилців, які відразу знахабніли й відмовлялися платити. Саме Джорджеві довелось радитися з юристами й з'ясувати становище в подробицях.

Батько й мати не відмовились навіть від тих кількох фунтів, що лежали на його рахунку в Поштовому банку, залишки з іменинних подарунків. Тяжкий удар для несповна сімнадцятирічного юнака, який доти жив високим внутрішнім життям і був запевнений, що матеріально його майбутнє забезпечене. Чи ж дивно, що він почував себе дуже нещасним і був навіть розлючений; недовірливість більше не полишала його, а скромність обернулася відлюдкуватістю.

Таке безрадісне життя тривало з рік. Ганьби пощастило уникнути, але стало очевидно, що достаток у родині Вінтерборнів минувся, і Джордж Огастес зовсім розкис. Саме тоді він ударився в побожність. Зазнавши катастрофи, він повернувся до вірувань свого дитинства, проте якийсь прихований, непомітний зовні опір впливові любої матусі врешті привів його до різновиду християнства, діаметрально протилежного тому, який визнавала вона. А Джордж часто поринав у задуму й хитався від надії та збудження до глибокої депресії. Родина перебралася ближче до Лондона, і він став пробувати — майже без успіху — продавати свої малюнки. В них було забагато юнацького запалу й замало комерційної вартості. І весь цей час він пригпичено усвідомлював, що повинен якось «виплутатись» і що батько й мати чекають, щоб він «щось зробив». Зичливі друзі в листах пропонували для нього всякі роботи, найнецікавіші й найпринизливіші з усіх, які лишень можна придумати. Навіть Прісілла — це був дуже болючий удар — гадала, що «Джордж повинен узятися до чогось *негайно*, і через кілька років він зможе заробляти два фунти на тиждень як клерк». Урешті Джордж познайомився з одним журналістом, людиною зовсім неосвіченою, але надзвичайно добросердою. Томас, як його звали, працював помічником редактора якоїсь газетки на Фліт-стріт і великодушно запропонував Джорджеві писати для тієї

газетки сякі-такі репортажі. Джордж жадібно ухопився за цю пропозицію, написав першого дописа — якого прийняли — і, звичайно, того дня прийшов додому дуже пізно, сяючи радісним збудженням і думаючи про те, як уранці здивує тата й маму новиною, ніби добрий хлопчик із дитячої книжки. Та здивуватись довелося йому. На дверях його зустріла Ізабелла і, не чекаючи пояснень, накинулась на нього: чого це він прийшов так пізно? Мабуть, злигався в якоюсь розпусницею! Джорджа охопила така нехіть, що він не відповів і мовчки пішов спати. А вранці вибухнув страшенний скандал, у якому Ізабелла грала роль стражденної матері, а Джордж Огастес вельми рішуче виступив на сцену як «благородний батько» зі слізливої мелодрами. Джордж був приголомшений, але зневага додала йому спокою. Джордж Огастес виголошував:

— Коли ти поводитимешся так і далі, то розіб'єш материне серце!

Це прозвучало так недоладно — бідолашний Джордж Огастес! — що Джордж не зміг стримати сміху. І тоді Джордж Огастес підняв руку в гордому жесті батьківського прокляття:

— Геть з мого дому! І не вертайся, поки не зрозумієш, що повинен вибачитися!

— Це ти серйозно?

— Якнайсерйозніше!

— Що ж, гаразд.

Джордж негайно піднявся до себе нагору, склав свій небагатий гардероб у валізку, спитав, чи можна взяти з собою томик Кітса, і за півгодини покинув дім з одинадцятьма пенсами в кишені, мугикаючи:

Вік прожив я, як зумів,
Лиш юнацьких жалко днів...

Отак воно було.

ЧАСТИНА ДРУГА

ANDANTE CANTABILE

1

Банківський рахунок та бухгалтерські книги — дуже вромовисті документи, і дивно, що біографи нехтують їх. Одна з найважливіших речей, яку треба знати про того чи

іншого героя,— це розмір його заробітків чи взагалі прибутків, хай то крещендо, чи то димінуендо. Складні душевні стани — це розкіш, приступна лише дозвіллю й багатству. Ті, хто мусить заробляти собі на хліб, повинні сприймати Видимість за Сутність, і в них мало часу для метафізичних страждань та пристрастей. Я спочатку збирався почати цю частину мого роману точним відтворенням банкового рахунку Джорджа Вінтерборна. Та це вже був би «веризм». Тут вистачить сказати, що його заробітки були невеликі, одначе зростали, а інші прибутки дорівнювали нулю. Як більшість людей, занадто емоційних, щоб працювати щодня в усталені години за усталену платню, він вплив у гавань журналістики, а цю справу можна визначити дуже коротко, але точно, як найпринизливіший різновид найпринизливішої розпусти — проституції розуму. Її подібність до іншого, менш респектабельного різновиду просто разюча. Тільки наймодніші кокотки обох різновидів можуть похвалитися пристойним заробітком. Спорідненість між обома видами стає ще знаменніша, коли згадати, що жриці проституції фізичної завжди прикидаються кимось іншим: швачкою, або масажисткою, або дочкою священика, або світською дамою, або нарешті, журналісткою, що опинилась у скруті й ладна віддячити за допомогу; жерці проституції розумової теж прикидаються кимсь іншим: поетом, або вченим, або знов же світською дамою, або герцогом. В обох випадках потрібна дуже велика гнучкість, і в обох же згубно недоречні чесність, скромність і незалежна вдача.

Все це Джордж розгледів дуже швидко і повівся відповідно. Але він не дуже вмів прикидатись, і йому не щастило приховувати, що він має живу душу й свої переконання, яких не збирається зрікатись. Саме через це він довго не міг друкуватись ніде, крім «схиблених» журналів: таких у Лондоні до війни було всього три, і їх видавали диваки, які гадали, ніби дописувачі мають право писати те, що думають. Зайве казати, що ці журнали давно вже згинули, і тепер у лондонській журналістиці сяє одне лише сонце пристойності. Це, власне, нічого не важить, а то я пошкодував би.

В ту пору наївних блукань Джордж познайомився з багатьма людьми, що їх він розділив на три групи: просто дурнів, дурнів заплішених і придурків. Дурні заплішені були ті редактори та журналісти, котрі щиро вірили в безглуздя, яке вони продукують, чесні підмайстри-невдахи,

порядні чистильники чобіт, які за браком роботи знайшли собі іншу — на ниві преси. Просто дурні були не такі дурні, але приховували це і бабрались у багні вже так довго, що обліпилися ним. Придурки були більш-менш порядні диваки — або принаймні наділені достатнім самолюбством та впертістю, щоб хоч здаватися чесними. Поборсавшись трохи, Джордж опинився в таборі придурків. Таких там було троє; задля зручності я назву їх умовно Шобб, Бобб і Тобб. Містер — чи, власне, гер — Шобб видавав літературне ревію — один із тих улюблених в Англії «передових» журналів, що рухаються вперед з усієї сили, ніби раки. Гер Шобб був вельми визначна людина. Товариш Бобб видавав тижневик соціалістичного напрямку на кошти одного психопата, схибленого на євгеніці, і якогось вегетаріанця-теософа. Оскільки економічна теорія Маркса, поліпшення людської породи, рослинна їжа й теософія не заповнювали всіх сторінок тижневика, цей орган пролетарів розумової й фізичної праці регулярно друкував літературні та мистецькі статті. А оскільки ніхто з редакторів журналу нічогосінько в цій царині не тямив, вони часом — цілком випадково — надавали змогу писати на ці теми людям тямущим і відданим своїй справі. Товариш Бобб був вельми визначна людина. Що ж до містера Волдо Тобба, який вів свій рід (чому «вів»?) із американського Середнього Заходу, то він був надзвичайно палким британським патріотом і ревним торі, обстоював монархізм у мистецтві, тверду владу в політиці й ортодоксальність у релігії. На жаль, у нього не було жодного предка, від якого можна б вивести право на вельможний титул, а то б він витратив увесь свій скромний спадок, аби стати лордом Тоббом. Оскільки він був непохитним англо-католиком, то не мав ані найменших шансів одержати графський титул від папи римського; а консервативні англійські уряди, як давно й добре відомо, не дуже щедри на нагороди навіть для найвизначніших серед своїх прибічників-інтелігентів. Тому містер Волдо Тобб міг тільки натякати на якихось предків-аристократів, прикрашати гербом (можливо, справжнім) своє столове срібло, поштовий папір, туалетні предмети та екслібриси й знатися тільки з «ліпшими» людьми. Яким чином Джордж познайомився з ним — це загадка; ще більша загадка — як він почав друкуватися в журналі, що колись повідомив, ніби в списку його передплатників лічаться чотири герцоги, три маркізи й одинадцять графів. Єдине пояснення — це те, що американізований консерватизм

містера Тобба все ж таки був не такий мертвотний, як наш вітчизняний; а можливо, містер Тобб схилився до крайніх правих поглядів так далеко, що інколи несвідомо перехилився аж у крайні ліві погляди. Та хай там як, а містер Волдо Тобб теж був вельми визначна людина.

З ласки цих трьох добродіїв головним чином і жив наш герой — хоча й не бозна-як розкішно, — в своїх взаминах із ними весь час ходячи по дуже тонкому льоду й витрачаючи цілі скарби дипломатичної хитрості, які могли б придатись нашій батьківщині. Та згодом виявилось (чому «виявилось»?), що нашій батьківщині потрібен був не його розум, а його кров.

Неділя в Лондоні. Блукаючи по Сіті, можна без ніякої небезпеки вивчати гайки, гвинти, всілякі металеві уламки, втоплені в чорний блискучий асфальт — замерзлі чорнильні річки. В комерції застій цілковитий, просто пустка. Пуританський запал змінився мертвим спокоєм. Широчезні крила непоборної Нудьги широко розгорнулись над мільйонами. Довжелезні вервечки автомобілів, що відчайдушно сигналять, неспроможні прорватись. Епічна меланхолія спустілих провулків, де ритмічний цокіт підків лунає, мов адажію безнадії. Страхіття Гамнерсбері. Нудотище залізниці від Тернем-Гріпа до Гамерсміта, мерзотне вбозтво Рейнс-парку, сонність, що вколисує тебе в поїзді, який дожидається на станції Глостер-род у неділю, коли бог спочиває, переможно запановують на вулицях. Дощ наводить смуток, сонце — теж. А найдужче дошкуляють нудьгою оті церковні дзвони вранці й увечері. Укохані браття мої, нещасні грішники, вставайте, вставайте, в бій за Христа. А хто ж визволить, хто ж визволить нас від християн? О господи Ісусе, явився швидше й скінчи з оцим усім!

Весела Англія весело справляла неділю в березні 1912 року. Після цілого дня невпинної, хоча й погано оплачуваної роботи Джордж пішов провідати друга містера Френка Апджона. Слово «друг» тут, як і завжди, не дуже точно, коли під «другом» розуміти людину, яка відчуває до іншої людини некорисливу приязнь, вільну від сексуального потягу. (Дружба, супроводжувана сексуальним потягом, — це кохання, пристрасть невмируща, як фенікс, і буйна, як одноріг). А між Джорджем і містером Апджоном існувало принаймні перемир'я, коли на час стихають інстинктивна ворожнеча й нехіль, яку люди майже завжди відчувають одне до одного. Їх поєднували спільні інтереси. Джордж

жартував, а містер Апджон сміявся; або навпаки. Містер Апджон хотів зробити з Джорджа свого учня, і Джордж був не від того, щоб скористатися його підтримкою. Взаємне захоплення, хоча й не висловлюване, але, можливо, не зовсім нещире, допомогло їм злитись у невеличку клітинку, ніби відгороджену від океану людської байдужості, й тому почувати себе вищими за цю байдужість. Вони обідали разом і навіть позичали один одному невеликі суми без розписки. Тому слово «дружба» тут майже доречне.

Чи варт казати, що містер Апджон був по-справжньому велика людина. Він був Художник. Геть позбавлений і сліду внутрішньої оригінальності, він саме через це намагався бути оригінальним і щороку винаходив нову течію в живописі. Спершу він викликав сенсацію своїм зухвалим і блискучим полотном «Христос у борделі в Блумзбері», полотном, ущент рознесеним пресою, завжди дуже вразливою, коли йдеться про чистоту звичаїв і посмертну добру славу нашого Спасителя. «Блаженна діва в пеклі» пройшла майже непоміченою, та, на щастя, натурниця без ніякої підстави почала через суд правити з містера Апджона аліменти на дитину; це привернуло загальну увагу до знехтуваного шедевра, і його негайно купив один чоловік, що розбагатів на гумових виробах інтимного призначення. А потім містер Апджон відкрив існування сучасного французького мистецтва. Один рік він малював яскравими пуантилістськими цяточками, другий — одноманітними фовістськими мазками, далі — вдався в катастрофічні футуристські експерименти з формою й кольором. А тепер він саме винаходив супрематизм і сподівався повернути Джорджа в свою віру чи принаймні домогтись від нього статті на цю тему. Супрематистський живопис, який тепер, на жаль, вийшов з моди, був, як свідчить сама його назва, супердосягненням новітнього мистецтва. Містер Апджон ілюстрував (а втім, це, може, неточне визначення) свої теорії двома полотнами. На одному була зображена чудова червона закарлючка на сніжно-білому тлі. Друге на перший погляд відтворювало сіро-зелену луку, по якій безладно розсипався виводок пухких жовтих курчаток із довгими товстими шийками; та як придивитися, ставало зрозуміло, що то не курчата, а стилізовані фаллоси. Перша картина називалась «Космос у розпаді», друга — «Опус 49, піано».

Містер Апджон увімкнув у своїй майстерні дві електролампи, щоб Джордж міг роздивитись ці вельми цікаві тво-

ри; наш приятель утупився в них у край розгублено, розуміючи, що доведеться висловити про них якусь думку і що та думка неминуче буде хибна. На щастя, містер Апджон був надзвичайно марнолюбний і нетерплячий. Він кахикав і збуджено тупцяв за спиною в Джорджа.

— Я хочу сказати, — промовив він, кахикаючи, — щоб тут воно в мене вийшло.

— Так, так, безперечно.

— Тобто тут ми маємо цілком точний вираз цілком конкретної емоції.

— Саме це я збирався сказати.

— Бачте, я хочу сказати, що це вже чогось варте, бо тут воно вийшло.

— Ще б пак!

— Бачте, я хочу сказати, що коли двоє розумних людей по-справжньому зрозуміють твою роботу, значить — вона вийшла. А оті бісові бовдури, на взірець Кіхассо або Цезаря Франка, ніколи нічого не зрозуміють, це над їхні сили.

— А ви думали, що вони зрозуміють?

— Бачте, тут є й цілковита оригінальність, і водночас велика традиція. Мені байдуже до нездарних ремісників, але я, бачте, все-таки трохи сподівався, що в Кіхассо знайдеться крихта розуму. Та вони, бачте, не хочуть сприйняти нічого нового.

— Я, звичайно, розумію, де тут оригінальність, але, щиро кажучи, традиційності не добаваю.

Містер Апджон ображено зітхнув і співчутливо-зневажливо похитав головою.

— Ще б пак ви добачили! Та крихта розуму, що ви маєте від природи, задушена браком освіти, а природна тупість інстинктивно хилить вас у бік академізму. Невже ви не помітили, що пропорції «Космосу в розпаді» точно такі, як у канопської вази з неаполітанського музею Філанджері?

— Як я міг це помітити, — не без досади спитав Джордж, — коли я не був у Неаполі?

— Оце ж я й хочу сказати! — переможно вигукнув містер Апджон. — Ви просто неук, та й квит.

— Ну, а друга картина? — спитав Джордж, вирішивши не ображатись. — Вона теж у традиціях канопської вази?

— Та ви що! А я сподівався, що хоч це ви зрозумієте, Ну неже ви не бачите?

— Може, фантазія на тему розпису давньогрецьких ваз? — навмання сказав Джордж, аби власкавити цього запального, роздратованого генія. Та містер Апджон жбурнув мастихін на підлогу.

— Ну й тупак із вас, Джордже! Я хочу сказати, що тут і пропорції, й композиція, й колорит витримані в найкращих традиціях укривал американських індіанців, і коли воно мені вдалось, то це вже чогось варте!

— Звичайно, звичайно, сам дивуюсь, як я, телепень, цього не добачив. Даруйте вже, я цілий день писав усяку поденщину, аж очманів від неї.

— Ще б пак!

І містер Апджон рвучко, гнівно повернув обидві картини з мольбертами лицем до стіни. В розмові настала недовга пауза. Містер Апджон сердито простягся на канапі й почав конвульсивно жувати абрикосові цукати. Клав їх у рот двома пальцями, піднімаючи лікоть під прямим кутом до тіла, задерши підборіддя й розлючено перекушуючи абрикос надвоє. Джордж дивився на це ефектне й варварське видовище так зацікавлено, ніби йому відкривалося значення прадавнього обряду Уріма й Тумміма. Несміливу спробу поновити розмову містер Апджон відхилив таким рухом, що Джордж вирішив: щоб перетравити спогад про його злочинну недотепність і засолодити її цукатами, містерові Апджонові потрібна цілковита тиша. Раптом Джордж аж скинувся, бо містер Апджон, кахикнувши раз, другий, з неймовірною швидкістю зірвався з канапи, енергійно відхаркнув, з явно зайвою силою розчинив вікно й щедро сплюнув падвір. А тоді обернувся й спокійно сказав:

— Ходімо краще до товстуну Шобба.

Джордж був ще такий молодий, що його вабило всяке мішане товариство, тож він радо погодився, і за це йому було дозволено споглядати химерний і складний обряд умивання, що його виконав містер Апджон над мискою, бозначому схованою в комод із червоного дерева.

Містер Апджон був, очевидно, великий чистун — принаймні щодо тих частин тіла, які ми виставляємо напоказ. Він старанно помив і обполоснув обличчя; зуби чистив так довго, що Джордж уже став побоюватись, чи не вилізе з щітки вся щетина; ретельно прополоскав горло, раз у раз відплювуючись. Старанно милив і тер пемзою свої великі жовті руки, ледь схожі на лопати, а бруд із-під нігтів вичищав напрочуд ретельно та вперто. Потім сів перед настільним трельяжем, у якому міг бачити себе й анфас, і в

профіль, зліва та справа й без кінця зачісував гребінцем та щіткою своє цупке, схоже на сіно, волосся, аж поки воно почало тріщати від наведених електричних зарядів. Коли містер Апджон вирішив, що гігієні та косметиці вже віддано належну шану, то надів чистий комірець, пов'язав дивовижно широку й лиснючу краватку й одягся в довгополий сурдут, пошитий до стану; в сполученні з уже не новими, але ще елегантними штаньми, звуженими донизу, це надавало йому вигляду дженджика часів Регентства. Цю неповторну сцену, що тривала мало не годину, містер Апджон розіграв вельми поважно, лише зрідка дозволяючи собі якісь дивні, негармонійні звуки — чи то мугикання, чи то мукання — і несамовито лаючись щоразу, коли потрібної для туалету речі не виявлялось напохваті. Як не дивно, але містер Апджон не був гомосексуалістом. Він був палкий і завзятий поклонник тих, кого наші петямуці предки називали «слабкою статтю». Містер Апджон часто твердив, ніби після виснажливих трудів над супрематистським живописом може по-справжньому відпочити тільки в товаристві вродливих жінок. Із лицарських почуттів — а може, й з необхідності — ніколи не розводячись про свої перемоги, він був завжди готовий побалакати про кохання й дати вишукану еротичну пораду, яка пробуджувала в кожному, хто хоч раз уже спав із жінкою, підозру, що містер Апджон у найкращому разі тюхтій, а то ще і взагалі дівич.

Потім містер Апджон убрався в тонке сіре пальто, достоту крик моди з часів Регентства, затис під лівою рукою довгий ебеновий ціпочок без головки, хвацько насадив м'якого сірого капелюха й рушив до дверей. Джордж пішов слідом; дитиняча пиха й самозакохана грубість містера Апджона викликали в ньому і сміх, і щось схоже на повагу.

На вулиці недільна лондонська нудьга вилізла зі свого лігва, мов велетенський тьмяно-сірий восьминіг, і простягла до них скрадливі мацаки понурості. Містер Апджон, невразливий, мов Ахілл, у стігійських глибинах самозакоханості, енергійно йшов уперед, у душі відчуваючи, що перевершив самого Джеймса Макніла Віслера. Містер Апджон не піддавався нудьзі; він сам сіяв її круг себе. Джордж був аж так поглинутий містером Апджоном, що рідко помічав щось поза собою.

Він, не бажаючи здатись потворі-нудзі, відчайдушно спробував розпочати розмову.

— Що ви думаєте про отой шахтарський страйк? Чи він справді занепасть нашу країну, як твердять газети? Чи це не безглуздя і з того, й з того боку?

Той страйк уперше відкрив Джорджеві очі на існування «соціальної проблеми» й лютої класової ворожнечі, що весь час жевріє в Англії й часом вибухає шаленими спалахами ненависті, стримуваної тільки тією сумішню страху та «порядності», яка становить суть рабської вдачі британського робітника.

— Бачте, я хочу сказати, — почав містер Апджон, якому дуже рідко щастило справді сказати те, що-хотів, а хотів він сказати завжди щось оригінальне, щось разюче, — що це не наше діло. Але я хочу сказати, що як шахтарі отримуватимуть більше грошей, це й для нас краще. Вони скоріш купуватимуть наші картини, ніж такі падлюки, як Бонд чи Пітсквіт.

Джордж трошечки сторопив. Його самого ці події хвилювали насамперед з громадського погляду — тим, що вони несли всій країні, а не йому особисто. А по-друге — він знав децицію про робітників і про те, як їм живеться. Він не розумів, яким це чином додаткові п'ять шилінгів на тиждень можуть повернути шахтарів до колекціонування творів супрематистської школи живопису або змусити їх, щоб вони забули свої улюблені розваги, тобто покинули лягати, ганяти голубів, грати в карти, лупцювати дружин та пиячити. Але містер Апджон вирікав свої *obiter dicta*¹ з таким апломбом, що для двадцятирічного юнака було цілком прощено, коли він не розумів усієї їхньої безглуздості.

Вони йшли до центру міста через Кенсінгтон по Черч-стріт — по хмурій траншеї, що сполучає резервну лінію Кенсінгтон-Гай-стріт із переднім краєм Нотінгхіл-Гейт. Химерна річ — місто: складна система траншей і невпинна війна, таємна, але смертовбивча не менше, ніж відкрита битва між арміями! Ми живемо в окопах, і стіни будинків — це їхні бруствери та траверси. Війна точиться за фасадами — жінки воюють із чоловіками, діти з батьками, роботодавці з робітниками, торговці з торговцями, банкіри з юристами, а всесильний лікар, смерть, підбирає всі жерт-

¹ Категоричні судження (латин.).

ви. Відчайдушна війна — за що? За гроші — символ влади; за владу — символ і підпору існування. Війна стрясє людські міста! Так само люта, нещадна й таємна, як відчайдушна війна між рослинами чи таємна різанина серед тварин. Ми йдемо по Черч-стріт. По ходах сполучення між траншеями. Ми не можемо «виглянути через бруствер», не бачимо незмірної «нічиєї землі» лондонських дахів. Ми не можемо проникнути зором крізь стіну. Що ж діється за цими задимленими, непроникними для зору стінами? Які тортури, які бої, які смертні гріхи, яка жорстокість, яка самопожертва, які страхіття, яке там убозтво й нікчемність? Ми не можемо проникнути зором крізь плити тротуарів та бруківку, побачити підземні вени електричних кабелів, артерії газо- та водопроводу, нутроці метрополітену. Ми не можемо відчутти, як вода сочиться крізь лондонську землю; наш зір не сягає решток давніх зруйнованих Лондонів, що дожидають, щоб до них докопались археологи з того боку земної кулі; ми не бачимо глибоко під землею скам'янілих кісток вимерлих тварин та їхніх скам'янілих кізків. Тут, у Нотінгхілі, ревів колись шаблезубий тигр, роздираючи свої жертви; тут мчав у смертельному страху олень з розсохатими рогами; тут вили вовки; тут шастав бурий ведмідь; у небі вдень клекотіли орли, а вночі пурхали велетенські кажани. Таємничі лісові шепоти, уривчастий скрик і грізне гарчання, і несамовиті любовні заклики самиць — такі голоси лунали тут, коли Ла-Манш був іще гирлом Рейну.

— Час минає, — сказав Джордж. — Що ми знаємо про Час? Доісторичні тварини, як іхтіозаври чи королева Вікторія, барложились тут; і парувались; і плодились...

Його слова заглушив гуркіт автобуса, що пролетів мимо, наче фантастичний рудий бугай з вогненними очима та світлом у нутрі.

— Га? — перепитав містер Анджон. — Холера б його...

— Погляньте на цих мавпоподібних двоногих, — провадив Джордж, показуючи на спокійну закохану парочку та на полісмена, що підозріливо на неї зиркав. — Адже огидніших, злобніших, розпусно-кровожерніших...

— Бачте, я хочу сказати, що для публіки головне, — те, про що ми з вами говоримо. Я хочу сказати — умовте товстуна Шобба, щоб замовив вам статтю про мене та про сурреалізм.

— Треба частіше ходити до зоопарку й спостерігати мавп. Шимпанзе в стрибках виявляє не меншу спритність,

ніж наші політики. Схожий на ірландця орангутан курить люльку так само спокійно, як кемден-таунський убивця. Червонозаді мандрили в запалі жаги втасмничать вас у святощі кохання. А оті макаки, що безперестану джерготять — точнісінько, як ми! Скільки екстазу в нічого! Зверкись до мавпи, о поете!

Містер Апджон уривчасто зареготав і сплюнув, хрипко відкашлявшись.

— Думка не нова, але як вона стосується *le mouvement*¹? А втім, я хочу сказати, що вона може мені придатись.

Бідолаха Джордж! Який же він був дурень! Він ніяк не міг збагнути, що ділитися думками з братом по мистецтву вкрай нерозумно. А з сестрою — й поготів.

Містер Апджон почав просторікувати про супрематизм і про себе.

Коло Нотінгхіл-Гейту Джордж зупинився. Недільна нудьга обплела його своїми мацаками, скувала його дух і потягла на дно, в вир безнадії. Навіщо йти далі? Навіщо зустрічатися з прихованою людською ворожістю? Навіщо підставляти себе під допитливі погляди, ставати жертвою метких злих язиків? О, якби вгорнутися в самотність, мов у саван-кольчугу, й схилитись над мертвими словами мертвої мови! Мавпоподібне двоноге! О боги, боги! А Платон іще просторікує про Красу.

— Ходімо! — гукнув містер Апджон, що вже був на кілька кроків попереду. — Ось сюди. Голланд-Парк. Старий Шобб дожидає мене серед отого наброду. Я хочу сказати, що він знає: я єдина тямуща людина на весь Лондон.

Джордж іще вагався. Він поринав усе глибше в безодню нез'ясовної, безпричинної розпуки. Навіщо тягти далі? Юнацький потяг до смерті й самогубства, невіддільний від юнацької життєлюбності та бурхливої енергії, затопив його душною хвилею. Скінчить життя опівночі, без болю...

— Я, мабуть, не піду! — гукнув він услід містерові Апджону.

Той бігцем вернувся й схопив Джорджа за руку:

— Що з вами? Таж найкращий спосіб домогтись від Шобба замовлення на статтю — це прийти до нього в неділю ввечері. Ходім. А то спізнаємось.

¹ Нашого руху (*фр.*).

І жоден євріпідівський хор не виступив, не проголосив невідпорної могутності богині Ананке, від якої годі втекти, богині на ім'я Доля, якій підвладні навіть небожителі. Жодне осяйне божество не остерегло Джорджа, жоден віщий голос не озвався до нього. Боротьба призначення й вільної волі! А яка ж тут боротьба? Чи то ми рухасьмо, чи стоїмо на місці, чи то йдемо праворуч, чи ліворуч, чи то вагаємо, чи наосліп кидаємо уперед, — нитка прядеться невблаганно. Ананке, Ананке...

Апджон потяг Джорджа за рукав, і Джордж неохоче скрився:

— Гаравд, іду.

2

В просторому кабінеті містера Шобба їх зустрів безладний гомін голосів, дивним чином підтвердивши зоологічні розумування Джорджа; здавалось, ніби всі папуги лондонського зоопарку злетілись до мавпятника, щоб по дискутувати з його мешканцями на богословські теми. В кабінеті вже висів густий тютюновий дим. Збуджений, гучний гамір панував там через те, що цього разу містер Шобб скликав приятелів не на звичайну вечірку з пивом та шинкою, а на бенкет із шампанським і чорною ікрою, що бувало не часто. Джордж із містером Апджоном ще тільки розчинили двері, не встигли й показатись, як уже в кімнаті забахкали корки — відкорковували шампанське. Джордж помітив на обличчі містера Апджона не тільки втіху від майбутньої дармової випивки, а й тяжке збептеження. І, трохи дивуючися з цього, ввійшов до великої кімнати вслід за містером Апджоном, що виступав поважно, мов вельможа. Аж згодом Джордж зрозумів, чому містер Апджон так тяжко збентежився в першу мить. Адже вечірки з ікрою та шампанським приберігалися для «ліпших» співробітників і дописувачів Шоббового журналу та найбагатших його покровителів. Сам містер Апджон був з графського роду, скінчив Кембрідж, мав сяку-таку ренту й шанси на солідну спадщину по старій тітці — отже, належав до «ліпших» авторів. А Джордж був тільки з дрібних буржуа, талановитий, але вбогий. Таким чином, містер Апджон учинив жахливе порушення правил пристойності, привівши Джорджа на шампанське, бо, бачте, гадав, ніби

сьогодні у Шобба звичайна вечірка з пивом для простих смертних.

Містер Шобб ласкаво й весело привітав в особі містера Апджона потенціальну спадщину по старій тітці. На Джорджа він знуджено глипнув холодними голубими очима й на мить, ще лінивіш, ніж звичайно, простяг йому мляву пухку руку. Джордж помітив різницю, але наївно вирішив, ніби вся річ у тому, що він молодший за містера Апджона й ще не спромігся створити ні «Христа в блумзберійському борделі», ні теорії супрематизму. Зате містер Апджон, що знався на світських тонкощах куди краще, зрозумів свій промах. Він промурмотів вибачення, що потонуло в довколишньому гомоні:

— Оце привів — гадав, побалакаємо за статтю про мене й супрематизм.

Містер Шобб, не дослухавши, неуважливо кивнув головою. Незручне становище порушила, підійшовши, місіс Шобб: вона привіталася з обома гостями, і вони нарешті ввійшли до кімнати. Джордж пояснив собі цю мить напруженості власною сором'язливістю та незграбністю. Він іще був такий наївний, що вважав, ніби людей приймають гостинно ради них самих.

Задля справедливості треба додати, що гамір і збудження, які панували в добірному товаристві гостей містера Шобба (там були навіть два репортери світської хроніки), мали причиною не тільки шампанське. Довоєнний Лондон жив досить тверезим життям. Багато жінок взагалі не вживали алкоголю, а коктейлі та звичай злягалися з ким попало ще не були такі поширені, як нині. Важко сказати, чи нинішні вільні звичаї завдали удару мистецтву пліткарства; та хай там як, а плітки й досі лишаються головною розвагою британської інтелігенції. Ніякі поважні розмови, звісна річ, неможливі: адже скрізь чигають літературні пірати, що так і пантрують, чи не вдасться привласнити чужу думку. Єдине істотне досягнення — це те, що дотепи, вишукані каламбури, безнастанні жартики вже не в моді. Справді, після війни славу найрозумнішого здобув один молодик, у якого вистачило терпцю висидіти сорок п'ять літературних вечірок, не промовивши й слова. Це так налякало всіх, що коли цей новітній світський трапіст виходив, з усіх боків чулось:

— Який обдарований юнак!

— Надзвичайно розумний.

— Я чув, що він пише книжку про метафізику кам'яного віку.

— Невже?

— Кажуть, він найбільший у світі знавець доколумбівської літератури.

— Це просто якийсь чудо!

Та в далекі довоєнні часи люди намагались повернути до себе увагу балаканиною й зливою дотепів. Але на тій вечірці дотепи відступили на задній план, бо одна подія так схвилювала цей мікрокосм прикидання, що в ньому де не взяли ширість і відвертість. За винятком Джорджа (він був занадто молодий і нікому не відомий) та ще кількох жінок, усі присутні там були пов'язані з одним видавництвом, яке тепер несподівано прогоріло. На пораду містера Шобба декотрі з найбагатших покровителів його вклали гроші в те видавництво, художники ілюстрували тамтешні видання або самі писали для видавництва книжки про майстрів. Відродження, яким ще, уявіть собі, цікавились у ті темні часи; а письменники поукладали угоди на майже необмежену кількість творів. Гроші пливли плавом, була надія на серію досить цікавих видань. А тоді раптом видавець щез разом із секретарем-друкаркою та всіма грішми, які ще лишались у касі.

Ось чому в Шоббовій студії тепер панувало таке вбудження.

Джордж, трохи збентежений, зупинився біля невеличкого гуртка ще молодих людей. Один смаглявий молодик із доволі похмурою міною все повторював:

— *Le crapule! Ah! Le crapule!*¹

Джордж, зацікавившись, хто ж це тут «*crapule*» й чому, прислухався до розмови.

— Він виплачував мені триста фунтів на рік, а тепер...

— Мій останній роман мав такий успіх, що він уклав зі мною угоду на п'ять років і виплатив авансом...

— А я одержував двадцять процентів...

— Ні, ви послухайте мене. Шобб розповів, ніби адвокати йому сказали, що ті чотири тисячі фунтів — з єпархіальних коштів...

— Знаю, знаю. Нам Шобб теж казав.

— *Crapule!*

¹ Паскуда! Ох же паскуда! (Фр.)

— А що скаже архієпископ?

— Ну, вони все це затруть.

— Так, але послухайте... Бессі, помовч хвилинку!.. я хочу зрозуміти одне: що буде з нами? Як наші авторські права? Щобб казав мені, що за законом...

— К бісу закон. Що ми тепер одержимо?

— *Crapule!*

— Мабуть, нічого. Ви, в усякому разі, багато не одержите. Він же ще й не надрукував вашої книжки, а я мав одержувати три сотні на рік і...

— Та річ не так у грошах, як у тому, що книжка зникне з ринку, саме коли так добре розходилась... ви читали оту довгу статтю про мене на тому тижні в...

— *Crapule!*

Джордж майже з любов'ю глянув на похмурого молодика. Йому раптом спало на думку, що те «*crapule*» стосувалось не тільки незнайомого йому випуватця катастрофи, а й усіх присутніх. В ту мить підійшов містер Апджон, і Джордж відвів його вбік.

— Слухайте, Френку, про що тут говорять?

— Наш любий Берті втік з Ольгою й з усіма грішми.

— Наш любий Берті? А, ви маєте на увазі... Але ж видавництво лишається?

— Лишається самий спогад. Він не залишив у касі ніцента. Я хочу сказати, що доведеться шукати іншого видавця для книжки про супрематизм. Тобто я хочу сказати, що в Берті було трошки розуму...

— А хто така Ольга?

Але в ту мить якась дама, що мала двох незаміжніх дочок і приватні відомості щодо спадщини по старенькій тітці, радісно кинулась до містера Апджона.

— Ох, містере Апджон! Як ся маєте?

— Та сяк-так.

— Останнього разу ви *так* і не прийшли. *Неодмінно* приходьте обідати на тому тижні! Серові Джорджу так сподобалось, коли ви розповідали тоді про нову школу живопису, яку ви заснували... як же вона називається? Я така *негяма* щодо назв!

Містер Апджон познайомив їх:

— Леді Картер — містер Вінтерборн. Художник... у певному розумінні.

Леді Картер оцінила Джорджа з одного погляду: витертий костюм, стара, недбало пов'язана краватка, занадто

довге волосся, погляд неуважливий — звичайно, бідний, ще й занадто молодий, — і, буркнувши щось зневажливо-чемне, відійшла з містером Апджоном, удаючи, ніби розмова з ним дуже захоплює її.

Джордж підійшов до столу, взяв сендвіч і келих шампанського. Нескінченні балачки казна про що дратували його й наводили нудьгу. Він відчував себе чужим тут, і в ньому прокидалась уперта злість. То ось яке воно, це «єдине на весь Лондон товариство розумних людей», як каже Апджон! Коли це розум, то вже краще zostаватися дурнем. Краще велетенський восьминіг — нудьга, що панує надворі, — ніж оці медузи — жалючі, марнолюбні, самозакохані й злостиві.

Він підійшов поговорити до товариша Бобба, редактора. Містер Бобб був рудуватий щуплявий чоловічок із задириливими голубими очима, сповнений лютої класової ненависті. Він майже безкарно розливав довкола свою злість, спекулюючи на своєму пролетарському походженні та на шлунковій хворобі, від якої помирав ось уже двадцять років. Жодна порядна людина не могла дозволити собі налупцювати містера Бобба, як він заслуговував того, бо весь вигляд його нагадував про недугу, а поведінка й манери виразно свідчили про походження й виховання. Він був сьогочасний Терсіт — а втім, якби тільки Терсіт! З розумового погляду він являв собою завзяту, але гидку мавпу, що корчила з себе нового Руссо. Мова його різала слух. Він був марнолюбний, а до того ж весь час пам'ятав про своє походження і тому жадав амурних пригод із світськими дамами, хоча, як упадало в очі, мусив би мати схильність до гомосексуалізму. Дивовижна енергія, вміння умить оцінювати людей, бачити їх наскрізь, добра пам'ять, визначний хист до наслідування, гострий язик та брутальна щирість були джерелом його сили. Він був негідник — дрібний, але небезпечний. Його щотижневі політичні огляди, хоч упереджені й часом безглузді, були найкращі на той час. Він міг би стати впливовим діячем соціалістичної партії, що саме швидко зростала, — якби вмів стримувати зловорожість і потяг до альковів світських дам та зрікся своєї претензійної теорії несвідомого, що являла собою химерну мішанку з погано засвоєної теософії та пеперетравленого фрейдизму. Джордж захоплювався його кипучою енергією і всіма талантами, співчував йому через погане здоров'я та хворобливо загострене почуття соціальної приви-

женості, але не любив у ньому надмірної злостивості, а теоретизування пропусков повз вуха.

— А ви тут що робите, Вінтерборн? Ніколи б не подумав, що Шобб може вас запросити. Ви ж не грошовитий.

— Мене привів Апджон.

— Ах, Апджон-кусь-їх? А нащо ви йому?

— Мабуть, хоче, щоб я написав статтю про його новий напрям у живописі.

Містер Бобб захихотів, скривився бридливо й помахав рукою, ніби відганяв сморід.

— Супрематистський живопис! Супрематистське лайно! Супрематистська пиха й безмізке шарлатанство! А ви бачили, як він лащився до отієї леді Картер? Тьху!

У тому «тьху» була така зненависть, що Джордж аж збентежився. Правда, він і сам підозрював, що містер Апджон трошечки шарлатан, і знав, що він справді страшенно пихатий, та водночас у бідоласі Апджоні було й щось вельми добросерде та великодушне. Його прозвано «Апджон-кусь-їх!», бо він завзято нападає на всіх ситих та щасливих, ніби захищаючи тих, хто ще тільки бореться за успіх. На жаль, ті Апджонові наскоки нітрохи не допомагали його друзям, а приносили славу тільки йому самому, і то славу незavidну, бо він був посміховиськом. Та Джордж відчував, що повинен сказати щось на його захист.

— Звісно, він химерник і часом буває грубіяном, але все ж таки на свій лад талановитий і великодушний.

Містер Бобб уже не захихотів, а скорше загарчав.

— Він просто нікчемний повзучий хробачок. Так, так, нікчемний повзучий хробачок. І з вас теж пуття не буде, любий мій, коли ви не покинете водитися з цією публікою. Пропадете, і квит, пропадете ні за дапову душу. Та й усе людство вже йде к бісу. Прогнило наскрізь. Воно вже смердить. Воно проточене шашелем. Погляньте на отих плюгавих джэнджиків, як вони викаблучуються перед своїми самицями! Паскудні слизняки з риб'ячою кров'ю А гляньте на жінок, як їм кортить, щоб їх хоч на хвилику полюбив справжній чоловік із гарячою кров'ю, а що ж вони мають натомість? Слизняків. ! Я їх знаю, о, я їх добре знаю! Хай би їх дідько забрав, цих плюгавців. Але цьому вже скоро кінець. Робітники не витерплять. Буде революція, кривава революція, і то дуже скоро. Ох, плюгаві слизняки в гетрах і з моноклями!

Джорджа потішив і спантеличив цей вибух. Йому самому гидко було дивитись на більшість присутніх, зокрема на

таких типів, як містер Роберт Джімз, «Друг поетів», що видавав збірники творів найнездарніших віршомазів, у гетрах і з моноклем, шепелявий і слинявий. Та кінець кінцем містер Джімз людина не зла й цілком стерпна. Можна не поділяти його смаків; можна не почувати до нього симпатії, як і до більшості присутніх. Але «нікчемні хробаки» й «паскудні слизняки» — це вже занадто. Крім того, Джорджа трохи драгували простацькі слівця містера Бобба; та й не міг він збагнути, яким це чином сексуальна неспроможність кількох чоловіків у смокінгах може підштовхнути робітників до кривавої революції.

— А по-моєму, робітникам на це начхати. Коли справа стоїть так, як ви кажете, жінки скоріше підуть у суффражистки.

— Бр-р! — мовив містер Бобб. — Тьху! Суффражистки? К бісу їх! Вони смердять. Вони брудні. Вони непристойні. Жінка — і право голосу! Це вже останній ступінь розкладу нашого плюгавого світу. Коли жінки пнуться до влади, це вже кінець. Це означає, що чоловікам амба, отим паскудним слизнякам. Тільки-но допустіть жінок до влади, і ніщо вже не врятує світу. Хіба що соціалізм та природний потяг несвідомої внутрішньої суті чоловіка до темної суті жіночого лона. Та ні, вони цього не варті. Туди їм і дорога. Ви ще побачите, хлопче, ви ще побачите. Не далі як за п'ять років...

— Ой, містере Бобб, — почули вони, і перед ними з'явилася місіс Шобб, невеличка сором'язлива жіночка, вже трохи сивувата, в сріблясто-сірій сукні, тиха й трепетна, мов великий сірий нічний метелик. — Ой, містере Бобб, вибачте, що я перебиваю вам таку цікаву розмову. Леді Картер дуже хоче побачити вас. Вона в такому захваті від вас! Я певна, що вона вам сподобається, і обидві її дочки теж — такі вродливі дівчата!

Джордж побачив, як містер Бобб улесливо вклонився леді Картер і розпочав жваву розмову з цією живою приступкою суспільних сходів. Він стежив за тією сценкою кілька хвилин і вже думав був піти геть, коли до нього відійшов містер Волдо Тобб.

— Ви сьогодні якийсь замислений, Вінтерборн, — промовив він з чіткою, манірною дикцією. — Про що ви задумалися?

— Щойно тут Бобб шпетив Апджона, що той запобігає перед леді Картер, а тільки-но місіс Шобб підійшла й сказала, що хоче познайомити його з нею, він побіг, як обпечений, і он бачите, як він тій леді Картер мало до ніг не падає?

Містер Тобб слухав його з поважністю аж надмірною.

— О-о,— протяг він багатозначно, ніби натякаючи на щось таке, чого краще не вимовляти вголос. То була найбільша перевага містера Тобба в світських розмовах. Він вважав, що такою запитливою мовчанкою можна примусити більше говорити своїх співрозмовників, вони трохи бентежаться й часом прохоплюються з чимось таким, чого, може, й не хотіли відкрити. А він тоді поважно вимовить: «О-о!», або «Он як!», або «Та певже?»— і це в нього виходило вельми значуще і навіть трохи докірливо. Кажали, ніби містер Тобб цілі години вправляється на самоті у вимовлянні таких слівцець. І справді він досяг у цьому вершин вишуканості й стриманої багатозначності. Містер Тобб чимало пив — здебільшого джин; проте слід визнати, що інтонація його ставала тим вишуканіша й туманно-багатозначніша, чим більше він вип'є.

Після містерового Тоббового «О-о!» настала пауза. Але його запитлива мовчанка зробила своє. Джордж від збентеження ляпнув перше, що сплигло на язик:

— Я прийшов сюди з Апджоном, він щойно показував мені свої нові картини.

— Он як?

— Він хоче, щоб я написав про них статтю, але це дуже важке діло. Щиро кажучи, я їх не розумію; по-моєму, то нісенітниця. А ви як гадаєте?

— О-о!..

— Ви їх бачили?

— Ні-і.

«Та скажи хоч щось, хай тобі чорт!»

Знову запала мовчанка.

— Ну що ж, любий Вінтерборн, дуже приємно було поговорити з вами. Заходьте якось до мене найближчим часом. Вибачте, але я маю щось спитати в лорда Конгріва. До побачення. Бувайте здорові!

Джордж спостерігав, як вітались містер Волдо Тобб і лорд Конгрів.

— Привіт, Волдо!

— Бернарде, *дорогий мій!*

Містер Тобб потиснув лордові руку з виразним, хоч і стримуваним хвилюванням. В його поводженні з лордом відчувалася сповнена гідності невимушеність — мабуть, так Феліпо грав на більярді з Луї Чотирнадцятим. Містер Шобб, що пристав третім до цієї цікавої пари, поведився дуже гречно, як рівний серед рівних. Джордж не чув, про

що вони говорять, та й не цікавився. Він спостерігав місіс Шобб, яка тихо розмовляла з двома молодими жінками на канапі в одному з кутків кабінету. Бідолашна місіс Шобб, схожа на тихого сірого нічного метелика, вона весь час тріпочеться, маючи найкращі наміри — і завжди тріпочеться не до ладу. Вона наділена отією лагідністю, що дратує людей, і витонченою беспорядністю, властивою багатьом жінкам із заможних верств, чия молодість скалічена впливом Рескіна та Морріса. Он на стіні її портрет пензля Берн-Джонса — аж надто ніжний, аж надто сумний, стилізований під одну з його ж дів «артурівського циклу». А он вона сама — сірий нічний метелик, ніжність обернулася млявістю, смуток — марними жалощами. Чи була вона коли такою, як на портреті? Якби нам не сказали, що це вона, ніхто б нізащо не здогадався.

Бідолашна місіс Шобб! Спочатку вона викликає жалощі, майже ніжність, потім зневагу, а врешті — прикрість. Отака пригнічена безбарвність! І такі мужні зусилля «чинити те, що слід». Але своєю витонченістю й намаганням «чинити те, що слід», вона чомусь дратувала: хотілося швидше опинитись у товаристві якого-небудь машиніста, що й лається добряче, і випиває добряче, і працює добряче. Мабуть, вона все життя була дуже нещасна. Батьки її, наскрізь вікторіанці, досить заможні (батько колись розбагатів на гуртовій торгівлі вином, а потім відійшов від справ), дали їй непогане виховання, тобто возили в подорожі й навчали добрих манер, але потроху, зате невідступно розчавлювали її душу. Насамперед, звичайно, мати, ота горезвісна «материнська любов до дочки», що складається з гримання, ревнощів, паразитизму та викривленої еротики. З якою жахливою невідчепністю розчарована дружина зганяє оскому на дочці! Звичайно, не навмисне, тільки ж отака незумисна жорстокість і придушування інших, здається, найжахливіші. Аби врятуватись, вона вийшла за Шобба.

Не може бути тяжчої помилки для молодої дівчини, ніж вийти за людину з мистецького світу. Мої любі, коли хочете, заводьте з митцями романи. Від митців ви багато дізнаєтесь про життя, людську природу, статеві взаємини, бо митці безпосередньо зацікавлені в усьому цьому, тоді як над іншими людьми тяжіють упередження, ідеали, літературні взірці. Але заміж за них не йдіть — хіба що маєте в кишені нічної сорочки дозвіл на розлучення. Коли ви небагаті, життя ваше буде жахливе навіть без дітей, а

як народяться діти, воно стане пеклом. Коли ви заможні, то будьте певні, що митець одружився не з вами, а з вашими грішми. Кожен бідний художник чи взагалі творча людина шукає собі жінки, що утримувала б його. Отож стережіться. Звичайно, на світі не буває не тільки безхмарнощасливих подружжів, просто щасливих теж не буває,— Ларошфуко був надмірний оптиміст! І, безперечно, інститут шлюбу примітивний, він має незабаром розвалитись під об'єднаним натиском протизачаттєвих засобів та економічної незалежності жінок. Не забувайте: митцям потрібні не спокій та законні нащадки, а різноманітність переживань та гроші. Отож стережіться!

Сердешна місіс Шобб не встереглась, їй ніколи не дозволяли цього, бо таке суперечило дівочій скромності. І вона стала засобом, завдяки якому містер Шобб уникнув прикрої, але спільної для всіх долі: працювати задля хліба щоденного. Він то ставився до дружини зверхньо, то ніби опікувався нею, то занедбував її, то зраджував, але держався за неї, як кліщ, бо вона мала три тисячі фунтів річного прибутку і майже всі ті гроші він витрачав на себе. Сам Шобб був товстий і не позбавлений здібностей сноб, німець родом. Він чванився аристократичним походженням, яке засвідчувалося, власне, тільки орлиним носом та поганими манерами. Перед світовою війною він часто хвалився, що відслужив рік в одному з найаристократичніших полків німецької армії, або починав мову зі слів: «Коли я востаннє бачився з кайзером»,— або ж раптом, дивуючи слухачів, переходив на німецьку мову, а то ще казав: «Звичайно, ви, англійці...» Коли почалась війна, йому раптом сьїнуло, що він завжди був щирим англійським патріотом. Треба сказати на його честь, що він добровільно пішов на фронт, а не тільки подарував вітчизні двох-трьох родичів. Але ж це, опріч усього, була законна нагода втекти від місіс Шобб... а хіба мало англійських патріотів ішло на фронт не стільки щоб битися з ворогом, скільки щоб схватися від дружин? Шобб являв собою чудовий приклад різючого егоїзму та марнолюбства, властивих митцям. Крім власних вигод, він ні про що по-справжньому не дбав, хіба про свій літературний стиль та репутацію. До того ж він був неприторенний, ще й прекумедний брехун — такий собі літературний Фальстаф. Що ж до його амурих пригод — о господи! Та невже вони й справді були такі жахливі? Можливо, на нього чимало й набріхували, бо Шобб не був позбавлений хисту, а таким людям заздять...

Джордж раптом помітив, що місіс Шобб киває йому рукою з канапи. Частина найгаласливіших гостей уже пішла — мабуть, щоб вишити десь як слід, — і крізь навстіж розчинене вікно вийшов майже весь тютюновий дим. Джордж прокинувся від задуми, хутенько підійшов до господині.

— Ви знайомі з місіс Лембертон, містере Вінтерборн? А це міс Пастон, Елізабет Пастон.

Привіталися.

— Будьте ласкаві, містере Вінтерборн, принесіть нам холодного лимонаду. Ми всі вмираємо зі спраги, бо тут так душно й накурено!

Джордж приніс лимонад і сів на стілець навпроти трьох жінок. Побалакали про се, про те. Місіс Шобб скоро пішла. Вона побачила самотню стару панну в протилежному кутку кімнати й подумала, що «слід» поговорити з нею. Місіс Лемберток зітхнула.

— І чого люди ходять на ці високомудрі зустрічі? Це ж марнування розуму й часу.

— Ну що ти, Френсіс! — заперечила Елізабет, різко, нервово засміявшись. — Адже ти образилась би, якби тебе не запросили.

— А крім того це єдине місце, де ви напевне не зустрінете свого чоловіка, — мовив Джордж.

— Так я ж його *ніде* не зустрічаю. Тиждень тому мені довелось питати слуг, де це подівся містер Лембертон. Я не знала навіть, чи він так уже захоплений черговим романом, чи його вже й на світі нема.

— Ну, і як же?

— Що?

— Він живий?

— По-моєму, він ніколи не був живий.

Вони засміялись, хоч цей дешевий жарт був досить близький до істини.

— І все ж, — провадив Джордж із жорстокою безпосередністю молодой людини, — він вам колись подобався. Чим? Чому жінкам подобаються чоловіки? І за яким загадковим принципом вони обирають подружжя? За інстинктом? Чи з корисливості?

Відповіді не було. Жінки не люблять таких запитань, надто з уст юнака, чий обов'язок — засліплюватись чарами, яких йому не дано збагнути. Звичайно, запитання були зухвалі; та коли в молодикові нема зухвальства, нащо він тоді здався взагалі?

Жінки закурили сигарети. Джордж поглянув на Елізабет Пастон. Струнка постать у червоному шовку; чорне лиснуче волосся, зачесане назад; високе розумне чоло; великі, проникливі темні очі; досить бліде, трошечки єгипетського типу обличчя з випнутими вилицями, ледь запалими щоками й повними червоними губами; в руках — нервовість. Одна з тих «напівдівчат», яких так багато в країнах, де панує «сухий закон» у статевих питаннях. Вона мала тонкі руки, дуже гарний овал обличчя, занадто пласкі груди. Курила надто жадібно і, сидючи ніби в задумі, прибирала позу, що вирізняла гарну шию та підборіддя. Зуби в неї були не дуже рівні. Гарненьке вушко — ніби тендітна рожева скойка серед темних водоростей волосся. Литки й кісточки, що так виразно виявляють вдачу й темперамент жінки, прикривала довга, за тодішньою модою, спідниця; оголені руки, що звисали вздовж боків, мали тонкі зап'ястки й виказували щось чуттєве. Джорджа сильно вабила ця дівчина. Йї він теж видимо сподобався; місіс Ламбертон відчула це якимсь диявольським жіночим чуттям і підвелася.

— Ні, ні, Френсіс, не йди! — вигукнула Елізабет. — Я ж прийшла сюди тільки заради тебе, а тебе так обступали поклонники, що ми майже не поговорили.

— Справді, не йдіть, — озвався й Джордж.

— Мушу. Ви й не уявляєте собі, скільки обов'язків у доброї дружини і дбайливої матері.

І вона відійшла, зоставивши їх наодинці.

— Правда, гарна? — спитала Елізабет.

— Так, дуже гарна й принадна. Навіть коли вона, трішечки хизуючись, говорить нісенітницю, і то здається, ніби вона каже щось дуже розумне.

— По-вашому, вона вродлива?

— Вродлива? Можна сказати, що так, але не отією жакливою бездоганно-правильною вродою. В товаристві ви помітите її відразу, але її портрета в академії мистецтв не виставили б. Тут важить не так зовнішня врода, скільки якась внутрішня принадність, що її ви не стільки бачите, скільки відчуваєте. А здається, ніби вона вродлива.

— Оце ви такі закохані в неї?

— А ви хіба ні? І всі?

— Закохані в неї?

Джордж не відповів. Він не був певен, чи це запитання наївне, чи якраз навпаки. Елізабет перемінила тему:

— А що ви робите?

— О, я художник, а заради шматка хліба пишу статейки для Шобба й таких, як він.

— А чого ж ви не продаєте своїх картин?

— Пробую; але в Англії, бачте, не дуже цікавляться новітнім мистецтвом — не так, як на континенті й навіть в Америці. Тут хочуть давнього, звичного, тільки щоб іще солодше. Наш англійський буржуа нічого не тямить у живописі, але непохитно вірить у свій добрий смак, а до смаку йому все, що завгодно, крім справжнього мистецтва. Найновіші історики твердять, ніби англосакси походять від тих самих предків, що й вандалі, і я в це охоче вірю.

— Але ж напевне є в Англії й колекціонери, що не відстають від часу!

— Звичайно, є, і, можливо, не менше, ніж будь-де, але майже всі вони вважають, що картини — це просто вигідне капіталовкладення, й купують тільки те, що радить купити торговець. А багато хто уникає англійського живопису, бо він наскрізь просяк прерафаелізмом або погруз у надто дріб'язкових мотивах. Є й люди зі смаком, що знають і люблять мистецтво, але такі здебільшого небагаті. І в Парижі майже те саме. Там художники новітнього напрямку теж відчайдушно борються, але вони вже виграють. Молодь — за них. А крім того, в Парижі дуже модно знати найновіші школи й захищати художників-бунтарів перед загальною ворожнечею й невіглаством. А тут усі ще залякані долею Оскара, і тому в нас у моді спортивне недоумство. Англійці вважають, що відсутність почуттів — ознака мужності.

— А ви англієць чи американець?

— Звичайно, англієць. Якби ні, то чого б я зважав на них! Власне, це, мабуть, уже неістотне. Епоха національного живопису скінчилася — тепер мистецтво говорить міжнародною мовою, осереддя її в Парижі, а розуміють її від Петербурга до Нью-Йорка. І що думають англійці, це неістотне.

Джордж, збуджений, говорив не вмовкаючи. Елізабет його захочувала. Жінки інстинктивно чи з гіркого досвіду знають, що чоловіки люблять просторікувати перед ними. Дивно, що ми називаємо марнолюбство майже винятково жіночою рисою, тим часом як і жінки, й чоловіки марнолюбні однаково. Можливо, чоловіки ще марнолюбніші. Жінку часом обурюють занадто безглузді компліменти, але для чоловіків занадто грубих лестощів не буває. Не буває, і квіт. І ніхто з нас від цього не вільний. Хоч як

стерезіться, хоч як себе запевняйте, ніби лестощі вам неприємні, однаково ви несвідомо прагнете похвали з уст жінки — і маєте її. О так, ви ту хвалу маєте, поки несхибний інстинкт підказує вам, що є ще сила в ваших стегнах...

«Матір Енея породи, утіхо богів і людей, Афродіто» — і як там далі? Та поет не помилився. Це вона, велика богиня, владний інстинкт розмноження, з усіма його підступами й спокусами насправді править усім живим — у водах, у повітрі й на землі. Над нами її влада безмежна, бо вона владарює нами не тільки навесні, а й цілий рік. (Яка це дама сказала, що тварини не шукають любовних утіх цілий рік тільки з однієї причини — тому, що вони *bêtes* ¹?) Священнослужителі воювали з нею всіма видами зброї: від обрізання аж до цнотливості; законодавці встановлювали для неї суворі правила; добромисні люди намагалися приручити її. Марно! «Як являєшся ти, о богине», той, хто склав обітницю безплюбності, прикриває свою виголену маківку й нишком іде до борделю; служитель іншої церкви вступає в освячене тією церквою подружжя; законник навідує скромну продавщицю, якій «допомагає»; хатній мир розсипається від подружніх зрад. Бо людина — просто нетривке вмістилище для їжі, яке хоче жити й тішитись життям, а на нього чатує смерть. Декарт, як і багато філософів, у цих питаннях був тупак. «Я мислю, отже, я існую». Йолоп! Я існую, бо інші кохали; я кохаю, щоб інші існували.

На світі справді є Голод і Смерть, і між цими двома великими безоднями тріпоче крихітне Життя. Ворог смерті — не Мисль, не Аполлон з золотими світляними стрілами, безсилий проти Ворога богів і людей, як ми бачимо його в пролозі до Евріпідової «Алкести». Ні, це Вона, Кіпріда, перемагає — чисто по-жіночому, хитрощами. Покоління за поколінням віддає Вона на здобич всежерущій Смерті — і невтомно породжує нові покоління чоловіків і жінок. Це Вона обтяжує стегна чоловіків нестерпним тягарем сімені; Вона готує до запліднення жадібне лоно; Вона народжує нездоланне жадання, і з її волі воно приводить до животворного акту: Вона.

Це Вона надимає плаский білий живіт, а потім, зрадливо

¹ *Bête* — по-французькому означає і «тварина», і «дурень».

жорстока до свого зняряддя, коли мети вже досягнуто, видирає в нестерпних муках із тремтячої материнської плоти кволий плід — нову Людину. Всі помисли, чуття й жадання дорослих чоловіків і жінок звернені до Неї, а Її вороги — це друзі Смерті. Ти можеш тікати від Неї в аскетизм, можеш хитро ухилитись від Її мети (хто складе новий міф про каучуконосне дерево — підступний дарунок Смерті?), та коли ти любиш Життя, то мусиш любити Її, а коли ти по-пуританському кажеш, що Її нема, ти й дурень, і прислужник Смерті. Коли ти ненавидиш Життя, коли для тебе страждання переважають насолоду, коли, по-твоєму, творити нове життя — це найтяжчий злочин, тоді тобі лишасться тільки жахатись Її, творця найбільшого в світі зла — Життя.

Елізабет і Джордж розговорились і зовсім зачарували одне одного. Вони гадали, ніби їх зближує інтерес до мистецтва та спільні ідеї. Яка чудова помилка! Всі людські мистецтва — слуги Кіпріди, і навіть цнотливий, одягнений у твід привид, Спорт, ненароком обернувся в звідника, бо щедрою рукою розсипає богиня свої дари, усміхаючись дітям, що бавляться в кохання, і не зневажаючи навіть тих, кого вабить їхня ж таки стать. Вона поблажлива і знає, що охочих плодитись ніколи не забракне, вона не прагне надміру множити число жертв Голоду, а тому покровительствує навіть еретикам Спарти й Лесбосу...

Нам слід би зробити з церков храми Венери й поставити пам'ятник Гевлокові Еллісу — Геркулесові моралі, що спромігся хоч трохи вичистити авгієві стайні в голові білої людини...

Під благодійним впливом Кіпріди Джордж і Елізабет розмовляли без кінця. Вони збились на Христа й християнство — неминучий *pons asinorum*¹ усіх юнацьких суперечок.

— А по-мовму, Христос гідний подиву, — говорила Елізабет із таким виглядом, ніби відкривала щось незвичайне, — бо він нітрохи не зважав на суспільні цінності, він цінував людину саму по собі. Як дивно, що під прикриттям його образу церква нав'язує нам свою владу на кожному кроці, хоч усе його життя й учення були протестом проти цього! А ще мені до вподоби, що він знався з рибалками та з повіями.

¹ Дослівно «ослячий міст» (латин.), тут — неминуча тема.

— Христос-богема? А ви помітили, що він справжній Протей? Кожен тлумачить історичного Христа на свій власний кшталт. Він об'єднав у собі цілий пантеон. Коли ви спробуєте відкрити справжнього Ісуса, яким він був у житті, ви зніматимете покрив за покривом, а коли нарешті дійдете до останнього, виявиться, що під ним нема нічого! І все ж я згоден: Христос — дуже симпатична постать. Чого я не терплю, то це християнства — за ту шкоду, що воно заподіяло Європі. Мені огидна вся його система цінностей, ота нетерпимість, ненависть до життя — адже воно поклоняється богові катованому, мордованому, вмирущому, — і його культ самопожертви і статевих збочень — таких, як садизм, мазохізм, цнотливість...

Елізабет засміялася, трошечки збентежена.

— Ну що ви! Це вже перебільшення.

— Анітрохи. Я зміг би довести те, що сказав, але на це треба часу, та вам буде й нецікаво. Згадайте життя таких святих, як Катерина Сієнська, Себастьян та всі незліченні мученики; згадайте їхні зображення в мистецтві, а тоді самі скажіть, які інстинкти задовольняє культ цих осіб та їхніх зображень.

— Це все схоже на протестантські упередження.

— Мені й у протестанстві багато що осоружне, приміром його сухість та обмеженість, але мені подобається його чесність. Ми йому завдячуємо багато. Адже саме через те, що безліч релігійних сект була джерелом незручностей у житті суспільства, Голландія й Англія відновили віротерпимість, яка зникла, коли перемогло християнство. Звичайно, терпимість ця неповна, бо християни, по суті, лишаються гонителями й на тисячі ладів допікають кожному, хто не згоден з їхнім ученням чи принаймні байдужий до нього. Звідси крайнє пуританство англійських раціоналістів — ніби самозахист. Але якийсь поступ усе ж таки є. Адже в давні сторіччя за те, що я вам оце сказав, мене б ув'язнили, мучили й, можливо, замордували б, а ви б подумали, що я виплодок пекла. А тепер будь-яка так звана істина, чи моральне вчення, чи вірування, які треба нав'язувати тортурами або захищати софізмами, приречені на крах.

Ну коли ще до жінки залицялись отаким способом! Але Джордж сів на одного зі своїх улюблених коників і мчав учвал крізь пилюку слів. Елізабет, наділена практичним чуттям, зупинила його:

— А де ви живете?

— На Грік-стріт. У мене там велика кімната, де й маювати можна. А ви?

— В Гемстеді. Страшнюча нора, там повно старих панн. Та все ж краще, ніж удома. З татом, власне, можна б ладнати, але мама так доводить мене, коли я буваю вдома, що можна вмерти, як не втечеш негайно.

— Я радий, що ви не любите своїх рідних, принаймні матір. Дуже важливо не заплющувати очей на таку неприязнь, бо вона, кінець кінцем, цілком природна. Більшість тварин не терплять своїх дитинчат, коли ті виростуть. Я не раз бачив, як молоді коноплянки до смерті заклёвують свого батька, і гадав, що так і слід. Але краще б матерів. Чоловіки все-таки часом дають один одному спокій.

— Тут, власне, винне жахливе життя, обмежене так званним хатнім вогнищем. Що ж вони можуть удіяти, ті сердешні жінки? Це хатнє вогнище нав'язано їм, і вони приречені жити для нього.

— Навряд. Вони, напевне, самі цього хочуть. А все тому, що люди страшенно боягузливі створіння, вони панічно бояться життя. Є тут і хитрощі влади, узаконене шахрайство. — Джордж знов ударився в свою філософію. — Всяка держава стоїть на тому, що чоловік повинен утримувати дітей, яких він зачав, і жінку, яка їх породила. Державі потрібні ці діти, їй із різних причин потрібні нові й нові «громадяни». Держава визискує кохання чоловіка до жінки та його любов до тих дітей — хоча жінка й сама не завжди знає, чи ті діти від нього, чи ні. І тому жінку навчають казати: «Будь обачний, поведься розважно, не займай нікого, пам'ятай, що твій найперший обов'язок — забезпечити мене й дітей, щоб ми не голодували. Будь же обачний, чуєш?» — а як наслідок, сердега чоловік дуже скоро приєднується до незліченної армії респектабельних власників сезонного залізничного квитка...

Елізабет засміялась.

— Чого ви так кипите благородним обуренням?

— Я не киплю. Просто я майже весь час живу сам. Я завжди думаю про життя, але висловити свої думки маю нагоду дуже рідко. Більшість моїх блискучих знайомих, ну хоч би Аджон, тільки й знають говорити про себе, і мені ніколи не щастить поговорити з ними про щось інше. А не блискучі знайомі обурюються, слухаючи мене, та починають мені вчитувати. Для них я пропадаю душа —

хоч би вже тому, що читаю Бодлера. Ви помітили, що серед британських буржуа панує такий забобон: усе, на що вони можуть наліпити етикетку «галльське», для них неодмінно розпусне й гідне осуду? Мені вже остогидло втовкмачувати їм, що Бодлерові вірші прекрасні, вони куди більш духовні й «високі» — як уже вдатись до їхнього святенницького жаргону, — ніж усі оті теревені нонконформістів, баптистів, Армії порятунку...

Але Джордж не зміг докінчити свою інвективу, бо до них підійшла тиха місіс Шобб.

— Вибачте, що я вас перебиваю, містере Вінтерборн. Елізабет, серденько, ви знаєте, котра година? Боюся, що ви можете прогавити останній автобус, а я ж обіцяла вашій матусі, що нагляну за вами...

І Джордж, і Елізабет із подивом, ба навіть збентежено побачили, що в кімнаті майже порожньо. Майже всі вже пішли, а вони й не помітили цього, захопившись солодким вивченням одне одного. Звичайно, в таких випадках істотно не те, що говориться, а те, що лишається неказаним. Розмова — це тільки декорація, розпускання павиноного хвоста, щось подібне до вусиків комахи, коли вона обережно досліджує іншу. Всі закохані схожі на дзеркала — кожне з захватом дивиться на свій відбиток у іншому. Які ж вони солодкі, ті перші проблиски пізнання!

Елізабет злякано схопилась, мало не перекинувши столик.

— Боже! Я й гадки не мала, що вже так пізно. Я мушу йти. До побачення, містере... містере...

— Вінтерборн, — підказав Джордж. — Та коли вам треба до Гемстеду, дозвольте провести вас до Тотнем-Корт-род і там посадити на гемстедський автобус. Мені це по дорозі.

— Так, так, Елізабет, — підхопила місіс Шобб. — А то я непокоїтимуся, що ви підете містом сама в таку пізню годину. Ану ж із вами щось станеться?

— А що може статися? — зневажливо заперечив Джордж, завжди ладний захищати жіночу емансипацію. — Не попасти під колеса в неї вистачить розуму, а як нападе гвалтівник — можна гукнути полісмена.

— Який брутальний, невихований юнак, — нарікала місіс Шобб, поки Елізабет одягалась. — Але вони тепер усі такі. Здається, що вони не поважають нічого, навіть жіночої чистоти. Не знаю, чи можна відпускати вас із ним, Елізабет.

— О, не турбуйтеся, а між іншим, він навіть подобається мені. Такий кумедний. Я запрошу його до себе в студію на чашку чаю.

— Елі-за-бет!

Але та була вже коло дверей, де її дожидав Джордж. Розійшлися вже всі гості, крім Апджона та Волдо Тобба. До Джорджевого слуху долинув останній уривок їхньої розмови:

— Я хочу сказати, розумієте, що от ви візьміть супрематизм, і я хочу сказати, розумієте, що ви вже щось маєте...

І, неначе дзвін Великого Бена над сонним містом, останнє Тоббове густе, протягле, вишукане:

— О-о.

3

Ця звичайнісінька вечірка й звичайнісінька розмова з Елізабет зовсім змінили Джорджеве життя. Вечірка, розкривши натуру його оточення й нудьгу, що панувала там, утвердила у Джорджі дедалі гострішу нехоть до цих інтелектуальних бандитів! Хоча корисливість і егоїзм властиві всім, вони особливо огидні в тих, хто начебто мав би стояти вище від такої нищості. Звичайно, нема нічого лихого в тому, що талановитий митець здобуде успіх, та коли подумаєш, скільки інтриг потрібно для цього, то хіть-не-хіть віддаватимеш перевагу тому, хто досягає його не з допомогою ліктів. А марнолюбство не стає менш огидним навіть тоді, коли для нього є якісь підстави, хоч важко зрозуміти, чим тут пишатись, коли ти видаєш книжки або виставляєш картини: адже в самій Англії щороку виходить у світ дві тисячі романів, а в Парижі щороку виставляються десятки тисяч полотен. Плітки та пересуди лишаяються плітками й пересудами навіть тоді, коли вони дотепні й коли їхні жертви посідають більш-менш високий ранг у тому невеличкому світі, який одержує газетні вирізки або гордовито відмовляється одержувати їх. Джорджеві здавалося, що це не таке важливе діло — котра обдарована леді живе з тим чи тим знаменитим джентльменом. Від так мало цікавився цим, що за десять хвилин забував більшість почутих пліток, а тих, котрі запам'ятовував, не вважав за потрібне комусь розказувати. Дехто страшенно ображається, коли з блискучими від захвату очима роз-

каже вам, що котрийсь із ваших знайомих утік із коханкою художника Снукса, а уславлений імпресаріо Покок щойно відсвяткував народження своєї двадцять п'ятої незаконної дитини, а ви на це відкажете: «Ну то й що?» Мовляв, як це «ну то й що?»! А справді, чого б ото з таким захватом порпатись у особистому житті визначних людей? Воно так само вбоге, як і будь-чие інше життя.

Насамперед — митець зовсім не така велика персона, як йому здається. То дурниця й хвальба, що казав Бодлер — буцімто без їжі людина може прожити три дні, а без поезії не проживе й дня. Сам Бодлер, може, й так, але не все людство. В будь-якій країні не так-то й багато людей цікавляться мистецтвом, та й із тих людей більшість шукають у ньому тільки розваги. Якби всіх художників і письменників якоїсь країни раптом забрала якась чума єгипетська чи знищив якийсь посланий з неба ангел помсти, більшість людей взагалі б не відчули ніякої втрати, хіба що газети зняли б гамір. А от коли пекарі застрайкують тижнів на два... Якби я був мільйонером, то для забавки платив би всім гордим жерцям мистецтва по п'ятсот фунтів на рік, аби тільки вони замовкли. Авторських прав на цю ідею я не обстоюю.

Наш юний друг, звичайно, був сповнений щонайбагородніших ілюзій, він вірив, що мистецтво — основа всього, а митець витає на недосяжній висоті над рештою людства. Але в нього були й двоє досить розумних міркувань. Одне — що митець повинен, як і будь-хто, робити своє діло по змозі сумлінніше й не здіймати галасу круг себе; а друге — що знатись на будь-якому мистецтві й уміти творити самому означає розвивати свій розум і сприйняття, збагачувати свій досвід, жити яскравим діяльним життям. А це не досягається ні плітками, ні дурним марнолюбством, ні пориванням до дешевого успіху. Тому він мав цілковиту рацію, коли почував деяку зневагу до гостей містера Шобба. Життя Руссо-Митника заслуговує безмірно більшої поваги, ніж життя якогось модного портретиста, що на всяких раутах набивається вельможним замовцям.

В автобусі, що віз їх від Голланд-парку до Тотнем-Кортрод, Елізабет і Джордж розмовляли далі. Як і годиться життєрадісній молоді, вони про все мали свою думку. Цілком очевидно, сказав Джордж, що вони zostавили предків далеко позаду і чудово знають, як уникнути прикрих помилок та безглуздих вчинків минулих поколінь і що життя їхнє напевне буде радісне і змістовне. Боюся, що кожного,

хто в двадцять років не плекав таких приємних ілюзій, треба занести за Джорджевою класифікацією до категорії несусвітніх дурнів. Молодість варта куди більше, ніж досвід, і безперечно молодь куди розумніша за всіх бувалих людей. Мало є в світі дивовижнішого й зворушливішого, ніж ласкава поблажливість молодих людей до тупості старших. Бо нема сумніву, що і найбільші уми з року в рік тупішають, і найблагородніша людина під сорок років стає огидною. Згадайте, скільки вогню, блиску й натхненної геніальності було в молодому генералові Бонапарті і яким звироднілим бовдуром став імператор, коли ганебно відступав від Москви. Аттілі було всього тридцять, коли він розгромив спорохнілий Рим — принаймні так слід гадати.

Елізабет і Джордж були дуже молоді, отже — *a priori* — надзвичайно розумні. Можливо, найповнішим, найінтенсивнішим життям чоловік і жінка живуть на початку свого першого справжнього кохання, надто коли це кохання не спотворене маячними суспільними та релігійними забобонами, успадкованими від боязких та заздрісних старих людей, і не отруєне шлюбом.

Спочатку вони вийшли з душної, прокуреної кімнати на широку вулицю й пішли до станції метрополітену Нотінг-хіл. Віяв теплий, вологий південно-західний вітер, ласкавий провісник весни. Минуласть пронизлива їдуча вогкість зими, і обом здавалося, що вітер приносить ледь чутний, солонуватий аромат південних морів та зораної землі.

— Завтра буде дощ, — сказав Джордж, мимовільно звівши очі до хмарного неба, не видного за світлом вуличних ліхтарів. — Нарешті весна! Скоро вже крокуси відцвітуть. Треба сходити в Гемптон-Корт подивитись на квіти. Підете зі мною?

— Я б з охотою, але ж там, мабуть, повно люду.

— Не завжди; треба знати, коли йти. Я гуляв там рановранці сам самісінький, немов Карл Перший у ті часи, коли Королівський сад справді належав королю. А взагалі я б залюбки пожив у літньому будиночку короля Вільгельма.

— Я дужче люблю суворіші й простіші краї — Гемпшир, оті відлюдні Ексмурські гори, великі, округлі. І люблю прозорі морські хвилі, що б'ються об скелі коло корнуольських берегів.

— Корнуолу я не знаю, але люблю крейдяні гори за Сторінгтоном, а по Ексмурі двічі подорожував пішки. Та нині мене чомусь дратує ота сільська ідилія — так звана «природа». Поклонятися природі — це однаково, що поклоня-

дися собі, мов Нарцис: дивитись у дзеркало природи на себе, Оті шанувальники природи — жажливі егоїсти! Всі краєвиди й простори, бачте, мають належати тільки їм, і вони гірко нарікають, що наймитам на фермах теж захотілося сучасних бакалійних крамниць та ватерклозетів. Як на них, то цілі села мусили б жити в темноті та мальовничому бруді, аби вони могли милуватись руїнами, бо в них, бачте, такі потворні уявлення про красу!

— Я, звичайно, теж не можу терпіти отих прихильників «простого життя». Як ми були ще малі, нас на літо вивозили до моря, то там була така колонія...

— А! То у вас є брати й сестри?

— Сестра й два брати. А хіба у вас нема?

— Та є, але я про них ніколи не думаю. Родичі — це страхіття. Вони не вносять у наше життя нічого путнього і вважають, що це дає їм право втручатись у наші справи. Та ще й мають нахабство вимагати, щоб ви їх любили. «Кров же не вода», — повчають. Може, вона й не вода, але мені зовсім не до вподоби бабратися в крові. Ненавиджу прислів'я — а ви? Я давно помітив: будь-яке безглуздя, тиранство, маячню можна підкріпити якимсь прислів'ям. Це колективна дурість віків. Але я вас перебив, вибачте мені. Я все говорю й говорю, а вам не даю сказати й слова.

— Ні, ні, мені дуже цікаво. Ваші думки напрочуд інтересні.

— Та ні, вони просто нормальні. Але ви не давайте мені отак не вмовкаючи балакати. Розумієте, більшість людей мене пригнічують, і я не можу при них висловлювати свої справжні думки. А тому звичайно мовчу, та коли знаходжу жертву-однодумця... та ви самі вже переконались на гіркому досвіді, що я можу торохтіти, як млинок. Ну-от, мене знов понесло. Розкажіть же нарешті те, що ви хотіли розказати про отих прихильників простого життя.

— Прихильників простого життя? А, вже згадала. Ну, то було таке товариство, люди, що втекли від страхіть машинної доби, знаєте, такі собі естети, послідовники Рескіна та Вільяма Морріса...

— Ручні кросна, рослинна їжа, довгі вишивані сукні та штани з домотканого гебрідського твіду? Я їх знаю. Начиталися «Вістей Нізвідки». От уже проповідь, що не веде нікуди!

— Так. Ну, отож вони хотіли жити простим життям, частину часу працювати фізично, а решту віддавати мистецтву, ремеслам та літературі. І хотіли показати всьому

світові зразок ідеальної громади. Збирали селянських дівчат танцювати круг Травневого дерева. Хлопці не танцювали, тільки стовбичили кругом та глузували.

— І як воно все скінчилося?

— Ну, тим, котрі не мали свого капіталу, доводилось тяжко, вони весь час позичали гроші у двох-трьох заможніших членів громади. Мистецьких і ремісничих виробів ніхто не купував, праця на землі давала дуже скупі плоди. А потім вони чомусь розбились на дві чи три групи, почали сваритися, звинувачувати одні одних, що вони, мовляв, заважають справу своєю себелюбною поведінкою. А врешті дружина одного з багатих членів утекла з іншим, і всі багатші члени так уразилися, що теж поїхали, і вся громада розпалася. Село раділо, коли вони вибралися звідти. Фермери та поміщики були на них люті, бо вони говорили з наймитами про соціалізм та ідеальну державу. А наймитські дружини злілися, що ті городянки намагаються прикрасити їхнє життя та вмовляють обставити свої халупи «зі смаком».

Стоячи біля станції метрополітену, вони так забалакалися, що пропустили два автобуси. Надійшов третій. Джордж ухопив Елізабет за руку.

— Швидше, ось ваш автобус. Ходімо нагору.

На «імперіалі» не було нікого, тільки на задній лавці шепотілась якась парочка. Джордж з Елізабет із гордою міною пройшли аж наперед.

— Як нудно дивитись на чужі романи,— повчально сказав Джордж.

— Страшенно.

— Таке примітивне й принизливе видовище.

— Чому принизливе?

— А тому, що...

— Візьміть квитки, будь ласка!

Автобус важко підскочив і рвонувся вперед, але кондуктор спритно зіперся на стінку. Джордж почав шукати в кишенях дрібняків.

— Я заплачу за себе,— Елізабет вийняла півшилінга.

— Ні, ні! Давайте я доведу вас до Тотнем-Корт-род, а до Гемстеда ви вже заплатите самі.

— Гарзд.

Кондуктор зі своїми квитками перебив їм весь ритм розмови. Обое замовкли. Автобус гуркотів по вкритій гудроном нерівній, чорній, лиснючій бруківці; праворуч тягся тазмничий темний Кенсінгтон-парк, а праворуч — не менш

таємничі бейсвотерські будинки з мебльованими кімнатами. В освітленні вуличних ліхтарів трава за огорожею парку здавалась неприродно яскравою, ніби хто хлюпнув туди відро ядучо-зеленої фарби. Старі дерева під сильним вітром гойдалися повільно, ритмічно й загадково, ніби дикуни в якомусь первісному танці. Попереду на низько навислих хмарах, що мчали по небу, зловісно червоніла відбита заграва вогнів Оксфорд-стріт. Сіра потвора недільної лондонської нудьги вже зникла. Джордж скинув капелюха — нехай вітер кошлав йому чуб. У обох від вогкого вітру розчервонілися щоки.

— А ви справді не любите прерафаелітів? — спитала Елізабет, коли автобус сповільнив рух перед Ланкастер-Гейтом.

— Колись любив. Років зо три-тому я прямо нависнів від Россетті, Берн-Джонса та Морріса. А тепер я просто не терплю їх усіх. Броунінга й Суїнберна я ще можу читати: Броунінг відчуває життя, а Суїнберн п'янить своїм пафосом. Але я пробув три місяці в Парижі й схибнувся на новітньому живописі. Ви знаєте Аполлінера?

— Ні, а хто він?

— Польський єврей, автор непоганих віршів; він також дуже цікаво малює словами й називає ці малюнки каліграфіями. Заробляє на життя писанням та видаванням непристойних книжок. Так ось, він — завзятий захисник нових художників, таких, як Пікассо, Брак, Леже чи Пікабіа.

— Кубістів?

— Так.

— Я тільки чула про них. Ніколи не бачила жодної їхньої роботи. Гадала, що вони просто дикуни й шарлатани.

— Зачекайте років із десять, тоді побачимо, чи посмієте ви назвати Пікассо шарлатаном. Але хіба ви не були в Парижі?

— Була. Торік, у вересні.

— То ми були там в один час. Як дивно! І чому ми не зустрілися?

— А мені було так нудно! Я їздила з татом і з мамою, і всі, кого не стрінь, говорили тільки про те, що скоро війна з Німеччиною. Один татів приятель з Адміралтейства по секрету сказав йому, що війна неминуча.

— Яка нісенітниця! — вибухнув Джордж. — Просто маячня! Ви не читали «Великої ілюзії» Нормана Енджела? Він цілком переконливо доводить, що війна завдає переможцеві майже такої самої шкоди, як і переможеному.

І каже, що в наші дні система міжнародної торгівлі й фінансів дуже тонко врівноважена і всеосяжна, а тому війна просто не зможе тривати більше кількох тижнів, вона припиниться сама, бо всі держави розоряться. Я дам вам цю книжку почитати, якщо хочете.

— Я в цих речах нічого не тямлю, але татів знайомий каже, що наш уряд дуже занепокоєний нинішнім становищем.

— Я в це не можу повірити. Казна-що! Війна між європейськими народами в двадцятому сторіччі? Це ж немислима річ. Ми вже занадто цивілізовані для цього. Після франко-пруської війни минуло вже понад сорок років. Я не можу повірити, що будь-яка з великих європейських держав розпочне війну з іншою. Звичайно, свої повіністи є й у Франції, і в Німеччині, і в нас, але хто їх слухає? Люди не хочуть війни.

— Та я не знаю, але я чула, як адмірал Партінгтон казав татові, що наш флот ще ніколи не був такий великий, добре споряджений і могутній. А в німців, каже він, величезна й дуже сильна армія, і французи такі налякані, що продовжили термін обов'язкової військової служби до трьох років. І ще сказав, що скоро відкриють Кільський канал, тоді треба стерегтися.

— Господи, та невже можна вірити в те, що патякає якийсь занудний старий адмірал? Адже це їхня робота — лякати людей страхіттями війни, щоб вичавлювати з країни більше грошей та будувати сміховинні дредноути. Торік улітку я був познайомився з одним офіцером берегової охорони, то він сп'яну розповів, ніби має запечатані накази, що робити у випадку війни. Я йому сказав, що тих печаток йому не доведеться ламати, поки не просурмить вісник Страшного суду.

— І що він вам відповів?

— Тільки похитав головою й замовив ще віскі.

— Та, власне, що нам до того? Це не наше діло.

— Так, слава богу, це нас не стосується й не може стосуватись.

Вони їхали по Оксфорд-стріт, минаючи магазини зі спущеними жалюзі на вітринах. На тротуарах було ще чимало людей, але екіпажі проїздили рідко й колеса гуркотіли якось особливо лунко. Коли вони минали магазин Селфріджа, вигнута лінія з вогнів посередині вулиці здалася їм розтягненим намистом із іскристих, осяйних намистин,

Коли виїхали на Оксфорд-Серкес, попереду відкрилась довжелезна стара Ріджент-стріт із довгими рядами світло-коричневих будинків у стилі доби Регентства, серед яких вирізнявся тільки новий будинок готелю Пікаділлі коло площі Кводрент.

— Оце такі ми й є,— сказав Джордж.— Спочатку беремо будувати місто за планом, і, хоч який нудний Неш, у його задумі є принаймні простота й гідність; а тоді раптом спотворюємо Кводрент отаким нібито новітнім страшидлом.

— А я гадала, що ви за все нове в мистецтві.

— Так, але нащо псувати давнє мистецтво, коли цього можна уникнути? Крім того, яка ж це новітня архітектура — оця імітація ренесансових палаців! Єдиний народ, що створив живу новітню архітектуру,— це американці, хоч вони самі того не знають.

— Оті жахливі хмарочоси?

— Так, з певного погляду жахливі, але вони своєрідні. Я недавно бачив кілька фотографій Нью-Йорка з гавані й подумав, що це найпрекрасніше місто в світі, якась гігантська, приголомшлива Венеція. Я хотів би там побувати. А ви?

— Ні, я б воліла поїхати до Парижа й пожити в справжньому студентському кварталі. І до Італії та Іспанії.

Автобус зупинився в кінці Тотнем-Корт-роду. Джордж з Елізабет зійшли й рушили через вулицю до зупинки гемстедського автобуса.

— А нащо вам їхати зі мною в таку далеч? — спитала Елізабет.— Я давно звикла їздити сама. Нічого зі мною не станеться.

— Звісно, нічого. Але мені дуже хочеться вас провести. Я сподіваюся, що ми бачитимемося часто, і нам треба ще домовитись, де й коли зустрінися.

— Але ж назад автобуса вже не буде.

— Піду пішки. Я люблю ходити. Трохи оклигаю від духоти та всіх дурниць, що наслухався у Шобба. А ось і автобус. Сідаймо.

Вони піднялись на «імперіал» і знову сіли спереду. Елізабет, купуючи квитки, скинула з правої руки рукавичку, і, коли кондуктор відійшов, Джордж лагідно й досить не-сміливо поклав долоню на ту руку. Елізабет не відсмикнула її. Сполучені цим солодким і небезпечним доторком, вони якусь хвилю сиділи мовчки. Міцна, прохолодна юнакова рука лагідно стискала ще теплі після рукавички пальці дівчини. В обох наростав захват таємного жадання, спону-

куваного Кіпрідою, але вони сприймали його тільки як приплив життєвих сил. Перший крок по стежці чуттєвої весни — який він солодкий! Та куди він веде? До яких незгасних вогнищ вічного рабства чи випалених пустель байдужості? Жодне з них не думало про майбутнє. Та й нащо? Молодість принаймні має досить глузду, щоб жити цією хвилиною.

Важкий автобус гуркотів на північ услід за срібною колісницею божественної владарки Пафоса, запряженою голубами. Солодка вона, усмішка Кіпріди, але й насмішкувата і ледь грізно-загадкова, ніби застиглий усміх Аполлона Вейяпського.

Як усі вразливі люди з багатою уявою, Джордж не був рішучий у любовній грі. Він мав забагато чоловічої скромності, природженої соромливості, що буває незмірно сильніша й щиріша, ніж прищеплена скромність жінки — ота грайлива втеча німфи, що кидає назад рожеве яблуко, аби заохотити переслідувача до погоні. Дивно, але, може, й природно, що ті чоловіки, котрі найдужче зневажають жінок, звичайно мають у них найбільший успіх. Мабуть, у жінках таїться сильний потяг до мазохізму в різних формах — від примітивної здатності з пасолодою терпіти чоловікові побої до витонченої втіхи з ревнощів. А яка жахлива, коли подумавш, їхня любов до військових! Народжувати дітей від того, хто вбивав — бр-р-р! На світі аж забагато пролітої крові, аж млоїть від неї. Дайте мені мускусу...

І знов вони розговорилися — жваво, збуджено, ще інтимніш, ніж доти. Ще не доїхавши до величних будівель Кемден-Тауну, вони вже називали одне одного просто «Джордж» і «Елізабет». А коли автобус минав Морнінгтон-Кресент, вони вже призналися, що страшенно подобаються одне одному і обом хочеться зустрічатись якомога частіше. Схвильована розмова була досить незв'язна, вони перескакували з теми на тему, кваплячись висловити хоч дрібку того, що просилося з душі, й щедро витрачаючи запал. Сміх їхній дзвенів чистою радістю. Джордж узяв Елізабет під руку й ще ніжніше стиснув їй пальці. В обох немовби несподівано й солодко розквітло все єство, і над їхніми головами неначе гоїдались і кивали барвисті грона квітів. І повітря довкола них було незвичайно свіже — чистий кисень жадання, такий легкий, такий щільний і непроникний для сірої потвори — Лондонської Недільної Нудьги.

— Ну хіба не диво! — вигукнув Джордж по-закоханому самовдоволено. — Я познайомився з вами тільки сьогодні, а мені здається, наче я знав вас усе життя.

— І мені теж.

Він безмовно і вдячно стиснув їй пальці, раптом охоплений соромливим ляком, і довго не насмілювався говорити знов.

— Зустрічайтесь частіше. Можна ходити по музеях, до Квінс-Холу, до Гемптона, в Окашот. Я можу доставати квитки на виставки нового живопису. Ви знаєте про таке Об'єднання художників?

— Так, я в ньому.

— Правда? А чого ж ви мені не сказали, що ви теж художниця?

— Ет, яка там із мене художниця; та ви мене й не питали.

— Оце удар! Ну, так мені й треба: не вихваляйся. Вибачте.

— Приходьте до моєї майстерні на чай. І подивитесь на мої... на те, що я називаю картинами. Тільки не будьте дуже суворим критиком. Коли вас чекати?

— Будь-коли. Хоч і завтра, якщо ваша ласка.

Елізабет засміялася.

— Ох, який ви нетерплячий! А в п'ятницю зможете?

— Аж у п'ятницю? Це ж ціла вічність!

— Ну гаразд, у четвер.

— Добре. О котрій?

— Десь о четвертій.

Елізабет, мабуть, не знала дотепної Стендалевої теорії кристалізації, але інстинктивно діяла в згоді з нею. Три дні й чотири ночі — якраз потрібний час. Завтра було б іще зарано: кристали ще не встигнуть сформуватись. Тиждень — це задовго, вони вже почнуть розпадатися. Яке ж бо тонке чуття у жінок! Але треба визнати, що воно їм справді потрібне.

Джордж провів Елізабет до пансіону, де вона жила, й записав адресу її майстерні. Вона вставила ключ у замок і простягла Джорджеві руку:

— Ну, до четверга. Добраніч.

— Добраніч.

Він на мить затримав її руку в своїй, а тоді незграбно й неспіливо поцілував. Тепер уже злякалась Елізабет: вона квапливо відчинила двері і вскочила в них, кинувши востаннє: «До побачення! Добраніч!»

Джордж якусь хвилику розгублено стояв на сходах. Він був у розпачі. «Чи я не образив її!»

А за дверима Елізабет подумки шепотіла сама до себе: «Він поцілував мені руку, поцілував мені руку! Він закохався в мене, закохався!»

Раптовий ляк і втеча були шедевром любовної стратегії: вони лишили по собі почуття непевності, суміш надії й страху, таку корисну для процесу кристалізації.

Джордж пішки рушив додому на Грік-стріт, несучи в душі маленький хаос почуттів та думок. Він ішов по Фіцджон-авеню й через Сентджонський парк. Сумніви, що без кінця гризуть закоханого — образилась чи не образилась, покохає чи не покохає, — сплітались у мозку в химерні арабески, й думка то втікала кудись, то знов верталася. «Яка сміховинна Апджонова пиха, і ця вечірка у Шобба, ніколи більш не ходитиму на такі збіговища, той Бобб просто злюка й грубіян; а яка гарна в неї лінія щоки, від вуха до шиї, от якби намалювати її портрет; у завтрашній газеті спробую показати виразно й недвозначно, чого прагнуть новітні художники... Чи справді вона образилась, коли я поцілував їй руку?.. Але треба думати про статтю: почнімо з пояснення того, що не можна виразити засобами образотворчого мистецтва, так, це те, що треба, а на четвер треба купити нову краватку, ця вже не годиться...» І знов, і знов, і знов те саме без кінця-краю.

Під газовим ліхтарем коло станції Малборо-род він зупинився, спробував написати першого в житті вірша, з подивом переконався, що це не таке легке діло, і що в нього виходить якась нісенітниця. З-за рогу вийшов полісмен і подивився на нього якомось підозріливо. Джордж рушив далі. Трохи згодом він заспівав: «Даруй мені життя...», але урвав на півслові, бо мусив негайно записати якісь думки для статті про аналіз художньої форми. Він ішов швидко й заклопотано, не відчуваючи втоми. Аж дійшовши до Оксфорд-стріт, він зупинився й сплеснув руками. «Господи! Який же я дурень! У першу ж зустріч поцілував їй руку, і тепер вона подумає, що я всім дівчатам цілую руки, й більш не схоче знати мене. Ну, що вдієш, назад не вернеш. От якби поцілувати в уста! Треба не забути в четвер сказати їй про ту виставку в Лестерській галереї...»

Тієї ночі він довго не міг заснути: радість життя переповнювала його. Стільки ще треба побачити, стільки зазнати, стільки досягти, стільки зробити! Як чудесно буде

робити все разом з Елізабет! Звичайно, цікаво було б поїхати до Нью-Йорка, але, може, спершу краще побачити Старий світ? Вона щось казала про Париж та Іспанію. Можна було б поїхати вдвох. Де взяти грошей, от халепа. Дарма, коли чогось дуже захочеш, то неодмінно допнеші свого. «Я, здається, закохався в неї? Яке блаженство це буде — цілувати її, доторкатись до її грудей і... Звичайно, дитини заводити не треба, це було б страхіття. Треба довідатись. От якби поїхати до Парижа, в Люксембурзькому саду саме розпускатимуться дерева...»

В нічній тиші десь крапала вода, без угаву виводячи монотонну пісеньку. Знадвору долинали далекі паровозні гудки, мов звуки срібних сурем, що закликали в путь: «Ріжки тихенькі із країни див». Де це віп читав таке? А, звісно, Стівенсон. Дивно, що брати Конінгтони вважали Стівенсона добрим письменником.

Добраніч, Елізабет, добраніч, люба, кохана Елізабет, добраніч, добраніч.

4

Ми маємо перед очима гідні жалю приклади: Джордж Огастес та Ізабелла, татусь і матуся Гартлі, люба матінка й любий батечко — це ж просто символи нещасливого союзу осіб різної статі.

Чи розумніші ми за своїх предків? От проблема для британської преси або для отих трьох мушкетерів з дешевою й дурною славою, здобутою в утертих дискусіях на заяложені теми: Шоу, Честертона й Беллока! Шоу — так, перед цим пуританським Бомарше можна скинути капелюха; але інші двоє! До богині Нудьги, оспіваної Попом, линуть стогони британців. Хто порятує нас від римсько-католицької доуки?

Задачу можна сформулювати так:

Нехай «ікс» — це подружжя «любий батечко — люба матінка», типова подружжя пара сімдесятих і вісімдесятих років минулого сторіччя.

І хай «ігрек» — подружжя «Джордж Огастес — Ізабелла», типова подружжя пара дев'яностих — дев'ятсотих років.

І далі: хай «зет» — Елізабет і Джордж, типові життєрадісні молодята часів короля Георга та світової війни.

Потрібно довести, чи зет рівний іксові й ігрекові, чи може, він більший або менший.

Гарненька задачка, якої не можна розв'язати математичним шляхом, бо в ній забагато невідомих.

Я, звичайно, упереджений на користь зета, бо належу до цього покоління, але як гадає про це молодь, єдиний авторитетний суддя? Адже, кінець кінцем — будьмо вже цілком відверті — любий батечко мирно віддав богові душу в своєму ліжку; Джордж Огастес загинув при виконанні священного обов'язку, загинув хоча й не своєю смертю, але випадково; а Джордж, коли ви згодні з моїм тлумаченням фактів, по суті сам відібрав собі життя в двадцять шість років.

Але ж ні кожному батечкові, ні Джорджеві Огастесові не довелося брати участь у світовій війні...

Задача, як бачите, майже нерозв'язна — напевне, тому, що питання поставлене хибно. Спробуймо ж виразити те саме по-іншому.

Хіба не можна без зайвих мудрувань припустити, що добре прожила життя та пара, котра жила щасливо?

Тут постає питання не тільки *suntit bonum*, тобто найвищого добра, стільки обговорюване філософами давнини, а й страшенно трудна інша проблема: хто здатен вирішити, чи інша людина жила щасливо? І чи існує взагалі щасливе життя? А коли існує, то чи слід прагнути саме такого життя? Чи хотіли б ви бути тим старим веронцем, якого змалював Клавдіан? Чи містером Джоном Д. Рокфеллером? Чи містером Майклом Арленом? Чи ще кимось із безперечних щасливців?

Звичайно, знайдеться безліч людей, які будуть із запалом і непохитною впевненістю тлумачити вам, щоб достеменно слід вам робити, щоб стати щасливими. Існує ж, наприклад, колективна мудрість сторіч, утілена в наших релігіях, філософіях, законах, звичаях суспільного життя. Справжня каша! Крамниця лахмітника, напхана запилюженим мотлохом. А крім усього іншого, «колективна мудрість сторіч» — це тільки одне з незліченних знарядь влади, за допомогою яких вона задурює голови англосаксам переконанням, ніби вони — вільний, культурний і щасливий народ.

Та облишмо ці мудровані й безплідні міркування... Важливе одне: чи Джордж і Елізабет (прошу в дану хвилину

вбачати в них не стільки індивідів, скільки типи) були краще підготовані до чуттєвого кохання, ніж їхні попередники, чи були вони розумніші в цьому відношенні, чи, може, напсували ще більше? Чи правда, що вільна гра пристрастей і розуму забезпечує більше чуттєве щастя, ніж система заборон? На цьому суді Воля виступає проти Обмеження. Мудра Сваюля проти Моногамії. (Я вже збиваюся на стиль трактатів Нормана Гейра).

Тут я, звичайно, починаю суперечку — якщо не почав її вже давно — з доброчесним британським журналістом. Цей джентльмен зразу нагадає нам, що про чуттєве кохання вже й так написані гори книжок, що задумуватися про статеве життя нездорово й огидно, що моногамія прописана релігією й законом, а тому повинна лишатися священною, і таке інше; і що саме вона, моногамія, — ідеальне рішення і т. ін. Навіть більше — в тих нечисленних випадках, коли подружжя виявилось невдалим, треба частіш обмивати статеві органи холодною водою, а також на всі лади ганяти всілякі м'ячі різними битками й ракетками, нібито в якомусь бою; вбивати маленьких тваринок і птахів; грати на дрібні гроші в бридж; уникати танців і французького вина; хліб з маслом посипати селітрою; ходити постійно до церкви й передплатити шановний друкований орган нашого шановного журналіста...

На все це можна заперечити, скажімо, так:

що без частих статевого зносин, які дають задоволення, життя дорослої людини буває знівечене й безрадісне;

що суспільство лицемірно вимагає уникати будь-яких прилюдних розмов чи згадок про статеве життя, але всі ми, та й сам доброчесний журналіст, чимало про нього думаємо;

що спорт і аскетизм, приписувані як ліки від невдалого шлюбу, допомагають тільки людям, ненормально холодним від природи;

і що з ласки саме цих ліків, разом із системою розділу статей, економічними труднощами та дикими забобонами, головним чином і з'являються портрети Доріана Грея та безодні самотності — щб так лякає й гнівить нашого доброчесного журналіста.

А тому ми дружно даємо доброчесному британському журналістові добрячого стусана ногою в те місце, де перебуває його здатність до мислення, й вертаємося до своїх міркувань.

Матір Енея породи, утіхо богів і людей, Афродіто, ти,

що зі священних своїх осель співчутливо дивишся на стражденні покоління чоловіків і жінок, осипаєш нас трояндовими пелюстками тонкої й вічно свіжої насолоди і даруєш нам блаженний сон! Будь вічно з нами, богине, й не позбав щастя тих, хто вірно поклоняється тобі й волає до тебе! О єдино прекрасна дочко богів, утамуй нашу справу, бо ми прагнемо краси!

До якої татусеві й матусі Гартлі й усім таким, як вони, далеко, як до неба...

Я промовляю від імені вояцького покоління.

J'aurais pu mourir; rien ne n'eût été plus facile. J'ai encore à écrire ce que nous avons fait... (Bonaparte à Fontainebleu — admire l'erudition de l'auteur) ¹.

Та чого ж нам тужити, о Зевсе, й чого нам сміятись? Чого плакати й чого глузувати? Що таке одне людське покоління, чи варто за ним тужити? Як листя, як листя на дереві, каже поет, розпускаються, буяють і опадають покоління за поколінням. Ні! Як пацюки на вутлому судні — Землі, — що крізь зоряні буруни летить до своєї неминучої долі. Ми й плодимось, як пацюки, і гриземось за жирний шматок, як пацюки, і б'ємось та вбиваємо одні одних, як пацюки. І — о гучний регіт! — лунає голос послідовника Фоми Аквінського:

Мир вам, закохані, з миром, Джульетто, спочинь!

В той час, про який я пишу, — років за три-чотири до війни — молоді чоловіки й жінки так само цікавилися проблемами сексу, як і тепер чи в будь-які часи. Вони бунтували проти родини, чи то хатнього вогнища з його одвічною мораллю, яка велить «продовжувати рід» і з допомогою якої держава перетворює всіх дорослих громадян на пролетаріат у найпервіснішому значенні слова — тих, хто дає суспільству *proles*, нащадків. І майже так само бунтували вони проти теннісонівського й прерафаелітського «ідеалізму», за яким кохати — це тільки прогулюватися, держачись за руки, в садах Гесперід. Та не забувайте,

¹ Я міг би померти, для мене нема нічого легшого. Але я ще повинен написати про те, що ми здійснили... (Бонапарт у Фонтенбло — оцініть авторову ерудицію). (Фр.)

що фрейдизм (не плутайте з Фрейдом, цією великою людиною, про яку всі говорять, але якої ніхто не читає) тоді ще був дуже мало відомий. Все на світі ще не перекладалось на мову сексуальних символів; і коли хтось мав нещастя послизнутись, наступивши на вулиці на лущинку з банана, йому не казали ту ж мить, що в цьому виявилось його придушене бажання піддати себе ритуальній хірургічній операції, приписуваній магометапством. Люди гадали, ніби напово відкрили важливість чуттєвого боку кохання; вони вірили, що при цьому не розгубили й ніжності, теж необхідної, й зберегли міфотворчу здатність закоханих, що породжує стільки прекрасного.

Наприкінці квітня Джордж і Елізабет поїхали до Гемптон-Корту. Вони зустрілись на вокзалі Ватерлоо о дев'ятій, поїздом доїхали до Теддінгтона й пішли пішки через Буші-парк. Вони взяли з собою дуже скромний сніданок — і грошей не було, і обое вірили в піфагорейську вигадку, ніби в їжі необхідна помірність.

Вони йшли по траві довгими алеями з берестів.

— Яке сине небо! — вигукнула Елізабет, закинувши голову і вдихаючи свіже повітря.

— Так, а гляньте, які готичні склепіння утворюють ці берести!

— А гляньте на молоде листя! Яка яскрава, чиста, незаймана зелень!

— Правда, і все ж крізь неї видно стрункий кістяк дерева: юність і старість.

— А скоро вже й каштани зацвітуть!

— Так, а молода трава... Ой, Елізабет, гляньте! Оленця! І двоє оленяток!

— Де? Де вони? Я не бачу! Я хочу їх побачити!

— А он! Дивіться, дивіться, біжать через алею направо.

— А! Ох, які кумедні малятка! А які зграбленькі! Скільки це їм?

— По-моему, всього кілька днів. Чому вони такі гарненькі, а людські немовлята такі брудкі?

— Не знаю. Вважається, що вони завжди бувають схожі на батька, правда?

— *Touché!*¹ Але ж тоді, либонь, матері б ненавиділи цих тваринок, а вони їх чогось люблять.

— Не завжди. Одна моя приятелька торік народила дитину, хоча не хотіла її; але сподівалася, що полюбить, коли

¹ Здаюсь! (Фр.)

вона народиться. А як побачила, то відчула таку огиду, що дитину довелося забрати від неї. Але потім вона *примусила* себе глядіти немовля. Тепер каже, що дитина *занапастила* все її життя і вона в ній нічого гарного не бачить, але вже полюбила її й не знесла б, якби мале померло.

— Може, вона не любить свого чоловіка?

— Та ні, любить. Пропадає за ним.

— Ну, може, то не його дитина.

— *Що ви!* — Елізабет була трохи шокована. — Як це не його! Просто вона незлюбила малого, бо той розлучив її з чоловіком.

— А довго вони пробули в подружжі, поки народилась дитина?

— Не знаю... Менше року.

— Яке ідіотство! — сказав Джордж, стукнувши кінцем ціпка об землю. — Чис-ті-сінь-ке ідіотство! Ну навіщо їм була та дитина так скоро? А тепер, звісно, вона нещасна, і подружжя «розійшлося». Так їм і треба!

— А що ж вони могли вдіяти? Тобто... ну, ви ж розумієте... коли вже так сталося...

— Господи, Елізабет, які у вас допотопні уявлення! Можна ж так, щоб не сталося. Є багато способів...

— По-моєму, це все-таки гидота.

— Анітрохи! Вам так здається, бо вас ізмалечку напхали всякими сентиментальними дурницями про дівочу скромність тощо. Усе це з системи заборон, табу. А я ось гадаю, що цивілізованим людям личить не дозволяти, щоб такі речі «ставались», як у тварин, а тримати їх під контролем. Усе це страшенно важливе — може, навіть єдина важлива проблема, яку має розв'язати наше покоління.

— Але ж не думаєте ви, що дітей не слід мати нікому?

— Звісно, ні! Я тільки кажу так іноді, коли тяжко на серці і гидко дивитись на оце людство, що вже обернулось у якихось опудал. Хай дітей народжується менше, і хай вони будуть кращі. Чи це не божевілля, що ми контролюємо розмноження тварин, які самі до цього нездатні, а проте рішуче відмовляємось навіть обговорювати це, коли йдеться про людей? Звідки візьметься добра порода, коли ми плодимось нерозумно, мов білі миші?

— Але ж, дорогий Джордже, хіба можна так утручати-ся в життя інших?

— А я й не кажу про втручання. Але я вважаю, що, коли люди набудуть потрібних знань і коли ми позбудемося

всіх заборон, вони самі захочуть мати краще, здоровіше потомство. Звичайно, це особиста, інтимна справа кожного, нема потреби запроваджувати божевільні правила сера Томаса Мора й виставляти всіх оголеними на суд добродесних матрон та мудрих дідів. Нащо старим утручатися в жадання молодих! К бісу тих старих! Та є тут іще один момент. Вас, як і більшість розумних жінок, та й декотрих чоловіків, обурює ставлення до жінки в минулому і жорстокі середньовічні закони нашої країни. Ви хочете, щоб жінки були вільні й жили багатшим, змістовнішим життям. Я теж цього хочу. Кожен чоловік, якщо тільки він не нікчема, волів би, щоб жінки стали розумніші й великодушніші, а не липались неосвіченими, заляканими, пригнобленими, тихими й покірними, а через те — хитрими й злими, і щоб не мріяли потай сквитатися за всі кривди. Але виборче право для жінок тут не допоможе. Звісно, коли вони хочуть голосувати, хай голосують. Але кому й нащо воно потрібне, те право голосу? Я б залюбки віддав вам своє, якби вже мав його. Головне ось що: коли жінки, всі жінки навчаться керувати функціями свого тіла, вони здобудуть величезну владу. Вони тоді зможуть самі вирішувати, коли й від кого народити дитину. Перенаселення спричинює війни так само, як і гендлярська зажерливість, дипломатичні хитрощі та ідіотський патріотизм. От балакають про страйк шахтарів. Хотів би я побачити всесвітній страйк жінок! За рік вони поставили б на коліна всі уряди світу. Як у «Лісістраті», розумієте, тільки цього разу вони б уже не зазнали поразки...

— Ох, ви ж і вигадаете, Джордж! Сміх, та й годі!

— Ну, то посмійтесь! Але я говорю серйозно. Звичайно організувати таке по всьому світу одночасно навряд чи можливо. По-перше, нерозумно було б пропагувати таке відверто: адже наші уряди не мають сумління і вдадуться до будь-якого насильства й шахрайства, аби зберегти свою ганебну владу...

Вони перейшли шлях за Бупі-парком і звійшли в браму палацу. Між муром понад Довгою алеєю, тюдорівським фасадом палацу та ще одним довгим високим муром лежить Пуща, чи то старий англійський сад, улаштований за величним планом, що його обстоював Бекон. Це водночас і сад, і «пуща», в тому розумінні, що він увесь засаджений незліченними лілейними рослинами (їх час від часу проріджують та замінюють), а взагалі там усе росте дико, як йому заманеться. Джордж і Елізабет зупинились, охоп-

лені тим раптовим захватом, що в нього вкидає краса вразливі юні душі — хай і не всі. Могутні столітні дерева, для яких тут були кращі умови, ніж у Зовнішньому парку, підносили гігантські віяла лиснючого золотаво-зеленого листя, що тремтіло під легким вітерцем, створюючи рухливий візерунок на тлі ніжно-голубого неба. Бузок ще тільки розпустив бліді серцевидні листочки й викинув на тонких пагінцях ще не розквітлі волоті, що мали незабаром розлитися білою та ліловою піною цвіту. Під ногами стелилась густа зелень диких трав, ніби зеленаве вечірнє небо, густо всипане сузір'ями квіток. Там он сяє тендітна жовта чашечка дикого нарциса; он іще нарцис: золота голівка в комірці з загострених білих пелюсток; а он уже пишніший повний нарцис — супроти перших двох наче бундючний купець між Флорізелем і Утратою. А далі знов нарциси-жонкілії, кремові, запашні, по кілька квіток на одній стеблині; і зірчастий нарцис, на міцному прямому стеблі — він наче насторожений, наче пильно розглядається довкола, нічим не схожий на юнака, що млосно задививсь на себе у воду; і гіацинтово-блакитні тендітні зірочки, ледь видні в буйної трави; і самі гіацинти, голубі, білі й рожеві — міцне стебло з безліччю закучерявлених дзвіночків. А серед них — тюльпани, червоні, немов бульбашки темного вина, і жовті — більше схожі на келих, хтиво розкриті назустріч нетерплячим волохатим бджолам; і великі плямисті, червоні з золотом, горді й похмурі, ніби знамено іспанських королів.

Весняні квіти Англії! Яка відповідь на нашу сміховинну «світову скорботу», яка розрада, який лагідний докір злобі, скнарості, розпачеві, який бальзам для зраних душ! Яка краса — всі оці лілейні квіти, найпрекрасніші за весь рік, такі скромні, такі щирі, такі нехитрі, вільні від претензій на оригінальність пещених улюбленців садівника! Весняні квіти англійських лісів, такі несподівані під нашим похмурим небом, і ті, що їх так ніжно любить і так дбайливо плекає англівець у своєму пишному й охайному садочку — так само несподівано прекрасні, як поети нашого похмурого народу! Коли неминуче *fruit Ilium*¹ скорботно забринить над Лондоном серед грізного гуркоту величезних бомб та гнилого смороду смертоносних газів, під виття літаків над головою, чи згадає завойовник із жалем і ніжністю про квіти й поетів?..

¹ Був колись Іліон (латин.).

Коли Джордж, прогулюючись зі мною, якось розповів мені зміст цієї розмови з Елізабет, я не показав йому, як дуже він мене розважив і зацікавив. Є в людях такі риси, бувають у них такі слова й порухи, що не тільки визначають наше до них ставлення, а й розкривають перед нами їхню натуру. Навіть більше — інколи вони розкривають характер епохи. Певне, кожному траплялося відчутти, як вабить або відштовхує чуже тіло. Ось, наприклад, я колись захоплювався віршами одного поета; та коли я вперше побачив його, він пробував узяти за руку молоденьку дівчину. Самий цей *факт* мене нітрохи не збентежив, навпаки. Але жахливо було дивитись, як здоровезна, бридка, червона лапа з вузлуватими пальцями та обгризеними брудними нігтями силкується заволодіти чистенькою пухкою ручкою моєї юної приятельки... Відтоді я не можу читати його вірші, не згадуючи оту руку — жахливу руку Стівенсоного містера Гайда, якого зіграв у кіно Баррімор.

Я так докладно розповідаю про ці перші розмови Джорджа й Елізабет, висуваючи на передній план Джорджа, з певною метою. Бо ці розмови пояснюють дуже багато — принаймні мені. Вони розкривають його натуру й водночас «проливають світло» (як висловлюються освічені люди) на погляди молодого покоління, чоловіча половина якого майже вся вигинула, не доживши й до тридцяти років. Звичайно Джордж був дуже мовчазний. Як більшість людей, схильних думати, він мав у запасі небагато словесних дрібняків і не любив пустої балаканини. Та коли співрозмовник був йому до вподоби, він робився балакучий. О, тоді вже він не вмовкав! Його палко цікавила кожна нова ідея, палко цікавив той відгук, що його будило життя в його власній душі, хоча життя інших людей цікавило не дуже — хіба в загальних рисах, абстрактно. Він умить помічав у товаристві дівчину, схожу на жінок з картини Боттічеллі (в ті дні люди ще захоплювались Боттічеллі, і дівчата підроблялись під його образи), але ніколи б не помітив, наприклад, виразу обличчя негарної жінки, з якого видно було, що вона кохає вродливого господаря дому, нестямно закоханого в свою молоду дружину. Отож він і говорив або про абстрактні ідеї, або про безпосередні враження. Ідеї він любив майже до непристойності. Коли Джорджеві кидали нову ідею, він підхоплював її вправно і вдячно, ніби морський лев у зоопарку, що ловить кинуту доглядачем рибину.

Звичайно, цілком природна річ, що молодь цікавиться ідеями, новими для неї, хоча, можливо, вже утертими для людей трохи старших. Але молодь воєнного покоління, здається мені, аж западто захоплювалась ідеями грандіозних соціальних реформ. У Англії аж роїлися соціальні реформатори. Чому — не знаю, по ширості кажучи. Може, причиною був політичний ідеалізм Рескіна й Морріса, підтриманий незмірно змістовнішими працями фабіанців. Кожен прагнув будувати царство боже на землі, і планів для цього висувалося без ліку. Тепер ця пристрась захопила вже й некорисливих високодумних членів профспілок, а до певної міри навіть найманих робітників у сільському господарстві. І тепер ви можете почути в Гайдпарку, в шинку, в вагоні третього класу якнайкумедніші перекручені версії інтелігентських розмов двадцятирічної давності. Це вельми втішне й підбадьорливе видовище: пролетаріат нетерпляче дожидає золотого віку, неможливого будь-коли, а особливо тепер, після катастрофи, що вкинула інтелігентів у безодню шпенглерівського песимізму, а слабших або цинічніших штовхнула в іронічні обійми святої церкви.

Джорджа також зачепила ця соціально-реформаторська манія. Він завжди дивився на речі «з погляду нашої країни», а ще частіше «з погляду людства». Можливо, це були наслідки одержаного ним у школі виховання в душі «заду Імперії, якому припадають усі стусани». Я знаю, що він з похвальною зневагою та гнівом опирався цьому духові, але хіба можна пройти по болоту й нітрохи не забрюхатись? Можливо, в молодості завжди буває так, хоча ми самі цього й не помічаємо! Як я згодом казав Джорджеві, він мав цілковиту слухність, намагаючись чесно й відверто обговорити з Елізабет усе наперед, але отією бреднею про поліпшення людської породи, про жіночі права та про відвернення війн за допомогою контролю над народжуваністю він відстрашив би кожную дівчину, яка ще не вирішила твердо, що хоче бути з ним. То була найгірша з можливих стратегій для спокусника — хоча зауважимо між іншим, що саме «спокушання» належить до тих безнадійно застарілих уявлень, які існують тільки в усохлих мізках юристів та соціальних реформаторів, бо в дев'яти випадках із десяти, коли хто кого й «спокушає», то це жінка. По-моєму, Джордж мав би пояснити їй найелементарніші речі, підкреслити, що за нинішніх соціальних умов не слід

народжувати на світ дітей, коли ви не поєднані законним шлюбом, бо це жорстокість щодо самих дітей — хоча в деяких випадках так слід робити свідомо, задля протесту проти безглузвих забобонів. Потім він мав би пояснити, як це може зіпсувати чуттєві взаємини між чоловіком і жінкою, коли надбаєте дитину занадто скоро й не подумавши. А тоді показати прикладом і словом, що кохання — це мистецтво і дуже складне мистецтво, яке люди, а особливо «виховані» англійці, найприкрішим чином, собі ж на лихо, заведують. Це звучить неправдоподібно, але це правда, що тисячі й тисячі цілком порядних і людських чоловіків починають зневажати жінку, коли помітять, що вона відчуває хоч якусь насолоду від близькості з ними. А потім ще й дивуються, чому жінки сварливі та завжди невдоволені.

Одним людям усе це здається найпростішою істиною, іншим — найжахливішою срессю. А я просто намагаюсь пояснити поведінку людей. Звичайно, завжди знайдеться якась горда персона, що прикриє своє пуританство словами: «Остогидли мені всі ці балачки про статеві взаємини. Спіть собі, з ким хочете, але не балакайте стільки про це». А чому це нам не слід говорити про те, що нас цікавить і що, кінець кінцем, має величезну вагу в житті дорослих людей і визначає їхнє щастя? Може, нам пощастить чогось навчитися з чужих любовних історій? Мені здається, помилка покоління Елізабет і Джорджа полягала в тому, що воно розв'язувало ці проблеми занадто догматично, занадто узагальнено, занадто категорично. Воно *дозволило* соціально-реформістській бредні спотворити картину світу в своїх очах. Дома, на прикладі власних родин, це покоління переконалося, що вікторіанське (та й часам Едуарда теж властиве) невігластво й культ хатнього вогнища з купою нащадків роблять людей глибоко нещасними й завдають їм страждань без ліку; а зрозумівши це, збунтувалося. Що ж, це добре. Але воно не розуміло, що, ламаючи цю тиранію, встановлює іншу — тиранію вільного кохання. Коли хто хоче жити в моногамному шлюбі — чом ні? Може, йому так краще? Звісно, хай це не буде з примусу, та коли вам до вподоби подружннн вірність, не порушуйте її тільки через те, що боїтесь видатися смішними. Є певні найпростіші правила, слухні за будь-яких умов; наприклад, оте бальзаківське: «Не починайте подружнього життя з гвалтування»; але взагалі ці взаємини — глибоко особисті, дуже складні й тонкі, і кожен має знайти їх сам. Аби

лиш у них не втручалися закон та самозвані моралісти. В нашому суспільстві папує прихований садизм, і яскравий доказ цього — те, що вікторіанська родина, осереддя жорстокості й страждань, охороняється законом і виставляється за осяйний взірець доброчесності, а будь-яка спроба зробити людей хоч трохи природнішими, щасливішими й терпимішими оголошується гріховною. Як люди вміють руйнувати власне щастя! Як ненавидять щастя і радість! Згадайте хоч би божевільну вигадку, ніби кожна жінка, що «знала» більше, ніж одного чоловіка, «нечиста». Тим часом дуже багатьох жінок досить скоро охоплює глибока нехоть до першого свого партнера, а більшість їх буває посправжньому щаслива й задоволена тільки з четвертим, шостим або десятим.

Що вдієш, «так створена людина»: в любовному житті більшості людей короткі уривки блаженства завжди чергуюватимуться з довгими періодами страждання. «Статеве питання» буде розв'язане тільки за царства божого на землі, коли людство стане досконалим. А поки що ми можемо тільки зітхати, бачачи занапащені долі, та міркувати, що чоловіки й жінки могли б бути великою втіхою одне для одного, тоді як насправді вони тільки й знають мучити одні одних...

Мені не жаль Елізабет і Джорджа. Вони були справді щасливі того дня — та й в інші дні, — а навіть один день повного щастя переважає всі злигодні цілого життя.

Вони вийшли з «Пущі» у великий сад і повільно прогулювались Довгою Алеєю, де саме порались садівники, саджаючи весняні квіти. Крокуси майже доцвіли, і на ніжній зеленій дернині просторих лужків негучно фурчала бензинова газонокосарка. Дивлячись на рівненько підстрижені тиси, молодята спитали одне одного: чи не кардинал Волсі посадив їх? Покритикували, і досить гостро, свинцеві статуї трьох Грацій; ідучи попід деревами над каналом, помітили, що у воді вже розгортається холодно-зелене листя латаття. Довгенько постояли в кінці Довгої Алеї, мовчки дивлячись на бистру, з крутіжками, воду Темзи, на плавучі хатинки-барки, наново пофарбовані перед літом, на ніжне-ніжне пір'ясто-тріпотливе листячко молодих верб. У Королівському саду, на верхній доріжці та в липовій алеї, де під кожним деревом уже доцвітали, в'янули незліченні крокуси, вони поговорили про Карла Першого, посперечалися про його конфлікт із парламен-

том, ніби це були діла вчорашні, а не бозна-які колишні. Романтична Елізабет захищала вродливого, меланхолійного короля; Джордж, прихильник вігів, ревно обстоював політичні свободи, хоча й суворо засуджував пуританський вандалізм. Вони пройшли Фонтанним дворцем, прегарними Тюдорівськими подвір'ями, прогулялися понад Темзою й сіли під деревом снідати. Говорили, сперечалися, сміялись, укладали плани, перебудовували світ, відчували себе (бозна-чому!) надзвичайно поважними особами, держалися за руки, цілувались, коли думали, ніби їх ніхто не бачить... Так, вони були щасливі.

Любі мої закоханці! Якби не ви, яким нудним був би світ! Де б я вас не зустрів, я неодмінно нишком ласкаво гляну на вас і шепну: «Будьте щасливі!» Якою приязню сповнився я до одного старого поета-француза, коли ми з ним тихим вечором прогулювались Великими бульварами і зустрічали закохані парочки, що йшли, тримаючись за руки, й горнулись одне до одного, а очі їхні аж сяяли. У п'янкуму весняному повітрі, серед ноблажливих добросердих парижан декотрі парочки раптом охоплював такий невтримний зацал, такий захват одного перед одним, що вони не могли стриматись і, с'як-так заховавшись за найближчим деревом, зливались у довгому поцілунку. Ніхто не заважав їм, ніхто не поглядав скоса, жоден ажан не арештовував їх за порушення пристойності. Старий поет зупинився й поклав руку мені на плече.

— Я старію, *mon ami*!¹ — сказав він. — Мені скоро шістьдесят. І часом, коли проходжу вулицею й бачу оцю палку молодь, я ловлю себе на думці: «Яка безсоромність! Чому таке дозволяють? Нащо вони тичуть мені у вічі свою жагу?» Але потім згадую, що я теж був молодий і теж ходив отакий нетерплячий і щасливий з котроюсь із моїх юних коханок і вони здавались мені такими вродливими, і кожну я любив такою невмирущою любов'ю! І тоді я дивлюсь на одих закоханих і кажу сам собі: «*Alles-y, mes enfants, allez-y, soyez heureux!*»²

Любі закоханці! Не забуваймо, що ви — єдина втіха в цьому лихому світі.

Весь сонячний день Елізабет і Джордж гуляли в Гемптон-Корті, а коли надвечір похолодніло — бо квітень в

¹ Друже мій! (Фр.)

² Гуляйте, дітки! Гуляйте так і далі й будьте щасливі! (Фр.)

Англії ще не теплий місяць, — неквапно пішли назад через широкі галяви парку, держачись за руки, як оті коханці на паризьких Великих бульварах, теж горнучись одне до одного, і очі в них теж сяяли, і вони теж зупинилися, щоб злитись у поцілунку, коли радість життя й захват кохання штовхали їх одне до одного.

Вони були такі щасливі, що не почували втоми.

5

Надзвичайно цікаво спостерігати, як люди будують своє життя, а тоді ламають його, як вибух життєвої сили збиває їх з усталеного шляху, як вони борсаються, помиляються, страждають, відроджуються. Згадайте найнецікавішу вулицю, найнудніше місце, яке лишень ви знаєте. А подумайте-но, як цікаво було б дізнатися, чим насправді живуть нудні жителі того місця!

В житті кожної дорослої людини є два центри, або два полюси активності: економічний і статевий. Є два вороги — Голод і Смерть. Усе ваше доросле життя залежить від того, як ви дасте раду цим предковичнім ворогам — Голодові й Смерті. Дарма що суспільне життя людей начебто дуже змінило їх; однаково вони існують, і ви ніколи не можете по-справжньому втекти від Голоду й Смерті, від потреби їсти й від прагнення жити ще й ще.

Таким чином і виникають обидві проблеми: економічна і статєва. Шаблонного розв'язання їх обох не існує. Життя ваше стерпне — я не хочу казати «щасливе», хоча й вірю в щастя, — настільки, наскільки успішно ви особисто зуміли розв'язати ці дві проблеми. Всім нам змолоду підказують певні традиційні розв'язання, і по тому, як швидко ми розпізнаємо, що вони безглузді, можна майже неسخибно оцінювати наш розум. Коли ми їх розкусили, виникає ще одна дуже складна проблема: як же досягти свого власного щастя, обминувши чи знехтувавши закони (або правила суспільного життя) і водночас не порушивши почуття справедливості, прав інших людей.

Для звичайної людини, дикунка, пролетаря — байдуже, чоловіка чи жінки — все залежить від *кількості*. Якщо ти можеш їсти й злягатися стільки, скільки хочеш, а то й більше, — тим самим ти вже щасливий. Напихай свій гаман. Незрівнянний Яго, який же ти йолоп! Благородний Калібане, яка ж ти дурна тварюка! Для первісних людей,

для героїв Гомера та робітників вершина розкоші, — м'ясо. Багато сторіч найлюбостраснішою мрією цивілізованих дикунів було сплюндрувати місто й погвалтувати всіх жінок у ньому. Зробити те саме не відверто, з допомогою меча, а потихеньку, з допомогою грошей, — ось справдешня мрія ділової людини, уславленої на весь світ доктором Френком Крейнном. Порозумнішавши, людство складає їм вирок: хай вони розділять долю мегатерія й дикого осла.

Далі, є розв'язок, який пропонує Редьярд Кіплінг та британська школа. Він не такий далекий від попереднього, як може здатися, бо використовує ті самі первісні інстинкти, але вже для служби не індивідові, а групі людей — нації. Все, що робиться для Імперії, добре. Не Правда й Справедливість, а Британська Правда й Британська Справедливість. Мерзенне блюзнірство! Ти слуга Імперії; байдуже, багатий ти чи бідний — роби, що звелить тобі Імперія, і поки Імперія багата й могутня, ти повинен бути щасливим. Жінка? Оберемок кісток, лахміття та волосся. Статева проблема розв'язується дуже просто: треба навчити чоловіків зневажати жінку, а саме: або відверто глуміться з неї, або піднесіть її на п'єдестал цноти. Звичайно, жінки мають ціну як власність. Ще б пак! У світі не може бути миру, бо той, хто має найбільше грошей, здобуває найкращу жінку, як сказав німецький кайзер на раді народів. Немовби народи — це збіговиська кіплінгівських героїв, що намагаються перехопити один в одного шикарну повію. От де гидота, от де паскудство!

Ні, кожен з нас повинен сам розв'язати обидві проблеми, і — нагадую ще раз — від того, чи правильно він їх розв'яже, залежить щастя всього життя. Я не берусь повчати вас, підказуючи вам розв'язок. Гадаю, що свій розв'язок я вже знайшов: але не конче цей розв'язок годиться й для вас. Але я певен, що й кількісний розв'язок, і той, що його пропонує британська школа, — хибні.

Боротьба з Голодом, тобто економічна проблема, створює надзвичайно цікаві людські ситуації; це добре розумів Бальзак. Але нас тут вона цікавить не дуже. Вона була дуже важлива для Ізабелли, але зовсім мало важила для Джорджа й Елізабет. Їм вистачало дуже скромних коштів, і ті кошти діставалися їм не важко: Елізабет щось діставала від батька-матері, Джордж заробляв усякими випадковими роботами, що забирали в нього не дуже багато часу. Обов хотіли уникнути того рабства, в якому перебуває людина, змушена працювати на когось по вісім

годин щодня за сталу платню, хоча обоє ладні були працювати й шістнадцять годин на день з власної волі, аби тільки над чимось таким, що їм до вподоби. Ні в кого з них не було ані найменшого бажання панувати над кимось за допомогою багатства. Звичайно, ви можете сказати, що вони розв'язали економічну проблему, перехитрувавши її. Та для них обох, для їхньої вдачі це був *добрий розв'язок*.

Але вони хотіли й статеву проблему розв'язати таким самим «хитрим» способом. Було цілком очевидно, що Джордж неспроможний утримувати дружину й дітей на такі випадкові заробітки, а живопис поки що тільки забирив час і гроші, не даючи нічого. Так само ясно було, що Елізабет не досить багата, аби дозволити собі таку розкіш — мати чоловіка-митця і родину. З цього випливало, що вони не можуть дозволити собі дітей; та оскільки вони їх і не хотіли, то це їх не дуже смутило. Але ж, оскільки вони не хотіли мати дітей, їм не варто було й одружуватися. Навіщо це робити, як не задля дитини — щоб вона не зазнала гіркої долі незаконнонароджених?

Все це вони дуже докладно обговорили, перше ніж лягти вдвох у ліжко. Ви, звичайно, можете назвати таку поведінку розпусною і «протиприродною», сказати, що якби всі поводитися так, то рід людський дуже скоро припинився б. Я не відповім: «А й добре було б», — це відповідь надто очевидна; я тільки скажу, що не бачу для Європи такої загрози. Оскільки в Англії живе втричі більше людей, ніж здатна прогодувати ця країна, я схильний думати, що з цього погляду Джорджа й Елізабет слід би оголосити національними героями...

Коли ви досить спостережливі, то, певне, вже добачили вельми істотну різницю між подружжям Джордж — Елізабет, подружжям люба матінка — любий батечко і подружжям татусь та матуся Гартлі. Я маю на увазі не законний шлюб — це не має ніякої ваги. «Вони докладно обговорили все це, перше ніж лягти вдвох у ліжко». Розумієте? Вони скористалися своїм розумом, вони спочатку подумали, а вже *потім* наважились на фізичне зближення. Ось у чому велика відмінність нового покоління. Воно намагається керуватись у житті розумом, а не сліпо коритись інстинктам та колективній дурості сторіч, утілених у звичаях та законах. Ізабелла вийшла заміж заради грошей — і дістала те, що заслужила, тобто банкрутство. Але ж її непрямо навчили, що це обов'язок дівчини — користатися

чоловічою жагою як засобом розбагатіти. Проституція в межах закону. Професійна спілка заміжніх жінок. Джорджа Огастеса дуже вабила Ізабелла, він хотів спати з нею. Чом ні? Ради бога, чом ні? Але він і не подумав за обидві ті проблеми. Він не хотів дітей; Ізабелла теж їх не хотіла. По-справжньому не хотіла. Але ж їх обох навчили, що це жахлива розпуста, коли неодружені чоловік і жінка сплять разом. Священик, публічна церемонія й підписи під документом перетворюють у «священне» те, що без цього було б невимовно нечестивим і гріховним. А за тими правилами, за якими виховано Джорджа Огастеса й Ізабеллу, «одруження» означало «любу крихітку» рівно через дев'ять місяців після весілля. Що ж, чудово — для тих, хто йде на це свідомо. Прекрасно. Знаменито. Я ладен щодесять місяців бути хрещеним батьком. *J'adore les enfants*¹. Але дуже погано, просто паскудно, коли ви вплутуєтесь у це, як сліпі цуценята, бо тоді ваше статеве життя геть зіпсоване, чоловік розчарований, жінка обриджена, та ще й з'являється на світ дитина, якої ви й доглянути до пуття не вмієте.

Якраз це зробили Джордж Огастес з Ізабеллою, а ще до них таке зробили їхні батьки...

За часів Мольєра шлюб був хоч більш-менш розумний. Ти, Ерасте, кохавш Лізетту? Гаразд. Ти, Лізетто, кохавш Ераста? Чудово. Ви хочете увічнати щастям свою жагу? Вельми природно й похвально. Але ж ви знаєте, що у вас підуть діти? Знаменито. Скільки в тебе грошей, Ерасте? Ніскільки? Гм... Але твій батько згоден? Він дасть десять тисяч крон, якщо Лізеттин батько теж дасть п'ять тисяч? Розкішно. *Зовсім* інша річ. А твій батько згоден, Лізетто? Так? Тоді хутчіше до нотаріуса. Благословляю вас, діти мої!

Це був простий і грубий здоровий глузд. Мені шкода Лізетти, але не Лізеттиних дітей.

Єдиний клопіт полягав у тому, що Лізетта й Ераст були не дуже задоволені зі статевого погляду, тому Лізетта мала *amants*², а Ераст — *amies*³. А врешті вони злягалися з ким попало, отож Ераст не був певен, чи останні Лізеттині виплодки — справді його діти, а Лізетта не знала, скільки чарівних байстрючків розсилав по світу Ераст. Усе це породжувало чвари, злість і лицемірство.

¹ Я обожнюю дітей (фр.).

² Коханців (фр.).

³ Приятельок (фр.).

Воєнне покоління зробило дуже просту річ, відмежувавши статеве життя від інстинкту розмноження — принаймні відмежувавши рішучіше, ніж доти, бо окремі люди робили те саме й раніше. Поступ Науки (яка чудова річ — мовні штампи!) дав нам деякі приступні для всіх засоби, і розумні люди скористалися з них. Давня альтернатива — згори від жаги або одружись — відійшла в минуле. З'явився ще один, куди кращий варіант. Стало цілком можливим і для чоловіка, й для жінки задовольняти статеву потребу, не плодячи дітей. Таким чином, користуючись науковим методом проб і помилок, кожне могло знайти собі такого партнера, що задовольняв би його; а ті, хто любить дітей, мали змогу. (*en attendant mieux*¹) одружитись. І ми повернулись до мудрих принципів сивої давнини — живи з ким ти хочеш (якщо справді в сиву давнину люди були такі мудрі, щодо чого я маю великі сумніви), і це був великий наступ супроти обману, домашньої тиранії, таємної розпусти та проституції. Нині ми бачимо результат: кількість повій безперечно меншає, уперше від часів Міланського едикту.

На жаль, довоєнні «засоби» були примітивні й не цілком надійні...

Отже, Джордж і Елізабет були або ж надзвичайно розумні, або ж огидно аморальні — думайте про них як хочете, я тільки викладаю факти. А втім, я не збираюся приховувати власної упередженої думки, що розум — куди надійніша підвалина для щастя, ніж «коха-ання» й «бог», ці завуальовані назви дурості та невігластва. В певному розумінні Джордж і Елізабет були першовідкривачами. В усякому разі, вони думали про себе так, а в таких справах тільки це й істотне. Вони справді гадали, ніби винайшли розумніші, сенсовніші, людяніші взаємини між статями. Але тут були ще деякі досить важливі дрібнички, яких вони не помітили. Як більшість молодих і не дурних людей, вони були дуже самовпевнені, аж занадто самовпевнені. Безперечно, вони були не дурні й обрали добрий шлях, але, на щастя, знання їхні були чисто теоретичні, переважно вичитані Джорджем із книжок або витворені його уявою. А це страшенно небезпечна річ, коли двох ще не займаних молодят беруться навчити одне одного складного мистецтва, з яким вони знайомі тільки теоретично.

¹ У сподіванні чогось кращого (*фр.*).

Небезпечно тому, що дуже легко згасити пайкращі надії, вбити розчаруванням найпрекрасніші почуття й зіпсувати найщиріші взаємини. Небезпечно занадто скоро зустріти ту людину, яка тобі найкраще підходить. Двоє вродливих молодят, видимо, глибоко закоханих одне в одного, — яке чарівне, яке присмне видовище!.. Та стривайте! Зачекайте трохи! Не дуже й довго...

Ви ще не забули Фанні та молодого науковця з Кембріджа?..

Отже, Елізабет і Джордж спланували своє життя, і якийсь час їхній план здійснювався чудово. Якби не війна, не переверот у думках, житті та натурі кожного з нас, їхня любов, можливо, витримала б невеликі бурі в подобі Фанні й того молодика, а можливо, й інших Фанні та інших молодиків, і збереглася б до сьогодні. Елізабет вибралася в пансіону в Гемстеді й підшукала собі в Блумберзі велику кімнату, що могла бути й майстернею для живопису. Батькові й матері написала в Манчестер, що зробила це з ощадності та щоб бути ближче від «роботи» — розумійте, як хочете. Ощадність полягала в тому, що тепер її постільна білизна менше зношувалась, бо вона часом ночувала у Джорджа в його «майстерні». Якось до неї, не попередивши, приїхала мати. На щастя, Джордж на суботу й неділю поїхав кудись за місто, і мати «заскочила» Елізабет за малюванням, саму. Елізабет повелась цілком невимушено — адже жінки мають природний хист до прикидання, — хутенько прибрала все, що могло виказати певні взаємини з чоловіком (як-от люльку, тютюн, книжку «Психологія статі» з написом: «Любій Елізабет від Джорджа») і послала Джорджеві довгу телеграму-осторогу. Місіс Пастон пробула в дочки три дні. Звичайно, вона «щось» запідозрила. Елізабет погарнішала разів у десять, почала одягатися чепурніше, пересипала свою мову всякими новими слівцями й зовні була дуже щаслива, така щаслива, що навіть мати за три дні не спромоглася знудити її зовсім. З найманою прибиральницею Елізабет весь час поводитись по-людському, тому, коли місіс Пастон потай від дочки влаштувала тій суворий допит, прибиральниця враз прикинулася дурепою й не зрадила Елізабет: «Ні, ласкава пані, я нічого негожого не помітила... Аякже, ласкава пані, міс Елізабет така славна дівчина... Я ж тут буваю тільки вранці...» Тому місіс Пастон вернулася додому ні

в сих ні в тих, хоч підозра у неї й не вмерла (яке право має Елізабет бути такою гарненькою та щасливою в розлучці з мамою й татом?).

Але тривога затихла.

Елізабет страшенно пишалася тим, що позбулася дівоцтва. Можна було подумати, ніби в усьому Лондоні таке сталося тільки з нею однією. Але їй, як цареві Мідасові, нестерпно кортіло поділитись із кимось цією таємницею — хай заздять! Отож якось, коли Джордж на тиждень поїхав до Парижа подивитись на якісь картини, вона запросила на чай Фанні і після довжелезної передмови розкрила їй чарівну таємницю. І відчула почасти розчарування, а почасти й полегкість, коли Фанні сприйняла цю новину як щось цілком звичайне.

— І оце ти аж досі зволікала, моя люба?

— Але ж я не набагато старша за тебе.

— Серденько, то ти не знаєш? У мене вже було два-три романи. Я просто не признавалась тобі. Боялася збентежити.

— Збентежити? — Елізабет зневажливо засміялася, хоча в душі трохи сторопіла. — Чого це я мала бентежитись? По-моєму, хай кожне заводить стільки романів, скільки йому хочеться.

— Скажи, хто він!

Елізабет завагалась, ледь почервонівши.

— Ні, зараз не скажу, але скоро ти його побачиш.

— Ти ж хоч оберігашся, Елізабет? Ти ж не хочеш дитини?

Елізабет знову зневажливо засміялася.

— Дитини? Звісно, ні! Невже ти думаєш, що я така дурна? Ми з Джорджем усе це обговорили...

— А! То його звуть Джорджем!

— Так. Як це я проходила? Так, його звуть Джордж Вінтерборн. Ми з ним усе обговорили й на всьому чудово погодилися. Джордж каже, що ми занадто молоді, щоб заводити дітей, то нащо нам одружуватися? Крім того, ми занадто бідні. Коли потім захочемо дітей, можна буде й одружитись. Я сказала, що не хочу *прив'язувати* себе до жодного чоловіка й носити чуже прізвище. Сказала Джорджеві, що матиму інших коханців, як захочу, а коли він захоче мати коханку — будь ласка. Та, звичайно, коли взаємини такі міцні, як у нас, нащо шукати когось іншого?

Фанні осміхнулась.

Правду кажучи, коли Джордж розгортав перед Елізабет свій Досконалий План Ідеальних Статевих Взаємин, вона нічого такого не сказала. Спочатку вона слухала трохи несміливо й розгублено. Та Джорджеві «лекції», книжки з фізіології, психології та статевих питань, які він підсовував їй, та й захват від того, що вона вже не дівчина, а справжня жінка, так її збаламутили, що вона вдалась у інші крайнощі. За кілька місяців вона далеко перевершила Джорджа в обстоюванні «волі». Докази її були цілком логічні й важко спростовні, вони, власне, випливали з його теорій, хоча він цього не помічав. Коли любиш, навіть дуже, одну людину, доводила вона, це ще не причина, щоб тебе не вабило до інших. Моногамію встановлено для того, щоб уярмити жінку, щоб не було сумнівів щодо «законності» нащадків і щоб легше було прогодувати жінку й дітей. Але там, де жінки вільні, а дітей нема, який сенс у штучній, силуваній вірності? Як тільки ти мусиш обіцяти, що будеш вірною, як тільки почнеш силувати себе лишатись вірною, відразу у взаєминах виникає фальш. Самі зусилля дотримати такої обіцянки — найпевніша гарантія того, що вона раніше чи пізніше буде порушена. А з другого боку, коли любиш когось, то вже любиш, і тоді або не хочеш нікого іншого, або, якщо й захочеш, то, мабуть, радий будеш чимскоріш вернутися до того, кого любиш по-справжньому.

Джордж мусив визнати, що в цьому є своя логіка й чимало сенсу. Але він не міг не визнати перед самим собою й того, що йому не дуже хочеться, щоб Елізабет «захотіла когось іншого». Та, правду кажучи, й Елізабет не дуже зраділа б, якби Джордж «захотів» іншої. Але вона несвідомо дурила сама себе. Тоді вона була під сильним враженням від однієї шведської книжки, присвяченої Майбутньому Раси. Авторка її, п'ятдесятирічна стара панна, з глибокою щирістю висувала як незаперечну аксіому, що чоловік і жінка мають бути абсолютно відверті одне з одним. «Застарілий принцип сексуальної вірності треба забути,— ентузіастично проголошувала літераторка,— бо тільки з золотої сонячної купелі божественно оголеної волі може постати нова досконала раса», — і таке інше. Елізабет не знала, що авторка — стара панна, і сердилася, коли Джордж підсміювався з «золотої сонячної купелі божественно оголеної волі».

— Ну звісно, Елізабет,— сказав Джордж, коли вона виклала перед ним цю теорію,— я вірю, що люди мають бути вільні, і це гидота, коли вони лишаються разом, уже не кохаючи одне одного. Але уяви собі, що мені забаглося іншої жінки, просто задля примхи, хоч я й далі кохаю тебе. Чи не краще було б, якби я тобі про це не казав? І так само й ти?

— То що ж, брехати одне одному? Таж ти сам стільки разів твердив, що там, де панує обман, не може бути справжнього кохання. Вся суть, уся краса, вся радість нашого почуття полягає в тому, що ми чесні, відверті й дивимось правді в очі.

— Так, звичайно, але...

— Згадай, як живуть наші батьки, згадай, скільки таємних подружніх зрад відбувається в цю хвилину у кожному лондонському передмісті. Невже ти не бачиш — та ні, ти не можеш не бачити: страшна не фізична зрада, страшна брехня, хитрощі, прикидання...

— Це правда,— відказав Джордж повільно, замислено.— Це правда. Але... уяви собі, що я тобі скажу, нібито коли я востаннє був у Парижі, то всі почі проводив у Джорджіні Гарріс.

— Це правда?

— Та ні, звичайно. Але, розумієш...

— А хоч би й так — ну то й що? Моя шведка, хоч ти й кепкуєш із неї, має на це дуже здорові погляди. Вона каже, що коханцям слід щокілька тижнів розлучатись на кілька днів і що буде дуже добре, коли кожне з них набуватиме й іншого любовного досвіду. Це оберігає від одноманітності та пересичення й часто ще дужче зближує коханців, якщо тільки вони справді щирі й відверті між собою.

— Не знаю... — засумнівався Джордж.— Не знаю. А тебе ще хтось цікавить, Елізабет?

— Ні, що ти! Чого ти такий нетямущий, Джордже! Ти ж дуже добре знаєш, що я кохаю тебе палко і нікого більше так не кохатиму. Але навіщо брехати й прикидатися, навіщо силувана вірність? Коли ти захочеш пробути ніч, дві, а то й тиждень із якоюсь чарівною дівчиною або жінкою — йди до неї. А коли мені захочеться побути з іншим чоловіком, я теж не стримуватимуся. Невже ти не розумієш, що, придушуючи в собі звичайне *béguin*¹ ми тільки розпалюємо його до чогось серйознішого, а задовольнивши —

¹ Захоплення (фр.).

позбуваємось його? Я вірю в те, що пише шведка: після однієї такої ночі відчувавш таке розчарування, що другої вже не захочеш, на цілих півроку видужуєш від усяких фантазій і прагнеш швидше вернутися до свого справжнього коханця.

— Так, мабуть, щось у цьому є. Звучить воно розумно. І все ж, коли первісні взаємини такі міцні, а нове захоплення таке побіжне, нікчемне, чисто фізичне, то нащо вражати кохану людину, розказуючи їй усе? Я ж не повідомляю тебе щодня про те, що я поснідав. Крім того, навіть якщо тільки одну ніч пробудеш з іншою, це ж означає, що ти бодай на одну ніч віддав комусь перевагу перед коханою людиною, тобто скривдив її.

— Аякже, скривдив! — передражнила його Елізабет. — Джордже, ти просто старомодний. А коли ти їдеш до Парижа, то хіба не віддаєш перевагу йому? І коли я їду за місто до Фанні на суботу й неділю, то хіба не віддаю переваги їй? Звідки ти знаєш, може, ми з нею жриці Сафо?

— Ну, за це я певен, що ні. Ні в тобі, ні в Фанні нема й натяку на щось таке. А крім того, ти б мені сказала.

— От бач! Ти сам добре знаєш, що я б тобі сказала.

— Так, але поїхати до Парижа чи за місто на кілька днів — це не зовсім *та* «перевага».

Вони ще посперечалися про те, що ж означає «перевага», але згоди не дійшли. Кінець кінцем перемогла Елізабет. Вони остаточно вирішили, що таких взаємин, як у них, «ніщо в світі не зламає», а все ж «навіть коханню треба часом відпочити», і тому час від часу ненадовго розлучатись — це дуже розумно, і принагідні «романчики» тільки зміцнюватимуть і підігриватимуть їхнє кохання. Джордж дав себе переконати. Але тут була одна заковика: Джордж виразно відчував, що розбудити ревності дуже небезпечно, а Елізабет, непохитно вірячи в себе і в теорії старої панни-шведки, не хотіла навіть думати про те, що таке нище почуття може колись затьмарити їхні з Джорджем взаємини.

Місяців через два, коли Джордж із Елізабет весело обідали в якомусь ресторанчику в Сохо, туди зайшла Фанні зі своїм приятелем, тим самим «молодим науковцем з Кембріджа», Реджі Бернсайдом.

— О, глянь! — вигукнула Елізабет. — Он Фанні зі своїм приятелем. Фанні! Фанні! — покликала вона й помахала рукою.

Фанні підійшла.

— Це Джордж Вінтерборн. Я тобі часто розказувала про Фанні, Джордже. Фанні, сідай обідати з нами.

— Так, будь ласка,— озвався й Джордж.

— Так, я не сама, зі мною Реджі Бернсайд.

— Ну то й що, веди і його сюди.

Фанні відреккомендувала свого кавалера, і обоє сіли за стіл. З багатьох поглядів Фанні й Елізабет дивовижно різнилися: але так, що кожна була ніби антитезою і доповненням іншої. Фанні була ледь вища за Елізабет (Джорджеві не подобались маленькі жінки); Елізабет була темноволоса, бліда, схожа чимось на єгиптянку, а Фанні — золотокоса, білолиця й рум'яна, являла чистий тип англійки (тільки не красуні на коробці цукерок). Джордж подумав, що вона трошечки схожа на Прісіллу, світла й золотава, тільки не така ніжна й делікатна, а якась тверда й блискуча, ніби витончена квітка з металу. Так, у Фанні було щось від самоцвіту й щось від квітки. Можливо, вся річ була в її очах. Звичайно, побачивши жінку, ви зразу відзначаєте все, що в ній є гарного і що негарного; але у Фанні ви в першу мить бачили тільки очі. І, пригадуючи її потім, теж уявляли тільки оті незвичайні блакитні очі — самі очі, ніби в фантазіях Едгара По. Здебільшого ясно-голубі очі бувають схожі на квітки; але у Фанні вони більше скидалися на самоцвіти. Вони були не лагідні, не наївні, не ніжні й не м'які, а ясні, пильні і, власне, суворі. Достоту такий відтінок блакиті можна в сонячний день побачити у найглибших місцях озера Гарда. Тільки вони були схожі не на воду, а скоріше на скло. Може, венеціанське скло? Ні, воно не таке прозоре. Дуже важко визначити словами, що в тих очах було такого дивовижного. Чоловіки, заглянувши в них, закохувались умить і до нестями. Фанні не мала нічого проти, бо вважала це за своє *métier*¹ — закохувати в себе чоловіків. Можливо, очі Фанні ставали в їхній уяві символом тієї таємничої сексуальної принакності, яку випромінювала вся вона, а може, вони відповідали неусвідомленому, але інстинктивно відчутому каноніві досконалого ока, платонівській «ідеї ока»...

Зате Елізабет являла світові не самі лиш очі, а всю голівку. Очі Фанні годилося б узяти в розкішну золоту оправу й тримати у відкритій шкатулці, щоб поглядати на них, як тільки вас візьме сумнів, чи лишилася ще краса

¹ Ремесло (фр.).

в цьому тьмяному світі. Що ж до Елізабет, то вам, певно, хотілося б мати весь час ту голівку: вона була така схожа на кам'яні голівки єгипетських царівен, які є в Луврі. Просто-таки єгиптянка. Повні, гарно вирізьблені губи, випнуті вилиці, ледь скісний розріз очей, прегарний овал обличчя, високе чоло, рівне чорне волосся. Дивно: коли придивитись, очі в Елізабет були так само гарні, як і в Фанні, але їхня припадність чомусь не так вражала. Вони були глибші й ніжніші, і в них світився розум, а таке в темних очей буває нечасто. Голубі очі Фанні теж були досить розумні, але в них не відчувалось тієї глибини, тонкості чуттів і стриманості.

Елізабет була зосереджена на собі, на своїх почуттях і думках: Фанні жадібно цікавилась довколишнім світом. Там, де Елізабет вагалась, розмірковувала, мучилась, Фанні діяла, рішуче йшла вперед, спотикалась, весело підводилась і прямувала далі, так само прагнучи нових пригод. Одягалась вона пишніше, ніж Елізабет. Звичайно, і та бувала завжди чарівна й принадна, але видно було, що вона думає не тільки про вбрання. А Фанні любила вбиратись і, хоча грошей мала не більше за Елізабет, примудрялась мати надзвичайно шикарний вигляд, тоді як Елізабет була просто пристойно вбрана, та й годі. Як не дивно, але Спілла моди, ця потвора, що пожирає жінок ненаситно, Фанні остаточно не поглинула. Її врятувала власна невичерпна енергія. І вона, й Елізабет були повні тієї енергії, та Елізабет витрачала свою на мрії, суперечки й спроби стати художницею, а Фанні хапалась за що завгодно і стикалася з усілякими людьми. Вона не прагнула ніякої «творчості», бо мала досить розуму, щоб збагнути: для більшості молодих жінок «мистецтво» — просто запобіжний клапан для еротичних інстинктів. Фанні, радий вам сказати, не потребувала ніяких таких клапанів: у неї тиск пари завжди був у нормі й машина працювала цілком справно, будьте певні. Думки й почуття її були не такі глибокі й складні, як у Елізабет, а тому й новий уклад статевого життя, при якому рабство, на щастя, змінила цілковита воля, для неї був не такий небезпечний. Я, правда, вже казав, що й Фанні часом спотикалась; але вона нездатна була мучитись, як Елізабет, і вдаватись у розпач, коли валився черговий повітряний замок, падіння якого давно передбачали всі, крім неї.

Можливо, про розум і вдачу Елізабет найяскравіше свідчить те, що вона ніколи не ганила Фанніних уборів.

Реджі Бернсайд був багатий молодик, що провадив у Кембріджі якусь таємничу наукову роботу, пов'язану з дослідженням будови атома; вона справляла тим разючіший ефект у товаристві, що природу цієї роботи можна було пояснити тільки з допомогою складніших математичних формул. Він носив окуляри, вирізнявся характерною кембріджською манерою розмовляти: тонким голосом, зі своєрідними наголосами, ковтаючи склади, як заведено в багатьох представників того знаменитого осереддя вченості, й мав завжди надзвичайно м'який, утомлений вигляд. Навіть поривчаста Фанні ніколи не могла підштовхнути його на несподіваний вчинок чи на щире слово. Водночас він був надзвичайно сучасний у всьому й глибоко відданий Фанні. Він завжди був напохваті, коли не траплялось нікого кращого, — постійна «запасна струна до скрипки», як признавалася потихеньку Фанні.

Спочатку за столом зав'язалася звичайна для тих часів розмова про високі матерії, про Флеккера й Брука, про Бертрана Рассела, якого Фанні й Реджі називали просто Берті, хизуючись тим перед Джорджем. Це ще одна з симпатичних рис англійських інтелігентів. Кожна малознайома людина для них — чужак, і вони демонстративно не підпускають його ближче, вдаючись до ласкаво-поблажливого тону. І найефективніший спосіб — це недбало згадувати в розмові знаменитих людей, називаючи їх просто на ім'я:

«Ти читав останню книжку Джонні?»

«Ні-і... Ще ні. Попередня була нудюща. А ця краща?»

«Навряд... Томмі вона страшенно не сподобалась. Селюцтво якесь, каже».

«Ком-медія!»

«О, Томмі часом говорить страшенно кум-медно. Я був нещодавно з Бернардом у нього, то Берnard сказав...»

А коли чужак такий дурний, що спіймається на гачок і неспіливо або незграбно спитає: «А хто ж такий Джонні?..» — йому враз відкажуть надзвичайно люб'язно:

«Як? Та невже ви не знаєте?»

А потім поблажливо пояснять спантеличеному чужакові, хто такий Джонні, і він — особливо коли не американець або хтось із континенту — буває зовсім приголомшений, дізнавшись, що «Джонні» — це Джонні Уокер або якесь інше сліпуче світило на небосхилі британської культури...

Джорджеві набридло слухати про якогось «Берті», невідомого йому, і він заговорив про Езру Паунда, Жюля Ромена й Модільяні. Та йому відразу якнайделікатніше натякнули, що всі ці люди, можливо, й варті чогось, але, кінець кінцем, самі розумієте, Кембрідж є Кембрідж... Тому він замовк і більше не озивався. Потім Реджі почав розповідати Елізабет про альпінізм — улюблений спорт кембріджських викладачів, та й вельми для них підхожий, коли подумати. А Фанні заговорила з Джорджем.

Фанні, треба сказати, була дуже спритна дрібна хижачка, вона вмить побачила, що Джордж надувся, й здогадалася, чому. Сама вона, власне, була не дуже схильна напускати туману. Просто вона виросла серед такої публіки, несвідомо засвоїла тон тих людей і говорила з ними відповідно. Але, попадаючи в інакше товариство, так само несвідомо переставала «напускати туману» й починала говорити просто і природно. Вона могла почувати себе наче вдома і навіть вільніше, в дуже різних колах і всюди вміла чудово припасуватися. Їй була властива якась чисто тілесна погідність, що на перший погляд здавалась навіть холодністю, але то була зовсім не холодність. Власне, Елізабет мала натуру куди холоднішу — вона часом бувала достоту айсберг. А потім несподівано танула. Але ота тілесна погідність Фанні допомагала їй витримати багато прикросців: можна б сказати, що ранкова ванна, ніби води Лети, змивала з неї разом із поцілунками недавнього коханця й саму пам'ять про нього.

Отож Фанні заговорила з Джорджем цілком невимушено й весело. В ньому спалахнула підозріливість, і він тричі, майже підряд, шмагонув її словами. Вона сприйняла це спокійнісінько й говорила собі далі, намагаючись випитати, що його цікавить. Джордж дуже скоро відтанув під впливом її веселості — чи, може, під впливом її самоцвітних очей. Він дивився в них, а сам думав: цікаво, як відчуває себе людина, маючи замість органів зору отакі от розкішні мистецькі витвори. Мабуть, ця дівчина має з ними чимало мороки, міркував він. Адже кожен чоловік, познайомившись з нею, неодмінно мусить сказати їй, що в неї прекрасні очі, і то так, ніби він перший зробив це дивовижне відкриття. Джордж вирішив, що в цю першу зустріч не буде вихвалити очі Фанні.

Реджі не спромігся зацікавити Елізабет альпінізмом, перемкнувся на «кум-медні» анекдоти, і в цьому досяг більшого успіху. Під легким впливом келишка вина та симпа-

тичної слухачки Реджі трохи забув маніритись і став майже нормальною людиною. Елізабет йому подобалась. Може, вона й не була дуже «кум-медна», зате була «симпатична». (Елізабет уміла слухати).

А коли розмова втягла всіх чотирьох, Джордж почав думати, що Реджі не такий уже й поганий хлопчина; в ньому було щось славне, під ширмою пози вгадувалися широко англійська гордість та добросердя.

Вони засиділися за кавою та сигаретами, аж поки тупцяння офіціанта й невеличкі хитроці господині, яка все клацала то тим, то тим вимикачем, не привели їх до тями, що пора вже розплатитися і йти. Було вже десь пів на одипадцяту — в кіпо надто пізно. І вони подалися по Шафтсбері-авеню парами: Джордж із Реджі, а Елізабет із Фанні.

— Мені сподобався твій Джордж, — сказала Фанні.

— Справді? Я дуже рада.

— Трохи *farouche*¹, але мені до вподоби, як він говорить про те, чим захоплений. Це не прикидання.

— А по-моєму, Реджі дуже милий.

— Е, Реджі... — Фанні тільки ледь знизала плечима й відмахнулася.

— Але ж він *такий* милий, Фанні. Він же й тобі подобається.

— Звісно, хороший хлопець. Але я за ним не пропадаю. Як хочеш, візьми його собі.

Елізабет засміялась:

— Хе-хе! Зачекай, я ще його в тебе не просила!

Вони попрощалися на площі Пікаділлі. Фанні з Реджі взяли таксі й кудись поїхали. Джордж, іще йдучи по Шафтсбері-авеню, звернув увагу на те, що вечір погожий, місячний, і тепер умовив Елізабет пройтися по Набережній, помилуватися Темзою в місячному сяйві. Вони звернули в Геймаркет.

— Ну, як тобі здалася Фанні? — спитала Елізабет.

— Очі в неї просто надзвичайні.

— Так, це кажуть усі.

— А я схотів бути оригінальним і їй цього не сказав. Але вона дуже мила дівчина. Спочатку, коли вони з Бернсайдом почали говорити, я був подумав, що й вона така сама непоправна кривляка.

¹ Дикий (фр.).

— Що? Невже він тобі не сподобався? А по-моєму, він чарівний.

— Чарівний? Я б не сказав. Я не думаю, що він погана людина, але ж ти знавш, як мене дратує оте кембріджське мемекання. Я волів би слухати послідушого кокні, щоб я пропав!

— Але ж ти чув, що він дуже здібний молодий учений, кажуть, зайнятий якимись надзвичайними дослідженнями.

— І ти знаєш, якими?

— Ні. Фанні не зуміла мені розповісти. Вона каже — щоб зрозуміти те, що він робить, треба самому бути фахівцем.

— Ну, а мені ці таємничі фахівці здаються трохи підозрілими, коли вони навіть не можуть простими словами пояснити, що вони роблять. По-моєму, Буало мав рацію: те, що добре обмислено, можна й виразити ясно. Коли наука починає говорити містичною мовою теології та забобнів, у мене виникає щодо неї дуже гостра підозра. Крім того, манірність і пускання туману властиві тільки найнікчемнішій частині будь-якої аристократії. Добре виховані люди не визнають манірності. А люди зі справді видатним розумом не хизуються ним.

— Та хіба ж Реджі хизується? Він навіть не згадав у розмові про свою роботу. І розповідав такі «кум-медні історії»!

— А це просто інший різновид пихи: вони вважають нас занадто темними й дурними, нездатними зрозуміти їхню велику й важливу роботу й тому ніколи не спускаються до того, щоб хоч би згадати про неї, а розповідають «кум-медні історії» — а ти, бачу, вже навчилась називати звичайнісінькі плітки з професорської кімнати.

Елізабет не відповіла, і в її мовчанці було щось зловісне. Вона дужче-звикла до кембріджських манер, ніж Джордж, і їй здавалося, що він надміру гарячкує через дрібницю. Крім того, їй справді подобався Реджі, і вона вирішила, що Джордж просто ревнує. Щодо цього вона була несправедлива: Джорджеві й на думку не спало, що Елізабет може закохатися в Реджі. (Дуже дивно, але ні законному чоловікові, ні істинному коханцеві ніколи не спадає на думку запідозрити можливого суперника — аж поки не стане запіано. Він підозрює багатьох — та здебільше не того, кого слід. Кіпріда, безперечно, дуже виnahідлива). Так що Джордж не ревнував анітрохи. Він просто казав те, що думав, і так само щиро говорив би про

будь-якого випадкового знайомця. Але, відчувши, що Елізабет не хоче розмовляти, замовк. То була одна з їхніх численних угод: поважати настрої іншого. Отож вони мовчки пройшли вулицею Вайтгол; Джордж невизначно згадував то про Фанні, то про свою завтрашню роботу, задирав голову, щоб побачити місяць, і стежив за автобусами, що зрідка проїздили бруківкою, наче швидкі баржі по пустельній, залитій місяцем річці; а Елізабет невесело розважала про своє гадане відкриття: виявляється, що Джордж здатен по-дурному ревнувати. Та коли вони дійшли до Вестмінстерського абатства, Джордж так невимушено й ласкаво взяв її під руку, що поганий настрої Елізабет розвіявся, і через дві хвилини вони вже балакали весело, як завжди.

Вони йшли Набережною від Вестмінстерського мосту до Сіті. Спокійне небо над Лондоном було напрочуд синє, бо його синяву відтінювало жовте світло яскравих вуличних ліхтарів. По Набережній ще зрідка проїздили трамваї й таксі, але після цілоденного вуличного ревища здавалось, наче панує майже німа тиша. Часом до слуху долинав плюскіт і клекіт бистої води в Темзі: то ринула припливна хвиля від гирла, приносячи ледь чутний солоний запах моря. Темза сяяла сріблом у спокійному, ласкавому світлі місяця; його проміння дробилось на хвильках суцільним розсипом блискіток. У тому потоці срібла нерухомо чорніли цілі селища з заякорених барж. Південний берег лежав темний, низький, недвижний, тільки світилися реклами незрівняного «Чаю Ліптона» та газети «Дейлі мейл». Шотландець із кольорових лампочок, що спалахували й гасли, пив на славу рідної Верховини незліченні іскристі чарки електричного віскі. Гангерфордський залізничний міст неначе весь світився червоними очима гігантських драконів, що причаїлись на обох берегах, скрутившись звоями. Часом котресь із тих червоних очей, мигнувши, ставало зеленим, і на тремтячий міст обережно, важко виповзав яскраво освітлений поїзд. Сяяли вікна готелів «Сесіл» і «Савой», але вони не збуджували заздрості в Джорджеві й Елізабет. Не хотілось їм і читати літопис великого народу, що зберігався за темним, безмовним фасадом Сомерсет-Гауза.

Навпроти сонного Темпльського саду вони зупинились коло парапету й задивились на величну річку, на те дивовижне сполучення величі та краси з майже неймовірним убозтвом. Трохи постояли, тихо розмовляючи, порівнюючи

Темзу з Сеною і уявляючи собі, яке казкове місто могло б постати на цих мальовничих берегах, якби в Лондоні жили самі митці. Елізабет хотіла обабіч Темзи, між Вестмінстером і собором святого Павла, розмістити Флоренцію або Оксфорд. Джордж погоджувався, що вийшло б гарно, але побоювався, що над такою широкою річкою з довжелезними мостами й довжелезним фасадом Темпла тамтешні будівлі здаватимуться іграшковими. Врешті вони зішлись на тому, що, попри все убозтво й безладдя, попри химерний контраст палаців із розвалюхами, Набережна має свою власну красу, якої вони не поміняли б навіть на казкове місто народу митців.

Великий Бен царствено, неквапно, ніби полісмен, вибив північ; і коли останні басові тони завмерли, величезне місто ніби поринуло в сон і тишу. Джордж і Елізабет стояли ще трохи й рушили додому.

І тоді вони вперше помітили те, про що, звісно, знали, але забули, поглинуті красою срібної води та облитого місячним сяйвом міста: на кожній лавці, згорбившись, зіщулюючись, сиділи обшарпані, жалюгідні люди. Перед ними текла тасмничо-прекрасна річка; позад них, за шерегою високих гострих списів залізної огорожі, бовваніло темне громадище Темпла, суворої й непохитної твердині закону й порядку. А на лавах тулились і горбилися обшарпані, голодні, нужденні вільнонароджені громадяни найбільшої з імперій, відомих світові, жителі міста, що гордо величає себе найбагатшим у світі, всесвітньої біржі й усесвітнього ринку.

Джордж вигріб з кишень усі дрібні гроші й віддав старезній бабі з проваленим від сифілісу носом, а Елізабет висипала все з гаманця в жменю тремтячій дитині, яку довелося спершу розбудити і яка в першу мить уся зіщулилася, чекаючи удару.

Баба хрипко замурамотіла: «Щиро дякую, паночку, хай вас бог благословить, ласкава пані!» — та вони вже не чули, бо кипулися геть, міцно вхопившись за руки. І не озивались одне до одного, аж поки не попрощалися коло дверей Елізабет.

6

Весь 1913 рік Джорджеві й Елізабет жилося легко й радісно. Як буває з тими народами-щасливцями, чия історія небагата подіями, так і про них за той рік мало що можна

розповісти. Я певен, що то був найщасливіший рік у Джорджевому житті. Він, як то кажуть, «вибивався в люди», і з грішми йому було вже не так суцужно. Навесні вони з Елізабет поїхали в Дорсетшір і оселились там у готелі. Елізабет трохи малювала фарбами, але Джордж зробив кілька начерків: його не вабив пейзаж, особливо пейзаж мальовничий, він мріяв про живопис урбаністичний, новочасний, не сентиментальний. Вони чимало ходили по Ворберроуському кряжу та досить похмурих вересовищах довкола нього. Не раз вони проходили через той самий клопот, землі, де ми з Джорджем згодом опинились у військовому таборі,— цей збіг, я бачив, глибоко вразив його. Знайомі краєвиди, чимось пам'ятні, завжди пробуджують ті самі думки; людям піколи не набридає розповідати про те, що їх особливо зачепило, тому Джордж, коли ми виходили з табору зарослим путівцем, щоразу нагадував мені, що цим путівцем вони з Елізабет ходили колись, у не такі сумні дні. Його, очевидно, дивувало, що він тут такий нещасний — саме в тому місці, де колись був такий щасливий. Я сказав йому, що він зовсім не розуміє насмішкуватої натури богів, які дуже люблять такі парадокси. Адже для них найбільша втіха — покласти труп у шлюбне ложе або знищити великий парод у розповні слави й могутності. Можна подумати, що щастя — це *hubris*¹, якась витівка, що накликає на нас помсту Фатуму.

На кілька тижнів вони повернулись до Лондона, а потім поїхали до Парижа. Елізабет була без тям від Парижа й хотіла б жити там постійно, але Джордж був проти. Він забрав собі в голову, що найкраще мистецтво завжди «автохтонне», і заявляв, що художникові слід жити тільки на своїй батьківщині. Але справжня причина полягала в тому, що в Парижі жилось дуже весело й було повно художників, обдарованіших і вправніших за нього, отож він просто не міг тут працювати. В порівняно бідному на таланти Лондоні легше було почувати себе неабичим. Тому вони повернулись до Лондона, а восени Джордж улаштував свою першу виставку, яка виявилась куди меншим фіаско, ніж він чекав.

Наближалась зима, жовте листя платанів на лондонських майданах змітало вітром у купи, і воно мокло під дощем, під нескінченною лондонською мрякою, і Елізабет охопив великий неспокій. Їй хотілось поїхати звідси будь-

¹ Зухвальство (гр.).

куді, де синіє небо й світить сонце. У неї були слабкі легені й горло, і в туманні дні важке, просякнуте вугільним димом повітря просто душило її. Вони говорили про подорож до Італії чи Іспанії, але Джордж чудово знав, що не може дозволити собі цього. Хоч би як ті видавці, на яких він працював, запевняли його, ніби «все лишиться по-давньому», але він добре знав: виїдець на місяць — і твої шанси вже впадуть, а за три місяці тебе практично забудуть, і твоє місце займе хтось інший. Коли чесність вважається національною якістю, це діло небезпечне: люди спекулюють на цьому, вважаючи, ніби це звільнює кожного зокрема від обов'язку бути чесним. Тому, поміривши з Елізабет про те, як добре було б прожити зиму в Сіцилії чи на Майорці, Джордж урешті мусив признатися, що боїться їхати. Нехай вона їде сама або з якоюсь приятелькою. Та Елізабет категорично відмовилась їхати без нього. Отож вони лишилися у Лондоні, обоє працювали й обоє кашляли. Може, краще було б ризикнути, бо потім усе склалось так, що Джордж ніколи не побував ні в Іспанії, ні в Італії, а йому дуже хотілося там побувати.

Фанні в листопаді заїхала на тиждень до Лондона, перше ніж вируждатись на зиму на південь; і вони зустрічалися з нею майже щодня. На той час Джордж із Фанні вже зовсім подружилися. Тобто вони, зустрічаючись і прощаючись, щоразу цілувалися — після того, як Фанні поцілується з Елізабет, — а в таксі держалися за руки навіть у присутності Елізабет. Ця нітрохи не заперечувала. Не тільки через свою теорію волі в коханні. Вона тоді саме глибоко захопилась якоюсь теорією щодо «ерогенних зон» у жінок та реакції чоловіків на ці зони. І міцно вбила собі в голову, що Фанні «сексуально антипатична» Джорджеві, бо той якось сказав цілком невинно, між іншим, що Фанні, на його погляд, досить плоскогруда. Елізабет учепилась за ці слова — вони так добре підтверджували її теорію! Джордж був знайомий з Фанні вже понад рік, і між ними «нічого не сталось»; отже, очевидно, що «ерогенні зони» Фанні не будять у ньому відгуку.

— Як дивно! — говорила про це Елізабет, а Фанні слухала її з якнайскромнішим виразом, але затаївши усмішку. — Я весь час гадала, що ти жінка саме того типу, який подобається Джорджеві. Але він говорить тільки про твої «незвичайні очі», а очі — це зовсім не ерогенні зони. Це означає, що ти йому до вподоби просто як людина, не більше...

Тому Елізабет не звертала уваги, коли Фанні цілувала Джорджа або просила: «Джордже, любий мій, сходи купи мені сигарет», — і Джордж мерщій вибігає, або коли Джордж звертався до Фанні «ластівка» чи «Фанні, серденько». Адже тепер люди так щедро розкидаються ласкавими словами, то звідки знать, як їх розуміти? І справді, таке тривало досить довго, але «нічого не ставалося». Джордж був щиро відданий Елізабет, а крім того, коли Фанні була в Лондоні, вони саме виїхали, а коли вони вернулись — виїхала Фанні. І Джордж, і Фанні просили Елізабет, щоб вона поїхала на південь разом з Фанні, та Елізабет відмовилася. Вона теж була така віддаана Джорджеві, що не хотіла й відпочивати без нього. А на той час Фанні по-справжньому вподобала Джорджа, таки дуже вподобала. Йй набрид Реджі: він часом так захоплювався своїми атомами, що занедбував свою роль «запасної струни» для Фанніної скрипки. І вона надумалася, що добре було б їй з Елізабет, так би мовити, помінятись жокеями. Не те щоб вона хотіла відбити Джорджа в приятельки. Ні, зовсім ні! Вона не хотіла зробити з нього постійного коханця — нехай собі його втримує Елізабет. Але він міг бути чудовим *locum teneus*¹, поки Елізабет збагачуватиме свій досвід із Реджі.

Отож коли Джордж прийшов проваджати її на вокзал Вікторія, прощальний поцілунок був незвичайно палкий, потиск руки — довгий і ніжний, а погляд прекрасних очей — особливо закличний.

— До побачення, любенький! — Фанні вихилилась із вікна вагона й ще раз поцілувала Джорджа в губи, на його подив. — Я, звичайно, писатиму, і часто. А ти ж гляди, щоб писав мені. Я повернусь не пізніше березня.

Фанні справді писала — інколи до Елізабет, раз чи двічі — їм обом, дуже часто Джорджеві. Її листи до Джорджа були багато довші й цікавіші. Деякі з них Джордж давав прочитати Елізабет, інші — забував дати. А відповідав акуратно й дуже пізно.

Перед самим різдвом, дорогою в Мюррен, до Лондона заїхав Реджі Бернсайд. Він завітав до майстерні Елізабет на чай і, заставши її саму, запропонував їй одружитись — і то так несподівано й недбало, ніби йшлося про те, щоб не пити чаю в майстерні, а піти до кав'ярні. Елізабет здивувалася, схвилювалася, їй було дуже приємно. Вони

¹ Заступником (латин.).

довгенько посперечалися. Елізабет була вражена тим, що Реджі захотів одружитися та ще й із нею. Якби їй не було так приємно, вона могла б і образитися, що хтось міг подумати, ніби спокусить її на це. Вона навіть супилась майже гордовито, ніби промовляла: «Красно дякую, але це не для мене!»

— Це що, новомодний дотеп, Реджі?

— Та що ви! Я цілком серйозно.

— Але чого це раптом ви надумали одружитися?

— Та воно, знаєте, якось зручніше — і листи адресувати, й гостей приймати, і таке інше.

— Але чому ви хочете одружитися саме зі мною?

— Бо я закоханий у вас.

Елізабет на хвильку замислилась. Тоді повільно сказала:

— Але ж я навряд чи закохана в вас. Ні, звичайно, ні. Ви мені страшенно симпатичні, але закохана я не в вас. Я кохаю Джорджа.

— Ет, Джордж... — Реджі зневажливо махнув рукою. — Нащо вам, Елізабет, марнувати час із такою людиною? З нього нічого не вийде. Він не знайомий з жодною путящою людиною, крім нас із вами, і в Кембріджі ніхто не дасть і шеляга за його живопис.

Елізабет відразу најачилась:

— Не плетіть дурниць, Реджі! Джордж — золото, і я не хочу, щоб ви так про нього говорили. Та й кого там цікавить, що думають про живопис у вашому пліснявому Кембріджі!

Реджі змінив галс:

— Ну гаразд, не хочете йти за мене, то й не треба. Але послушайте мене. Вам не слід зимувати в Лондоні з вашим кашлем і вашими легенями. Біс із ним, з тим Мюрреном; їдьте на місяць зі мною до якогось затишного куточка на Рів'єрі. Ми там легко знайдемо місце, де зовсім не буде англійців.

Ця пропозиція була куди спокусливіша й небезпечніша для Елізабет, ніж сватання. Їй уже до краю остогидли лондонські тумани, холод, мряка, сльота, кіптява й оті дурні каміни, від яких у кімнаті повно пилюки, а тепла нема. Вона вже не раз пошкодувала, що не поїхала з Фанні. Крім того, роман з Реджі на один місяць — це ж достеменно відповідає їхній умові з Джорджем, тоді як про одруження з кимсь іншим у них ні думки, ні мови не було. Елізабет завагалась, але відчула, що негарно кидати Джор-

джа так несподівано в Лондоні самого і їхати кудись із Реджі, хай тільки на місяць. Вона таки справді страшенно любила Джорджа.

— Ні, Реджі, зараз я не можу поїхати. Їдьте до свого Мюррена, а коли повернетесь, може... одне слово, побачимо.

Елізабет приготувала гріпок і чай, і обом всілись на широкій низькій канапі перед каміном. Тьмяне світло, що сіялось із сірого неба, скоро зовсім згасло; а вони сиділи, освітлені вогнем з каміна, побравшись за руки.

Елізабет дозволила Реджі цілувати її, скільки схоче, але на щось більше поки що не погодилась.

Який усе-таки нещасливий був мій Джордж! Навіть те, що Елізабет не відразу піддалася містерові Реджінальдові Бернсайдю, обернулось не на користь Джорджеві. Бо я вбачаю прямий зв'язок між цим фактом і тим, що вранці четвертого листопада тисяча дев'яťсот вісімнадцятого року один чоловік у формі кольору хакі раптом невідомо чому випростався на весь зріст під убивчим кулеметним вогнем. Не думайте, що я хочу мелодраматично «покласти Каїнове тавро» на чоло Елізабет, чи Фанні, чи обом відразу. Анітрохи. Не вони розпочали війну. Не вони довели Джорджа до сказу. Та й взагалі в Джорджевій смерті є щось непевне, майже таємниче. Чи справді він умисне пішов на смерть? Не знаю. Я маю тільки непрямі докази цього та власну підозру, чи то здогад: мої спомини про нього перейняті якоюсь тривогою, якимсь почуттям неспокутуваної провини, ніби в Ореста. Хто може сказати напевне, що чиясь смерть у бою — це самогубство? Відчайдушна сміливість, що жене людину прямо у вогонь, часом може зберегти їй життя, а обережний чи боягуз, що скулиться у спрядній вирві, знаходить там свою смерть. Та якщо навіть Джордж свідомо підставив себе під кулі, то чи повинні ми — чи повинен я винуватити Елізабет і Фанні? Навряд. Він і без них мав досить причин розчаруватись у житті. Та навіть коли припустити, ніби він, усвідомлюючи, що війна закінчується, не відчував у собі досить душевної сили, щоб дати лад своїм взаєминам із цими двома жінками, однаково я думаю, що їхньої провини тут нема. Бо він сам не менше за них винен, що життя їхнє так заплуталось. А тим часом розплутати його було б не так і важко: Він зі своїми розшарпаними нервами не був на це спроможний; але й тут вони не винні. Анітрохи. Може, я винен не менше за інших. Мені слід було домагатися, щоб

його перевели в тил. Мабуть, можна було піти до бригадного генерала або хоч до полковника й розказати йому вічна-віч усе, що я знав про душевний стан Джорджа. Але я не пішов. Тоді я не був для командування *persona grata*, бо співчував молодій російській революції і здуру з великим запалом висловлював це. А тому мої зусилля, можливо, нічого б і не дали. І в усякому разі говорити з командирами про Джорджа було б дуже важко — така дражлива тема, а я втомився, дуже, дуже втомився...

Хай там як, а тижнів через два після від'їзду Реджі до Мюррена огидна лондонська зима наділила Елізабет якоюсь застудою, і щось у неї в організмі розладналось. За чотири чи п'ять днів вона вже нависіла з тривоги. Казала, що в неї буде дитина і що єдина рада — негайно одружитись із Джорджем. Можливо, розмова з Реджі закинула в її підсвідомість думку про одруження. В усякому разі вся її надзвичайна енергія раптом зосередилась на тому, щоб стати заміжною жінкою, хоч досі вона зневажала заміжжя. Нерозумно, але як її за це осудити? Чоловіки навдивовижу нечулі до цих таємничих жіночих недуг та маній. Коли в них самих розладнається печінка, вони й бурчать, і скиглять, але нітрохи не співчують куди серйознішим розладам в організмі супутниць їхнього життя. Може, вони стали б людянішими, якби й у них був усередині такий годинник, накручений на двадцять вісім днів, — цей невідчепний тягар, що часто розладнується, піднімає чи збиває кров'яний тиск, обурює мозок нестерпною мукою. Джорджеві слід було негайно потягти Елізабет до гінеколога. Натомість він повівся не розумніше, ніж повівся б за таких обставин який-небудь Джордж Огастес. Він нічого не робив, а тільки дивився, роззявивши рота, коли Елізабет раптом починала нетямитись та коверзувати, й супився, й незграбно втішав її, й пропонував усякі ліки, а Елізабет, тупаючи ногою, кричала, що вони нікуди не годяться, нікуди, *нікуди!* Звичайно, Досконалим Планом Ідеальних Статевих Взаємин передбачалося, що за таких обставин не лишається нічого іншого, як побратись. Та елементарна розважність підказує, що розумніше спочатку впевнитися, чи справді ці обставини виникли; проте вони обоє не додумалися до цього, бо розгубились, налякані й пригнічені прикрим душевним розладом Елізабет.

Зміна, що відбулася за кілька днів у поглядах Елізабет, була просто разюча. Якби вона не страждала по-справжньому з усіх її хитрощів та вивертів можна було б посмі-

ятися. Весь Досконалий План майже вміть був перекреслений, і швидкою майстерною низкою маневрів уся армія аргументів була відведена з форпостів Цілковитої Статевої Волі за потужну оборонну лінію Гінденбурга, споруджену на захист Абсолютної Безпеки, Жіночої Честі й Законного Шлюбу. Тим часом їм обом не слід було допускати й думки про одруження. Вони не були створені для родинного життя: не добропорядні громадяни, а шукачі пригод. Ні він, ні вона не були людьми, здатними почувати себе щасливими від того, що застрахували своє життя, та купили будинок на виplat, та можуть у суботу підстригати газон перед домом і возити «діточок» (огидне слово!) до моря. Ні він, ні вона не мріяли про ідилічну старість, коли літній, тупувато-самовдоволеній Джордж сидітиме поряд зі спокійною сивоголовою матроною Елізабет у садочку при власному будиночку, блаженно розглядаючи страховий поліс, який забезпечує їм обом десять фунтів на тиждень до кінця життя. Я радий сказати, що й Джордж, і Елізабет здригнулись би від самої думки про таку перспективу. Та Елізабет наполягала на одруженні, і вони таки одружились, незважаючи на неспіливі протести її родичи та всі громи й блискавки, що їх, як уже сказано, вергала Ізабелла.

Зовні законний шлюб нічого не змінив у їхньому житті та взаєминах. Елізабет зосталась у своїй майстерні, Джордж — у своїй. Вони й не зустрічались частіш, ніж перше, їх поєднувала та сама ніжна чуттєвість, в яку вже давно перейшла перша бурхлива пристрасть. Один з пунктів Досконалого Плану рішуче проголошував аксіому, що для коханців вельми небажано й небезпечно жити в одному помешканні. Коли вони аж такі багаті, щоб мати великий дім і жити кожне на своїй половині — чудово; та коли ні, їм краще мешкати не ближче, ніж на суміжних вулицях. Сама суть волі полягає в можливості по-своєму розпоряджатися своїм часом, а хіба це можливе, коли двоє людей весь час сидять одне в одного на голові? Навіть більше: щодня треба по кілька годин бути нарізно, щоб уникнути горезвісної атмосфери домашнього вогнища. Для коханців куди краще бути щасливими вдвох три-чотири години на день, ніж двадцять чотири години підряд бути байдужими або й нещасними. А Елізабет часто з запалом проголошувала, що двоспальне ліжко вбиває в людині всю самоповагу й сексуальну приналежність і притуплює гостроту почуттів...

Невдовзі після того, як їхній шлюб був законно й безповоротно закріплений і тривога Елізабет за своє суспільне становище трохи вщухла, їй спало на думку, що слід би порадитися з лікарем — треба ж їй знати, як поводитися в оті місяці «дожидання» (як цютливо висловлюються скромні матрони з робітничих верств). Вона добула адресу одного «передового» лікаря, який нібито трактував вагітність за всіма найновішими досягненнями науки. На подив Елізабет, виявилось, що вона зовсім не вагітна! Спочатку вона йому не повірила, підозрюючи (і небезпідставно), що більшість лікарів — до певної міри шарлатани, які спекулюють на невігластві пацієнтів; тоді він сказав їй навпростець, що в нинішньому своєму стані вона й сподіватися не може на вагітність, а як не почне негайно лікуватися, то розлад, поки що нетяжкий, може розвинути у серйозну хронічну хворобу. Тоді вона зласкавилась і прийняла його діагноз та поради. Джордж, що привів її, сидів у приймальні. Елізабет заходила до кабінету лікаря поважна, зосереджена, добродісна, і Джордж, гортаючи начинені всякими нісенітницями сторінки «Панча», сушив собі голову, як же вони тепер даватимуть раду дитині: мабуть, доведеться знайти десь постійну службу й загрузнути в огидному багні родинного життя. На превеликий його подив, коли двері кабінету розчинились, він почув, що Елізабет сміється своїм давнім веселим, чарівливим сміхом і каже:

— Ну що ж, докторе, як будуть близнята, я вас покличу хрестити їх.

Лікар відповів теж сміхом — у край жорстоким і недоречним за даних обставин, подумав Джордж. А Елізабет підбігла до нього й вигукнула:

— Все гаразд, любий! Фальшива тривога. Я така вагітна, як і ти.

Джордж розгубився; він нічого не зрозумів. Та лікар відвів його осторонь і коротко пояснив становище, додавши, що якийсь час для Елізабет краще уникати статевих зносин.

— І довго? — спитав Джордж. — Як ви радите?

— Ну, хай полікується з місяць так, як я приписав, а потім прийде до мене ще раз. Я не маю сумніву, що все в неї минеться. Але дитини вона не зможе мати, якщо не зробить одну невеличку операцію. Крім того, їй треба уникати застуди. На зиму їй краще виїздити з Англії.

Джордж виписав чек на три гінеї (Елізабет сказала, що потім верне йому гроші), і вони відсвяткували таку розв'язку, пообідавши в ресторани.

— Вищиймо! — сказав Джордж. — Нам дуже пощастило: ми не вчинили непростенного гріха — не дали життя ще одному нещасливому створінню, якому те життя зовсім непотрібне.

Але, мабуть, найразючіше в цій дивній історії — це та швидкість, із якою Елізабет знову покинула добру давню лінію Гінденбурга й вернула на фронт Вільного Кохання. Але, звичайно, не зовсім на ті самі позиції. Хоч вона не признавалась у цьому навіть собі, і хоча Джордж намагався заплющувати очі на це, але щодо неї Досконалий План, принаймні щодо неї, зазнав прикрого фіаско під час першого ж серйозного випробування. Як тільки те випробування почалося, вона в паніці вхопилась за давній шаблонний засіб, у неї не знайшлося відваги витримати. На її виправдання можна сказати, що хвороба на якийсь час потьмарила їй розум і що вона не могла цілком відповісти за свої вчинки. Та це тільки виверт; фактом лишається те, що вона в паніці кинулась під захист традиції та шлюбного бюро. А потім узаконений шлюбний зв'язок вніс легеньку зміну в їхню свідомість. Ви, звичайно, можете сказати, що оскільки вони й далі жили таким самісіньким життям і визнавали ті самі погляди на свої взаємини і на взаємну «волю», то чи не однаково, були вони законно одружені чи ні. Та різниця була. Вона є завжди. Подивіться на людей, і ви самі це скажете. Чомусь самий факт одруження породжує почуття власності, а отже, й ревності. Звичайно, неодружені коханці теж бувають не меншими власниками й ревнивцями. Та це не те саме. Як правило, коханці — не перші власники, так би мовити; і звичайно вони бувають згодні надавати одне одному трохи більше волі й «процати». Але ви можете побачити, як одружені люди, цілком байдужі одне до одного, скаженіють від ревності та ураженого власницького почуття, коли виявиться, що жінка чи там чоловік має любовний зв'язок із кимсь іншим. А може, це тільки інший бік отієї своєрідної мстивості, породжуваної шлюбом. А ось іще один гідний уваги «поступ» у їхніх взаєминах. Елізабет, вернувшись на позиції Вільного Кохання, зайняла ті позиції, навіть сама цього не усвідомлюючи, тільки для себе, а не для Джорджа. Коли надалі Джордж, у відповідності з Доско-

нашим Планом, змирився з романом між Елізабет і Реджі,— чудово! То його діло. Та коли дійшло до того, щоб і Елізабет сприйняла роман між Джорджем і Фанні в такому ж дусі, вийшло зовсім інакше. Тоді Елізабет чомусь відчула себе відповідальною за Джорджа, а почуття відповідальності якось трансформувалось у почуття володіння...

Тим часом через три місяці після фальшивої тривоги Елізабет відчула себе «передовішою» й «вільнішою», ніж будь-коли. Становище заміжньої жінки давало їй змогу вільніше говорити на всі ті теми, що тепер обговорюються в кожній дитячій кімнаті, але тоді вважались украй непристойними й негодящими для слуху громадян Імперії. Якось їй попала в руки книжка про гомосексуалізм, і вона перейнялась жалем до жертв цієї нещасливої схильності. Вона збиралась навіть розпочати кампанію на їх захист і була дуже розчарована тим, що Джордж поставився до її ентузіазму холодно.

— Просто смішно,— казала Елізабет,— що цих нещасливців переслідують за давно застарілими законами, які походять із забобонів іудейських пророків та з середньовічного невігластва.

— Безперечно, але що тут можна вдіяти? Манія переслідування існувала завжди. Цікаво: в нашій мові брутальне слово, яким узивають прихильників певного виду збоченого кохання, колись означало «сретик». Але зробити тут нічого не можна.

— А я гадаю, щось треба робити.

— Може, й треба, але, по-моєму, ще не настала пора. Потрібен час, щоб знання проникло в дубові голови й вигнало звідти невігластво та забобони. Треба відразу поставити на розумну основу нормальні взаємини між чоловіком і жінкою, а вже тоді можна буде подумати й про сретиків кохання.

— Але ж, любий мій Джордже, цих людей цькують, переслідують, зневажають за те, в чому вони зовсім не винні, за якусь відмінність у фізіологічному та психологічному складі. Можливо, людей абсолютно «нормальних» у статевому відношенні взагалі не існує. І невже ми маємо ненавидіти й зневажати цих людей тільки тому, що ми самі «нормальні»?

— Я знаю, я знаю. Теоретично я абсолютно згоден з тобою. Але навіть я буду своїм розумом захищати те, що відкидають мої інстинкти й почуття? Відверто кажучи, я не люблю гомосексуалістів. Я шаную їхню свободу, але не

люблю їх самих. Власне, я, наскільки мені відомо, не знаю особисто жодного з них. Напевне, серед наших знайомих є такі, та оскільки самого мене це анітрохи не цікавить, я їх не помічаю.

— Так, але з того, що ти чогось не помічаєш, іще не вплива, що його не існує. Не будь таким обмеженим, Джордже. Можливо, десятки тисяч людей почувають себе пещасними...

— Та я все це вже чув! Але ж неможливо за п'ять хвилин розвіяти упередження, що склалися багато сторіч. Особисто я не заперечую, щоб такі люди жили, як їм хочеться. Вони ж не завдають злочинної шкоди нікому. Але я б їм радив поводитись тихенько, не корчити з себе мучеників та героїв.

— О, о! — засміялась Елізабет.— Наш статечний Джордж стає в лави вікторіанського покоління!

— Пусте. Я просто не хочу прикидатись, а кажу те, що думаю. В цій справі я тобі не союзник.

— А я б хотіла, щоб ти поміркував про це діло ще, написав, може, статтю-другу на їхній захист і умовив Бобба надрукувати їх.

— Красно дякую. Попроси його, хай зробить це сам; його це привабить скоріше. А як я почпу про це писати, мене враз запідозрять. В Англії це річ дуже небезпечна, бо такі підозри надто часто бувають слухні!

— Більш вони на цю тему не розмовляли.

А війна весь той час насувалася. Можливо, вона стала неминучою ще з 1911 року, хоча більшість людей заскочила зненацька. Чому вона вибухла? Хто винен у цьому? Ці питання вже обговорювалися без кінця, і суперечливих матеріалів вистачить іще на не одне покоління заповзятливих істориків. Можна передбачити, що в тих цивілізованих країнах, які ще лишаться після війни наступної, будуть створені університетські кафедри історії першої світової війни. А нам сперечатися про це — так само марна річ, як без кінця жадібно вигукувати: «І де це я підхопив таку жахливу нежить?» Коли якась особа — чи особи — справді влаштувала цю катастрофу умисне, то вона чи вони, гадаю, цілком задоволені фантастичним успіхом їхнього задуму. Бо в країнах — учасницях війни — лишилося дуже мало людей, на чю долю війна не вплинула, і в переважній більшості випадків вплив той не назвеш сприятливим. Життя дорослих людей було розтяте на три періоди:

довоєнний, воєнний і повоєнний. Дивна річ (а може, не така й дивна), багато людей скажуть вам, що цілі відтинки довоєнного життя зовсім стерлися з їхньої пам'яті. Довоєнний час здається ніби доісторичним. Що ми робили, що ми почували, для чого ми жили в ті неймовірно далекі дні? Виникає таке почуття, ніби період 1900—1914 рр. належить до царини археології, і його мусять скрупульозно відтворювати фахівці за мізерними залишками. Ті, що були ще дітьми в день замирення, хто, так би мовити, зародився у роки війни, навряд чи можуть зрозуміти, яке спокійне й безпечне здавалось нам життя і якими самовдоволеними оптимістами були ми. Особливо в Англії, бо у Франції ще збереглися прикрі спогади про 1870 рік; і все ж навіть у Франції життя здавалось уже усталеним і безпечним. Після Ватерлоо Англія не брала участі в жодній значній війні. Були сутички на кордонах та в колоніях, Кримська та Бурська війни надзвичайно зміцнили в очах усього світу репутацію нашої країни як сильної й безздатної. Але справді великих боїв уже давно не було. Франко-пруська війна вважалася просто нещасливою випадковістю, неминучою для відсталих жителів континенту, а на грандіозну боротьбу американської Півночі з Півднем ми дивились, ніби перевернувши бінокля. В певних колах цю боротьбу вважали навіть знаком особливої ласки бога до його обраного народу, яка давала британському торговельному флоту змогу відновити свою незаперечну першість у світі за рахунок скрути, якої зазнавала та жалюгідна країна-вискочень.

Талейран часто казав: хто не бачив Європи до 1789 року, той не знає, що таке справжня радість життя. Підставити в цю сентенцію 1914 замість 1789 навряд чи хто зважиться. Але безперечно, що такого руйнування всіх цінностей від часів французької революції не було. Бог відає, скільки урядів і правителів загинуло в цьому землетрусі, а ті, котрі лишилися, з усієї сили пнуться зберегти своє існування випробуваними способами: гнобленням та переслідуванням. А тим часом 1914 рік вітали як велику очисну бурю, що змете всю гнилизну, нібито породжену мирним життям! Господи! Три дні воєнного тріумфу породжують більше гнилі й злигоднів, ніж об'єднані зусилля розлительів роду людського не породять і за тисячу років. Нинішня молодь роти б роззявила з подиву, прочитавши оту огидну пісенітницю, що заповнювала в 1914—1915 роках газети Англії, та, напевне, й усіх країн — учасниць війни,

опріч Франції, де не друкувалося практично нічого. (А втім, французи відтоді надолужили згаяне з лихвою). «Наші героїчні війська» мали повернутись на батьківщину і то дуже скоро, очищені й облагороджені різаниною та вошами, й породити покоління ще героїчніше, і воно мало йти слідами батьків. Нас чекало велике відродження релігійного духу, бо помисли людей поверталися від мирської марноти до великих і поважних речей. У нас мала з'явитись нова, ще величніша література — і звідси гадана популярність «воєнних» поетів, яка зводилась до того, що в батьків, загиблих на фронті, випрохували півсотні фунтів на надрукування (яке, напевне, коштувало п'ятнадцять) жалюгідних вірликів, яким би не слід було виходити за межі домашнього кола. Ми мали... але мені вже не стає духу вести далі. Нехай люди, що цікавляться людським безглуздом, заглянуть у підшивки тодішніх газет...

Та поки що ми ще тішимося золотим спокоєм останніх місяців перед серпнем 1914 року.

Фанні спостерігала дивовижні метаморфози Елізабет з неабияким подивом і з тим досить приємним почуттям, з яким ми спостерігаємо пецастя наших найкращих друзів. А головне — їй було жаль Джорджа.

«Ти оголосив вендетту мертвих живим». Так, це правда, я оголосив вендетту, мене поглинає невтримна жадова помсти. Так, це вендетта. Не особиста вендетта. Що я таке? Ніщо, о господи, менше ніж ніщо, лущина, покидьок, недогризок на тарілці, сміття. Але це безособова вендетта, невтишиме сумління, що волає в пустелі, річка сліз у сипучих пісках. Яке право я маю жити? Скільки їх — п'ять мільйонів, десять, двадцять? Чи не однаково, скільки саме. Вони загинули, і винні ми. Стонадцять чортів, ми винні, ми! Коли я зустрічаю не скаліченого чоловіка з мого покоління, мені хочеться крикнути йому: «Як ти вцілів? Як ти примудрився? Якою підлою хитрістю? Чому ти не загинув, хитрюго?» Як це жахливо — пережити самого себе, уникнути своєї долі, надужити її гостинність. На світі нема й душі, котрій би не було байдуже, чи я ще живий, чи ні, і я радий цьому, такий радий! Самотність, крижана самотність. Ви, полегли на війні, — я вважаю, що ви згинули марно, за понюх тютюну, за ципову душу, чорт зна за що, ради газетної брехні та крутїства політиканів. Та кінець кінцем ви згинули. Ви не від-

кинули гострого й солодкого удару кулі, раптового вибуху снаряда, підступної агонії від отруйного газу. Ви спекалися всього. Ви обрали кращий пай. «Попадали, мов ціла тичба Чарлі Чаплінів», — сказав якимсь рудий сержантик із Деремського полку. Мов тичба Чарлі Чаплінів. Який чудесний образ! Бачиш, як живі, незграбні фігурки з виверненими ступнями: вони спотикаються, змахують хтознащо руками й падають під несхибним кулеметним вогнем сержанта-деремця. Ото герой — цей куденький сержантик! Він дістав за це бойову медаль. Мов тичба Чарлі Чаплінів. Просто чудо! Але чому й ми не попадали з ними? Яке ми маємо право жити? А жінки? О, про жінок нема чого й говорити. Вони були просто чудові. Така відданість, така відданість! Яку розраду вони давали солдатам! Так, це було чудо, вище від будь-якої хвали. За це, як ви знаєте, їм надали виборче право. Чудово! Щирі й чисті, мов сталевий клинок. Так, це правда, вони були просто чудесні. Що б ми робили, якби не вони? Мабуть, п'ятами б наживали. Так, жінки були чудові. На жінок завжди можна покластися, коли дійдеться до бійки. Щира правда! І що б робила Англія без них? Без таких чудових жінок, такого прикладу для нас!

По неділях над цвинтарем по той бік Ла-Маншу майорить британський прапор. Цвинтар не такий великий, як були за часів дерев'яних хрестів, і все ж чималий. Багато акрів землі. Так, багато акрів. І тепер уже запізно, тобі нема місця на тих акрах. Запізно, запізно...

Так, Фанні жаліла Джорджа й доводила це діяльним жіночим співчуттям. Під кінець весни Елізабет «мусила» поїхати на два тижні на північ, до батька й матері. Місіс Пастон, що ніколи не знехтувала жодного зі своїх обов'язків і тикала це у вічі кожному, мала звичай щотижня писати дочці. Вважалося, що для Елізабет кожен із цих щотижневих листів — люба й жадана звістка про родинне коло й друзів, яка має підтримувати дівчині пам'ять про їхнє чисте життя (сповнене найчистішої нудьги) й убереже її від декадентів та дегенератів, що оточують її в Лондоні. Насправді ж майже кожен із цих листів був лицемірною, підступною атакою на душевний спокій Елізабет, на її задоволеність собою й життям. Під ніжними словами, що виражали палку материнську любов, таїлися дивовижна злоба й ненависть. Коли місіс Пастон спадало на думку щось таке, чим можна завдати дочці прикrostі, во-

на неодмінно писала про те, додаючи: «Як жаль, моя люба, правда ж?» Елізабет часом відповідала на ці листи, часом ні. Останнім часом вони були пересипані натяками на поганий стан здоров'я містера Пастона. «Твій любий тато ніяк не може позбутися бронхіту» (тобто звичайної нежиті), він «дуже млявий» (тобто змудився, бо майданчик для гольфу затопило водою), він «майже не виходить із дому» (хоч він і доти виходив хіба що пограти в гольф); він «робиться такий худенький та сивий, наш бідний любий тато» (він уже п'ятнадцять років як посивів і досі ще ситненько їв чотири рази на день), він «здається, швидко підупадає на силі» (чистісінька фантазія). Елізабет любила батька, тому вона почала тривожитись, хоча добре знала материну стратегію. Та, на лихо своє, молоді люди ніколи не можуть виміряти всієї глибини підступності й злості старих. Вона вирішила, що повинна з'їздити побачити батька — якщо він помре, а вона його перед тим і не побачить, це ж буде страхіття. І вона сказала Джорджеві, що поїде.

— Ну що ж, гаразд, їдь, коли хочеш. Я проведу тебе на вокзал. Коли ти поїдеш?

— Я хочу, щоб ти поїхав зі мною, Джордже. Тато й мама будуть раді побачити тебе, їм приємна буде така увага.

— Облиш, Елізабет, нащо ці дурниці? Я ж не прошу тебе знайомитися з моєю ріднею, то чого це я маю їхати до твоєї? Твоя мати, по-моєму, жахлива, вона з отих уїдливих мучениць, що завжди придумують собі всякі нікому не потрібні клопоти та турботи, а потім бурчать, що вони, мовляв, просвітлої години не мають, але ніхто цього не цінує. Батько твій чоловік непоганий. Він уміє поважати інших. Але ж про що нам з ним розмовляти? Ну, я на хвилину прикинуся, ніби мене цікавить гольф, ну, покиваємо головами над тим, що ліберальний уряд ні на що не здатен, а потім?

— А все ж мені буде куди легше, коли ти поїдеш зі мною.

— Ні, не буде. Нас почнуть демонструвати знайомим твоєї матері як щасливе подружжя, а це вже буде справжня мука для нас обох. Крім того, тобі легше буде пристосуватись на цей час до їхніх забобонів, коли тобі не дорікатимуть мої насмішкуваті погляди.

Отож Елізабет поїхала сама, а Джордж залишився в Лондоні. Він завжди дуже нудьгував за Елізабет, коли лишався без неї, але замість піти кудись розважитись, він волів

сидіти вдома й убивати час за роботою. Надвечір п'ятого дня він вирішив, що з нього досить. Треба вийти й обдзвонити своїх приятелів,— може, котрийсь захоче пообідати з ним. Він щойно скінчив умиватись і начіпляв свіжий комірєць, коли хтось постукав у двері майстерні.

— Хвилинку! — гукнув Джордж.— Я одягаюсь. Хто там?

Двері відчинились, і ввійшла Фанні в прегарній новій сукні й хвацькому капелюшку з широкими крисами й великою пір'їною.

— Ой, Фанні! Як славно, що ти прийшла! І яка ти гарненька!

Вони ніжно поцілувалися. Фанні сіла на ліжко.

— Я прийшла, щоб ти мене повів кудись у ресторан. Коли ти збирався кудись-інде, нічого не вийде. Доведеться тобі подзвонити й сказати, що не зможеш прийти.

— Та я, власне, й збирався піти запросити когось на обід, так що тебе послав сам бог.

— А як там Елізабет?

— Нормально. Сьогодні вранці надійшов лист. Вона поїхала додому, ти ж знаєш.

— Так, я знаю. А надовго?

— Ще днів десять пробуде. Бідолашка, з листа видно, що вже нудиться страшенно.

— А що ти робиш?

— Та пропадаю в самоті. Майже докінчив картину, хочеш побачити?

І Джордж повернув проти світла мольберт із великим полотном.

— Так це ж чудово, Джордже!

— А не занадто різке й вугласте?

— Ні, нітрохи. Чудова картина! Таких гарних у тебе ще не було.

І Фанні, схопившись з ліжка, обняла Джорджа за шию й знов поцілувала його. Вперше губи її були не холодні, стиснуті, немов сестринські, а теплі, розкриті, невимовно солодкі — уста спільниці. Раптовий трепет палкого жадання пронизав Джорджеву плоть, серце його закалатало, а кров ринула в обличчя. Він пригорнув Фанні й притиснув тверді, жадібні уста до її м'яких, піддатливих. Якусь мить вона ніби опиралась, відпихала його. А він пригортав її все міцніше, і раптом її напружене тіло обм'якло, припало до нього, а голова з заплющеними очима повільно відхилилась назад. Оксамитово-ніжні губи розтулились, і кін-

чик язика ковзнув по Джорджевих губах. А Джордж обережно доторкнувся до її грудей і відчув під рукою швидке биття серця. Вона тихенько відняла губи й глянула на нього.

— Фанні! Фанні!

На нього дивились очі, схожі вже не на самоцвіти, а на живі блакитні квітки.

— Фанні! Люба моя Фанні! Я, мабуть, давно кохаю тебе, тільки сам не знав цього.

Фанні, не відводячи від нього тих очей, повільно сказала:

— Ти такий симпатичний і мужній хлопець, Джордже, але ще така дитина...

— А ти просто божественна, ти невимовно принадна, ти сліпуча, ти чарівна...

Вони знов поцілувалися й стояли обнявшись, аж поки в Джорджа запаморочилось у голові — так бухала в неї кров. Він лагідно потяг Фанні до ліжка, і вони лягли, одягнені, стискаючи одне одного в обіймах. Джорджева рука ніжно, обережно тулилась до її дівочого тіла, незнайомого з корсетом, такого теплого, тугого й тендітного під тонким прохолодним шовком. Незв'язні слова жаги змінила мовчанка, і обоє лежали, обнявшись, і тремтіли, ніби налякані діти, що втішають одне одного.

Фанні зітхнула й розплющила очі.

— Котра година?

Джордж намацав годинника.

— Скоро пів на дев'яту!

— Господи! Ми ж не встигнемо повечеряти, треба кватиритись!

Джордж пішов надіти піджак, а коли вернувся, Фанні спокійно поправляла на собі панчохи.

— Куди б нам піти, щоб недалеко?

— Недавно на Фріс-стріт відкрився новий ресторан, можна туди.

Джордж дивився, як вона пригладжує скуйовджену зачіску й зосереджено надягає перед дзеркалом капелюшка. Він іще трошечки тремтів, та йому впало в очі, які впевнені її руки. Лиш кілька хвилин минуло, відколи вони були такі близькі, всі перепони між ними впали, обоє ніби розчинились одне в одному. Це було справжнє, цілковите щастя. «Було»... І ось їх знову підхопив і розділив потік буденного життя. Ні, не так далеко розніс він їх, щоб вони не могли покликати одне одного. І все ж це така дальина супроти тієї чудесної близькості! Таке блаженство не мо-

же тривати довго. А чому, власне? Може, це ще один лихий жарт богів — показати нам на часинку, яке було б наше щастя, якби ми були богами. Ніхто не може володіти іншим, ніхто не може належати іншому. Чи можливо давати й чи можливо брати? І чи справді одне бство розчиняється в іншому на кілька хвилин, чи то тільки здається так? Про що вона думає в цю мить? Душею вона така далека від мене, наче втекла в інший вимір. Ми, романтики, забагато хочемо. Хіба мало того, що вона чарівна, а я для неї жаданий? Не вимагаймо надто багато. Є втіха — і досить. Та яка нетривка навіть вона! Немовби намагається пронести невеличке тремтяче світельце в тонкій скляній посудині крізь невагомну й ворожу юрбу. Як безжально намагається цей світ задушити радість закоханих! Яке прикро несправедливе все це!

Вони вийшли в спеку й духоту вулиці, де вже засвітилися ліхтарі. На тротуарах ще товклись і галасували замурзані дітлахи. Назустріч їм ішла якась італійка в повстяних капцях, несучи глек пива. Повітря в Сохо було затхле, важке.

— Чому ви з Елізабет живете в цьому паскудному закутку? — здивовано спитала Фанні. — Тут же, мабуть, жахливо нездорово, особливо для Елізабет.

— Ет, до цього можна звикнути. Гемпстед надто далеко від центру, в Кенсінгтоні помешкання надто дорогі, а в Челсі й дорого, й туди не доберешся. Коли вже живеш у місті, то краще в самому центрі. Передмістя — то страх. Ми всі мучимось через цей англійський звичай будувати для кожної родини свою халупу: мовляв, «хатне вогнище». Крім того, ми прагнемо жити відразу в місті й на селі. Видно, чисто міське життя, як у романських народів, для нас не годиться. Але Лондон таки занадто великий і затхлий.

Вони повечеряли в невеличкому ресторанчику, стіни якого були оздоблені мазаниною молодих художників у дусі Латинського кварталу. Розпис нецікавий — якийсь аматорський. Та Джорджеві й Фанні було байдуже. Оскільки вони були знайомі досить давно, їх не мучила прикра, нездоланна ніяковість і збентеження, що звичайно охоплюють тих, котрі стали коханцями несподівано. Їхня жага спалахнула так природно, що не збудила в них ніяких докорів сумління. Вони розмовляли спокійно і не мусили себе до цього силувати. Фанні з гумором розповідала про якісь витівки англійських «колоністів» на Рів'єрі. Цікаво, чому

ми з-поміж своїх співвітчизників зустрічаємо за кордоном саме таких химерних і недоладних типів, яких ніколи не бачимо вдома, на батьківщині? Може, незвичне оточення чужини підкреслює їхню химерність? Чи, може, чудна удача, власне, й змушує їх жити на чужині?.. Та хай там як, а нема сумніву, що між Фанні й Джорджем виникли інакші взаємини. Виникла нова, солодка близькість. Дивно, що кілька жагучих поцілунків здатні так змінити все.

Коли вони вже виходили з ресторану, Фанні покликали якісь знайомі від столика біля дверей.

— Агов, Фанні! Як живемо? Ходімо з нами! Ми всі о десятій ідемо до Маршалла. Там збереться ціла юрба. Мусить бути цікаво.

— Ні, я хочу подивитись новий фільм у Шефтсбері.

— Що, неодмінно сьогодні? Іншим разом подивись!

— Ні, він іде останні дні, а я завтра їду на тиждень до Дьєппа.

— Ну, дарма. Шкода, що ти з нами не йдеш. Заходь, коли повернешся. Ну, бувай.

Вони сіли в таксі, і Фанні сказала водієві свою адресу.

— Ти справді хочеш завтра їхати до Дьєппа? — спитав Джордж трохи засмучено.

Фанні стисла йому руку вище ліктя й швиденько, спритно поцілувала його, коли машину струснуло й штовхнуло їх одне до одного.

— Ну що ти, дурненький мій! Ми проведемо час разом, якщо тільки тобі дозволить сумління. Але мати алібі завжди корисно. Бо люди ще люблять почухати язика об чюсь репутацію, сам знаєш.

— А як зустрінемо в місті цих твоїх знайомих або ще яких?

— Скажу, що передумала їхати або що змудилась там і відразу ж вернулася.

Квартира у Фанні була невеличка, але охайненька й обставлена модно. Після його мальовничої великої, але досить брудної й старомодної кімнати, обшитої панелями ще з вісімнадцятого сторіччя, Джордж почував щиру втіху, опинившись у світлих чистеньких кімнатках, у викладеній білими кахлями ванні. Серед численних гідних подиву талантів Фанні був і хист підшукувати чудові помешкання за фантастично дешевою ціною, елегантно обставляти їх за якихось п'ять фунтів і утримувати в ідеальному порядку без метушні й гамору. Звичайно вона міняла свою

резиденцію щопівроку і неодмінно на щось краще. Яка приємна отака практичність у інших людях, а надто коли ви самі вкрай непрактичні! Я, власне, не сказав би, що Джордж був зовсім непрактичний, але клопоти побуту видавались йому страшенно нудними. Коли треба зробити так багато чогось іншого, а часу на це так мало, то чи варто дуже перебирати помешканням та обставою, чи не шкода на це марнувати життя, міркував він. Правда, тепер він постановив відразу, що вони з Елізабет кудись із Сохо переберуться. Там занадто вже брудно.

З Фанні була незрівнянна коханка. Чи принаймні так гадав Джордж. Річ не тільки в тому, що вона, на відміну від Елізабет, темнолицьої, доволі-таки скутої своєю майже дівочою сором'язливістю, була золотаво-світла, гнучка й піддатлива; вона ще була й дуже вправна та старанна в любощах. Для неї то було мистецтво. Не прикрий обв'язок, не принизлива необхідність, не низка спроб, що приносять тільки розчарування, а солодке мистецтво, в якому знаходили вираз уся її любов до життя, енергія й завзяття. Як усі великі митці, вона була цілком некорислива й віддавалась тому мистецтву заради самого мистецтва. Вона добирала коханців дуже ретельно й віддавала перевагу бідним, щоб уникнути підозри в меркантильності чи прагненні до кар'єри. Вона знала, що має геніальну «техніку», і не хотіла марнувати її на абикого. Якби вона не була видатною коханкою, то могла б стати добрим скульптором. Але, як усі великі митці, вона була вимоглива й марнолюбна. Вона не хотіла розтринькувати свій хист. Коли партнер був не гідний її, не досить чутливий, не вмів її належно оцінити, вона намагалась позбутися його чимскоріше. Незграбні, скуті англійці — це не для неї. Ні, ні! Можливо, через це вона й жила так подовгу за кордоном.

Але цей англієць не був ні скутий, ні невинно незграбний. Можливо, неотесаний, без виробленого стилю й лоску, але під умілим керівництвом він був здатен швидко досягти успіхів. Фанні вже давно добачила несхибним оком митця, що в Джорджеві таяться неабиякі можливості. Він мав природну сприйнятливість і — що куди важливіше — топке артистичне чуття, а тому знаходив найвищу втіху в тому, щоб дарувати насолоду. Він був не тупий бугай і не самозакоханий індик. Фанні була задоволена; вона не помилилась...

Поки не вернулась Елізабет, Джордж більше не працював ні над чим. І мав рацію: йому теж був потрібен перепочинок. Він жив цей час у Фанні. Обідали вони нашвидку вдома або ходили в такі ресторани, де напевно чи могли зустріти знайомих,— у харчівні, де їдять маклери з Сіті, або в химерні шипочки, де на посипапій тирсою підлозі стоять великі плювальниці і де, сидячи на високому табуреті за стойкою, можна було з'їсти біфштекс із овочевим гарніром, запиваючи пивом. Ходили в найдешевші концертні зали, передивилися всі тодішні, ще примітивні, кінофільми — серед них чогось варті були тільки чаплінські,— а задля жарту побували у Вестмінстерському абатстві — питимий лондонець туди ніколи не заходить. Обоє вирішили, що це святилище пайдужче нагадує майстерню геть нездарного скульптора академічного напрямку, ще й улаштовану в тісній, хоча досить гарній готичній повітці. Фанні не любила готичної архітектури, казала, що від усіх отих шпильків та закарлюк мороз поза спиною біжить; а Джордж заявив, що справжній дух середньовічної скульптури можна найкраще вловити, заглянувши під лави в притворі для каноніків. Але вони не сперечались через це. Вони були занадто щасливі.

Про Елізабет вони не згадували й словом. Аж напередодні її приїзду Фанні сказала:

— Ти, звичайно, підеш її зустрічати?

— Аякже.

— Вітай від мене.

— По-моєму, треба розповісти їй про все,— замислено сказав Джордж.

Фанні вмить відчула небезпеку. Її уявлення про «волю» було не зовсім таке, як досить абстрактне й ідеальне уявлення Елізабет. «Воля» для Фанні виглядала простіше й практичніше; крім того, вона була спостережлива, прониклива й знала свою подругу Елізабет куди краще, ніж знав її Джордж. Джорджа вона теж добре вивчила. Якщо Джордж усе розкаже Елізабет, то вибух неминучий, Фанні це добре знала. Елізабет умить відкине всі свої теорії, як вона вже зробила один раз. Але Фанні знала також, що відкривати перед Джорджем правду — марна річ. А з другого боку, вона не хотіла ні втрачати його, ні «відбивати» назовсім у Елізабет,— таке бажання виникло в неї багато пізніше, коли Елізабет перша оголосила війну. І Фанні вирішила схитрувати, скориставшись суто чоловічою тупістю Джорджа.

— Що ж, розкажи, коли хочеш. Але я, будиши тобою, цього не робила б. Вона, певне, вже давно підсвідомо відчула, що нас тягне одне до одного, і з її поведінки видно, що вона з цим мириться. Я не розумію, навіщо треба обговорювати й пережовувати те, що є чисто особистою, приватною справою двох людей. Ми легко піддаємось гіпнозові слів; нам здається, ніби про що ми не поговорили, й на світі не існує. Як можливо передати словами всі ці тонкі й складні почування та відчуття? Адже тому й потрібні обійми, що самих слів мало. Люби її палкіше, і цим ти їй усе скажеш.

— То ти гадаєш, що вона все знає?

Фанні стало трошечки досадно. Ну чому він не розуміє, не хоче сприйняти натяк?

— Коли вона така прониклива й досвідчена, як запевняє нас, то вона повинна була передбачати таку можливість уже давно. І я певна: коли вона нічого не каже тобі, то, значить, сама не хоче говорити про це. Вона не проти, і цього з нас досить.

— Але ж вона завжди гадала, що коханці мають бути цілком відверті між собою й розповідати одне одному про інші свої захоплення.

— Правда? Ну, тоді я принаймні раджу тобі не казати нічого, поки вона не спитає.

— Гаразд, любя, коли ти так хочеш.

Джордж, як і годиться, зустрів Елізабет на Юстонському вокзалі. Вона була в захваті, що вернулась до Лондона, вирвалася із затхлої атмосфери батьківського дому, втекла від поважної й чванливої міщанської нудьги. Вона аж вистромила голову з віконця таксі, вдихаючи лондонське повітря.

— Як приємно знов дихнути чадом любого закуреного Лондона! Відчути, що ти знов вільна, вільна, вільна!

— Так важко вдома було?

— Жахливо! Насилу витерпіла.

— Я такий радий, що ти вернулася!

— Це просто розкіш. І як славно, що я знову з тобою! А в тебе такий гарний вигляд, Джордже! Просто красень — чисто італієць!

— Це тільки тому, що ти мене два тижні не бачила.

— А як тут Фанні?

— Чудово. Передавала тобі вітання.

— Люба, старенька, бридка Тотнем-Корт-род! — сказала Елізабет, знову вистромившись у віконце.

— До речі, поки ти була на селі, в Сохо просто не було чим дихати. Може, нам перебраться у якесь свіжіше місце?

— До передмістя? Ти що, Джордже! Ти ж не любиш передмість, сам завжди казав, що тобі подобається жити в центрі Лондона.

— Так, правда. Але, може, знайдеться щось у Челсі.

— Де ж ми візьмемо грошей на дві квартири в Челсі?

— А чого не оселитись разом в одній більшій?

— Що? Жити вдвох у одній квартирі? Джордже!

— Ну, не хочеш — як хочеш, але Фанні гадає, що в Сохо для тебе нездорово.

— Ну гаразд, побачимо.

Чи то — як натякала в своїй книжці стара панна-шведка — новий роман тільки підігрів давнє кохання, чи то Джордж так ревно користувався хитрим рецептом Фанні, чи то він просто намагався затерти провину, але він здався Елізабет незвичайно ласкавим і жагучим.

Вона приписала це щасливій дії короткої розлуки.

7

Через кілька тижнів вони таки перебрались до Челсі. Фанні знайшла для них чудове помешкання: дві великі кімнати, кухня, по-сучасному обладнана ванна, і квартир-на плата менша, ніж вони платили за дві нужденні кімнати в Сохо. Елізабет виявила несподіваний хист до влаштування хатнього затишку й клопоталась ним дуже багато, хоча Джордж і кепкував з неї. Але обоє були безмежно щасливі, що перенеслись із смердючого Сохо в чистеньку, вигідну квартиру.

Це було в червні 1914 року. Вони не виїхали з міста, коли почалася спека: мали намір пробути літо в Лондоні, а до Парижа поїхати на вересень і жовтень. Елізабет провела чималу частину вільного часу з Реджі Бернсайдом, а Джорджа поглинув живопис. Він хотів підготувати достатню кількість добрих полотен — збирався восени зібрати в Парижі невелику виставку.

Якось під кінець липня він рано покинув роботу й виїшов поспішати з Реджі та Елізабет десь поблизу Пікаділлі. День був чудовий, білі пухнасті хмарки висіли на блакитному небі, легенький вітерець шелестів листям уже

по-літньому густо-зелених дерев. Навіть на Кінгз-род було гарно. Джорджеві впали в око білі рукавички полісмена-регулювальника на тлі великого платана (потім він дуже яскраво їх пригадував, бо це були останні справді спокійні хвилини в його житті). На кущах бузку в садочку завзято й сварливо цвірінчала зграйка горобців. Сонячне тепло приємно відбивалось від білих плит тротуару.

Дожидаючи автобуса номер дев'ятнадцять, Джордж купив газету — хоча не робив цього майже ніколи. Він завжди казав, що читати газети — це означає марнувати дорогоцінний час. Коли в світі станеться щось справді важливе, ви дуже скоро почуєте про це від людей. Він і сам не знав, чому раптом надумав купити газету того ранку. Він працював дуже напружено два чи три тижні й не бачив нікого, крім Елізабет, то, можливо, йому раптом захотілося знати, що діється в світі. А може, він просто хотів поцікавитися, чи нема якого нового кінофільму.

Джордж піднявся на верх автобуса з газетою під пахвою й купив квиток. Тоді глянув побіжно на заголовки й прочитав: «Серйозне становище на Балканах. Австро-угорський ультиматум Сербії. Сербія звернулася по допомогу до Росії. Позиція Німеччини й Франції». Потім розгублено подивився на сусідів по автобусу. Їх було шестеро — четверо чоловіків і дві жінки; кожен з чоловіків зосереджено читав той самий екстрений ранковий випуск вечірньої газети. Джордж також нетерпляче й уважно перечитав повідомлення і вмить збагнув, наскільки й справді серйозне становище. Австрійська імперія була на грані війни з Сербією (на цю країну в Англії дивилися звисока, поки вона не стала «однією із наших відважних малих союзниць»); Росія погрожувала, що підтримає Сербію; Німеччина й Італія як члени Троїстого союзу стоятимуть на боці Австрії; Франції доведеться підтримувати Росію у згоді з їхнім пактом, та й Англія як учасниця «Антанти» не зможе лишитись осторонь. Можливо, вибухне всеєвропейська війна — найбільше зіткнення держав після розгрому Наполеона. Саме те, що він завжди вважав за неможливе — війна між «цивілізованими» країнами, — стало реальною й близькою загрозою. Він не міг у це повірити. Німеччина не хоче війни, для Франції це було б справжнє безумство, Англія теж не може її прагнути. Всі великі держави не дозволять цього. А що робить сер Едуард Грей? А, пропонує скликати конференцію... Чоловік, що сидів навпроти Джорджа, нахилився до нього й торкнув рукою газету:

- Ну, що ви на це скажете, сер?
- По-моєму, справи дуже серйозні.
- Війною пахне, еге?
- Ну, сподіваюся, що ні. Газети завжди перебільшують, самі знаєте. Але це була б жахлива катастрофа.
- Нічого, трошки розворушило б нас. Ми закисли, надто довго був мир. Невеличке кровопускання не завадить.
- А я не думаю, що до цього дійде. Я...
- Раніше чи пізніше має дійти. Оті німці, самі розумієте... Та куди їм до нашого флоту!
- Ну, сподіваюся, що битись не доведеться.
- Не знаю, не знаю. Я б сам не від того, щоб дати німцям чосу, та й ви, мабуть, теж.
- Ні, я чоловік нейтральний,— сказав Джордж, сміючись.— На мене не розраховуйте.
- Гм! — гмукнув його співрозмовник і рушив до виходу, окинувши цього не патріотичного типа, схожого на іноземця, підозріливим поглядом.— А, ясно, це чужинець, біс би його взяв! Гм!.. І що він тільки робить в Англії, хотів би я знати! Гм!..

Джордж уже знов заглибився в газету, навіть не зважаючи, як схвилював цього вже літнього, але ревного патріота.

— Слухайте! — вигукнув Джордж, уздрівши Елізабет і Реджі.— Ви вже бачили сьогоднішні газети?

— А що там? — спитала Елізабет.— Є щось про тебе?

— Та ні, на Балканах ось-ось вибухне війна, і, як видно, вона охопить усю Європу.

Реджі зневажливо відказав:

— Ет, дурниці! Невже ви такий наївний, що можете повірити в газетну сенсацію? Ми вчора в професорській говорили про це, і всі погодилися, що цей конфлікт буде локалізований і що Грей, мабуть, через день-два виступить із заявою. І все минеться.

Елізабет ухопила газету і спробувала продертися крізь незвичну плутанину гучних сенсаційних фраз.

— То ви не думаете, що все це серйозно? — спитав Джордж, вішаючи капелюха й сідаючи до ресторанного столу.

— Певне, що ні! — презирливо відказав Реджі.

— А як гадаєш ти, Елізабет?

— Не знаю,— відповіла та, розгублено звівши очі від газети.— Якась чудна мова, я нічого не доберу. Невже всі газети отак пишуться?

— Здебільшого,— відповів Джордж.— Але я радий, що ви, Реджі, гадаєте, ніби все це тільки пустий галас. Признаюсь, я таки налякався, прочитавши оці заголовки. От що виходить, коли цілком поринаєш у свої власні справи й не цікавишся, що робиться в світі.

Та все ж він не зовсім заспокоївся і, вертаючись додому, домовився з місцевим газетярем, що той приносить йому щодня газету, поки він не скасує замовлення. Він сподівався, що другого дня новини будуть уже кращі. Та де там! І на третій день те ж. А потім надійшла звістка, що Росія почала мобілізацію, а головні сили брітанського флоту відпливли зі Спітхеда ніби «на маневри», але з запечатаним наказом. Джордж пригадав, як один офіцер берегової охорони напідпитку пробовкався, що в нього лежить запечатаний наказ на випадок війни. Може, той офіцер розпечатає наказ за кілька днів, а може, вже й розпечатав. Він спробував малювати, але не зміг; узяв книжку, але спіймав себе на тому, що не читає, а думає: Австрія, Росія, Німеччина, Франція, а то й Англія — господи, цього ж не може бути, не може, не може! Він походив по кімнаті й урешті зайшов до Елізабет. Вона саме старанно вимальовувала велику синю вазу з букетом літніх квітів. У її кімнаті було тихо-тихо. Одне з вікон було відчинене; воно виходило в великий сад, оточений затиллями будинків. Між завісами в чорну й оранжеву смужку влетіла оса й шугнула до грона винограду на великому іспанському тарелі.

— Що там, Джордже?

Кімната була мирна й безпечна, Елізабет така спокійна й звичайна, що Джордж сам трошки здивувався зі свого хвилювання.

— Тривожить мене, чи не буде справді війни.

— Годі тобі, Джордже! Навіщо так панікувати! Сам же чув, що каже Реджі: це все дурниці; а в них у Кембріджі завжди знають усі останні новини.

— Правда, люба, але тепер ідеться не про Кембрідж, а про Європу. Цар і кайзер не питатимуться в кембріджських професорів, коли надумають розпочати війну.

Елізабет не кидала малювати, але видно було, що вона дратується.

— Ну що ж,— сказала вона, прикусивши зубами держачок пензля,— я тут нічого не вдію. Та й не зачепить воно нас.

- Не зачепить нас! Джордж хвилинку нерішуче постояв.
— Мабуть, піду, дізнаюся, що там нового.
— Іди. Я сьогодні вечеряю з Реджі.
— Гаразд.

Перші дні серпня Джордж ходив по Лондону, їздив у автобусах, купував і купував газети. Лондон здавався зовсім спокійним і звичайним, а все-ж у ньому було щось тривожне. Може, то тільки відбивалася Джорджева внутрішня тривога; може, таке враження викликала незвичайна кількість екстрених випусків газет, хлопчаки-газетярі, що горлали в найнезвичайніших місцях, оточені гурточками нетерплячих людей, які вміть розкуповували їхні газети. Його спомини про ті дні були якісь плутані, він не міг пригадати хронологічного порядку подій. Тільки дві чи три сценки яскраво оживали в пам'яті — решта стала мішаниною образів, затертих пізнішими, страшнішими видами.

Він пам'ятав, як обідав з Елізабет і ще кількома приятелями в клубі Берклі, в окремому кабінеті; їх запросив один багатий американець. Розмова весь час точилась навколо того, чи буде війна і яку позицію займуть у пій Англія та Америка. Джордж іще чіплявся за свою велику ілюзію — ніби війни між високорозвиненими промисловими країнами неможливі. Ці свої погляди він виклав перед американцем, і той погодився, що Уолл-стріт і Треднідл-стріт, домовившись, можуть зупинити навіть обертання землі.

— Якщо війна все-таки спалахне, — казав Джордж, — то це буде неначе природне, стихійне лихо, ніби чума чи землетрус. Але я гадаю, що — в своїх власних інтересах — усі уряди об'єднаються, щоб її відвернути чи приваймні обмежити Австрію та Сербією.

— А вам не здається, що німцям кортить побитися? — спитав один з англійців.

— Я не знаю, просто не знаю. Та й що знає хоч хто з нас? Наші уряди не сповіщають нікого, що вони роблять чи збираються робити. Ми неначе в темряві. Ми можемо робити припущення, але знати нічого не знаємо.

— Мабуть, колись війна таки буде. Наш світ занадто тісний, щоб умістити й Німеччину, яка вимагає для себе більше місця, й Англію, яка не хоче віддавати нічого.

— Невтримна сила проти незрушної маси... Але ж тепер ідеться не про Англію й Німеччину, а про Австрію й Сербію.

— Ет, убивство ерцгерцога це тільки привід — можливо, підстрочений задалегідь.

— Але котрою стороною? Я не можу уявляти світ як театральну сцену, де з одного боку лиходії, а з другого — шляхетні герої. Якщо вбивство ерцгерцога, як ви кажете, підстроєне, то це жахлива підлота. Отже, або всі уряди — це банди підлих інтриганів, готових на будь-який злочин і здатних до будь-якої двоєдушності, аби тільки досягти своєї мети, і в такому разі війна неодмінно буде, якщо вони її захочуть; або ж вони складаються з осіб більш-менш порядних та людяних, як-от ми, і тоді вони зроблять усе, щоб її відвернути. А ми нічого не можемо зробити. Ми безсилі. В них уся влада й обізнаність. А в нас — ні того, ні того.

Бездоганні офіціанти-австрійці в білих рукавичках безмовно подавали страви й забирали посуд. Джорджеві впав у око один з них — юнак із коротко підстриженим золотавим чубом і розумним, чуйним обличчям. Мабуть, студент із Відня або з Праги, бідняк, що найнявся сюди, аби заробити на хліб, поки вивчатиме англійську мову. Він приблизно одного віку з Джорджем і одного зросту. Джордж раптом усвідомив, що він і цей офіціант — потенційні вороги! Яке безглуздя, яке страшне безглуздя!..

Після обіду вони закурили. Джордж переніс свого стільця до відчиненого вікна й задивився вниз, на залиту світлом, повну руху Пікаділлі. Тут, пагорі, вуличний гамір зливався в приглушене безперервне гуркотіння. Вивішені біля готелю «Рітц» рекламні плакати вечірніх газет були крикливі й войовничі. Розмова перейшла на інші теми, бо всі в товаристві вирішили, що великої війни не буде й не може бути. Джордж, який глибоко вірив у гостре політичне чуття містера Бобба, переглянув його останню статтю, і в нього полегшало на серці: Бобб твердив, що про війну не варт і говорити. Це все залякування, типово біржовий блеф... У ту хвилину увійшло трое-четверо нових гостей; увійшли вони одночасно, але не однією компанією, кожен сам по собі. Один із них, моложавий чоловік у бездоганному смокінгу, тиснувши руку господареві, сказав досить збуджено:

— Я щойно обідав з Томмі Паркінсоном із міністерства закордонних справ. Він не міг сидіти зі мною довго, бо квапився на службу. Здається, кабінет засідав безперервно. Томмі був страшенно пригнічений, він дивиться на становище вкрай песимістично.

— А що він сказав? — з жадібною цікавістю спитали три чи чотири голоси відразу.

— Та він же не має права розкривати нічого. Він був просто дуже похмурий і замислений і не хотів сказати нічого певного.

— А ви не спитали його, чи Німеччина проводить мобілізацію?

— Я питав, але він не сказав нічого.

— Може, то в нього просто напад хандри?

Серед гостей був один високий, дуже стрункий, засмаглий чоловік років сорока, що зовсім не брав участі в розмові. Він мовчки сидів на капані поряд із жінкою, молодшою за нього — своєю дружиною, — вона теж мовчала. Джордж чув, як його, знайомлячи з іншим гостем, назвали полковником Томасом. Кілька хвилин він вагався, а потім підійшов і звернувся до нього.

— Моє прізвище Вінтерборн. А ви — полковник Томас, правда?

— Так.

— А що ви думаєте про нинішнє становище, про яке ми щойно так мудро говорили?

— Нічого не думаю. Солдатові, розумієте, не слід мати політичних поглядів.

— Звісно, але як ви гадаєте: німці справді проводять мобілізацію?

— Не знаю. Мабуть, що так. Але це не конче означає війну. Може, то мобілізація для маневрів. Адже ми провели мобілізацію для маневрів на Солсберійській рівнині.

— Ми провели мобілізацію? Британська армія мобілізована?

— Тільки для маневрів.

— І вас також мобілізували?

— Так, вранці завтра я їду.

— Господи боже!

— Ет, це ж тільки маневри. Улітку їх завжди проводять.

Запам'ятався ще один день — мабуть, це була остання неділя перед четвертим серпня: Джордж ішов до Трафальгарської площі, де мав відбутися мітинг соціалістів на захист миру. Довкола пам'ятника Нельсонові люди товпились так тісно, що Джордж не зміг пропхатись уперед, щоб добре чути промовців, які стояли на цоколі пам'ятника, над головами в натовпу. Сивоголовий чоловік з пристрас-

ним виразом обличчя й голосом аристократа виголошував промову проти забобонів юрби. Він, очевидно, держався думки, що загроза війни походить від Російської імперії. Джордж кілька разів почув слова «кнут», «козаки», а потім вираз: «орли війни розгортають крила». Поряд зібрався ще один мітинг — за війну, і частина його учасників посунула на прибічників миру. Зчинилася буча, але її дуже швидко розігнала кінна поліція. Натовп відлинув з Трафальгарської площі. Людський потік потяг Джорджа до арки Адміралтейства й далі по Меллу. Він вирішив, що можна вернутись і цим шляхом, а тоді сісти в автобус коло вокзалу Вікторія. Але навпроти Бакінгемського палацу дорогу запрудив величезний натовп, до якого вливались нові й нові юрби з усіх трьох вулиць. Брама палацу була зачинена, і перед нею стояв кордон полісменів. Гвардійці в червоних мундирах та хутряних ківерах стояли «вільно» перед своїми будками.

— Короля Георга! Короля Георга! — скандував натовп. — Короля Георга!

Через кілька хвилин відчинилося вікно над середнім балконом, і з'явився король. Його привітало оглушливе «ура», і він у відповідь підняв руку. Юрба знову зарепетувала:

— Хо-че-мо вій-ни! Ми хочемо війни! Ми хочемо війни!

І знов «ура!» Та король жодним рухом не виразив ні схвалення, ні осуду.

— Про-мо-ву! — горлав натовп. — Про-мо-ву! Хо-че-мо вій-ни!

Король знову відсалютував і зник у дверях. Над юрбою покотились вигуки захвату й розчарування. Неминуче знайшлись жартуни, що почали кричати:

— Ми боягузи?

— Ні-i-i!

— А німці?

— Та-а-ак!

— Ми боїмося німців?

— Ні-i-i-i!

Щодо почуттів цієї частини англійського народу не могло бути ніяких сумнівів...

Навіть після цього Джордж іще чіплявся за надію, що війни не буде, купував тільки миролюбніші радикальні газети й вірив, що сер Едвард Грей «щось зробить». Як зворушливо вірить англієць у всемогутність своїх правителів!

Але ж сер Едвард був не всемогутній бог, а всього-на-всього тяжко стурбований міністр іноземних справ, що опинився в скрутному становищі, без односпайної підтримки кабінету. Ну що він міг удіяти? Може, слід було виступити в липні з рішучою заявою, що Англія не лишиться осторонь, коли Франція й Бельгія зазнають нападу. Тепер багато хто гадає так, але тоді це могло здатися провокаційним випадком... Хто ми такі, щоб судити? І взагалі, чи мають право народи завжди вдавати з себе жертв своїх правителів? Адже добре відомо, що в усіх столицях юрби гучним криком вимагали війни. І відомо, що найбільші маніфестації проти війни відбувалися в Німеччині...

Коли надійшли звістки, що Франція провела мобілізацію і що пімці перейшли бельгійський кордон, Джордж зрікся будь-яких надій. Він знав, що один з головних принципів британської політики — ні в якому разі не допускати, щоб Антверпен опинився в руках котроїсь із великих держав. Цей принцип народився ще в часи королеви Єлизавети, а то й раніше. Хто це сказав: «Антверпен — пістоль, націлений у голову Англії»? Вся Європа взялась за зброю, і Англія не могла лишитись осторонь. Неможливе сталося. Попереду були три місяці різанини, три місяці страхіть. Так, три місяці. Це не може тривати довше. Може, й менше. Звичайно, багато менше. Настає грандіозна фінансова криза, і урядам доведеться припинити бійку. Адже й тепер кредитний процент Англійського банку сягнув десяти відсотків. Джордж ускочив до автобуса на розі Гайд-парку й сів коло самих дверей.

— Які новини? — спитав кондуктор.

— Дуже серйозні: у Франції мобілізація.

— А ми що?

— Ми поки що нічого. Але, здається, це діло неминуче.

— Таж ми не оголошували війни!

— Поки що — ні.

— Ну, тоді ще не все пропало. Краще б нам знати свої справи та не лізти, куди не слід.

Знати свої справи! Як швидко це некорисливе почуття сформувалося в національне гасло: «Справи понад усе!»

Почався довгий, нестерпний кошмар. Царство Облуди, Брехні й Маячні. Я вже показав — не без злості, цілком прощентої тут, — як по-диявольському невблаганно давній режим Облуди нівечив інтимні взаємини людей, а через це — і все їхнє життя й натуру, і не тільки їхнє, а й їхніх дітей. Діти вдарились у протилежні крайнощі, і ця реакція

спочатку була природна й здорова. Їм просто *необхідно* було жити інакше, краще, глянути правді в очі. І кожен, хто мав хоч трохи відваги, мусив говорити про це відверто, не дозволяючи залякати себе прихильникам давнього режиму, що затикали вам рот і твердили: «Живи так, як ми жили споконвіку, і вдавай, що все гаразд», — і не бентежачись тим, що безліч слинявих ідіотів доти обсмоктували цю «статеву проблему», аж поки сама назва стала осоружною. Але ця проблема *справді* реальна, цей бік життя справді важливий. Так часто він буває найголовнішим або одним з найголовніших у людському житті. Ми не можемо писати про людей, обминаючи його; тож, ради бога, говорім про нього чесно й відверто, у згоді з тим, що ми самі вважаємо фактами, або облишмо прикидатись, ніби ми пишемо про життя. Годі вже Облуди! Я маю на увазі не тільки облуду флердоранжу та вінчальних дзвонів, а й облуду вільного кохання...

А коли ви почнете доводити, що Облуда необхідна (давня вимовка всіх політиків), тоді дайте мені спокій, відчепіться, я в ці іграшки не граюся. Чому це вона необхідна? Вона може бути необхідною тільки тоді, коли необхідний обман, коли є потреба примушувати людей чинити всупереч своїм природним інстинктам і справжнім інтересам. Коли ви хочете скласти судження про якусь людину, якусь справу, якийсь народ, спитайте: чи не лицемірять вони? Якби світова війна була чистою для всіх її учасників, навіщо було б виправдовувати її цілою зливою найбезглуздішої облуди? Єдині чесні люди — якщо взагалі такі існували — були ті, хто казав: «Це паскудне звірство, але ми поважаємо й любимо звірство і визнаємо, що ми звірі. Ми навіть пишаємося тим, що ми звірі». Тоді ми принаймні знаємо правду. «Війна — це пекло». Так, генерале Шерман, це пекло, криваве, звіряче пекло. Дякую за щирість. Ви були принаймні чесним душогубом.

Саме панування облуди *до війни* відкрило всі шляхи для облуди у воєнний час, такої напрочуд легкої. Коли ми досягли повноліття, вікторіанське покоління щедро виписало нам невеличкий чек на п'ятдесят гіней — п'ятдесят один місяць пекла з усіма його наслідками. Симпатичні люди, правда? Такі добродішні, такі далекоглядні! Але хіба не вони в усьому винні? Хіба не вони накликали світову війну? Це, мовляв, Пруссія, прусський мілітаризм? О, правда, правда, аякже! Але хто зробив з Прусії велику державу, хто давав на це гроші Фрідріхові Другому, щоб ослабити

Французьку імперію? Англія. Хто підтримував Пруссію проти Австрії, а Бісмарка — проти Наполеона III? Англія. І чия лицемірство правило Англією в дев'ятнадцятому сторіччі? Та ви не зважайте, що я ніби своє гніздо лаю, зрозумійте, що я маю на увазі вікторіанців усіх країн.

Мозок однієї людини нездатен умістити, пам'ять — зберегти, а перо — описати всю безмежну Облуду, Обман і Маячню, які виливались на людство протягом цих чотирьох років. Таке не під силу найбуйнішій уяві. Це було щось неймовірне, і, мабуть, тільки тому в нього вірили. Це була найвища, трагічна кульмінація вікторіанського лицемірства, бо, зрештою, в 1914 році вікторіанці ще були в повному розквіті й мали в своїх руках майже всю владу. Якби вони звернулись до нас чесно, сказали: «Ми припустились колосальної, трагічної помилки, ми втягли всіх вас і себе в страхітливую війну, її вже не спиниш, тож придіть нам на допомогу, а ми обіцяємо при першій нагоді укласти мир, і то мир непохитний!» Але вони цього не зробили. Вони казали, що не хочуть утрачати нас, але ми повинні йти на бій; вони казали, що ми потрібні королю й батьківщині; казали, що пригорнуть нас до серця, коли ми повернемось (*merci!* Такі плоди «*Entente Cordiale*»¹); вони називали один з найцивілізованіших народів світу «гуннами»; винайшли «фабрики трупів»; вони твердили, ніби нація, що славилася в сторіччях добротою, — це зборисько посіпак, які мордують малих дітей, гвалтують жінок, розпинають полонених; вони казали, ніби «гунни» — армія жалюгідних боягузів і дезертирів, але не могли пояснити, чому навіть за величезної чисельної переваги їх пощастило розгромити тільки за п'ятдесят один місяць; казали, ніби вони б'ються за Волю в усьому світі, проте волі повсюди стало менше; вони казали, що не вкладуть меча в піхви, аж поки... і т. д.; і вся оця злочинна балаканина називалась вершиною патріотизму... Вони казали... Та нащо перелічувати далі? Нащо? Все це таке гнітюче! А вони ще сміють дивуватися, чому молодь така цинічна, зневірена, озлоблена й не визнає ніякого порядку! І вони ще мають прибічників, які сміють повчати нас! Швидше! Поклонімося богиням — Облуді та Безсоромності...

Не знаю, чи Джордж розумів усе те, бо ми ніколи про це не говорили. В ті дні було багато такого, про що люди

¹ «Сердечна згода» (*фр.*), назва імперіалістичного блоку Росії, Англії й Франції, що склався в 1904—1907 рр.

обачно мовчали: хіба знаєш, хто, почувши тебе, піде й «доповідь»? Мене самого двічі заарештовували ще до призову — за те, що носив плащ і скидався на іноземця, й за те, що сміявся на вулиці; в одному батальйоні на мені довго тяжіла гостра підозра, бо я мав з собою томик віршів Гейне й не приховував, що бував за кордоном; а в іншому мене бозна-чому підозрювали в тому, що моє прізвище несправжнє. Та все це ніщо супроти тих переслідувань, які витерпів Девід Герберт Лоуренс — можливо, найвизначніший із сучасних англійських романістів, людина, якою — попри всі її хиби — Англія мала б пишатися.

Я знаю, що Джордж тяжко страждав з першого дня війни аж до її кінця, до своєї смерті. Він, напевне, розумів усе страхіття Облуди й деградації, бо не раз казав, що тепер «єгу» всього світу вирвались на волю й захопили в свої руки владу, і він, їй-же богу, мав рацію. Я навіть не пробуватиму змалювати жахливу деградацію, що панувала в Англії останні два роки війни, бо, по-перше, сам майже весь цей час пробув за межами Англії, а по-друге, Лоуренс відобразив цю тему вичерпно в своїй книжці «Кенгуру», в розділі, названому «Кошмар».

Тоді страждали всі порядні люди, але Джорджеве страждання було ще більш ускладнене, посилене, загострене його особистими проблемами, що так чи інакше теж були пов'язані з війною. Згадайте, що він не вірив у ті високі мотиви, якими виправдовували війну. Він вбачав у ній найстрахітливіше лихо, або ще страхітливіший злочин. Усе оте патякання про високі ідеали його не переконувало. Він не бачив élan¹, переконаності, полум'яного ідеалізму, який так вів обшарпані, ненавчені армії Першої французької республіки до разючої перемоги над об'єднаними силами монархів Європи. Його не полишала підозра, що за всім цим таїться плутня, шахрайство. Тому він не міг воювати з ентузіазмом і переконаністю. А з другого боку, він розумів, що стати в позу бунтаря, протестанта й шукати собі дешевої мученицької слави було б огидним егоїзмом. Коли він піде на війну, то додасть одну невеличку жаринку до грандіозної пожежі; коли не піде — за нього муситиме піти хтось інший, можливо, слабший фізично. Його терзало сумління, поки він ще не вступив до армії, і так само терзало й після того. Єдина розрада для нього була в тому, що на фронті важче й небезпечніше, ніж удома.

¹ Душевного піднесення (фр.).

Правду кажучи, я так і не зміг до кінця зрозуміти його. Він не хотів говорити на ці теми, але сам безнастанно мучився цими думками, і врешті вони його зовсім заморочили. Предметом його тривоги, здавалося, став увесь світ, і спроби пояснити свою точку зору збивались у нього на міркування то про античні міста-держави, то про засади макіавеллізму. Він був відверто непослідовний, що свідчило про глибокий внутрішній розлад. Із самого початку війни він назавше поринув у тривогу; цей стан зробився для нього звичним і катастрофічно швидко поглиблювався. Його тривожила й сама війна, і власне ставлення до неї, і взаємини з Елізабет та Фанні, і свої офіцерські обов'язки, і все на світі. Такої тривоги не спричинює якась конкретна подія; то душевний стан, при якому кожна подія стає приводом для того, щоб тривожитись. Це різновид неврастенії, що може вразити навіть цілком здорову душевно людину після якогось важкого стресу чи перенапруження. І так він жив цілі місяці, відчуваючи постійну тривогу й не борючись із нею.

Коли Елізабет десь під кінець 1914 року вирішила, що настав час реалізувати свої принципи вільного кохання у взаєминах між нею й Реджі, то відразу сказала про це Джорджеві, і він умить погодився. Можливо, його настільки гнітило життя, що він лишився байдужий, а може, він просто чесно дотримував давньої умови. Що мене здивувало, так це те, що він не скористався нагодою й не сказав їй про Фанні. Але він, мабуть, просто був певен, що Елізабет усе й так знає. Отож для нього це був ще один удар, коли він з'ясував, що вона нічого не знає, а ще тяжчий — те, як вона повелася. У нього взагалі бувало якесь потьмарення, коли йшлося про взаємини з жінками. Він надміру ідеалізував їх. Коли я сказав йому не без гіркоти, що Фанні — мабуть, розпусниця, яка прикривається словом «воля», а Елізабет — не дуже розумна рабіння умовностей, що просторікує про «волю», як просторікувала б про політичні й естетичні погляди Рескіна й Морріса, коли б народилась на покоління раніше, він просто розсердився на мене. І назвав мене дурнем. Він сказав, що війна зробила мене ненависником жіноцтва, — і, можливо, мав рацію. Сказав, що я не розумію ні Елізабет, ні Фанні, — та й як можу я розуміти двох людей, яких зроду не бачив, і звідки в мене таке нахабство, що я берусь пояснювати їх йому, людині, яка знає їх так добре? Він сказав, що я западто прямолінійний, що я все спрощую, наче сокирою рубаю, і що я не розу-

мію — а може, й нездатен зрозуміти — тонших і складніших порухів людської душі. Він наговорив ще багато всячини — вже й не пам'ятаю. Ми мало не посварилися, хоча були дуже самотні й кожен знав, що іншого друга він не має. Це було в 1917 році, в офіцерському учбовому таборі, коли нерви Джорджеві були вже розшарпані до краю. Після цього я більш не пробував казати йому жорстокої правди, а тільки давав йому вибалакатись. А що мені лишалося? Він жив ніби в подвійному кошмарі — кошмарі війни й кошмарі свого власного життя. І все це, здавалось, безнадійно переплуталося. Його особисте життя стало нестерпним через війну, а війна стала нестерпною через його власне життя. Він жив у страхітливому напруженні, яке сам-таки й створював. Своєрідна гордість змушувала його мовчати. Яюсь, коли настала моя черга командувати іншими курсантами, я повів роту на стройове навчання. Джордж був правофланговим у першій шерензі першого взводу, і я поглядав на нього, чи добре він держить напрям. І мене приголомшив вираз його обличчя — такий він був суворий, такий застиглий, такий розпачливий, такий виклично-страдницький. В їдальні, де ми сиділи по шестеро за столом, він майже весь час мовчав, хіба зрідка з чемності силував себе сказати щось незначуще або кидав завуальовано-ущипливу репліку, яка звичайно й не доходила до свідомості адресата. Правда, він трохи надміру відверто гребував брутальними балачками про повій та про гульню, а масні жартики були йому видимо гидкі. І все ж не можна сказати, щоб його не любили. Його просто вважали трохи пришепелуватим і давали йому спокій.

Можливо, найтяжче гнітили Джорджа чвари між Елізабет і Фанні. Довкола нього валився весь світ, тож начебто було цілком природно, що разом з ним мусив звалитися й Ідеальний План Статевих Взаємин. Джорджа не охопила мізантропічна зневіра, ніби якогось ідеаліста-реформатора, що зазнав невдачі. Але серед розпаду всіх цінностей він дуже чітко тримався за цих двох жінок — може, занадто чітко. Вони набули для нього якогось містичного, символічного значення. Вони обурювалися війною, проклинали її, але водночас лишались безмежно далекі від неї. Для Джорджа вони втілювали всю віру в людей, яку він іще зміг зберегти; йому здавалось, що тільки в них збереглась якась крихта цивілізації. Все інше було — кров, звірство, переслідування, обман. Тільки до них ниточка життя тяглась безперервно. Вони були ніби дві невеличкі гавані

нормального міського життя, і тільки вони дарували йому якусь надію на майбутнє. Вони не прониклись духом мстивого руйнування, що так жахливо опосів усіх людей здорового глузду. Звичайно, вони зазнавали нападок; це неминуче. Але вони лишались осторонь цих страхіть і зберегли живу душу. На жаль, вони не дуже розуміли, в якому напруженні він живе, і не розуміли, що чоловіків і жінок їхнього покоління розділяє чимраз ширша прірва. Та й як вони могли зрозуміти? Адже друзі хворого на рак самі на рак не хворі. Вони йому співчують, але не належать до жахливого сонмища приречених. Навіть до сварки між Елізабет і Фанні він мимоволі потихеньку вже віддалявся від обох — мимо своєї волі, попри відчайдушні зусилля зберегти близькість. Над чоловіками того покоління тяжіла доля, і це дуже яскраво, хоч і трохи жорстоко висловив один офіцер британського генерального штабу, звертаючись до своїх підлеглих у Франції: «Ви — воєнне покоління. Ви народилися, щоб битись на цій війні, яку треба виграти. Ми твердо вирішили, що ви її виграте. Щодо кожного з вас особно, то вб'ють вас чи ні, це нічого не важить. Скоріш за все, вас уб'ють — не всіх, то більшість. Отож будьте готові до цього».

А Джордж якраз не був готовий сприйняти такий гіперболізований вираз кіплінгівського принципу, або принципу «імперського заду, призначеного для стусанів». Він обурювався, гірко протестував, але й над ним тяжіла та сама доля, що над усіма його ровесниками. Коли вже «ми» твердо вирішили, що їх мають убити, то заперечувати гріх.

Після сварки прірва поширшала, а коли Джордж пішов до армії, вона розділила їх зовсім. Він, звичайно, ще розпачливо чіплявся й за Елізабет, і за Фанні. Він писав обом довгі листи, намагаючись пояснити свої почуття, і вони відповідали співчутливо. Коли приїздив у відпустку, він нікого не хотів бачити, крім них, і вони зустрічали його зі співчуттям. Але що з того! Вони ніби простягали одне до одного руки через прірву. Обидві жінки ще лишалися людьми; а він став просто безликою одиницею, машиною для вбивства, шматком гарматного м'яса. І він це знав. А вони не знали. Але відчували цю зміну, відчували її як його духовний занепад, перетворення на невдачу. Елізабет із Фанні й після сварки часом зустрічалися, підпускали одна одній намащені медом шпильки. Але щодо одного вони були згодні: Джордж в армії жахливо огрубів, подурнів

шав, і хтозна, як глибоко ще засмокче його болото солдатського життя!

— Тут нічого не вдієш, — казала Елізабет, — він уже пропащий. Він ніколи не відродиться. Отож доведеться примиритись. Те, що було в ньому прекрасного й незвичайного, вже так само мертво, ніби він уже лежить похований у французькій землі.

І Фанні погодилась...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ADAGIO

1

Загін, що мав негайно відбути до Франції, на фронт, вишикували в повному похідному спорядженні о третій тридцять.

Другим у першій шерезі стояв рядовий Вінтерборн Дж., особистий номер 31819.

Вранці їх вишикували по ранжиру й розраховали, тому кожен знав своє місце й номер. Вишикувалися швидко, мовчки і стояли «вільно», дожидаючи офіцерів, на похмурому, всипаному рінню плацу в мурах похмурої, самотньої фортеці. Плац був прямокутний, і з усіх боків погляд натрапляв на вогкі фортечні стіни або на брудно-жовті цегляні фасади казарм, що тулились попід муром.

У загоні було сто двадцять душ, наказ їхати на фронт надійшов понад тиждень тому, і відтоді їх не випускали з фортеці під страхом військово-польового суду. На варті стояли солдати з інших частин, і кожному з вартових видали по п'ять бойових патронів. Ці надзвичайні заходи були викликані знервованістю полковника, якому недавно перепало за чужий гріх: напередодні виряджання попереднього загону двоє солдатів дезертирували, й довелось в останню хвилину замінювати їх іншими.

— Невже старий шкарбун боїться, що й ми втечемо? — обурювались у загоні, випадково довідавшись про це.

Дужий холодний вітер гнав по сірому зимовому небу пошарпані, брудні хмари й час від часу сипав крижаним дощем. Солдати тупцялися в лавах, декотрі нахилялись уперед, щоб шлейки не так різали плечі, інші рухом пле-

чей, спини підкидали ранець вище, а двоє-трое, виступивши, як годиться, на крок із лави, поправляли обмотки або складку на штанях. Вiнтерборн стояв, спираючись бiльше на праву ногу, й правою рукою недбало притримував цiвку старої учбової гвинтiвки, а голову трохи нахилив i бездумно втупив очi в землю.

Солдати цiлий день чекали, що їм дадуть вiльну годину — перепочити й написати листи, але загiн пiд усякими приводами тримали в шеренгах. Пересувну крамничку вивезли з фортесцi, щоб нiхто перед вiдбуттям не напився. Їх двiчі шикували для перевiрки спорядження й кiлька разiв ганяли на склад по нове зимове обмундирування та iншi потрiбнi на фронтi речi. Нескiнченне чекання напинало нерви, i солдати дратувалися й нетерпеливились. Вони переступали з ноги на ногу дедалi неспокiйнiше пiд докiрливими поглядами сержантiв та люто витрiщеними очима батальйонного старшого сержанта, великого фанатика муштри; одначе пiсля команди «вiльно» ворухитись дозволяється, тому нiхто не робив їм зауважень.

Вiтер раптом шмагонув по плацi крижаним дощем, i настрiй у загонi вiд того не полiпшився. В цю хвилину з iдальнi вийшло кiлька офiцерiв.

— Загi-iн! — ревнув старший сержант, остерiгаючи.

Сто двадцять рук машинально ковзнули вниз по цiвках гвинтiвок, i солдати застигли непорушно й безмовно, дивлячись просто перед себе й намагаючись не хитнутись, коли вiтер раптово дужчав або стихав.

— Тихо там! Не ворухитись!

Кученька фiрмена куртка на кожному солдатi спереду ледь вiдстовбурчувалась — там у спецiальнiй кишеньцi пiд правою полою лежали непромокальнi пакуночки з двома бинтами й пляшечкою йоду.

— Загi-iн! Струнко!

Двiстi сорок пiдборiв хвацько клацнули, а гвинтiвки рiзко гупнули бiля ноги. Весь загiн виструнчiвся, втупивши очi перед себе. Один солдат мимовiльно ледь повернув голову, щоб краєчком ока побачити, як пiдходять офiцери.

— Гей, ти! Голову рiвно!

Настала тиша, тiльки завивав вiтер та рипiла рiнь пiд чобiтьми офiцерiв. Полковник i ад'ютант мали на чоботях остроги, i вони ледь чутно дзенькали. Старший сержант вiдрапортував, салютуючи:

— Всi на мiсцi, сер!

Полковник у вiдповiдь пiднiс руку до козирка.

— Друга шеренга, крок назад... Марш! Раз-два.

Сто двадцять ніг ступнули влад, мов одна.

— Друга шеренга, вільно!

Полковник перевірів передню шеренгу, не кваплячись, присікуючись до різних дрібниць. В одного солдата заду- біли пальці, і він упустив гвинтівку.

— Сержанте Гікс, запишіть прізвище й номер, занесіть до штрафного формуляру!

— Слухаюсь, сер!

Перша шеренга стала вільно, а полковник перевірів дру- гу — вже не так педантично. Починало смеркати, а він ще мав виголосити промову. Він став перед загоном, ярдів за тридцять, решта офіцерів — позад нього. Молодий ад'ю- тант держав стек коло правої кульші, наче маршальський жезл. Полковник, дивакуватий, але незлий телепень, якого, перехрестившись, відіслали з фронту додому після перших же боїв, почав:

— Сержанти й солдати Восьмого Апшірського полку! Ви... м-м... вирушаєте за море, на фронт. М-м... М-м... я... м-м... надіюся, що ви виконаєте свій... м-м... обов'язок. Ми не марнували... м-м... не шкодували зусиль, щоб як слід підготувати вас. Не забувайте, що солдат повинен бути чепурним і... м-м... ходити по-солдатському. Ви повинні завжди... м-м... дбати про честь свого полку, який... м-м... завжди був одним з найкращих у британській ар- мії. Я...

По лавах перебіг ледь чутний шепіт: «Бовдур!», «Лайнюк нещасний!», «Щоб ти скис!» Офіцери здалеку не могли цього почути, але чуткий старший сержант щось уловив і, хоча слів не розібрав, гаркнув на всю горлянку, перебивши полковникове просторікування:

— Тихо там! Стояти *струнко*! Сержанте Гікс, запишіть прізвища!

Коротка пауза, а тоді старший сержант проревів:

— О четвертій п'ятнадцять вишикуватись перед збро- йовим складом у чистій робочій формі, здати рушниці. Та щоб були вичищені як слід і змащені. І розходитись без балачок.

Ад'ютант поговорив про щось із полковником, відсалу- тував йому, і полковник пішов. А ад'ютант підійшов до старшого сержанта.

— Ви й усі сержанти, що не їдуть із загоном, можете бути вільні. Я сам відпущу солдатів.

— Слухаюсь, сер.

Ад'ютант підійшов до загону й зупинився, взявшись правою рукою в бік. Тоді заговорив повільно, але твердо: — Сійте вільно. Вільно. Забудьте те, що вам тут сказав старший сержант. Гвинтівки поставте в піраміди, але глядіть, щоб були чисті, а то мені перепаде... Ми вас таки добре попоганяли, ніде правди діти, але що вдієш — такий тепер порядок, нова програма посиленого навчання, самі розумієте. Дуже шкодую, що ми не їдемо всією частиною, але тепер усі батальйони розбивають на загони. Коли будете на фронті, не забувайте берегти ноги, тепер за натерті ноги — польовий суд. І не кваптесь вистромляти голови з окопів! Я сам скоро поїду вслід за вами, отож сподіваюсь, у атаку підемо разом. До побачення. І хай щастить вам усім.

— До побачення, сер. Дякуємо, сер. І вам так само, сер. До побачення, сер.

— До побачення. Загін, струнко! На плече! Розій-тись! Загін повернув праворуч, і всі одночасно підкинули гвинтівки на плече, салютуючи ад'ютантові.

Вже стемніло; солдати юрбою йшли до казарм і збуджено гомоніли:

- Ну, а далі що?
- Шикуватись о восьмій тридцять, вирушати о дев'ятій.
- Хто це сказав?
- Так у наказі по батальйону.
- Ну й бовдур же наш старий Брендон, мене аж за печінки взяло, як він ляпнув оте «ходіть по-солдатському!» Аякже — по самий зад у багнуці!
- Клятий старий пердуп!
- Правда, але ад'ютант золотий хлопчина.
- О, то справжній джентльмен!
- Бо хто сам побував рядовим, той зовсім інша людина.
- Цікаво, як воно там на фронті...
- Стривай, попадеш туди — визнаєш.
- Завтра ввечері в цю пору вже, певне, будемо...
- Помовч, Ларкін, і не трусися.
- А я й не трушуся.
- Капрале, чуєш, капрале! О котрій годині сьогодні шикуватись?
- Спитай чергового сержанта.
- Пора до чаю, хлопці. Ходімо.

О восьмій тридцять вишикувалися знову. Ніч була темна, віяв холодний, вогкий, поривчастий вітер. Всі сержанти

були на плацу з маленькими штурмовими ліхтарями, що рухались, підскакували, зупинялись у темряві, наче блудні вогники. Загін був у повному маршовому спорядженні, в шинелях, тільки без гвинтівок і холодної зброї. Часом крізь муштровану покору проривалося збудження, й шепіт у лавах наростав до гучного гомону, але його враз уривав крик старшого сержанта: «Припинити балачки!» Перекличка за списком при мигтючому ліхтарі тяглася довго. Почувши своє прізвище, кожен солдат клацав підборами й вигукував: «Тут, сер!»

— Тридцять один вісімсот дев'ятнадцять, Вінтерборн Джордж.

— Тут, сер!

— Наче всі, сержанте?

— Всі, сер.

— Через п'ять хвилин вирушайте.

— Слухаюсь, сер.

Шеренги неспокійно заворушилися у темряві. Вінтерборн глянув ліворуч... Ряд ледве видних постатей зникав у пільмі, кінця його не видно було, наче він стояв у хвості нескінченної вервечки.

— Загін... струнко! В колону по четверо — шикуйсь! Праве плече вперед... похідним кроком... руш!

Вони відразу ж опинилися за полковим оркестром, що вдарив марш, добре знайомий солдатам — вони співали на його мотив слова:

Ну де ж мені наїстись,
Як я не вістовець?

Промарширували по набридлому плацу, вийшли з фортечної брами, перейшли хиткий звідний міст, де вартові відсалютували їм гвинтівками.

— Ліве плече вперед. Не в ногу — марш!

Оркестр замовк. Загін спускався довгою звивистою дорогою в село, до станції. Над дорогою стояли по одному, по двоє тутешні жителі, здебільшого молоді дівчата, й виглядали солдатів, а тоді йшли поряд. Дівчата гукали до своїх кавалерів у строю, а ті, осмілівши від збудження, від такого переламу в їхній долі, відповідали їм, хоч це було супроти військової дисципліни. Стрій розладнався, загін уже йшов хто як, коли минали перші садиби села. Після густої темряви на узгір'ї світло кількох газових ліхтарів здавалося сліпучим.

Оркестр загравав знову. Хоч уже минула десята година, та село не спало, всі були на вулиці — проводжали загін. Гучна духова музика луною відбивалась від стін будинків. Солдати аж збентежилися, ставши раптом на хвилину осереддям загальної уваги; вони-бо давно привчилися вважати себе безнадійно нікчемними й покірними. З усіх боків гукали: «Агов, Берте! Прощавай, Гаррі! Бувай здоров, Томе! Хай щастить, Джеку!» Вінтерборн, що йшов у передній четвірці, озирнувся й побачив, що кілька дівчат утерлись у колону і йшли під ручку зі своїми хлопцями. Видно було, що їм дуже весело. Геть розладнана колона з галасом пройшла через село, сп'яніла від звуків оркестру та вітальних вигуків, та всяких інших знаків уваги жителів села.

На перон нікого, крім солдатів, не пропустили. Коли загін входив у розчинені ворота, обабіч яких стояли пости військової поліції, знову залунав хор вигуків:

- Прощавай, Берте!
- Прощавай, Гаррі!
- Прощавай, Томе!
- Прощавай, Джеку!
- Щастя тобі!
- Вертайся швидше!
- Прощавай! Хай щастить! Прощавай!

У вагони, що вже чекали на них, напхалось повно солдатів. Дорогою поїзд мав підібрати й інші зағони. В купе сідало по дванадцять душ. Джордж зумів захопити місце коло вікна, з боку перону. До вікна підійшов ад'ютант.

- Вінтерборн! Вінтерборн!
- Слухаю, сер!
- А, ось де ви! А я вас шукаю. Комендант станції каже, що ви їдете на вокзал Ватерлоо, а звідти, мабуть, до Фолкстона.

— Дуже дякую, сер. Коли знаєш, що робиш і куди та нащо їдеш, якось легше на серці.

— Вам би слід дістати офіцерський чин. У Франції це буде дуже легко.

— Та звісно, але ж ви знаєте, чому я хочу лишитись рядовим.

— Так, знаю, але такі люди, як ви, потрібніші в командному складі. Бо серед офіцерів там дуже великі втрати.

— Гаразд, я подумаю, сер.

— Ну, до побачення, друже, і хай вам щастить.

— Дякую. І вам хай щастить.

Вони потисли один одному руки, вжахнувши цим сержантів.

За бар'єром коло передніх вагонів, де поїзда вже не затуляли станційні будівлі, зібрався натовп. Оркестр вишикувався перед ним на пероні. Паровоз дав свисток. Оркестр заграв полковий марш, а потім «За молоді літа», і поїзд, чачкаючи парою, повільно рушив зі станції. Музиканти держали інструменти однією рукою, а другою незграбно махали солдатам, що тислися до вагонних вікон. Покотилося хвилями протягле «ура». Червоні обличчя тих, що zostались на пероні, були ледь підняті вгору, роти порозтулювані. Правиці підносились над головами. Під рев оркестру, під вигуки «ура» з перону й з вагонів поїзд відійшов від станції.

— Прощавай, Берте. Прощавай, Гаррі. Прощавай, Томе. Прощавай, Джеку. Прощайте.

Останній, кого побачив Вінтерборн, був низенький полковник, що стояв у самому кінці перону під газовим ліхтарем, виструнчений, напружений і схвильований, салютуючи правою рукою своїм солдатам, що їхали на фронт.

Він був не такий-то й поганий чоловік; він глибоко вірив у свою армію.

2

За п'ятнадцять хвилин цигарки докурили, збуджений гомін притих, почалася звичайна монотонна й нудна залізнична подорож. Солдати були втомлені, година вечірнього відбою давно минула. Всі почали куняти. А один, у кутку, навскоси від Вінтерборна, вже заснув. Сітки для багажу над головами були забиті шинеллями та ранцями. За правилами протиповітряної оборони штори на вагонних вікнах були щільно затягнені.

Вінтерборнові нітрохи не хотілося спати. Він урвав розмову з сусідом і поринув у задуму. Думки ковзали з одного на друге, він не міг зосередитись ні на чому. Йому вже було важко щось читати підряд або думати послідовно. У нього вже настала перша стадія фронтового отупіння, за якою йде період прикрого нервового напруження, а його знову змінює отупіння — вже остаточне.

Починалося справжнє випробування. Як кожен, хто ще не побував у окопах, Джордж зовсім не уявляв, як там живеться. Газети, ілюстровані журнали майже не дають уяв-

лення. Він багато разів чув те, що розповідали поранені, які вернулися з лазаретів. Але майже всі вони або фантазували, вихваляючись, або ж не вмiли зв'язати двох слів. Лиш подеколи у спогадах зринала якась знаменна подробиця: «Як поранило мене, то я весь час марив, і верзлись мені оті клятi аероплани, наче кружляють і кружляють, а тоді шугають униз, на мене». Або один хирлявенький лондонець з околиці: «От була халепа: зачепивсь я мундиром і штаньми за той їхній колючий дріт, і ні туди ні сюди, а в кишнях повно гранат, та ще й два ящики з гранатами, пер у руках, і один ящик теж зачепився, от я й кажу собі: «Як упустиш, Берте, оці падлючі гранати, та як рвонуть вони, то тут тобі й гак». А пімаки з кулемета так і сиплють, а кулі так і свистять: дз-з, дз-з... Аж дріт січуть, а я лаюсь, як навiсний. А не боюсь ні крихти, от їй-же богу! Але поранило мене хiба ж так».

Де він здивав цього кумедного маленького лондонця? Ага, в учбовому батальйоні, на другий день після того, як сам вступив до війська. Тоді в казармі було кілька таких, що вийшли з лазаретів, і всі вони плели небилиці. Вінтерборн почав пригадувати пережиті за останні, такі тяжкі для нього місяці. З учбовим батальйоном йому не пощастило: всі сержанти там були кадрові служакки, яких свого часу безжально ганяли й мордували і які тепер самі галяли й мордували новобранців, вислужуючись, щоб їх не послали на фронт. Безперечно, вони ще й квиталися з учорашніми цивільними за їхню давню зневагу до кадрового вояка-найманця. А особливо ненависний їм був кожен інтелігент чи просто вихований чоловік, що потрапляв їм у лабеті, і вони залюбки допікали йому тяжкими та принизливими нарядами. Джордж пригадав одного, що присікувався до його віри.

— Ти хто? Протестант? Методист? Чи, може, католик?

— Я не належу ні до якої церкви. Запишіть мене як раціоналіста.

— Отакої! Що це за рициналіст? Ти тепер солдат!

— Але до церкви не належу ні до якої.

— Ну, то пристань до якоїсь, чорти б тебе дерли! Ти ж хочеш, щоб тебе пристойно поховали у Франції? А тебе таки мають поховати не далі як за півроку. Він, бачте, без церкви! Бодай мене курка вбрикнула!

Такий симпатичний вояк! У своєму релігійному завязаті він щонеділі посилав Вінтерборна в позачергові наряди, на найбруднішу й найтяжчу роботу, аж поки той заявив,

аби мати спокій, що належить до англіканської церкви. Звичайно, в британській армії нікому ніякої віри не нав'язують, і коли солдатів шикують на плацу для молитви, це скоріше військова справа, і все.

Вінтерборн усміхнувся, згадавши ту безглузду сутичку. А все ж таки вона була прикра. Його аж занудило, коли він згадав, як силкувався навести чистоту в офіцерській кухні: до нього там побувало з півсотні чергових, не дуже сумлінних, вони й не думали вихаючувати бруд, хоча кухню перевіряли щодня.

В яскравому промені від лампочки під стелею він подивився на свої руки. Шкарубкі, порепані, в них в'їлася грязюка, яку годі було відмити холодною водою. Він подумав про ніжні ручки Фанні й тендітні пальчики Елізабет.

На плацу офіцери не лаялися на солдатів ніколи, та й сержанти дуже рідко. Це забороняв статут. Вони надолужували під час польового навчання. Та інструкторів з фізичної підготовки загальне правило не обходило. Ті часом спромагались навіть на грубуваті дотепи. Були серед них і шаблонні, освячені часом: «Можеш розбити серце своїй матусі, сучий сину, але мого не розіб'єш!» Сержант, що навчав їх битись на багнетах, неотесаний самородок з Вайт-чепла, посилаючи новобранця в багнетну атаку на лантух із тирсою, полюбляв командувати:

— Під дихало його — коли!

Цей самий інструктор, уразившись незграбністю одного огрядненького новобранця у присіданнях, так налаяв бідолаху:

— Ти, Фросте,

Вінтерборн знов усміхнувся. Що правда, то правда: шлях до слави на нашому прекрасному острові дуже звивистий.

Їх багато тижнів ганяли, муштрували, мордували щодня від уранішньої побудки о п'ятій тридцять і до відбою.

— Голову прямо!

— Голову вище, чуєш, ти! Під ноги не дивись, грошей там нема, давно попідбирали!

— Сміт, у тебе ремені не так перехрещені! Ще раз побачу, матимеш наряд поза чергою!

Але всі голоси сержантів-інструкторів, що горлали на свої взводи, перекривав неминучий рик старшого сержанта: «Тихо там! Стояти струнко!» Достоту як сирена плаваючого маяка коло мису Саут-Форленд. Людей, звиклих до сидячого життя або одноманітної праці за плугом чи біля

верстата, тяжко втомлювала надміру інтенсивна муштра, фізичне й душевне напруження. Особливо тяжкі були перші тижні: боліло все тіло, і важкий сон уночі не давав справжнього спочинку. Вінтерборнові було трохи легше, ніж багатьом. Тривалі піші прогулянки, любов до плавання загартували його. Він не міг піднімати такі тягарі, як вантажники, або окопуватись так, як землекопи з фаху, але марширував і бігав краще за всіх, удвічі швидше за своєював кожен новий рух, устигав розібрати кулемет Льюїса, поки решта ще тільки морочилися з ручкою, стріляючи, влучав у мішень чотири рази з п'яти і вмить зрозумів, чому, окопуючись, треба насамперед сховати голову. Але й він відчував щодня тяжку втому. Йому особливо запам'ятався один страшний день. Їх муштрували, ганяли, й знов муштрували, й знов ганяли, й перевіряли з ранку до вечора під палючим осіннім сонцем, а потім почалося ще й «нічне» павчання, що тривало три години. Опівночі їх побудила фальшива пожежна тривога, і вони вибігли на вулицю в самих штанах та чоботях. Вінтерборн мало не тяг на собі одного солдата, до того змореного, що сам не зміг би добігти до плацу. А сержанти підганяли їх, наче собаки овечу отару.

Та не фізична втома найбільше дошкуляла Вінтерборнові, хоча йому й гидко було жити в таких умовах, носити грубу, важку одягу, занадто теплу для літа, підбиті цвяхами чоботи, спати на дошках, їсти жахливо несмачний харч. З усім цим він досить легко мирився, навіть звик до цього. Ні, він страждав душевно, страждав від такого раптового переходу з середовища, де найвище цінують духовні здобутки, до середовища, де їх тупо зневажають. Він не мав з ким поговорити. Він страждав від того, що мусить жити в одному приміщенні з іще тридцятьма чоловіками, тобто й на хвилину не лишатись на самоті. Страждав від невідчепних думок про Елізабет та Фанні, від того, що прірва між ним і обома ними все ширшає, від того, що війна тягнеться місяць за місяцем, і жертвам нема кінця, і людство скочується все нижче й нижче. Людський світ ніби розвалювався, його троцили самі люди в якомусь шалі людиновбивства та руїництва. Йому була огидна сама механіка вбивання, мов якийсь зловісний символ. Лише вигляд гвинтівки й усього солдатського спорядження вже тяжко гнітив його. Йому дуже виразно уявлялось те майбутнє, до якого велося все це, і він уже передчував власну смерть. Ходили страхітливі чутки — на жаль, аж надто

правдиві, — про те, як цілі роти й батальйони за кілька хвилин скопувала смерть. Помалу Вінтерборн краще познайомився з сержантами, і кожен з них запевняв, що він — єдиний чи майже єдиний, хто лишився живий з цілого взводу чи й роти. І це була правда. В піхотних частинах втрати були, безперечно, величезні. Можливо, Вінтерборн виявляв егоїзм, бо тривожився за власну долю в ті самі дні, коли стількох людей — можливо, кращих за нього — вже не стало на світі. Він і сам через це почував якийсь сором і навіть провину.

Та що вдієш, людям навіть у двадцять два-двадцять три роки властиво боятись загибелі.

Поїзд сповільнив хід перед вузловою станцією, і Вінтерборн умить вернувся до дійсності. Всі в купе вже спали. Ну що ж, муштра та щохвилиenne салютування скінчилися. Попереду фронт. І Джордж відчув величезну полегкість. Віднині він стикатиметься зі справжньою небезпекою, а не з кадровими служачками та крикунами. Вінтерборн сказав якось:

«Найжахливіше на війні не те, що ти воюєш з німцями, а те, що тобою командують англійці».

Дорогою поїзд підібрав ще кілька загонів і важко сунув далі крізь темряву й тишу. Солдати спали. У вагоні ставало задушно, аж голова заболіла. Поки він сидів у задумі, хтось позачиняв вікна й закрив вентиляцію. І оце завжди так: чи в казармах, чи в бараках — *неодмінно* все позачиняють і сплять у задусі. Він потихеньку підняв вікно дюймів на два, і відразу стало легше. Ну чому вони так люблять духоту? І не тільки фізичну, а й духовну та моральну теж. Бідолахи! Всі змалечку привчені скидати капелюха перед панамі, робити, що їм сказано, та гарувати. Щось ніби сучасні ілоти. А попри те, вони порядні люди й не без характеру, тільки розумово нерозвинені. Ото єдина війна, яку варто було б провадити: війна розуму проти невіджності, тупості й... А все ж розум не завжди зазнає поразки: людство таки чогось досягло. Так! А тепер скотилось бознакуди...

Думки його напівсонно котилися звичною стежкою. А в чому насправді причина війн — і оцієї великої війни? Та хіба тут одна причина? Їх багато. Соціалісти — дурні фанатики, коли твердять, ніби в усьому винні лихі капіталісти. Я не вірю, що капіталісти хотіли війни — вона їм загрожує надто великими збитками. І не вірю, що справді

хотіли війни ті підлі уряди: їх штовхнули на неї могутні сили, керувати якими в них не стало ні рішучості, ні розуму. Винне тут безглузде прагнення мати ще й ще дітей, більше й більше хліба, і знов більше хліба, і знов ще й ще дітей. Звичайно, не всі війни були викликані перенаселенням. Звичайно, ні... Були ж війни між грецькими містами-державами, між середньовічними італійськими республіками; чвари через дріб'язкову заздрість; морські війни за торговельні ринки — Піза, Генуя, Венеція, Голландія, Англія; війна була розвагою королів, у вісімнадцятому сторіччі — розвагою аристократії; були релігійні війни — священні війни мусульман, хрестові походи; переселення народів — варварські навали... Можливо, за цією війною справді стоять і якісь гендлярські розрахунки, страшенно короткозорі — бо збитки вже куди більші, ніж можуть бути прибутки. Але основною своєю суттю це, безперечно, війна через перенаселення: хліба й дітей, дітей і хліба. І до цього хиמרним чином домішується статева проблема, над якою ми билися так завзято, коли наші добродісні предки звалили на наші плечі цей славненький клопіт. Це все оте сліпе прагнення: дітей і хліба. Ми захоуємо, ми силуємо людей плодити дітей, безліч дітей, мільйони дітей. А як вони ростуть, їх треба годувати. Потрібен хліб. Усіх нас годує земля. Англія, а за нею й увесь світ схибнули на промисловому перевероті й утовкмачили собі, що можна харчуватися сталлю та залізницями. Але ж вони неїстивні. Суспільство — це перевернена донизу вершиною піраміда, поставлена на зігнуті плечі орача — або на сталевий трактор, тобто, кінець кінцем, на землю. Знов же — проблема голоду й смерті. «Плодіться й розмножуйтесь». Який це ідіотизм — поширювати на величезні, перенаселені країни сексуальне табу, нав'язане маленькому неохайному племені кочовиків-семітів чистісінькою силою обставин! Зважте, який у них був процент дитячої смертності! Вони мусили плодитись, мов кролі, аби вижити. Нас це не стосується. Ми — жертви надмірного розмноження. В Європі надто багато люду. З біса багато немовлят. Можна було б якось пояснити це людям, вони вже й самі починають розуміти, але ура-патріоти, й церковники, й фанатики, й ті, соромливі слишки, й зашкарублі охоронці старизни — всі вони нічого розуміти не хочуть. Плодіться, плодіться, мої любі, — колонами по четверо, батальйонами, бригадами, дивізіями, корпусами. Стривайте, скоро в Англії буде п'ятсот мільйонів душ, напханих, як оселедці, в бочку. Прекрасно. Чудово. Англія

über alles¹. Але настає час, коли починає невистачати хліба для тих дітей, що підрастають. Здобуйте колонії. Нащо? Щоб вирощувати більше хліба або виробляти більше товарів для обміну на хліб. Англія здобула величезні колонії. Німеччина — зовсім маленькі. А німці плодяться, як миші. Ми, англійці, теж плодимось, як миші, але все ж не так швидко. То що ж робити з ними всіма? Перебити на війні? Дуже милосердно. Гуманно. Перебити їх і захопити землі та ринки переможених? Правильно. А далі що? О, далі знов плодитися. Адже ми повинні бути могутньою й численною нацією. А переможена нація? Що, як вона почне плодитися ще завзятіше? Ну, тоді хай знову буде війна, знову й знову війна — набудемо такої звички. Що десять років Європа справлятиме пікнік над трупами...

Та навіщо така сентиментальність? Навіщо стільки галасу через якийсь там мільйон-другий убитих та покалічених? Адже щотижня вмирають тисячі, а в Лондоні дня не минає, щоб хтось не попав під колеса. Невже це вас не переконує? Ба ні: адже цих людей не вбивають *зумисне*. А ті ваші тисячі, котрі вмирають щотижня, — то старі та хворі люди; на війні ж гинуть молоді, дужі, здорові, цвіт нації. До того ж, самі лиш чоловіки. Порущується пропорція між статями, поширюються содомія та лесбійство. Зате лунає гучне «ура» — ми перемагаємо! Ну, а щодо вбивств, то людей убивають весь час; гляньте-но на Чикаго. Гляньте на Чикаго! Ми весь час поплескуємо один одного по спині й зневажливо дивимось на зіпсуте Чикаго. Та коли там спалахне перестрілка між двома бандами, хіба ви це схвалюєте, хіба нагороджуєте переможців за відвагу медалями, хіба посилаєте їх знов на такі подвиги й обнімаєте, коли вони повернуться, хіба влаштовуєте їм паради з оркестром, хіба вихваляєте їх аж під небеса? Хіба ви підносите бандита й убивцю як ідеал для людства? Я дуже добре знаю, що таке воєнна слава й вірність обов'язку — я й сам солдатик, ласкавенька пані. Дякую за все, що ви зробили для нас, ласкавенька пані. Коли насильство й душогубство — природні людські діла, тоді облиште морочити нам голову. Насильство й душогубство породжують знов же насильство й душогубство. Хіба не цього вчать нас великі античні трагедії? Кров за кров. Ну й чудово, тепер ми знатимемо. Чи вбивати одинцем, чи в гурті, чи

¹ Над усе (нім.). Слова з кайзерівського гімну «Німеччина над усе».

на користь одній людині, чи банді, чи цілій державі — хіба не однаково? Вбивство — це вбивство. Схвалюючи вбивство, ви йдете проти людської природи. А мільйон убивств, до яких спонукали, які вихваляли, якими захоплювались, накликає на вас цілий легіон Евменід. І ті, хто востанеться живий, тяжко спокутуватимуть провину все своє життя. Вам дарма? Ви не звернете зі свого шляху? Ще, ще дітей, щоб вони незабаром поповнили втрати? Ну, матимете незабаром ще одну гарненьку війну, і чим скоріше, тим краще.

О сину мій Авессаломе, сину мій, сину мій Авессаломе!
Слава богу, що я не маю сина, о Авессаломе, сину мій!

Вінтерборн кивав, кивав головою та й заснув сидючи. Він прокинувся, коли поїзд сповільнив хід — не коло вокзалу Ватерлоо, а коло вокзалу Лондонський Міст. «Де це я? Якась станція. А, їдемо до Франції, на фронт...»

Загін висадили на пероні Лондонського Мосту й вишикували в дві шеренги. Солдати позіхали, потягувались, обсмикувались. Офіцер-супровідник — лагідний кароокій юнак, списаний у тилову службу після поранення, сказав їм, що чекати доведеться три години. Коли хочуть, можна сходити до солдатського буфету, купити щось попоїсти.

— Так, сер!

Вони рушили безлюдними, брудними вулицями. Було близько півночі. Хтось заспівав неминучу стройову пісню. Офіцер обернувся.

— Насвистуйте, а співати не треба. Люди сплять.

Вони почали насвистувати «Де ж ви, наші хлопці, друзі вапі милі».

Вінтерборн, вийшовши на міст через Темзу, ще раз окинув поглядом знайомий краєвид. Він помітив, що вуличні ліхтарі світять іще тьмяніш, ніж тоді, коли він залишав Лондон, столиця, колись яскраво освітлена, тепер лежить, ніби причаївшись, у темряві. Собор святого Павла насилу могло розрізнити око, хай воно й добре знає, де його шукати. Поряд із Вінтерборном ішов вустершпирський хлібороб, який ще зроду не бував у Лондоні й дуже хотів побачити собор. Вінтерборн усіяко намагався показати йому, але марно. Так вустершпирець і не побачив собору: його вбило через два місяці:

Чудно було йти по цьому незнайомому Лондону — все те саме і все якесь не таке. Притемнені ліхтарі, старанно завішені вікна, занехаяні вулиці, руху на них майже нема, усе якесь похмуре... Вінтерборнові згнітило серце. Вели-

чезне місто було неначе приречене, воно ніби вже минуло вершину своєї могутності й пишноти й тепер поринало назад у темне минуле, в глинясті пагорби та болота, на яких стояло. Неначе на кілька сторіч наблизився той час, коли який-небудь новозеландець, сидючи на обвалищі Лондонського Мосту, замальовуватиме в подорожній альбом довколишні руїни.

Де ж ви, наші хлопці, друзі наші милі,
Де ви, дайте звістку нам!
Ви на Лестер-сквері чи на Пікаділлі?
Ні, не там, не там!
Вже давно вас повезли за море...

Солдати насвистували пісеньку знов і знов, без кінця, а у Вінтерборна снувались у голові її нехитрі слова. Аж чудно, що він тепер так близько від Фанні й Елізабет. «Цікаво, що вони тепер роблять?» — промайнула думка.

Ні, не там, не там!

З одної станції дорогою він послав Елізабет телеграму, але навряд чи вона вже дійшла.

Солдати напхались у буфет, їли бутерброди з беконом і яйцями, пили імбирну шипучку. Для пива було запізно. Наші воїни здержливі люди й пива серед ночі не питимуть.

Десь о другій годині ночі вернулись на вокзал. Вінтерборна там чекала приємна несподіванка: проводити його прийшли і Фанні, й Елізабет. Телеграма таки дійшла вчасно. Елізабет зателефонувала до Фанні, і вони обидві приїхали на вокзал Ватерлоо, але там їм сказали, що маршовий загін Апшірського полку туди не прибуде. Фанні, вдавшись до своїх жіночих чарів, вивідала від військового коменданта, куди треба їхати, і ось вони були вже тут. Усе це Елізабет висипала йому, хвилюючись, квапливо й уривчасто. А Фанні тільки вхопила Вінтерборна за ліву руку й мовчки сильно стискала її. До відходу поїзда лишалося хвилин із десять. Офіцер-супровідник побачив, що Вінтерборн розмовляє з двома жінками, явно «дамами», і підійшов до них.

— Можете сісти в будь-який вагон, Вінтерборн, тільки щоб не відстали від поїзда.

— Слухаюсь, сер, дякую вам,— і Джордж хвацько відсалютував.

— Ти що, завжди мусиш так робити? — захихотіла Елізабет.

— Атож, такий порядок. В армії цьому надають великої ваги.

— Яке безглуздя!

— Чому безглуздя? — заперечила Фанні, відчувши, що Вінтерборна образив зневажливий тон Елізабет.— Це ж просто умовність.

Весь поїзд був заповнений солдатами кількох маршових загонів; їм уже наказали сідати по вагонах. На пероні zostались тільки Вінтерборн із двома жінками, комендант та ще двоє-троє офіцерів. Як це часто буває в хвилини прощання на вокзалі, всі троє збентежено мовчали, не знаючи, що сказати. Вінтерборн почував себе якимсь тупим і незграбним, язик не повертався у роті. Він прощався — може, назавжди, — з двома істотами, крім котрих нікого по-справжньому не любив, і ось — йому не було чого сказати. Він почував себе тупим, незграбним, глухо-відчуженим, от і все. Йому впало в око, що на них обох нові капелюшки, яких він досі не бачив, а спідниці багато кудпші, ніж було досі. Хай би поїзд уже швидше рушав! Кінця нема цьому чеканню. Що це каже Елізабет? Він перебив її:

— Це що, нова мода?

— Яка?

— Кудці спідниці.

— Авжеж, та не така вже й нова. Невже ти досі не помічав?

— Е, там, де я був, є тільки сільські дівчата. Я від самої відпустки не бачив пристойно вбраної жінки.

Яка нетактовність! Ті кілька днів він пробув із Фанні. Мила Фанні! От славна дівчина. Вона вирішила, що буде дуже цікаво провести суботу й неділю з рядовим солдатом. Штабні офіцери вже остобісіли їй. Правда, була тут одна незручність: рядових не допускають у більш-менш пристойні готелі та ресторани. Але Фанні мала демократичні погляди. А Елізабет просто не звертала уваги. Її надто поглинули власні почуття та переживання, щоб вона помічала такі речі.

Вони мовчали кілька секунд, що тяглись, як хвилини. А потім заговорили всі водночас, перебиваючи одне одного.

— Вибач, я не хотів перебивати. Що ти хотіла сказати?

— Ет, пусте, вже не пам'ятаю.

А тоді знов запали в мовчанку.

Вінтерборн відчув, що трохи бентежитья при цих двох вичепурених дамах. Ну чого вони опинились тут о другій годині ночі й розмовляють із простим рядовим солдатом?

Він намагався сховати брудні руки. Чорти б його вхопили, цей поїзд! Чого він не рушає? Джорджеві було дуже жарко в шинелі, і він почав розстібати її. Паровоз дав свисток.

— Усі по вагонах! — крикнув комендант.

Вінтерборн квапливо поцілував Фанні, а потім Елізабет.

— До побачення, до побачення! Не забувай писати. Ми тобі посилатимемо посилки.

— Дуже дякую. До побачення.

Він кинувся до вагона, де для нього лишили відчинені двері, але там було напхом напхано людей. Далі був багажний вагон із солдатськими пайками, і Вінтерборн ускочив туди.

— Тобі ж доведеться стояти! — гукнула Фанні.

— Та ні, тут на підлозі місця доволі.

Поїзд рушив.

— До побачення!

Вінтерборн помахав рукою. Він не був схвильований, навпаки. Але давній гніт на душі наче став іще тяжчий. Він дивився, як вони стоять, махаючи йому, й поволі даленіють. Такі вродливі обидві, і так гарно вбрані.

— Будьте щасливі! — гукнув він на прощання в раптовому пориві некорисливої ніжності до обох. І вони зникли йому з очей.

І Фанні, й Елізабет заплакали.

— Що він гукнув? — хлипаючи, спитала Елізабет.

— «Будьте щасливі».

— От дивак! І як це схоже на нього! Ох, я знаю, що більш його не побачу!

Фанні спробувала втішити подругу. Але Елізабет чомусь здавалося, що то Фанні винна в усьому.

У труському вагоні Вінтерборн хвилин із десять сидів на своєму ранці. Було майже зовсім темно. Вартовий силкувався читати газету при світлі каганчика. Солдати, що мали стерегти пайки, вже лежали на підлозі. Вінтерборн застібнув шинель, відвернув комір, поклав на ранець вовняний шарф — замість подушки — й ліг на затоптану підлогу поруч них. За п'ять хвилин він уже спав.

3

Поїзд прибув до Фолкстона глибокої ночі. Загони, зібрані з різних полків, тепер з'єднали докупи, але офіцери ще були при кожному свої. Солдати пройшли через понуре

містечко й розмістились у великих порожніх будинках, що стояли в ряд; очевидно, то були колишні пансіони, невідгідні, як усі маленькі готелі в Англії. Солдати вмились і с'як-так поспідали. Настрій у всіх був пригнічений.

О п'ятій їх повели до гавані, але потім вернули назад: офіцер, вислухуючи наказ, переплутав години, замість «дев'ята» почув «п'ята». Довелося знов чекати. Тоді вони вперше познайомилися з дивним фактом: велика частина часу на війні марнується на чекання або на виправлення помилкових наказів, відданих з недомислу або з надмірної ревності. Сидячи на своїх ранцях у порожній кімнаті, солдати гарячково й безрезультатно сперечалися про своє недалеке майбутнє: до якого розподільного табору їх повезуть, до якої частини приділять, на якій ділянці фронту? Вінтерборн підійшов до незавішеного вікна й визирнув надвір. Пливли важкі хмари, море було наче брудне, хвиля не дуже велика. Набережна майже безлюдна. Будки на зупинках трамваю занедбані, з повибиваними шибками. Газові ліхтарі, давно вже не засвічувані, невесело звисали з поіржавілих стовпів. Ще одне поранене місто — можливо, вже при смерті. Пригніченість, одноманітність, нудьга. Вінтерборн глянув на ручний годинник. Чекає ще понад дві години. Тепер, коли неминуче таки сталося, йому не терпілось на фронт. Він збайдужів до всього, лишилась тільки пекуча цікавість: яка ж вона насправді, та війна?

Хай йому чорт, оцьому зволіканню! Він затарабанив пальцями по шибці. За його спиною в кімнаті тривала та сама безглузда, порожня, марна розмова. Вінтерборна дивувало власне отупіння. Усе його минуле життя здавалося сновиддям, усе, чим він так палко цікавився, стало йому байдуже, честолюбні надії згасли, давні друзі здавались неймовірно далекими й непотрібними; навіть Фанні й Елізабет обернулись у якихось безтілесних привидів. Пригніченість, одноманітність, нудьга — але нудьга незвичайна, напружена, тривожна, озлоблена. Господи, хоч би швидше в путь! Ради тут нема, тож, хай йому абищо, швидше кінчаймо з цим. Біжімо ловити свою кульку. Ми знаємо, що наш жереб уже випав, тож дізнаємось його швидше.

Один солдат засвистів мотив пісні: «Чого-бо нам тривожитись?»

Справді, чого? А спробуй відігнати тривогу! І ти, веселий дурнику, тривожись не менше за будь-кого. Тортури надією, достоту як у Вільє. Якби ти був *зовсім* певен, що твій жереб уже випав, то мав би хоч спокій безнадії. Але

ти не зовсім певен. Навіть у піхоті дехто лишається живий. А коли добудеш добрячу рану, то можеш відбутись від фронту на півроку, а то й на дев'ять місяців. Це називається «підхопити домашню» — коли тобі пощастить так, що тебе повезуть лікуватись додому, до Англії. Солдати засперечалися про «домашні» рани. Яка з них найзавидніша? В руку чи в ногу? Більшість стояли на тому, що втратити ліву руку або ногу — це велике щастя, бо тоді ти спекавшся цієї клятої війни назовсім, та ще й дістанеш пенсію й компенсацію за каліцтво. Вінтерборн стояв спиною до них і дивився у вікно. На набережній юрмилися привиди курортників, що гуляли тут улітку. Ліву руку або ногу... Стати калікою. Ні, не це, тільки не це, господи! Вернутися цілим — або зовсім не вернутись. Але як ці люди люблять життя, як відчайдушно вони чіпляються за своє мізерне існування! А здавалось би — ну що вони мають із того життя? Може, прекрасних, чепурних Фанні та Елізабет? Правда, в них є свої «дівчатка», кожен із них носить фото в солдатській книжці. І то які дівчатка! Справжні тобі солдатські підстилки.

Вінтерборн раптом відвернувся від вікна, сів і заходивсь начищати гудайки. «Солдат повинен бути чепурним і ходити по-солдатському...»

Коли вони строем рушили до гавані, Джордж трохи повеселішав. Всього дванадцять годин були вони в дорозі, а здавалось, наче цілі роки. Вінтерборн зрозумів, що одноманітність життя, безглузді обмеження, безнастанне сікання педантів-начальників довели його до цілковитого отупіння. Він глибоко шкодував, що його протримали в Англії так довго. У Франції принаймні буде якесь справжнє діло, якийсь рух...

Солдатські колони стікалися на пристань і по трапах сходили на борт трьох чорних військових транспортів. Вінтерборн упізнав їх відразу — то були його давні друзі, до війни вони плавали через Ла-Манш як поштові пароплави. На причалах величезні написи пояснювали: «Транспорт № 1 — 33 дивізія, 19 дивізія, 42 дивізія, 118 бригада». Якийсь офіцер кричав у рупор:

— Відпускникам — ліворуч, маршовим частинам — праворуч!

Ще один рупор командував:

— Поповнення Першої армії — на транспорт номер один! Третьої й Четвертої армій — транспорт номер три!

— Капітане Свонсон із одинадцятого Сіфорс-Гайлендерського полку, негайно з'явитися до коменданта!

Вся ця метушня й галас хвилювали й навіть підбадьорювали.

Загін зійшов на борт; їх загнали аж на кінець верхньої палуби. На судні було повно відпускників, що вертались до Франції. Вінтерборн прикирів до них очима, як заворожений, — адже це справжні фронтові солдати, залишки першого півмільйона добровольців, ті, хто вірив у війну й хотів воювати. Вони були наче вся британська армія в мініатюрі.

Тут були репрезентовані всі роди військ: польова й важка артилерія, спішена кіннота, кулеметники, сапери, зв'язківці, інтенданти, санітари і піхота, піхота... Він розпізнав значки декотрих піхотних полків: вибух гранати — це Нортамберлендський стрілецький, тигр — Лестерський полк, а далі — Мідлсекський, Бедфордський. Сіфорс-гайлендери, нотінгемшірці, шотландські горяни, Східний Кент... Його вразив їхній мальовничо-обшмугляний вигляд. Він сам і всі солдати з поповнення були чепуруни: гудзики начищені, обмотки намотані рівненько, черевики начищені, в кашкетах верх натягнуто на дротяне кільце, ранець заповнений акуратно, як під лівійку, шинель застебнута аж під горлянку. Відпускники були одягнені абияк. Пояси в кого ремінці, в кого брезентові. Все спорядження начеплене як кому зручніше, гудзики не чищені, видно, місяцями. Ті в шинелях, ті в куртках із козячого або овечого хутра. У тих поли шинелі нашвидкуруч укорочені ножем — щоб не волочилася по грязюці, як здогадався Вінтерборн. Новобранці ще не призвичаїлись до важкенької-таки амуніції, а бували солдати, видно, й не помічали її: посили абияк або недбало кидали на палубу разом з гвинтівкою. Вінтерборн був зачарований. Його вразило й насмішило те, що в більшості відпускників дула й замки гвинтівок туго об'язані шматинками, просоченими мастилом. Він уважніше придивився до облич. Вони були худі, якимось дивно напружені — хоча ці люди цілих два тижні пробули далеко від фронту, і погляд теж якийсь незвичайний. Вони здавались дивно змореними чи підстаркуватими, але сповненими сили, своєрідної, неквапливої й тривкої сили. Супроти них свіжі обличчя новобранців були як у дітей — округлі, трохи не жіночні.

Вперше з початку війни Вінтерборн відчув себе майже щасливим. Оце справжні чоловіки. В них було щось гли-

боко чоловіче, мужнє, щось дуже чисте і безмежно приязне й підбадьорливе. Вони побували там, де не бувала жодна жінка й жоден тюхтій — ті просто там не витримали б. А ще в них було щось таке, ніби вони жили поза часом і простором, ніби (так подумалось Вінтерборнові) вони були римськими легіонерами, чи бійцями з-під Аустерліца, чи навіть новими завойовниками імперії. Вони мали вигляд варварський, але не жорстокий; рішучий, але не злостивий. Під гротескною одежею вгадувались худі, але міцні, невтомні тіла. Справді вони були — чоловіки! Вінтерборнові раптом подумалося, що через два-три місяці, якщо його не вб'ють, він і сам стане одним із них, точнісінько таким, як вони. Але тепер йому, сміховинно вичепуреному, — ви-капаний солдат мирного часу, — було соромно перед ними, і він аж знітився.

«Так, далєбі, ви — чоловіки, а не салонні дженджики, не бабії, — подумав Вінтерборн. — Начхати мені на ті ідеали, за які ви воюєте, вони майже напевне безглузді. Але я знаю: ви — перші справжні чоловіки, яких я побачив у своєму житті. Йй-же богу, жодна жінка, жоден тюхтій вас не варті, і я, грім мене побий, волю загинути разом з вами, ніж жити в світі, де нема таких, як ви».

Він відійшов трохи від свого загону й почав придивлятися до однієї купки відпускників. Один шотландець у мундирі англійського лінійного полку мав на собі все солдатське спорядження. Він стояв, спираючись на гвинтівку й розмовляв з двома іншими піхотинцями, що сиділи на своїх ранцях. Один з них, капрал у брудній кожуханій куртці, бозна-відколи не стрижений, курив люльку.

— І що б ви думали! — розповідав шотландець своєю уривчастою говіркою. — Приїжджаю додому, а мене кличуть до священника пити чай, а тоді ще й прросять: скажи промову на добррочинному базарі на користь учасників війни!

— Ну, а ти що? — відказав капрал, пахкаючи люлькою. — Сказав їм там усе про мерзенних гуннів? І що нам на фронті треба більше ванних кімнат з білими кахлями та дівчаток, а плетених шарфів та гранат уже вистачає?

— Де там! Я сказав: «Подай-но оту пляшку віскі, хавяйко, та помовч трохи».

— А в якої ти дивізії, друзяко? — поцікавився другий піхотинець.

— З ттридцять ттретьої. Ми славно відпочили влітку на Соммі, а тепер зимуємо на знаменитому курорті Іпр.

— А ми з сорок п'ятої. Стоїмо ліворуч від вас, у Саль-
яні. Нас туди перекинули місяць тому з-під Бюлькура.

— О, Бюлькур гарненьке місце, бодай його не знати.

Вінтерборн не зміг слухати далі — надто ревний сержант погнав його назад. Він нехотя підкорився. Він з таким не-
терпінням дожидав, поки ж ті троє покинуть перемовля-
тись заялженими жартиками й заговорять про те, чого
зазнали на фронті. Його аж розчарувало, що розмова цих
людей була така буденна й нецікава. Йому здавалося, що
їм годиться виголошувати шекспірівським білим віршем
щось сповнене високого змісту. Щось гідне пережитого
ними, гідне тому надміру мужності, який він відчував
у них і перед яким схиляв голову з таким смиренным за-
хватом. А втім — то, звичайно, дурниця. Він зразу збагнув
це. Адже ці люди почасти саме тим і вражають, що вони
такі буденні, що вони зовсім не усвідомлюють своєї не-
звичайності. Вони б уразились, якби їм таке сказати. Вони
нічого не знають про свою велич. Вінтерборн дуже швид-
ко розчинився серед цих людей, став одним із них, і де й
поділось те первісне яскраве враження, ніби він зустрів
якусь нову, дивну породу людей, плем'я справді мужніх
чоловіків. Тоді його зацікавили інші люди. Він побачив,
що справжні солдати, фронтовики мають щодо цієї війни
не більше ілюзій, ніж він сам. Вони не так обурюються
нею, не так страждають через неї, не думають, звідки во-
на й навіщо. Вони воюють так, наче просто виконують
якусь осоружну їм роботу, бо їм сказали, що її треба зро-
бити, і вони повірили. Їм хочеться, щоб війна скінчилася,
вони воліли б опинитись якнайдалі від неї, але не почува-
ють ненависті до ворогів по той бік «нічиєї землі». Навпа-
ки, навіть співчують тим ворогам. Бо то теж солдати,
люди, відірвані від світу й кинуті в цю всесвітню варвар-
ську бійку. Адже вони так рідко бачили тих ворогів на
власні очі, що здавалось, ніби війна точиться проти гріз-
них і згубних природних сил, а не проти інших людей.
Не видний був ні той, хто засипає тебе снарядами, ні ку-
леметник, що змітає однією чергою два десятки своїх то-
варишів, ні та рука, що кидає в твою траншею міни, від
вибухів яких двигтять земля, ні навіть той невидимий
снайпер, що несподівано підтинає з засідки: тільки куля
тенькне, і тебе нема. Навіть під час щоденних вилазок
устигаєш хіба на мить заглядіти кілька чужих, інакшого
зразка касок десь за поворотом траншеї, і або їхні грана-
ти розірвуть тебе, або твої розірвуть їх. Бували й справж-

ні сутички врукопаш, але дуже рідко. Ця війна провадилася снарядами — страхітливими, вбивчими вибуховими речовинами, а не холодною зброєю. Вартовий на світанку бачив перед собою похмуру пласку рівнину, посмуговану кривулястими траншеями, геть подзьобану снарядами вирвами, обсновану колючим дротом, закидану всякими уламками. В полі зору перебувало п'ять, а то й десять тисяч ворожих вояків, і жодного з них не було видно. День за днем, скільки не вдивляйся, хоч би одного побачив! Вночі, бувало, можна почути їх: брязкіт лопат та кайл, скрик пораненого, навіть кашель — якщо на часину притихав артилерійський та кулеметний вогонь. Але не побачити. Як розвидниться, на більш-менш «тихих» ділянках фронту часом наставало години на дві щось ніби перемир'я після гарячкової праці й безперервної стрілянини вночі. Після вранішньої переклички солдатам на передовій щастило трохи поспати. В такі хвилини тиша була аж моторошна. Двадцять тисяч душ на мілью фронту — і ні звуку. Чи принаймні здавалось так. Але тільки за контрастом. Насправді стрільба не припинялась ніколи — з тилу били важкі гармати, і майже завжди чувся далекий гуркіт: десь точився бій...

Ні, солдати не палали жадобою помсти. І ненадовго заморочив їх ура-патріотичний галас. Вони сміялися з газет. Коли хтось із новоприбулих починав пишномовні балачки, його тут-таки уривали: «Заткни пельку, патріоте!» Але воювали далі в якомусь упертому розпачі — й самі не знали, чому. Начальство їм відверто не довіряло, забороняло читати паціфістську «Нейшн», хоча всякі паскудства «Джона Буля» читати дозволяли. Але та недовіра була зайва. Вони бились далі в своєму впертому розпачі, співаючи сентиментальних пісеньок, розважаючись цинічними балачками, безперестану нарікаючи, і, по-моєму, якби їх попросили, вони б і досі перли цього воза. Їх не смутили поразки й не тішили перемоги — їхній упертий розпач давно вбив у них ці почуття. Вони «перли воза». Дехто глузує з фронтового жаргону. Я сам чув, як дехто з інтелігентних паціфістів каламбуриє: «перли воза» — це, мовляв, не «віз перлів». Ну що ж, хай собі каламбурять.

Транспорти йшли через Ла-Манш у супроводі чотирьох торпедних катерів — невеличких, вертких, чорних. У Ла-Манші були німецькі підводні човни. Того ранку потоплено один торговельний пароплав. Вінтерборн чекав, що

Йому буде страшно, але насправді аж здивувався, що й не думає про небезпеку. Та й нікого не турбував такий невеличкий ризик. Вони допливли до Булоні, і солдати махали на прощання руками катерам, що біля входу до гавані завернули назад.

Недосвідчений Вінтерборн гадав, що їх відразу повезуть на фронт і що наступну ніч він пробуде вже в окопах. Він забув, що солдати мусять багато чекати, забув про ту розважність, без якої неможливо пересувати величезні людські маси; тому-то ця гігантська неблаганна машина війни така повільна й неповоротка. Десь нидієш і нидієш, але врешті неминуче зрушать і тебе — невеличке коліщатко, й ти муситимеш закрутитись. І все це, таке дивно знеособлене, ще зміцнювало фаталістичні почуття. Думати, що ти, як окрема особа, ще мавш якусь вагу, здавалось безглуздом.

Причали в Булоні були забиті військовим спорядженням, і весь порт був неначе англійський. Написи скрізь поанглійському, повсюди британські прапори, британські офіцери й солдати, навіть паровози англійські. Відпускників сяк-так вишикували в колони й повели до вагонів. Кожен з них допитувався, де тепер його дивізія. Офіцери з комендатури швидко й енергійно розподіляли їх за призначенням. Маршові загони також зібрали в колону й повели на гору до табору для відпочинку. Всі збадьорилися, знайшовся й неодмінний жартун з лондонського Іст-Енду. Коли колона піднімалась на гору, з однієї хатини вийшла стара нужденна французенка, зігнута ревматизмом, і почала через силу помпувати воду в відро. Вона навіть не глянула на солдатів, що йшли дорогою, — надто звичне видовище. Жартун гукнув:

— А ось і ми! Не журіться, тітусю, війні скоро кінець!

Ночували вони в наметах у Булонському таборі для відпочинку. З Вінтерборнового намету відкривався чудовий вид на Ла-Манш і табірну піч для спалювання сміття. Перший його обов'язок у бойовій частині був збирати в таборі папірці та інше сміття й спалювати в тій печі. Прибулим не сказали, що з ними буде далі; в армії чинна теорія, що солдат має слухатись наказів, а не допитуватись. Вінтерборн згоряв з досади, що їх тут затримують без діла. Інші солдати все намагалися вгадати, куди ж їх пошлють.

Намети стояли на дощаних помостах. Кожному солдатіві видали укривало й прогумовану підстилку; в наметі поміщалося по двадцятєро. Було твердуvато, але спати

можна. Вінтерборн довго лежав без сну, силкуючись дати лад своїм думкам. Побачене того дня дуже змінило його погляди на речі. Чи нема тут суперечності? Чи це означає, що тепер він стоїть за війну і за її прихильників? Навпаки. Він ненавидів війну так самісінько, ненавидів усю гучну балаканину про війну, відчував глибоку недовіру до мотивів, що ними керуються прихильники війни, і ненавидів військову службу. Але йому були до вподоби солдати, фронтові солдати — не як вояки, а як люди. Він їх поважав. Коли німецькі солдати такі самі, як оті люди, що він бачив уранці на пароплаві, він ладен поважати і їх. Він був з ними. З ними — так, але проти кого й проти чого? Він замислився. З ними, бо вони чудові люди, вони так просто терплять незмірні труднощі й небезпеки, бо вони шукають собі силу витерпіти ці труднощі й небезпеки не в ненависті до тих, кого називають їхніми ворогами, а в щирій, товариській приязні між собою. Не дивно було б, якби вони озвірили, але цього не сталося. Звичайно, вони де в чому стали гірші, вони робляться брутальні, різкі, в них таки з'явилось щось тваринне, але поряд з дивовижною простотою та скромністю в них збереглась і навіть розвинулась якась природжена людяність і мужність. Тому він піде з ними до кінця — бо вони мужні й людяні. І ще тому, що ця людяність та мужність існують усупереч війні, а не завдяки їй. Ці люди серед страхітливої катастрофи щось урятували, і те, що вони врятували, незмірно важливе — мужність і товариська вірність, природна цілісність людини, природне людське братерство.

Але тоді проти чого ж вони б'ються? Хто їхні справжні вороги? Відповідь раптом стала ясна йому — і сповнила його душу гіркотою. Їхні вороги — і англійців, і німців — це ті йолопи, що послали їх убивати один одного, замість допомагати один одному. Їхні вороги — боягузи й ниці мерзотники, позбавлені сумління; їхні вороги — фальшиві ідеали, нерозумні ідеї, нав'язані їм, обман, облуда, глупота. Коли оці солдати — не виняток, тоді людство зовсім не пропаще, воно не збилось на хибний шлях. Збилися ті, хто ним правує, — не в час війни, а в мирний час. Народами правлять за допомогою нісенітних брехень і приносять їх у жертву фальшивим ідеалам та безглуздим ідеям. Так вирішено, що керувати народами можна тільки з допомогою нісенітних брехень; але звідки це відомо, коли ніхто ніколи не пробував керувати ними інакше? Звільніть світ від цих брехень. Та хто ж це зробить, хто?..

Вінтерборн глибоко зітхнув і, закутаний в укривала, перевернувся на другий бік. Хтось із його сусідів хропів. Ще один стогнав уві сні. Вони лежали, наче трупи, — людські покидьки, скидані до намету на горі коло Булоні. Ранець — подушка тверденька. А може, він помиляється, може, так воно й слід, щоб люди народжувались, аби вбивати одне одного в грандіозних безглузких битвах? Може, він потроху божеволіє від оцих безнастанних роздумів про вбивання, від одчайдушних, невідчепних зусиль зрозуміти, в чому тут причина, від розпачу, від намагань додуматись, як же цьому перешкодити, як не допустити цього знову? Кінець кінцем, чи це таке важливе? Ну справді, чи воно таке важливе? Що двоногих тварин стане на кілька мільйонів менше? Навіщо так мучитись через це? Бо найбільше, що він може зробити, — це загинути. Ну, то загинь. Але ж — о господи! Господи! Невже це й усе? Народитись на світ, зовсім того не бажаючи, відчути, що життя, хоч і коротке, минуще, може бути прекрасним, божественним — і не спіткати в цьому житті нічого, крім нав'язаних тобі ворожнечі, зради, ненависті й смерті? Народитися для того, щоб тебе зарізали, як теля або закололи, як свиню? Щоб тебе силоміць жбурнули назад, у небуття — за віщо? Господи! За віщо? Невже в світі нема нічого, крім розпуки і смерті? Невже це життя марне, і краса марна, і кохання марне, і надія марна, і щастя марне? «Війна — задля того, щоб більше не було війн!» Невже знайдеться хоч один йолоп, що повірить у це? Скоріш — війна задля того, щоб породити нові війни...

Він зітхнув і знову перевернувся. Все це ні до чого. Ну навіщо мордувати свій мозок і нерви, гайнувати нічні години на безмовні муки, замість забутись уві сні. Або, ще краще, в смерті. Кінець кінцем, дітей вистачає, їх і в війну вже он скільки народилось, і нащо мучитись через їхнє майбуття — хіба за часів Вікторії хтось думав про наші часи? Діти виростуть, і ті, що народились у війну, теж. Може, їм теж доведеться йти на війну, а може, й ні. В кожному разі, на нас їм буде начхати. А то як же? Хіба нас дуже хвилює доля загиблих під Альбуерою? Тільки й того, що знаменита атака мушкетерів прикрасила собою сторінку Непірових спогадів. Чотири тисячі вбитих — а який плід? Сторінка пишномовної прози, і все. А ми от маємо Бернсфазера...

Ні, марна річ. Думки знов і знов вертались до всієї не-

змірної трагедії, і він знов і знов зневірявся: марна річ. Є два шляхи. Або пливати за течією, хай буде, що буде; або підставитись під кулі на передовій. І так зроби чи так — кого це схвилює.

4

Уранці о дев'ятій їх вишикували, стрій похапцем оглянув якийсь незнайомий офіцер і наказав бути напоготові. Об одинадцятій їм видали м'ясні консерви та сухарі, а ще через півгодини вишикували для дороги. Вінтерборн трохи збадьорився. Нарешті вони кудись потраплять. Ввечері він буде вже в окопах і випробує свою долю разом з усіма. Годі вже валандатись.

Він помилився. В Булоні солдатів посадили в поїзд, що повз наче слимак і врешті привіз їх до Кале. Їх просто перевезли на іншу базу.

Формувальний табір під Кале був напхом напханий. Сюди звели всі маршові загони, прислані з Англії для поповнення втрат на Соммі; щодня прибували нові й нові колони, і командування не встигало розподіляти їх по бойових частинах. Новоприбулих повпихали в нашвидкуруч напнуті намети — по двадцять дві душі в кожний: худобу так тісно не впхаєш, та й для людей це вже, либонь, межа. Місця вистачало тільки, щоб лягти. Після вечірнього переклику робити не було чого: або тиняйся по табору в холоді й темряві, або вмощуйся на тій смужечці підлоги, що приділена тобі в наметі, можна ще й грати у кості чи пити каву з ромом, поки не позачиняються шиночки по сусідству. До міста Кале можна було піти тільки з дозволу. А на дозволи командири не були щедрі.

Що не день холоднішало. І це аж ніяк не полегшувало нескінченного очікування, тісноти в наметах, нудьги від безділля. Щоранку нескінченні сірі колони витікали кривою дорогою на піщаний плац і шикувались у довжелезні шерехи. Офіцер верхи на коні вигукував у рупор команди. Але нічого істотного не відбувалось, і колони повзли назад. І все ж тасмничка «передова» потроху ближчала. Їм видали великі складані ножі на шворці. Потім протигази й каски. Потім бойові гвинтівки й багнети.

Протигази були ще давнього зразка — щось ніби водолазний шолом із фланелі, просоченої якимись хімікаліями. Від них у роті був якийсь гострий, їдкий, нелюдський присмак, а якщо не скидати такий протигаз надто

довго, на шкірі з'являвся висип. Маршові загопи весь час тренували на випадок газових атак: треба було пробути п'ять хвилин у газовій камері із звичайнісіньким хлором такої концентрації, що могла вбити за п'ять секунд. Один з тих, кого завели до камери разом з Вінтерборном, ошалів і почав зривати з себе протигаз. Інструктор, здушено лаючись крізь власний протигаз, кинувся до нього й з допомогою ще двох солдатів тримав його, поки камеру відчинили. Вінтерборн помітив, що від газу потемніли яскраво начищені мідні гудзики на його мундирі й усі металеві частини амуніції. А одяг іще кілька годин паскудно тхнув хлором.

Солдати старанно чистили довгі сталеві багнети й вивчали карабіни. Вінтерборн мав на прикладі довгу подряпину від кулі, а замок був добре-таки поїдений іржею: видно, карабін підбрали на бойовищі й наново довели до ладу. «Цікаво, по кому дісталась мені ця спадщина,— подумав Вінтерборн,— і кому вона дістанеться по мені...»

А дні й ночі ставали все холодніші. Сонце сходило й заходило в криваво-червоній імлі, опівдні воно теж здавалося застиглою плямою крові на повитому імлою небі. Вона в рівчаках затягувалася кригою, водогінні крани замерзли. Вмиватися крижаною водою ставало дедалі важче, і скоро гоління та вмивання зробилося справжньою мукою. Вітер з півночі, хоча й не сильний, усе холоднішав, від нього шерхла шкіра. Скупатись не було де, роздягатись на ніч солдати теж не могли. Тільки роззувались, загортались у шинелю й укривало і тремтіли від холоду вві сні, тулячись один до одного, наче вівці в хуртовину. Майже всі позастуджувались і бухикали; одного хлопця з їхнього загону забрали до лазарету з плевритом.

Минав день за днем, а їх усе не відряджали до бойових частин. Одноманітність, гнітючий настрій, нудьга. О четвертій уже смеркало, і до світанку зовсім нічого робити. Солдатські буфети та шиночки напхоні напхані. Вінтерборн, на щастя, відкрив, що вартових можна підплатити, й кілька разів ходив повечеряти до Кале. Купив кілька французьких книжок і пробував читати — марна річ. Він виявив, що нездатен зосередитись, і це пригнітило його ще дужче. На плац їх виводили рідко, і для тоскних думок часу лишалося задосить.

На різдво вони ще перебували в тому таборі. Англійські газети — їх неважко було дістати (вчорашні або позавчорашні) — були повні гучної хвальби з приводу того, як

батьківщина намагається пригостити своїх солдатів добрячим святковим обідом. І солдати вже наперед смакували той обід. Бараки-їдальні задля такої нагоди вклучали гостролистом. Але весь різдвяний бенкет вилився у порцію розігрітих м'ясних консервів та шматочок холодного пудинга завбільшки зо два квадратних дюйми. Всі солдати у Вінтерборновому наметі лютували. Їхнє нарікання так його роздратовало, що він визвірився:

— Чого ви так розбурчалися через якусь там мізерну подачку! Вони хочуть дешево відкупитися, щоб сумління не мучило, а ви й раденькі! Та врешті, може, це й від щирого серця робилося. Чи ви не розумієте, що ми тут у таборі — як сироти, всім на нас начхати. Всі кращі посилки пішли на передову, фронтовикам, ті заслужили куди більше, ніж ми. Адже ми ще нічого не зробили. А може, дорогою все розікрали. Та хай там як, чи не однаково! Хіба ви пішли до армії задля шматочка пудинга та різдвяного печива?

Солдати мовчали, вони не могли зрозуміти його зневаги. Ясна річ, він був несправедливий. Це ж просто великі діти, їм пообіцяли ласощі, та й не дали, от вони й розсердилися. А його гніву, що мав природу глибшу, вони не розуміли. Так само як не розуміли його хвилювання щовечора, коли сурмач сурмив відбій. Той сурмач був справжній митець, і коли над велетенським притихлим табором лунав сигнал, яким у війську проводжають і на нічний, і на вічний спочинок, серце сповнювалося невимовним смутком. Сорок тисяч душ лягають спати — а скільки їх ще будуть живі через півроку? Сурмач неначе знав це, так задушевно виводив він сумний проникливий мотив: «Відбій! Відбій! Відбій! Відбій!» Вінтерборн щовечора вслухався в цей сигнал. Інколи той смуток майже давав розраду, але інколи бував нестерпний. Він написав до Елізабет і Фанні про сурмача, та й про тих солдатів-відпускників, що їх бачив на пароплаві. Обидві вирішили, що він робиться безнадійно сентиментальним.

— Un peu gaga? ¹ — сказала Елізабет.

Фанні тільки здвигнула плечима.

Через два дні після різдва нарешті надійшов наказ. Солдати саме розсупонювалися після вранішнього переклику, коли до намету зазирнув черговий капрал.

— Вас уже прилаштвано!

¹ Трошечки схибнувся? (Фр.)

— Що? Як? Куди? — посипалось з усіх боків.

— Поїдете на фронт. Шикуватись о пів на другу й відразу вирушати. На передову їдете, і хай вам щастить!

— А куди саме?

— Хтозна. Побачите, як приїдете.

— В яку дивізію?

— Не знаю. Декотрі підуть у саперний батальйон.

— А що воно таке?

— Скуштуеш — знатимеш. Глядіть же, не забудьте: о пів на другу шикуватися.

І пішов до дальшого намету. Солдати збуджено загомоніли, висловлюючи різні здогади — безпідставні, як завжди. Вінтерборн відійшов від ряду наметів і зупинився, вдивляючись у безрадінний зимовий краєвид. За півмилі від їхніх наметів починався ще один величезний табір. Удалині по рівному, прямому шляху важко сунули армійські ваговози. З суворого сірого неба почав сипатися сніг. Майнула млява думка: а як же спати в окопах, коли сніг іде? В холодному повітрі віддих клубочився парою. Вінтерборн щільніше обмотав шарфом шию й потупав змерзлимими ногами, щоб їх відігріти. У нього було таке почуття, ніби його розумові здібності помалу відмирають, бо всі душевні сили зосереджені на тому, щоб витримати фізично, щоб якось животіти. Час тягся нестерпно, ніби тортури. Здавалось, ніби цілі роки минули відтоді, як він покинув Англію, — цілі роки невигод, нудьги, пригніченості. Коли самий початок уже такий «легкий», то як витримати цілі місяці, коли не роки війни?

Його раптом охопила така зневіра, якої він іще не знав. Досі його підтримувала «на плаву» енергія молодості, запал минулого життя допомагав перетривати всі останні дні. Хоч як він шаленів, і тривожився, і сушив собі голову, і нудьгував, та в глибині душі не згасала надія на краще. Він хотів жити, бо підсвідомо завжди вірив, що життя прекрасне. А тепер щось у його душі наче стало надриватися, і останні райдужні барви юності поблідли; він уперше став віч-на-віч із похмурою дійсністю, і його охопив жах. Його й самого здивувала, навіть перелякала власна безпорадність і безнадія. Він здавався сам собі папірцем, що, крутячись у сірому присмерку, спадає в безодню.

Сурмач просурмив сигнал на обід. Вінтерборн машинально повернувся й улився в натовп, що стікався до бараків-ідалень. Сніг уже йшов густий, і солдати тупали

ногами, дожидаючи, поки їм відчинять, і лаялись, що кухарі загаялися з обідом. Коли двері відчинилися, всі, як звичайно, кинулись до роздачі, ніби отара овець, щоб захопити кращеньку порцію. Вінтерборн став осторонь: нехай собі штовхаються. Вираз на всіх обличчях був не надто симпатичний. Він підійшов мало не останнім, і пайка йому дісталась не дуже добра. Він жував тушковане м'ясо, хліб, схожий на мило, сир і відчував якусь ніби собачу вдячність за тепло, а то було велике приниження. Але те приниження, власне, вже не викликало обурення.

Поїзд, що мав довести їх до кінця свого пункту, нескінченно довго повз через промерзлі поля, ледь притрушені снігом. Уже почало смеркати. За вікном невиразно пропливали примарні кістяки покорчених вітром невисоких дерев. У нетопленому французькому вагоні третього класу була страшна холодоюка; крізь розбите вікно вривався крижаний вітер зі снігом. Солдати сиділи мовчки, повкутувавшись у шинелі й ритмічно тупаючи ногами в марних зусиллях зігрітися. У Вінтерборна ноги до колін зовсім закоцюбли, проте в тілі він відчував жар. Кашель допікав усе дужче, і він зрозумів, що в нього температура. Весь він здавався собі прикро брудним: адже стільки вже днів не роздягався! Вода в таборі давно скрізь позамерзала, й помитись не було ніякої змоги.

Темрява поволі густішала. І поїзд тягся повільно, дедалі повільніше. Вінтерборн попав до частини загону, призначеної в саперний батальйон. Він спитав у сержанта, що це таке.

— О, це лахва, куди краще, ніж у простій піхоті.

— А що ж там роблять?

— Та гарують на «нічийй землі», — ошкірився сержант, — а як сколотиться буча, то через бруствер і вперед.

Поїзд минув вузлову станцію й почав набирати швидкість. Хтось сказав, що то був Сент-Омер, хтось заперечив — ні, Сен-Поль; ще один висловив гадку, що це минули Бетюн. Вони не знали, ні де проїздять, ні куди їдуть. Миль через дві після вузлової станції поїзд зупинився. Вінтерборн утупився в густу темряву. Нічого не видно. Він вихилився з розбитого вікна, але почув тільки сичання пари від паровоза й угледів тьмяний червоний посвіт його топки. І раптом далеко попереду й трохи ліворуч чорноту розірвав спалах світла, і Вінтерборн почув негучний гуркіт. Гармати! Він став чекати, напруживши слух і втупившись у крижану темряву. Тиша. Тоді знов — спалах. Гур-

кіт. Спалах. Гуркіт. Дуже далекий, ледве чутний, але помилитися годі. Гармати. Отже, вони наближаються до фронту.

Поїзд нарешті рушив далі й знову повз нескінченно довго. За півгодини вони проїхали кілька глибоких вийм. А потім — цього разу з правого боку і значно ближче — знову спалах, багато яскравіший, і майже в ту саму мить — басовитий гуркіт, чутний навіть крізь стукіт коліс. Його вже почули у вагоні й інші:

— Гармати!

Поїзд іще кілька хвилини повз крізь темряву, ніби скрадався. Солдати всі тислись до вікон. Блись! Гах! Ще дві хвилини. Блись! Гах!

А ще за три чверті години поїзд зупинився в тупику, і вони висадилися з вагонів у непроглядну темінь.

5

Перші дні окопної війни були для Вінтерборна не такі й страшні. Стояли морози, і солдати з обох боків фронту тільки й знали, що хворіли на запалення легенів та силкувалися зігрітись. Він опинився на спокійному відтинку фронту; французи ще в чотирнадцятому році відбили цю місцевість у ворога, а в п'ятнадцятому, коли сюди прийшли англійці, тут точилися запеклі й тривалі бої. А в шістнадцятому, коли осереддя бойових дій перемістилось на Сомму, тут почалася звичайна млява позиційна війна. Виязки тоді ще не практикувались широко, але місцеві атаки в масштабах батальйону чи бригади не припинялися. Трохи згодом їхній відтинок дорого зацлатив за ці спокійні дні.

Для Вінтерборна, як і для багатьох інших, у роки війни час набув незвичайної ваги. Години, ці легконогі божества, що доти бігли так весело, втікали так швидко, немов дражнили нас, тепер поточились повільною одноманітною вервечкою, ніби під тягарем непосильної ноші. Здалеку нам здається, що бій — це щось героїчне, сповнене запалу, завзята багнетна атака або затятий опір купки рішучих вояків з останнім уцілілим кулеметом. Це те саме, що бачити в житті лише вечірки з шампанським, а всю решту викидати з пам'яті. А тут потрібна була тверда рішучість і витривалість, надлюдська витривалість. Сучасну війну було б куди практичніше провадити без людей, з допомогою механічних роботів. Так люди ж дешевші... Правда,

протягом тривалої війни первісні витрати на роботів могли б компенсуватися, бо якість людей як солдатів дедалі падає. А втім, хай цю проблему вирішують військові міністерства. Ефективності живих солдатів дуже шкодить те, що вони здатні до почуттів; щоб зробити з людини досконалого солдата, почуття треба витруїти. Для живих роботів минулої війни час волюкся нескінченно, нестерпно довго. Те, що ми називаємо «день», тоді тяглося стільки, як тепер для нас місяць. Запеклі сутички на Західному фронті знов і знов кінчались нічим, і вже здавалося, що вирішальний удар взагалі неможливий. В 1916 році виглядало на те, що фронт ніде прорвати неможливо, бо на небезпечні ділянки весь час надходили підкріплення з обох боків, і їхньому потокові не було кінця. Все залежало від того, котра сторона раніше вичерпає свої людські резерви й зневіриться в перемозі. А кіпця й тут не було видно. Попереду маячили тільки нескінченні злигодні, смерті, каліцтва — або ж якась загальна катастрофа. Навіть поранення не було надійним порятунком, тільки короткою передишкою: адже вилікуваних знов і знов повертали на фронт.

Перші півтора чи два місяці Вінтерборн, як і всі його товариші, воював з єдиним ворогом: з холодом. Саперна рота, до якої його приділили, копала ходи до «нічиєї землі» й улаштувала позиції для мінометів відразу ж позад передової лінії. Працювали вони здебільшого ночами, а спали вдень. Але земля так промерзла, що робота посувалася страшенно повільно.

Роту було розквартировано у спустошеному селі за резервною лінією траншей, далі як за милю від передової лінії. Місцевість була рівна, майже гола — лиш де-не-де з землі стирчали потрошені снарядами пні; землю вкривав промерзлий, затверділий сніг. Скільки сягало око, всі будівлі були розтрощені, а часто навіть зрівняні з землею. То був край копалень; повсюди височіли терикони та химерні механізми надшахтних копрів, що їх артилерійський вогонь обернув у величезні клубки понівеченого, іржавого заліза. Ця ділянка фронту ніби клином урізалась у ворожі позиції, а при основі того клина, праворуч, лежало напівзруйноване, обезлюдніле містечко М. Сільський цвинтар був укритий могилками французьких солдатів, могилами стали й оселі, де не було підвалів, могили були розсипані по чистому полю. Куди не глянь — усюди хрести, маленькі дерев'яні хрести, по одному, по два, по

три, стирчали з-під твердого снігу. Деякі вже похилились, один, на околиці зруйнованого села, збило снарядом, зі снігу витикався тільки оцупок. На хрестах висіли майже зотлілі солдатські кашкети: сірі, круглі — німецькі; французькі кепі — сині з червоним; англійські — кольору хакі. Віддалік видно було й два великі англійські цвинтарі — рівні прямокутні плантації дерев'яних хрестів. Життя тут було ніби на якомусь усесвітньому кладовищі: мертві дерева, мертві будинки, мертві копальні, мертві села, мертві люди. Тільки гармати з довжелезними стволами та армійські вози здавалися живими. Цивільного населення не лишилось, тільки через півтори милі далі від передової досі працювала одна копальня.

За оселею, де квартирував Вінтерборн, стояли замасковані дві великі гаубиці. Від їхніх пострілів руїни довкола аж двигтіли, а завивання снарядів, що даленіло в тихому морозному повітрі, звучало дивно сумовито. Німці відстрілювалися вряди-годи — берегли бовприпаси. Лише зрідка провіє над головою снаряд, у руїнах гримне вибух і підкине вгору фонтан чорної землі, уламків цегли та дахівки. А в повітрі засвистять, розлітаючись, осколки.

Але по-справжньому дошкуляв холод. Силкуючись хоч якось захиститися від нього, Вінтерборн, як і всі його товариші, кутався, в що міг, і мав досить чудний вигляд. Просто на голе тіло він намотував широкий фланелевий пояс. Поверх нього надягав товсту вовняну безрукавку, сіру фланелеву сорочку, плетений джемпер, довгі вовняні підштанки й товсті шкарпетки. А зверху — формена куртка й штани, обмотки, черевики; потім — кожушок, два шарфи на ший, дві пари вовняних рукавичок, тоді ще брезентові солдатські рукавиці. Далі — інше спорядження: протигаз на грудях, каска, гвинтівка й багнет. На ніч він тільки роззувався. Випивши куколь гарячого чаю з ромом, підстилав брезент, замість подушки клав ранець, угортав ноги в шинелю, сам угортався в укривало й лиш тоді зігрівався настільки, що міг заснути — коли був дуже зморений.

Крізь проламану стелю хатини Вінтерборн бачив білу паморозь і зорі, що мигтіли в морозному повітрі. Коли прокидався вранці, на укривалі теж біліла паморозь від його віддиху. Маленькі вусики обертались у бурульки. Черевики, поставлені поряд, за ніч так дубіли, що впахти в них ноги було справжньою мукою. Хліб у ранці замерзав так, що ставав аж сріблястий; а смак у мерзлого хліба відворотний. Сир теж був ніби нашпигований

крижаними голочками. Замерзле повидло в бляшанках доводилось відігрівати на вогні. Консервоване м'ясо випадало з відкритих бляшанок брусками червонуватого льоду. Умивання скидалось на тортури. Трьох бачків води мало вистачити на день і для вмивання, й для гоління сорока чоловікам — по десять-п'ятнадцять душ на бачок. Вінтерборн був у батальйоні новенький, тому його черга до бачка звичайно була останньою. Вода була холодна й смердюча. Він з огидою вмочав у неї брудні руки й аж очі заплющував, коли тер ними обличчя. Але він змирився і з цим пониженням.

Йому назавжди запам'яталась перша ніч на передовій. Їх вишикували на вулиці зруйнованого селища близько четвертої години. Мороз аж тріщав, на південному заході згасала вже знайома кривава смуга вечірньої заграви. Солдати позакутувались по вуха й мали вигляд кумедних товстунів у своїх баранячих та козячих кожушках, із горбами протигазів на грудях. Більшість понатягали на каски чохла з мішковини, щоб не блищали, і ноги теж обмотали мішковиною — для тепла. Так само закутаний офіцер вийшов зі свого помешкання; солдати тупали ногами об промерзлу, тверду, як камінь, дорогу. Потім розібрали з купи кайла та лопати й вервечкою поплентали за офіцером поруйнованою вулицею. Багнети чорніли на тлі холодного неба. Солдат, що йшов попереду Вінтерборна, раптом повернув ліворуч і зайшов до якихось руїн. Вінтерборн звернув за ним, спустився чотирма земляними приступками й опинився в окопі. Табличка повідомляла:

Гінтонів хід До передової

Земляні стіни сховали їх від пронизливого вітру, і відразу стало легше. Над головою насмішкувато моргали прекрасні зорі.

Польова гармата десь позаду почала посилати снаряд за снарядом. Вінтерборн прислухався до їхнього протяглого виття і до негучних вибухів удалині. Вінтерборн наосліп ішов за переднім солдатом. По вервечці раз у раз переказували:

— Тут яма, обережно.

- Нахилися, тут провід.
- Побережи голову, місток.

Він провалювався ногою в ями, зачіпався багнетом за проводи польового телефону, стукався каскою об невисокий місток і переказував застереження назад. Вони проминули резервну лінію траншей, потім другий ешелон, нерухомо застиглих вартових на приступках для стрільби; з бліндажів тягло запахом дров'яного диму та тхнуло людським потом. Ще за хвилину по вервечці дійшов уривчастий наказ:

- Не говорити! Лопатами не бряжчати!

Вони були вже за якихось кількасот кроків від німецьких траншей. Зрідка, через неоднакові проміжки били гармати. Один снаряд вибухнув за бруствером ярдів за п'ять від Вінтерборнової голови. То вдарила проста собі тридюймовка, але його незвичному вухові здалось, ніби то був важкий снаряд. Вибухи лунали по чотири в ряд — трах, трах, трах, трах: німаки брали ворога «у виделку». Щохвилини лунав різкий ляск — то з пристріляних і закріплених гвинтівок стріляли по вбиральнях або відкритих відтинках траншей. Дошки під ногами були всі поламані. Вінтерборн перечепився об невибухлий снаряд, потім йому довелось перелазити через купу землі — за кілька хвилин перед тим обвалило стінку траншеї. Траншея круто повернула, і він побачив на тлі неба силует — каску й багнет вартового. Вони вийшли на передову лінію.

Повернули під прямим кутом ліворуч. По праву руку був стрілецький окоп, там щопівсотні ярдів стояли дозорні. Поміж ними — траверзи, видовбані в землі сховища; входи завішені від газів укривалами — тепер згорненими. Вінтерборн зазирнув до одного сховища: тьмяний посвіт від грубки, тихе мурмотіння голосів, важкий дух переповненого житла, дров'яний димок. Солдат, що йшов перед Вінтерборном, обернувся до нього:

- Стій. Пароль сю ніч — «ліхтар».

Вінтерборн зупинився й переказав почуте далі назад. Усі стали чекати. Він стояв майже відразу позаду одного з дозорних і ступив до нього на приступку для стрільби, щоб уперше глянути на «нічию землю».

- Ви хто? — пошепки спитав дозорний.
- Сапери.
- Може, маєш недогарок свічки, друже?
- Шкода, друже, — не маю.
- Ті падлючі мінери все забирають собі.

— Я маю плитку шоколаду, може, хочеш?

— О! Дякую, друже.

Дозорний відломив шматочок шоколаду й почав жувати.

— Падлюча холодюка тут. Ноги закоцюбли геть. І нудьга падлюча. А чуєш, он німак кашляє на посту, наче зовсім поряд. Ото бухикає! Слухай-но.

Вінтерборн прислухався і справді почув приглушений кашель.

— Їхній дозорний, — прошепотів солдат. — Бідолаха, йому б локриці...

— Ходімо, — сказав передній. Вінтерборн сплигнув з приступки й передав наказ далі.

— Добраніч, друже, — сказав дозорний.

— Добраніч, друже.

Вінтерборн попав до саперної команди, що копала хід у глиб «нічиєї землі». Коли він уже спускався вниз, офіцер зупинив його.

— Ви з нового поповнення?

— Так, сер.

— Зачекайте трохи.

— Слухаюсь, сер.

Решта солдатів один за одним спустились у підкоп. Офіцер тихо сказав:

— Першу годину побудьте на варті. Ходімо, тільки не випростуйтеся.

Зійшов молодик і розлив тьмяне холодне сяйво. Час від часу то з німецького, то з англійського боку злітали освітлювальні ракети, заливаючи сліпучим світлом похмуру землю, засновану порваним колючим дротом, укриту вирвами від снарядів. Офіцер, а за ним Вінтерборн перелізли через бруствер і поповзли по ямах та вибоїнах, поки не проминули кінець підкопу. Офіцер шуснув у одну вирву якраз перед дротяними загорожами, Вінтерборн за ним.

— Лежіть тут, — пошепки сказав офіцер, — і пильуйте німецьких дозорів. Як побачите, стріляйте й піднімайте тривогу. Туди послано й наш дозор, трохи правіше, тож упевніться, перше ніж стріляти, чи то не вони. Десь тут у вирві сховано кілька гранат. За годину вас змінять.

— Слухаюсь, сер.

Офіцер поповз назад, і Вінтерборн зостався сам на нічій землі, ярдів за двадцять п'ять попереду англійських траншей. Йому чутно було м'яке, глухе гупання кайл та шарудіння лопат у підкопі й навіть тихе-тихе перешіпту-

вання. З англійських позицій злетіла в небо освітлювальна ракета, і він напружив зір: чи не повзе ворожий дозор? Але встиг побачити тільки переплутану дротяну загорожу в німців, нерівну лінію їхнього бруствера, вирви та якісь уламки і пень збитого снарядом великого дерева. В ту мить, коли запалений магній почав уже параболою падати вниз, за якихось тридцять ярдів від Вінтерборна зататакав замаскований кулемет — наче мотоциклетний мотор. Вінтерборн здригнувся з несподіванки й трохи не натиснув на курок. Потім знову тиша. Котрийсь із дозорних на англійському боці уривчасто, хрипко закашляв; за хвилюку звіддалік почулось глухе бухикання дозорного-німця. Ті звуки в блідому місячному світлі були якісь моторошні. Ляснув постріл снайпера. Було страшенно холодно. Вінтерборн тремтів — і від холоду, й від збудження.

Минали нескінченні хвилини. Він мерз усе дужче й дужче. Вряди-годи над головою пролітали, завиваючи, снаряди — і свої, й чужі, — і вибухали десь у тилу траншей. Тоді ліворуч, кроків за півтисячі, щось почало раз за разом рватись, гучно, аж земля двигтіла. Вінтерборн напружив зір, але зміг побачити лише спалахи вибухів і темні стовпи диму та підкинutoї вгору землі. То стріляли німецькі міномети, але він ще не знав цього.

Минуло три чверті години, а нічого істотного не сталося. Вінтерборн мерз усе дужче, йому здавалось, наче він лежить там принаймні години зо три. Напевно, що про нього геть забули. Він аж зубами цокотів від холоду. Раптом йому здалось, наче праворуч, відразу ж за колючим дротом, щось ворухиться. Він весь насторожився і втупив туди очі. Так, там повзло щось темне. Ось воно застигло на місці й неначе зникло. Тоді поруч нього ворухнулась ще одна темна тінь, далі третя. То був дозор, що прямував до проходу в дротяній загороді просто перед Вінтерборном. Німці чи свої? Він націлив на них рушницю, наготував гранати й став вичікувати. А дозор усе наближався. Коли вже ті тров опинились перед самим дротом, Вінтерборн сказав голосним шепотом:

— Стій! Хто там?

Всі три тіні вмить зникли.

— Стій! Хто там?

— Свої, — почувлась тиха відповідь.

— Пароль — або стріляю.

— Ліхтар.

— Гарзд. Проходьте.

Один за одним усі троє поповзли крізь прохід у дроті до Вінтерборна. На всіх були плетені підшоломники, в руках — револьвери.

— Ви — дозор? — спитав Вінтерборн.

— А що ж іще, в дідька лисого? Діди Морози, чи що? Ти чого тут сидиш?

— Вартую. Ззаду, кроків за п'ятнадцять, сапери підкоп роблять.

— Ти з саперів?

— Так.

— Недогарка свічки в тебе не знайдеться, друже?

— Нема, хлопці. Нам не давали свічок.

Троє поповзли далі, і Вінтерборн почув, як їх окликнули сапери в підкопі і як вони сказали пароль: «Ліхтар». Саме коли вони перелазили через бруствер, над німецькими окопами злетіла освітлювальна ракета. Вистрелив з гвинтівки німець-дозорний, заторохтів кулемет. Троє з дозору мерщій звалились у траншею. Кулеметні кулі грізно засвистіли повз Вінтерборнову голову: свись, свись, свись... Він скулився в своїй вирві. Свись, свись, свись... Тоді — тиша. Він підвів голову й знову став дивитись уперед. Дві чи три хвилини було зовсім тихо. В підкопі, мабуть, припинили роботу, звідти не долиняло ні звуку. Вінтерборн напружено прислухався. Ні звуку. Такої моторошної, гнітючої, могильної тиші він ще не знав. Він і гадки не мав, що смерть може бути така мертва. Почуття знебулості, кінця світу, ніби мертва планета, населена мерцями, зависла в мертвому часі й просторі, пронизувало разом з холодом усю його плоть. Він здригнувся. Який промерзлий, пустельний, мертвий світ — усе потрощене, розбите, застигле. Тоді — дзень! — ляснула гвинтівка снайпера, а з півмилі праворуч ударила залпом батарея польових гармат. І знов зататакали кулемети. Всі ті звуки були полегкістю після такої моторошно мертвої тиші.

Нарешті з підкопу виповз сержант із солдатом — змінити його. Саме коли вони доповзли до вирви, якраз над ними спалахнула німецька освітлювальна ракета. Всі троє завмерли, припавши до землі, а над ними — свись, свись, свись — засвистіли кулі: німецький кулеметник довгою чергою обвів бруствер англійського окопа. Вінтерборн побачив, як просто перед ним скрутилася сталка колючого дроту, перебіта кулею, що пролетіла низько, — десь на долоню в нього над головою.

Вони з сержантом поповзли назад, до підкопу, і Він-

терборн скотився туди. Він опинився лице в лице з командиром взводу, лейтенантом Евенсом. Вінтерборн не міг стримати дрожу, він промерз наскрізь. Усе тіло задубіло, руки закоцюбли, ноги до колін пестерпно нили. Він згадав, як полковий ад'ютант, виряджаючи їх з табору, радив їм берегти ноги, й вирішив, що не буде більше нехтувати гусячого сала та шмаровидла для черевиків.

— Холодно? — спитав лейтенант.

— Холод собачий, сер,— відказав Вінтерборн, цокочучи зубами.

— Натє хлиснїть,— Евенс простяг йому невелику плєскату баклажку.

Вінтерборн узяв її тремтячою рукою. Шийка застукотїла об зуби; він потяг ковток мїцнющого армїйського рому й ледь не задихнувся. Горлянку обпекло, на очах виступили сльози. І відразу смертельний холод усерединї почав танути. Але Вінтерборн іще тремтїв усїм тїлом.

— Боже, та ви ж геть замерзли,— сказав Евенс.— Такого морозу, як сю нїч, здається, ще не було. Не така погода, щоб лежати в дозорї на «нїчїй землї». Капрале, треба змїнювати їх там щопівгодини, година на такому морозї — це задовго.

— Слухаюсь, сер.

— Хочете ще рому? — спитав Евенс.

— Нї, дякую, сер,— відповїв Вінтерборн.— Ужє все газрад. Трохи покопаю, то й зїгрїюсь.

— Нї, берїть свою гвинтївку й ходїм зї мною.

І лейтенант швидко рушив траншеєю далї — перевіряти, як працюють інші команди саперїв. Ярдїв за сотню від підкопу він вилїз із траншеї на задній траверс; Вінтерборн подерся за ним, але замерзлї руки й ноги погано корились йому, та й гвинтївка з іншим спорядженням були таки важкенькї. Евенс простяг йому руку й допомїг. Вони пройшли ще з сотню ярдїв понад траншеєю й дїйшли до мїсця, де кїлька груп саперїв готували вогневї позицїї для мїнометїв. Сержант, що командував там, побачив офїцера й вилїз із окопа назустріч їм.

— Ну, як посувається, сержанте?

— Земля дуже тверда, сер.

— Я знаю, але...

Свись, свись, свись — сипонули кулї, а тодї пролунало швидко «та-та-та-та-та-та» кулемета. Сержант зїгнувся в три погібелї. А Евенс стояв незворушно. Бачивши, що він спокїйний, не став пригинатись і Вінтерборн.

— Я знаю, що земля тверда,— сказав Евенс,— але ці позиції потрібні спішно. Зі штабу сьогодні знов нас квапили. Ану, гляну, як там у вас іде діло.

Сержант умить пірнув у глибокий окоп, за ним неквапно спустився офіцер. Вінтерборп лишився стояти нагорі й слухав, як Евенс підганяє саперів, щоб працювали швидше. Та-та-та-та-та... Свись, свись, свись...— цього разу зовсім близько. Вінтерборнові пробіг поза спиною холодок; але, пам'ятаючи, що Евенс був спокійний, він вирішив, що треба стояти й далі. Евенс обійшов усі чотири мінометні позиції, а тоді рушив прямо до передової. Коло заднього траверсу він зупинився.

— Ми тут-таки близьенько до німецьких траншей. Он там, ярдів за півтораєста від нас, у них кулеметне гніздо.

Та-та-та-та-та-та. Свись, свись, свись...

— Гляньте! Онде, он!

Вінтерборп ледве вловив швидкі спалахи.

— Ет, чорт,— лайнувся Евенс.— Забув я взяти з собою кутомір, а то б ми його засікли точно, а тоді вже артилерія викурила б його звідти.

Він недбало сплигнув у траншею, і Вінтерборп слухняно подався за ним. Пройшовши півсотні ярдів, лейтенант зупинився.

— У вашій солдатській книжці записано, що ви за фахом художник.

— Так, сер.

— Картини малували? І креслити вмієте?

— Так, сер.

— А чого б вам не піти в штаб дивізії креслярем? Там креслярі потрібні.

— Бачте, сер, не те щоб я дуже прагнув геройської смерті, але в мене таке почуття, і то дуже сильне, що мені треба бути на передовій, разом з усіма.

— А! Ну, звичайно. А ходак із вас добрий?

— До війни, як турист, сходив пів-Англії, сер.

— А знаєте, є наказ, щоб кожен офіцер мав вістовця. Хочете бути вістовцем командира взводу? Будете скрізь супроводити мене, а як мене вб'ють, то передасте останній передсмертний наказ. Доведеться добре вивчити схему позицій, щоб у разі потреби бути провідником; будете передавати мої накази підофіцерам; орієнтуватись у становищі, щоб допомогти їм, коли мене виведе з ладу; ну, і переказуватимете всякі доручення. Може, це служба трохи небезпечніша, ніж у звичайного солдата, і, напевне,

попобігати доведеться не тільки вдень, а й уночі, зате не доведеться стільки гарувати кайлом та лопатою.

— Я з превеликою охотою, сер.

— От і гаразд. Я поговорю з майором.

— Дуже вдячний вам, сер.

— Ви самі втрапите назад до підкопу? Ярдів двісті оцією траншеєю.

— Втраплю, сер.

— Гаразд. Ідіть, відрапортуйте капралові й до роботи.

— Слухаюсь, сер.

— Ви не забули паролю?

— Ні, сер, — «ліхтар».

Пройшовши траншеєю кроків сорок, Вінтерборн раптом почув бряк зброї й мало не наштрикнувся на багнет, наставлений йому в груди. То був дозорний, що стояв перед бліндажем ротного командира на випадок газової атаки.

— Стій! Хто йде?

— Ліхтар.

Дозорний неквапно опустив багнета.

— Та й холод падлючий, брате.

— Собачий.

— Ти якого полку — Бедфордського чи Ессекського?

— Саперного батальйону.

— Може, знайдеться недогарок свічки, брате? Бо в нас у бліндажах темрява падлюча.

— Шкода, друже, не маю.

Це разуразне випрохування свічки було досить надокучливе; видно, в піхоті гадали, що саперам свічок видають удосталь. Та без свічок бліндажі, якщо вони досить глибокі, — справді темні нори, навіть удень. А на цій ділянці фронту бліндажі були таки глибокі — відбиті в німців і переобладнані; тому і входи були в бік ворога, а не в бік тилу.

— Ну, дарма. Добраніч.

— Добраніч.

Вінтерборн вернувся до підкопу. Він ще двічі по півгодина вартував, а решту часу довбав кайлом мерзлу землю чи накидав лопатою в мішки тверде груддя. Мішки з землею відносили назад до передової лінії і складали там на бруствері, щоб він був вищий. Робота йшла повільно. Сам підкоп був замаскований від ворожих очей. Вінтерборн і уявлення не мав, з якою метою його роблять. Коли нареш-

ті близько першої години ночі роботу скінчили, він був уже зовсім виморений і ледь не спав, ходячи. Зміна тривала вісім годин, не рахуючи дороги туди й назад. Потомлені солдати вервечкою плентали по траншеї, гвинтівки повісивши на ліве плече, а на правому несучи кайла та лопати. Вінтерборн насилу йшов, знеможений холодом та незвичною роботою, напівсонний. Його не лякала небезпечна служба вістовця — коли справді вона була небезпечна, — аби тільки не весь час довбати землю та насипати й носити мішки.

Коли минули другу лінію траншей, доти мовчазні солдати почали озиватися словом-другим. За резервною лінією дозволили курити. Спотикаючись на нерівних дошках помосту, кожен намацав у кишені недокурка й запалив. Вінтерборнові здавалося, що дорога не має кінця, та врешті вони дійшли до чотирьох приступок, піднялись ними й опипались на знайомій уже поруйнованій вулиці. Вона лежала тиха і якась примарна в блідому світлі молодого місяця. Всі поскидали на купу кайла та лопати й подались до кухаря по свою пайку гарячого чаю; той чай, запарений у великому чорному казані, мав гідкий присмак м'ясного варива. Потім вервечкою пройшли повз офіцера, що наливавав кожному порцію рому.

Вінтерборн дістався до місця нічлігу, глितнув трохи чаю, потім роззувся, закутався й допив чай. Аж тепер промерзле тіло трохи зігрілося. Він був злий сам на себе, що його так вимучила ця легка ніч на легкому відтинку фронту. А що сказали б Елізабет і Фанні, якби побачили, що він так по-тваринному радіє чаєві з ромом? Фанні? Елізабет? Вони відступили кудись далеко-далеко; не так далеко, як усі інші люди, котрих він знав, — на багато світлових років, — а все ж дуже далеко. «Елізабет» і «Фанні» тепер були тільки іменами в кінці співчутливих, але досить відчужених листів. Його раптом здолала дрімота, і він заснув, думаючи про химерне «свись, свись», із яким пролітали над головою кулі. Він уже не чув гаубиць, що випалили з десятка залпів перед світанком.

6

Як не згадувати розмову з лейтенантом, наступні вісімдесять ночей проминули для Вінтерборна так самісінько, як ця, перша. На смерканні вони вирушали до передової,

працювали там під обстрілом, тремтячи від холоду; вертались назад, спали, силкувались якось почиститись та вмитись і знов шикувались.

Три чи чотири рази назустріч їм проносили по траншеї вбитих. На Західному фронті все насправді лишалося без змін.

Потім, коли ця одноманітність уже ставала майже такою ж нестерпною, як муштра в учбовому таборі під окрики сержанта: «Тихо там! Стояти струнко!» — їм дали одну ніч перепочити й перевели в денну зміну. Але денна зміна виявилася ще тяжчою. Шикувались на світанку й працювали в Гінтоновому ході, ярдів за двісті від переднього краю. Довбали промерзлу глину — не м'якшу від мarmуру, — виколупували з неї старі дошки помосту, копали жолобки для ґрунтової води й укладали новий поміст. Робота, з якою в теплу пору двоє впорались би за півгодини, в мороз забирала чотирьом саперам цілий день.

Якось, коли Вінтерборн саме довбав тверду, як камінь, глину, в траншеї з'явився генерал-лейтенант.

— То що ми робимо, хлопче?

— Замінюємо поміст, сер,— відказав Вінтерборн, хвацько приставивши кайло до ноги й виструнчившись за статутом: кут між ступнями сорок п'ять градусів.

— Ну, давай, давай, хлопче!

— *Vive l'empereur!*¹

Розваги теж були, хоч і небагато. Наприклад, пацюки. Спочатку Вінтерборн, поглинутий іншими новими життєвими клопотами, не дуже звертав на них увагу. А вони вдень не лізли на очі. Та якось надвечір, коли сапери вертались Гінтоновим ходом зі зміни, дорогою сталася затримка. Вінтерборн саме перетинав другу лінію траншей і мав перед очима поколупані снарядами та підправлені мішками з землею траверси; мішки лежали й на бруствері. Німці зі своєї передової лінії пускали якісь дивні сигнальні ракети, і в голові у нього ворушилася млява гадка, що ж вони означають, коли біля самого обличчя його шмигнув — чи, власне, неквапно прочимчикував — величезний пацюк. І тоді він помітив, що зі шпарок між мішками вискакують і знов ховаються цілі полчища пацюків — таких здоровезних, яких він іще не бачив. По всьому

¹ Хай живе імператор! (Фр.)

брустверу й задньому траверсу, скільки сягало в присмерку око, їх аж роїлося. Які вгодовані пацюки! Вінтерборн здригнувся, подумавши, на чому вони, певне, так розпаслися.

Дуже скоро він цілком звик до загалом вельми помір-ного артилерійського обстрілу, до снайперських пострілів, до кулеметного вогню. В його роті поки що не влучило нікого, і він уже почав думати, що небезпеки війни дуже перебільшують, тоді як невигоди воєнного побуту та нудьгу страшенно недооцінюють. Через прикрі холоди він ніяк не міг оклигати від тяжкої застуди, підхопленої ще в Кале; до того ж він застудив іще й печінку. Те саме діялось із половиною солдатів у його роті — й новаків, і ветеранів; усі страждали ще й від проносу, теж через застуду. Це була ще одна розвага: раз у раз бігати до вбиральні. На передовій убиральні були зовсім примітивні: кілька ящиків з-під сухарів та цебро. Гостроти відчуттів додавало те, що німці до всіх таких убиралень пристрілялись: досить необережно випростатись, і дістанеш кулю. Хто кмітливіший, той дожидав, поки над головою дзизне, а тоді спокійно виходив, але час від часу хтось забував про цю елементарну остерогу і, бувало, платив за те життям. У саперів убиральня була трохи солідніша — відразу ж за їхніми оселями, на шість місць (не розгороджених): глибокий рівчак і стінки з натягнутої на стовпцях мішковини. Один стовець збило снарядом, у мішковині — численні дірки від осколків. Там Вінтерборн мусив просиджувати куди більшу частину свого вільного часу, ніж годилося б у таку холоднечу. Якось, зайшовши туди, він застав там чужака-артилериста. Той пильно оглядав свою сіру фланелеву сорочку; голе тіло, скільки його було видно, у нього вкривали червоні цяточки. Якась гидка шкірна хвороба, вирішив Вінтерборн, сідаючи над рівчаком.

— Отака холодюка й досі,— зауважив він.

— Падлючий холод,— погодився артилерист, не перестаючи щось шукати в своїй сорочці.

— Яка в тебе погана висипка на тілі...

— Та це все падлючі воші. Весь дім завошивлений.

Воші? А, ну звісно ж, у артилериста воші! То він увесь покусаний, а тоді ще порозчухував. Вінтерборна аж зсудомило. Сама думка про паразитів була огидна.

— Де ж ти їх набрався? І не можна позбутись?

— Де набрався? Там, де й усі. А в тебе хіба їх нема? А позбутись — як ти їх позбудешся! Білизна, що видають

після лазні, теж вошива. І в бліндажах воші, і в будинках, а вже як вони є, то вони тебе знайдуть.

Після зустрічі з вошивим артилеристом Вінтерборнові прибула ще одна турбота: як по змозі довше не набратися вошей. Та за кілька тижнів він теж змірився з вошею, тим неминучим супутником солдата на війні.

Як більшість новобранців, він на передовій спочатку не дуже боявся, навпаки — був навіть зухвалий. Коли поблизу траншеї вибухав снаряд, він вистромляв голову глянути; і дуже зацікавлено вслухався в свист кулеметних куль. Досвідченіші солдати сварили його:

— Якого біса ти вилупляєш очі, коли б'є шрапнеллю? Ще надивився, встигнеш. І не вистромляй голови з-за бруствера. За тебе нам начхати, коли її тобі німець продрівить, але ж як він побачить тебе, то може накрити всіх нас.

Вінтерборн ще мав досить пихи: вирішив, що вони просто боягузи, і це враження ще підтверджувалося тим, що вони пригинались чи й присідали, як тільки завив в повітрі снаряд. Бо так багато тих снарядів вибухало, не завдаючи ніякої шкоди, що він аж дивувався: марний перевід. Якось надвечір німці почали обстрілювати Гінтонів хід штрапнеллю — чергами по чотири снаряди. Сапери не кинули роботи, хоча й прислухалися з острахом. Вінтерборн трохи вистромився з траншеї й дивився, як вибухають снаряди: Гурк! Гурк! Гурк! Гурк! Осколки мелодійно фурчали в повітрі. Раптом йому розітнув вуха надто гучний свист, а тоді — гуп! — і великий шматок металу, просвітивши повз його голову, врізався в тверду крейдянну стіну траншеї. Не те що наляканий, але здивований, Вінтерборн сплигнув униз і виколупав кайлом той шматок. То була мідна головка шрапнельного снаряда, ще гаряча. Він тримав її в руці й зацікавлено дивився на німецькі написи. Товариші добродушно сварили його та кепкували. Йому здавалося, що вони перебільшують небезпеку, — адже нерви в нього ще не були такі пошарпані, як у них.

Тої ночі, тільки-но Вінтерборн умотився спати, тишу раптом розірвала канонада. Озивалась гармата за гарматою — він і гадки не мав, що їх тут так багато, — і за півхвилини било вже п'ять чи шість десятків. Від передової долинуло протягле деркотіння десятка чи й більше кулеметів, забахкали вдалині ручні гранати. Він устав і підійшов до дверей. За руїнами видно було небагато: тільки спалахи гарматних пострілів, якусь ніби заграву над невеликим від-

тинком передової, та ще раз по раз злітали вгору освітлювальні й сигнальні ракети. До будинку ввійшов спокійнісінький капрал.

— Що це? — спитав Вінтерборн. — Атака?

— Кий там біс атака. По-моєму, розвідка боєм.

Відгукнулась німецька артилерія, і один снаряд упав на вулицю селища. Вінтерборн знову ліг на долівку. За три чверті години стрілянина припинилася; тільки одна німецька шестидюймова батарея ще кидала снаряди на селище та його околиці. Вінтерборн подумав, що справжній артилерійський наліт таки страшніший, ніж ті поодинокі постріли з однієї-двох гармат, які він бачив досі.

Уранці капралів діагноз підтвердився. На світанку, йдучи Гінтоновим ходом на роботу, сапери зустріли піхотинця, що конвоював шістьох похмурих типів у сірих шинелях; їхні голови були перебинтовані, тільки очі світили.

— Хто це? — спитав він.

— Німаки. Полонені.

— А чого кожного поранено в голову?

— Дістали кийком по довбешці. Ох, мабуть, і болить же голова в сердег!

Через тиждень після того їм дали день перепочити, але попередили, щоб о п'ятій вечора шикувались на нічну зміну. (Кожен взвод по черзі тиждень працював удень і три тижні вночі). Сержант обернувся до Вінтерборна:

— А ти за п'ятнадцять хвилин до п'ятої маєш з'явитися до офіцерської їдальні.

Вінтерборн у належний час пішов туди, з тривогою думаючи, за який гріх викликає його начальство. На дверях він зустрів Евенса, що саме виходив з їдальні, закутаний шарфом.

— А, ви прийшли, Вінтерборн. Майор Торп дозволив мені взяти вас вістовцем, тож відтепер щовечора з'являйтесь сюди за п'ятнадцять хвилин до зміни.

— Слухаюсь, сер.

Весь цей час, уже кілька тижнів, Вінтерборн почував себе зовсім хворим. Його весь час морозило, мучив кашель, від тривалого преносу він дуже ослаб. Щоночі йому дошкуляла гарячка: то морозило, то кидало в жар. Прибувши на передову, він другого дня заявив про свою хворобу, сподіваючись дістати щось від кашлю. Але майор Торп подумав, що він симулює, й налаяв його. Тоді Вінтерборн вирішив, що більше не скаржитиметься на хворобу, поки зможе три-

матись на ногах. І все терпів. Санітар в їхньому взводі мав медичного термометра. І одного вечора, перед тим як іти на зміну, Вінтерборн попросив його зміряти йому температуру. Виявилось — тридцять вісім і дев'ять.

— Не йди на зміну, хлопче,— сказав санітар з грубуватою ласкавістю, що зворушила Вінтерборна.— Я скажу командирові, що ти нездужаєш, а завтра доповім лікареві.

Вінтерборн засміявся:

— Дуже дякую, але я не зголошуватимусь хворим. Я тільки хотів пересвідчитись, чи мені не здається.

— Ну й дурень. Міг би виспатись як слід.

Тому для Вінтерборна місце вістовця у Евенса означало полегкість. В ті ночі, коли Евенс чергував, Вінтерборн не мусив нести кайло та лопату й гарувати. Він просто супроводив Евенса під час обходу й переказував сержантам його накази. Справді, ця служба була чудова. Трохи не офіцерська.

Ставши Евенсовим вістовцем, Вінтерборн дістав змогу познайомитися з ним куди ближче й добре взнати його. Лейтенант ставився до нього приязно, і вони багато розмовляли, цілі години ходячи по передовій. Евенс брав з собою бутерброди та баклажку рому й завжди ділився зі своїм вістовцем — Вінтерборна глибоко зворушувала така доброта. Звичайно годині о десятій вони сідали десь на приступці в траншеї перекусити й погомоніти. Інколи над головами в них, завиваючи, пролітав снаряд, або ж їм перебивала розмову кулеметна черга. В холодній, мертвій тиші їхні притишені голоси звучали якось дивно глухо.

Евенс був звичайний англійський юнак, вихованець англійської школи: навдивовижу мало освічений, навдивовижу скутий у почуттях, та все ж «порядний» і добросердий. Він мав досить сильну вдачу, щоб ретельно виконувати те, що його навчили вважати своїм обов'язком. Він сприймав як належні всі упередження та заборони, властиві англійському міщанству, і корився їм. Англійський міщанин має радію й ніколи не помиляється, зате всі інші люди ніколи не мають радії. Евенс зневажав усіх чужоземців. Він і не читав нічого, крім Кіплінга, Джефрі Фарнола, Елінор Глін та газет. Романів Елінор він не схвалював — вони «занадто сміливі». До Шекспіра був байдужий, зроду й не чував про російський балет, але любив подивитись на сцені «щось цікавеньке». Вважав, що музична комедія «Чу-Чін-Чоу» — найвизначніша вистава світової сцени,

а індійські любовні пісні — найпрекрасніші в світі. Був певен, ніби парижани тільки з того й живуть, що тримають борделі, і проводять у них майже весь свій час. Гадав, що всі китайці курять опій, а тоді напиваються п'яні й гвалтують білих рабинь, викрадених з Англії. Американці були для нього людьми другого сорту, жителями колонії, яка, на превеликий жаль, відділилася від найкращої в світі держави — Британської імперії. Вищого товариства він не схвалював за «розбещеність», але вважав, що англійцеві ніколи не слід говорити про ту розбещеність вищого світу, аби не «ущербити наш престиж» перед «усіма отими нікчемними чужинцями». Він був несхитно переконаний у своїй вищості над «нижчими класами», але в чому полягала та вищість, Вінтерборн так і не зміг добачити. Евенс був типовий «освічений» вихованець довоєнної англійської школи, тобто пам'ятав в півдесятка заялжених латинських цитат, міг сяк-так стулити кілька слів по-французькому, знав дещо з історії Англії й засвоїв «культурну» вимову. Його навчено шанувати всіх жінок, як свою рідну матір, і тому він дуже легко міг потрапити в тенета першої ліпшої хвойді, а може, й одружитися з нею. Добре бігав, грав півзахисником у шкільній футбольній команді, був дуже добрим крикетистом. Грав також у ф'айвз, у сквош, у гольф, у теніс, у ватерполо, в бридж, у «двадцять одно». Не схвалював бакара, рулетки, *petits chevaux*¹, але на кінських перегонах грав частенько. Умів їздити верхи, водити авто й шкодував, що його не взяли в авіацію.

Щодо війни у нього не було ніяких сумнівів. Те, що робить Англія, не може бути хибним, а Англія оголосила війну Німеччині. Тому правда, безперечно, не на боці Німеччини. Ці досить примітивні міркування Евенс виклав перед Вінтерборном з такою поблажливою міною, ніби втовкмачував цілком елементарну істину якомусь іншому невігласові-підлеглому. Звичайно, поговоривши з Евенсом десять хвилин, Вінтерборн уже бачив його наскрізь і розумів, що й від нього треба приховувати свої справжні думки, як від будь-кого в армії. А проте не міг утриматись від спокуси іпколи трошечки спантеличити його. Зробити щось більше було неможливо. Евансові була властива чисто британська товстошкірість: невігластво, самовпевненість, самовдоволеність ніби потрібною носорожачою шкірою захищали його від стріл розуму. І все ж Вінтерборн мимохіть уподо-

¹ Ковячок (фр.).

бав Евенса. Той був хоч і нестерпно дурний, але чесний, добросердий, сумлінний, умів і виконувати накази, й домагались їх виконання від підлеглих, ревно дбав про своїх солдатів. Можна було не сумніватися, що він піде поперед усіх у найбезнадійнішу атаку, а в обороні відбиватиметься до останньої краплі крові. І таких, як він, були тисячі, десятки тисяч.

Вінтерборн помітив, що під час нічного чергування на передовій Евенс неодмінно ходив зверху, не ховався в траншеї, хоч би так було навіть важче й загірніше — пробиратися через колючий дріт, вирви та інші перешкоди. Тоді він про це не замислювався: мабуть, офіцерам так належить, або ж Евенс хоче піддати духу солдатам своїм прикладом. Він ніби демонстративно підставлявся під небезпеку й водночас завжди зберігав незворушність. Коли вони, йдучи, попадали під артилерійський або кулеметний вогонь, Евенс іще сповільнював ходу і говорив зовсім неквапно, ніби навмисне зволікав. Лиш через кілька місяців Вінтерборн раптом зрозумів, що лейтенант піддає в такий спосіб духу не солдатам, а собі. Він силкується переконати себе, що не відчуває страху під вогнем.

Той, хто, пробувши на фронті півроку (а значить, майже напевне бравши участь у великому бою), потім запевняє, ніби ні разу не відчував страху, нервового шоку, ніби серце його ні разу не калатало шалено з ляку, а в горлі не пересихало, — той або надлюдина, або ненормальний, або ж брехун. Найменше бояться, як правило, новачки. Вони не надто хоробрі, в них просто свіжіші сили. Було дуже мало таких — і чи були вони взагалі? — що могли безболісно витримувати фізичне й душевне напруження тижднів за тижнем, місяць за місяцем. Безглуздо поділяти людей на сміливців і боягузів. Є просто більша й менша вразливість, більше й менше самовладання. Що довше триває напруження для вразливої людини, то більше потрібне їй самовладання. Але цей безнастанний тиск на нерви виснажує їх, і спроможність стримувати себе вимагає дедалі більших зусиль.

У самого Вінтерборна в ті перші тижні небезпека — тоді ще й не дуже велика — викликала переважно зацікавлення й скоріше бадьорила, ніж гнітила. Але Евенс уже брав участь у двох великих боях, він пробув на фронті одинадцять місяців, тож досяг тієї стадії, що вже потребував сві-

домого самовладання. Коли поряд вибухав снаряд, обидва вони лишались на вигляд незворушними. Та Вінтерборн і справді був такий, бо ще новенький тут; йому не доводилося стримувати розшарпані за кілька місяців фронту нерви. А Евенс лише здавався спокійним, бо насправді відчайдушно, засоромлено боровся з собою, щоб стримати цілком несвідомий рефлекс ляку. Він думав, що це його «провина», що він «легкодух», і страшенно соромився цього. І від того, звісно, стримуватись було ще тяжче. Зате Вінтерборн, очевидно, мав дійти до цього воєнного неврозу куди швидше. Він був незрівнянно вразливіший. Він і раніше гриз себе думками про Фанні, про Елізабет, про війну і своє ставлення до неї. Проте гордість давала йому силу витримувати те, що давно зломило б когось іншого. Він витримував потрійну напругу: незлагоди в особистому житті, гніт армійської рутини й надсаду бою.

І ще один гніт лежав на Вінтерборнових нервах: його мучило те, що він так занепадав фізично й духовно, хоча, врешті, такі, як і він, злигодні терпіли й мільйони інших. Винні тут, мабуть, були Елізабет і Фанні: хоч вони й не висловлювали своїх почуттів у голос, але їхні погляди були досить промовисті. Справді, він духовно занепадав: спочатку повільно, потім дедалі швидше. Та й чи могло бути інакше? Довгі години тяжкої фізичної праці в умовах суворої дисципліни неминуче притуплюють людський розум. Вінтерборн відчував, що він дедалі менше здатен сприймати витончену красу й тішитися грою думки. У нього з'явилась потреба примітивних розваг — замість тієї гострої насолоди, яку давали йому спілкування з красою та сам процес мислення. Він із жахом стежив, як грубіє його душа. Невже настане день, коли вона раптом розсиплеться на порошок, як тіло містера Вальдемара? Він відчував пекуче приниження від того, що вже не може зосередитись на якійсь думці й довести її до кінця, як колись. Зাপал давнього життя підтримував його чимало місяців тилової муштри; але, пробувши на фронті всього два місяці, він побачив, що розумово помалу скочується вниз. І це в ті роки, які б мали стати найдіяльнішими, найпродуктивнішими, які б мали визначити все його подальше життя. Він бачив, що, навіть zostавшись живим, безнадійно відстане від тих, хто не був у армії, і молодші теж легко випередять його. Ця думка була невимовно гірка. Йому й так уже стільки довелося пробиватися крізь перешкоди та наздо-

ганяти згаяне. А ці пропачі місяці війни, що вже переростають у роки, зіб'ють його з ніг, і навряд чи він зможе підвестись.

Падінням, приниженням були для нього і бруд, воші, життя в норах та руїнах, скупченість людей довкола та труднощі. Він страждав від почуття, що його тіло втратило всяку цінність, що воно приречене на існування, гідне хіба волоцюги, що його мають за гарматне м'ясо. Він страждав і за своїх товаришів, теж приречених до цього; та оскільки то була спільна доля всіх чоловіків його покоління, Вінтерборн вирішив, що треба терпіти. Обличчя його, завжди таке тонке, тепер обернулось у типову маску «червонощогокого Томмі», як згодом чемно сказав йому один добродушний приятель-американець. Руки огрубіли, здавалось, навіки, ступні знівечило важке солдатське взуття. Все тіло, до армії чистісіньке, тепер укривали воші, а на спині висипали гноячки — такого з ним не бувало ніколи — чи то від поганої води для пиття, чи то від якоїсь зарази на білизні, одержуваній після лазні.

Безперечно, все це принижувало й гнітило Вінтерборна тим дужче, що він був художник і вмів відчувати красу. Бо чим інакше пояснити той жах і сором, що довго мучили його після однієї пригоди, яку більшість людей дуже швидко забули б? Він був на фронті вже близько місяця, і пронос дощуляв йому все дужче. Якось уночі, коли Вінтерборн супроводив Евенса, йому припекло, і він попросив дозволу відійти до вбиральні. Туди було ярдів із двісті, і він, як не силкувався стриматись, не встиг добігти вчасно. То була одна з найхолодніших ночей за всю довгу, люту зиму — градусів із двадцять морозу. Вінтерборн зупинився, сповнений жаху та огиди до самого себе. Ну що йому робити? Як вернутись до Евенса? Він прислухався. Тихо, ані пострілу, такої спокійної ночі ще не було, відколи він тут. По траншеї ніхто не йшов. Вінтерборн квапливо роздягся, тремтячи від холоду, стяг із себе підштанки, обтерся ними, наскільки зумів, а тоді закинув запаскуджену одежину на «нічию землю». Потім одягнувся й побіг назад до Евенса; той трохи різкувато спитав його, чому він так загаявся. Ніяковість минулась, але приниження лишилося.

Нарешті минув нескінченний січень, минула й половина лютого, а морози не кінчались. То були жахливі дні. Сьогодні те самісіньке, що вчора, а завтра те самісіньке, що сьогодні: плентаєш на передову, тоді назад, спиш, уранці силкуєшся хоч трохи опорядитись, тоді шикуюєшся на пе-

реклик, потім обід, година чи дві на писання листів, потім знов шикуються й плентаєш на передову. Під кінець лютого прийшла радісна звістка, що їх на чотири дні відсилають у тил — перепочити. Останньої ночі перед відходом Евенс із Вінтерборном стежили, як працюють сапери, і раптом один за одним залунали різкі, короткі вибухи. Обидва глянули в той бік і ярдів за триста побачили тьмяно-червоні спалахи — вибухи гранат чи мін з невеликого міномета. І вигукнули одночасно:

— Це ж по нашому підкопу!

Лейтенант сплигнув у траншею й бігом кинувся до підкопу; Вінтерборн за ним. Біжучи, Вінтерборн зірвав з гвинтівки чохлак на замку й заповхав його в кишеню. А малі міномети все били й били, а тоді раптом стихли, коли їм лишалось бігти ярдів сорок. З усіх боків злітали вгору освітлювальні ракети, торохтіли англійські кулемети. Евенс завернув за траверс і наткнувся на двох своїх солдатів — ті плентали геть від підкопу, оглушені вибухом, зовсім одурілі.

— Що сталося?

Солдати забелькотили щось незрозуміле, і лейтенант з Вінтерборном кинулись до підкопу. Затуливши рукою ліхтарик, Евенс посвітив туди, і Вінтерборн побачив двоє закривавлених тіл. Голова в одного сапера була націввідрвана й розтрощена — повна каска кривавого місива. Другий, капрал, був тяжкопоранений, але ще стогнав. Очевидно, одна з мін влучила прямо в підкоп. З обох боків знов загуркотіли вибухи. Евенс підсунув свою польову сумку під голову капралові й закричав, силкуючись перекричати вибухи:

— Знайдіть санітара й верніть тих зас...ців!

— А як же дозорний? — загорлав Вінтерборн.

— Я сам по нього піду. Швидше!

Евенс почав розстібати мундир на капралі, щоб перев'язати йому рану, а Вінтерборн побіг. Із пораненого цебеніла кров. Триста ярдів до санітара й триста назад. Вінтерборн мчав щодуху, бо він знав, що коли в людини поранена артерія, її життя залежить від секунд. І все ж не встиг. Коли вони з санітаром, засапані, вскочили в підкоп, капрал був уже неживий.

Труп дозорного забрали потім.

Другого дня вони відійшли миль на чотири в тил, до іншого села, теж поруйнованого, але не зовсім покинутого жителями. Вперше за два місяці Вінтерборн сховав багнет у піхви. Це було ніби символом обіцяного їм чотириденного перепочинку. Чотири дні! Бозна-скільки часу! Сапери повеселішали і, крокуючи повзводно, переспівали всі воєнні пісні: «Де ж бо наші хлопці, наші земляки», «Простелився шлях далекий», «Я щасливий, ой щасливий, ви не задрите мені?», «Вдар об землю лихом, друже», «Як вертаєшся додому», «Я додому хочу», «На шляху додому». Але не «Тіпперері». За весь час, пробутий у Франції, Вінтерборн ні разу не чув, щоб солдати співали «Тіпперері».

Спав він погано: йому все марилося уві сні розтрощена, кривава голова вбитого та стогін капрала. Евенс ніби трохи поблід. Але вони не розмовляли про те, що сталося. Та й кінець кінцем попереду був відпочинок, аж чотири дні відпочинку. Вінтерборн пробував співати з усіма. Майор Торп випередив їх верхи на коні. Вони перейшли на стріловий крок і відсалютували командирові. І це теж ніби вмиротворювало їх.

У селищі їх розмістили по великих коморах. Почалась відлига; тануло так швидко, що з позицій вони вийшли по замерзлій дорозі, а до селища дійшли по багнюці. Ночі були ще холодні, і солдати мерзли на земляній долівці в старих дірявих коморах. Води в селищі не знайшлося, умиватись доводилося з калюж, розбиваючи тонкий льодок задубілими пальцями. Але вони сходили в лазню й перемінили білизну. Лазню влаштовано було в розбитій снарядами броварні. Тридцять — сорок душ роздягалися в одному приміщенні, а потім переходили в інше, де на вісім футів над підлогою тяглися залізні труби. В кожній що шість футів була просвердлена дірочка; під такою дірочкою ставав солдат, а потім пускали теплу воду, і вона лилася дощиком на нього. На те, щоб памилитись і обмитись, давали п'ять хвилин. Другого дня Вінтерборн пішов туди сам. Зміркувавши, що можна тицьнути могорича, він проник до офіцерської лазні, ще й дістав нову переміну білизни. Яка це була втіха — відчутти себе чистим, позбутися вошей!

Чотири дні проминули дуже швидко. Вранці — переклик, трохи муштри, по обіді — пограти в футбол або побігати, увечері зайти до шипочка. Вінтерборн пригостив своє відділення пивом, а сам випив півпляшки барзака. Солдати,

звиклі до пива та міцних напоїв, не розумілись на витонченому смакові французьких вин і називали їх «оцтом». Коли стемніє, вони нишком виходили красти «горішки» — брикети з дрібного вугілля, зліпленого смолою — і спалювали їх у жаровні, щоб хоч трохи обігріти свій холодний нічліг. Вінтерборна обурював цей крадіж. Та що всі ходили красти, а він теж грівся коло жаровні, то вирішив, що треба ходити і йому. Правда, брикети належали французькій державі, а красти в державі — гріх невеликий. І все ж йому було прикро, що він злодій. Солдати називали цю крадіжку дієсловом «стирити». Під тиском необхідності кожен на фронті помалу забував високі моральні принципи й учився «тирити».

На третю ніч Вінтерборнові не поталанило. Його призначили вартувати. Наряд вартових, поставивши одного з-поміж себе на чати, сидів круг ротної польової кухні й пив чай. «Бляшаний капелюх» — каска — та багнет на гвинтівці псували настрої, нагадуючи про те, що скоро вертатись на передову. Солдати розмовляли про свої домівки в Англії, мріяли про те, щоб війна швидше кінчалась, або хоч про те, щоб дістати відпустку чи бодай добрячу рану, заздрили офіцерам, що сплять у справжніх постелях. Один нарікав на те, що в селищі нема «червоного ліхтаря». А Вінтерборн був радий, що тут нема нічого такого. Не те щоб він боявся спокуси: сам він, коли не закоханий, був фанатично цнотливий; але йому прикра була думка, що ці жилаві міцні чоловіки можуть обнімати затяганих французьких повій у паскудних прифронтових борделях.

— От у Бетюні, отам розкіші! — розповідав той буркотун. — Там солдати, як смеркне, шикуються перед червоним ліхтарем, а сержант командує: «Дальші дві шеренги, праве плече вперед, кроком руш!» — і ти заходиш туди. Господиня хутенько всіх оглядає, дає примочку від зарази, у дівчат теж ця примочка. Мені славно попалась, їй-же богу, тільки квапилась дуже та й мене квапила: «депешé», мовляв, швидше. Я ще й ширінку не встиг застебнути, а сержант знов командує: «Дальші дві шеренги, праве плече вперед, кроком руш!» А дівчина славно попалась, їй-же богу.

Вінтерборн підвівся й вийшов на вкриту багном дорогу. В імлістому нічному небі тьмяно світили лагідні зірки, в чистому, без ніяких запахів повітрі вчувався подих весни. О Андромедо, о Пафоська Красо!

На світанку в холодній ранковій імлі зацвірінчали й за-

щебетали ще трохи нерішучі пташки. Сонце сходило над голою чорною рівниною в золотому серпанку між рядами тополь.

Вони повернулись на передову — три милі правіше від своєї давньої позиції. А постій їм дали за милю з чвертю в тил, позад містечка М., якраз у кутику біля основи клина, що вривався в ворожу територію. Вони квартирували по підвалах невеличкого шахтарського селища, геть зруйнованого, там не лишилось нікого з мирних жителів. Довга пряма дорога, не захищена жодним деревцем, вела до М. і до висоти 91 — за ту висоту точились чи не найзапекліші бої на тому відтинку фронту, вона вся була покраєна траншеями, подовбана снарядними вирвами, пронизана, мов стільник, критими ходами, розпорота фугасами і геть випалена — ніде ні травинки. Під висотою 91 німецькі позиції круто повертали ліворуч, до цілого кряжа зі зсипаної породи, який починався за півсотні ярдів від селища, де стояли сапери. Отож, хоча до висоти 91 було далеченько, ворог міг стежити за селищем і обстрілювати його з кулеметів, а шлях до М. теж весь час прострілювався артилерійським та кулеметним вогнем. Позиція паскудна, з неї давно слід би відступити, та престиж вимагав не віддавати ворогові містечка М. Дорогенький престиж, нівроку! Підраховано: в тилкових шпиталях постійно лежить стільки солдатів-венериків, що стало б на цілу дивізію, але їх не посилають на фронт, щоб не ущербити престижу британської моральної чистоти; отак і ще одну дивізію, напевне, принесли в жертву, аби тільки задля пустого престижу не віддати німцям М.

Сапери прибули на позицію близько одинадцятої, і майже зразу Евенсів денщик прийшов по Вінтерборна: той повинен у повному бойовому спорядженні з'явитися до підвалу, де розмістилась офіцерська їдальня. Евенс дожидав його.

Досі рота не мала повного складу й нею командували майор Торп та два лейтенанти — Евенс і Пембертон, що справляли свої обов'язки по черзі. На спочинку роту поповнили й прислали ще трьох молодших офіцерів: Френкліна, Гюма і Томпсона. Таким чином їх прибуло на передову сто двадцять солдатів і шестеро офіцерів — один понад штат. Евенс став ніби неофіційним заступником командира роти, залишився й командиром взводу. Як найдоповіденіший з молодших офіцерів, він мав наглядати за

службою новачків-лейтенантів, поки вони засвоять нові обов'язки. Все це він пояснив Вінтерборнові дорогою до М.

— Дайте слово, що нікому в роті не розкажете, але на цьому відтинку майже напевне скоро зчиниться буча. Можливо, за місяць. Тільки глядіть, щоб ніхто не довідався.

— Ну, звісно, сер.

— Боюся, що в нас тут будуть дванадцятигодинні зміни. Доведеться послати три взводи на висоту дев'яносто один — сьогодні ввечері, о п'ятій. Тому я хочу провести розвідку. Ми будемо лагодити та обкладати мішками ходи сполучення на передовій, прибирати частину нашого колючого дроту, а натомість ставити рогатки. І треба довести до ладу «Саутгемптонську вулицю» — головний хід сполучення ліворуч від нас. Щоразу, йдучи в наряд, підноситимемо туди ручні гранати, мінометик чи патрони до гвинтівок. Я бачу, що тут ми не збудимося. Вчора я проїхався верхи миль на десять і налічив над дорогою п'ятнадцять замаскованих важких батарей і до біса танків. Офіцери кажуть, що їх приділять до нашого відтинку або трохи південніше.

Вони йшли вузькою прямою дорогою до М. Мало не щохвилини в містечку вибухав важкий снаряд або ціле гроно снарядів. Угору раптом злітав стовп чорного диму та уламків, гримів вибух, від струсу зловісно бряжчало залізо понівечених копальняних механізмів, і гучною луною озивалися крейдяні схили висоти 91. Праворуч був довгий кряж зваленої породи, покопирсаний вирвами від снарядів. Евенс показав на нього.

— Німецькі передові траншеї проходять відразу ж перед цим кряжем, ярдів за чотириста. Подекуди між їхніми траншеями й нашими всього два десятки ярдів. Позиція страшенно незручна, якийсь ідіотизм. Майже весь довіз до М. іде цим шляхом, іншого нема, і сердеги щовечора попадають під обстріл — артилерійський і кулеметний. А піхота мусить добиратись «Саутгемптонською вулицею» — отим ходом сполучення, що ліворуч. Бачите, там є приступки для стрільби і бруствер — то водночас резервна лінія, в разі необхідності її можна зайняти для оборони.

Вони ввійшли до зруйнованого містечка М. і вмить заблудили. Від міста лишилися купи грузу та рештки стін, не вищі трьох футів. Дошка з написом над купою битого каміння сповіщала: «Церква». Ще одна — «Пошта». Евенс відобув карту, і вони зупинились, силкуючися знайти по ній пряму дорогу до того відтинку траншей, куди їм було треба. Дзі-і-інь! Бух! Трах! — надлетіли зі свистом чотири

важкі снаряди й вибухнули з жахливою силою не далі як за сто ярдів від них. Найближчий пролетів у них над головами й вибухнув усього за двадцять ярдів. Чотири височенні стовпи диму шугнули в небо, наче з малих вулканів; по безлюдній вулиці застукотіли уламки цегли та осколки. Луна розкотилась, мов протяглий передсмертний стогін містечка. Вінтерборнові здавалося, ніби кожен вибух ударяв його в груди.

— Важкі,— незворушно мовив Евенс.— Мабуть, восьмидюймові.

Дзі-і-інь! Бух! Трах! Брязь! Ще чотири.

— Щось тут гаряченько робиться. Краще ходімо далі.

Вінтерборн мовчав. Уперше він усвідомив жахливу, нелюдську потужність важкої артилерії. Шрапнель та шестидюймовки — це одна річ, а отакі восьми-чи десятидюймові бризантні страховища — зовсім інша.

Дзі-і-інь! Бух! Брязь!

Хвилину за хвилиною, годину за годиною, день і ніч, тиждень за тижнем ці безжальні важкі гармати садили в нещасне містечко.

Дзі-і-інь! Бух! Трах! Брязь!

Ні, до цього страхіття звикнути неможливо. Надто страшний уже самий фізичний струс, той удар вибухової хвилі в груди, коли близько вибухне важкий снаряд, не допускав цього. Ті вибухи ставали тортурами, якимсь невідчепним насланням, кошмаром, що безжально терзав нерви. Хто йшов через М., той мимохить внутрішньо напружувався, стискався, чекаючи весь час отого остережливого «дзі-і-інь», коли надлітає снаряд, намагаючись по звуку визначити, чи летить він прямо на тебе, чи мимо. А Вінтерборнові обов'язки в наступні два з половиною місяці змушували його ходити через М.— часто самому — двічі або й чотири рази щодоби.

Справжній кошмар іще тільки починався. Були вже тортури морозом, холоднечею; тепер настали тортури багнюкою, газами, безнастанним артилерійським обстрілом, утомою й недосипанням.

Під раптовою відлигою вся понівечена снарядами земля неначе враз обернулась із криги в багно. Товстий шар багнюки вкривав брукований шлях, куди глибша була вона довкола їхніх оселищ, іще глибша — на небрукованих путівцях, але найглибша — в траншеях. Гарячкова пам'ять Вінтерборна, в якій образи та епізоди стикались і накла-

дались один на один, мов на кіноплівці, з цієї весни зберегла тільки один спомин: грязюку. В нього лишилося відчуття, ніби він весь час брів нескінченними траншеями по кісточки, по литки, по коліна в грязюці; або, мов несамовитий, викидав грязюку з дна траншеї на берму, а вночі з берми за бруствер,— а тим часом довкола гриміли снаряди й кулеметні черги викрешували золотаві іскри з придорожніх каменів. А як не це, то ножем зішкрябував грязюку зі своїх черевиків та з шинелі, силкувався висушити шкарпетки та обмотки й хоч трохи розтерти закоцюблі, зболілі, посинілі ноги. Він і не знав дога, що від холоду й вогкості отак можуть боліти, мертвіючи, ноги. Він і не знав, як важко носити тягарі по глибокій в'язкій крейдянній грязюці, волочучи зморені ноги, коли великого зусилля вимагає кожен крок, бо поки одну ногу через силу витягнеш із грязюки, друга загрузне в неї ще глибше. Він і не знав, що можна так ненавидіти байдужу до тебе, неживу речовину. Над головою сяяло сонце, синіло повіте туманцем березневе небо, на ньому високо-високо розпукувались пухнаті білі клубочки шрапнельних снарядів, від яких утікав білий аероплан. А під ногами була грязюка. Солдати не мали часу глянути на небо, коли, зігнути, насилу плентались по тих багnistих рівчаках.

Йому пригадувався блаженний тиждень перепочинку, коли він по двадцять годин на день сидів навпочіпки в підземній галереї біля коловорота і без кінця піднімав нагору, в траншеї, мішки з крейдою. Ці галереї, що їх так ніколи й не використовували, споруджували, щоб сховати в них дві чи й три дивізії, готуючись до раптового наступу. Вони тяглися, либонь, цілі милі. Десять попереду команди мінерів, набрані з шахтарів, напрочуд вправно і швидко довбали крейду, а сапери насипали її в мішки й несли по галереї до виходу, де Вінтерборн безнастанно крутив коловорот, піднімаючи ті мішки нагору. Мінери діставали кращий пайок, ніж сапери та піхота, що мали на сніданок тільки хліб та сир. Їм давали по великому шматкові холодної печені та по баклажці міцного чаю з ромом. Якось Вінтерборн під час півгодинної перерви на відпочинок ополудні зайшов до них у кінець галереї, саме коли вони їли. Він не зміг стриматись і глянув на їхню їжу з вовчою жадобою. Один із мінерів помітив той погляд і, показуючи на своє м'ясо, промовив з повним ротом:

— Що, хлопче, адже правда — вам такого добра не дають?

— Ні, але харч дуже добрий — тільки набридає щодня те саме.

— Ще б пак. Ну, а ми — майстри, ми з профспілки. Нас спробуй не нагодуй як слід.

І співчутливо, й трохи зневажливо воднораз шахтар відрізав скибку м'яса й великою брудною рукою простяг його Вінтерборнові.

— Ось маєш, хлопче, скуштуй нашого.

— Ні, ні, щиро дякую, не треба...

— Бери, хлопче, бери, поки дають. Бо ти, бачу, геть захарчований та замучений. Яка там з тебе, такого, робота.

Вінтерборн вагався: його роздирали і почуття приниження, і голод, і страх образити відмовою цього добросердого чоловіка. Врешті він, пойнятий гострим, просто-таки собачим приниженням, узяв скибку. М'яке, холодне м'ясо було напрочуд смачне. Адже він уже кілька тижнів не куштував натурального м'яса. Він віддав шахтарям свої останні сигарети й вернувся до свого коловорота.

Найсоружніша робота для Вінтерборна була підправляти берми в траншеях. Годину за годиною стоїш у рідкій холодній грязюці, лопатою патужно викидаєш її геть із траншеї та перекидаєш її через бруствер, щоб вона не сповзала назад. А кулемети від звалища породи весь час строчать по тобі. Одної ночі Вінтерборн ще з одним сапером відкопали кістяк, мундир, всю амуніцію й гвинтівку французького солдата, поспіхом закопаного в бруствері багато місяців тому. З зотлілого підсумка висипалися патрони — вони ще й тепер блищали у тьмяному світлі зірок. Вінтерборн відкопав череп: великий, опуклий, типово французький череп. Потім спробував розшукати особистий знак убитого, але не знайшов. Пембертон, що чергував тієї ночі, наказав їм закопати останки в снарядній вирві. А другого дня вони поставили там хрест із написом: «Невідомий французький солдат».

Найкращі були ті ночі, коли чергував Евенс; але часом поспіх був такий, що не тільки офіцерським вістовцям, а й самим офіцерам доводилося працювати кайлом та лопатою або носити вантажі. Наймарудніше було перетягувати довгі листи гофрованого заліза, якими зміцнювали бруствер. Їх доводилось носити дорогою — в траншеях заважали траверси, бо листи були надто довгі. А несучи такий лист потемки, неможливо було встерегтися, щоб не

брязнути ним чи то об гвинтівку, чи то об той лист, котрий несуть перед тобою. Тоді вмить відкривали вогонь кулемети зі звалища породи, і видно було, як по бруківці кулі все ближче, все ближче викрешують з каміння іскри. Якось по тому листу, що ніс Вінтерборн, сильно вдарило, мало не вирвавши його з рук; солдат, що йшов попереду, впав, гучно забряжчало залізо. Хтось закричав: «Sanitary!» Сапери покидали свої листи й поприпадали до землі. Всі переполошилися. Тільки Евенс та Вінтерборн стояли на дорозі. Евенс налаяв підофіцерів і звелів усім шикуватись низкою за Вінтерборном. Чимало часу минуло, поки в темряві розшукали всі листи; а кулемети торохтіли без угаву. До постою сапери добрались на кілька годин пізніше, ніж звичайно.

Повільно тягся березень, а ночами все гуркотіли трактори, підвозячи нові й нові важкі гармати. Недалеко від саперських квартир стояв замаскований танк, поруч причаїлась його команда, а далі від передової їх було ще чимало. Праворуч у траншеях з'явилась нова піхотна дивізія. Казали, що в ближньому тилу стоять наготові й інші дивізії. На відтинку щодень більшало війська, але великого наступу ніяк не починали. Вінтерборн спитав у Евенса, і той сказав, що наступ відкладають, поки підсохне земля. Було на що надіятись!

Німці мали чудові спостережні пости на висоті 91, і їхні аероплани весь час висіли над англійськими траншеями й ближніми тилами. Вони дуже добре знали, що готується наступ. Щоночі засипали снарядами М., і дороги, що вели до М., і всі артилерійські позиції, які спромоглись вистежити, і розбите селище, де були на постої сапери. Підвали добре захищали від снарядних осколків, але, звісно, від прямого влучання ніяк би не врятували. Вдень і вночі на них летіли величезні «скрині»; від вибухів двигтіла земля, годі було заснути. Удень Вінтерборн часом присідав біля виходу з підвалу й дивився на вибухи. Коли котрийсь із тих важких снарядів влучав у руїну, зникали геть усі рештки будинку, здіймаючись хмарою чорного диму та рожевого цегляного пилу.

А тоді були ще гази, знов і знов гази.

Тоді саме починали широко вживати хімічні снаряди, згодом так удосконалені. Вперше Вінтерборн і його товариші зазнали їхньої дії однієї березневої ночі на висоті 91.

Раптовою місцевою атакою англійці вибили німців з траншеї і на відтинку ярдів з вісімсот просунулись уперед на двісті п'ятдесят ярдів, поклавши чимало своїх солдатів. Евенс пояснив Вінтерборнові, що такі місцеві атаки відбуваються по всьому фронту — аби збити німців з пантелику щодо точного місця, де має початися великий наступ. Вінтерборн подумав, що це вже аж надміру тонка хитрість — і надміру дорога. Німці ж не сліпі й не божевільні, вони бачать, де нагромаджуються гармати і війська. А втім, «солдатів думати не слід».

Три взводи саперів під командою Евенса, Пембертона й Гюма мали викопати новий хід сполучення від давньої передової траншеї до теперішньої лінії аванпостів, розміщеної в з'єднаних сяк-так викопаними ходами снарядних вирвах. Евенс сказав Вінтерборнові, щоб той не брав інструментів:

— Мабуть, там буде гаряче. Німець день і ніч гатить туди шрапнелю. І де вона точно, та наша нова передова, чорти її батька знають. Там у німців ціла мережа траншеї, не напоротись би на них.

Сапери потяглися вперед «Саутгемптонською вулицею», в обхід М., де раз за разом гахкали вибухи німецьких снарядів. Під самою висотою звернули в іншу траншею. Над головами рвалася шрапнель, пачками по десятку снарядів воднораз — стріляло кілька батарей. Вінтерборн зупинився:

— Якось чудно тут пахне, сер, — він прийнявся, — ніби ананасами чи грушевою есенцією.

Евенс теж нюхнув повітря.

— А справді!

Ще один залп шрапнелі — і запах став відчутніший.

— Та це ж сльозоточивий газ! — вигукнув Евенс. — Передайте по колоні: надягти маски.

Сапери зупинились, навпомацки в темряві понадягали протигазу, а потім повільно рушили далі. В масці Вінтерборн не бачив майже нічого, бо скельця вмиг завітніли. І він скинув її.

— Так ми й до ранку не доплентаємо, сер. Ця маска сліпить ще гірш від газу. Я піду без маски, розвідаю.

Евенс також скинув маску, і вони удвох пішли попереду, сказавши сержантові, щоб вів решту слідом за ними. Вони чвакали ногами в грязюці, а з очей у них текли сльози. Вони раз у раз витирали їх носовиками, наче на власному похороні.

Трах, трах-трах, трах, трах-трах-трах-трах — вибухнула нова пачка шрапнелі, і запах ананасів став ще сильніший.

— А що як вони водночас і отруйним смалять? — сказав Евенс. — Отоді-то нам буде весело! Ми ж його не розчуємо за цим грушевим смородом. Тьху! Чисто як на кондитерській фабриці.

Обидва засміялись. І знову почали втирати сльози.

За десять хвилин добрались до найбільшої з вирв, залишеної фугасом. Тут, на вершині пагорба, свіжий вітер відносив газ. Різв в очах минулася.

— Дійшли, — сказав Евенс. — Оце перед нами колишня «нічия земля». Але де наша передова траншея, біс її знає. Побудьте тут, Вінтерборне, а як надійде сержант Перкінс із людьми, скажіть, щоб зачекали, поки я вернусь. Я піду розвідаю, що і як.

— Я вернуся до них, сер, і приведу їх сюди.

— Гаразд, — і Евенс пірнув у темряву.

Вінтерборн повернувся до саперів, що вервечкою понуро плентали загазованою траншеєю. Діждались Евенса, і той повів їх через колишню «нічию землю» до дуже глибокої траншеї. Нею вони звернули ліворуч. Евенс шепнув Вінтерборнові:

— Тут нічого нема, крім цілої мережі німецьких траншей; бачте, які глибокі. Я не знайшов ні душі, і таблички тут іще всі німецькі. Де ми — не знаю, хоч убийте. Чи не залізли ми до німців?

Вінтерборн зняв з плеча гвинтівку з багнетом і пішов попереду Евенса. В небі час від часу спалахували освітлювальні ракети, але чомусь здавалося, що вони летять звідусіль — і спереду, і з боків, і ззаду. Траншеї були надзвичайно глибокі й темні, тільки на короткий час їх тьмяно освітлювали ракети та миттєві спалахи шрапнелі. Вони йшли і йшли, кілька разів перетнули поперечні ходи і вже зовсім не знали, куди попали і куди йдуть — може, своїми власними слідами. Позаду щось мурмотіли й стиха лаялися солдати. Коло ще одного поперечного ходу зупинились, не знаючи, що робити далі. Вінтерборн став на якийсь чималий клунок посеред широкої траншеї і втупив очі в темряву попереду. Евенс поглянув на ручного годинника зі світним циферблатом.

— Господи! Ми вже скоро три години як блукаємо в цих проклятих траншеях. Як не дійдемо негайно до місця, вже й зробити нічого не встигнемо.

Вінтерборн ухопив його за плече.

— Гляньте!

На тлі небосхилу темніло кілька примарних постатей, що посувалися траншеєю назустріч їм. Форму касок у такій темряві не розрізниш. Свої чи німці?

— Окликніть їх,— шепнув Евенс.

Вінтерборн підняв гвинтівку:

— Стій! Хто йде?

— Фронтшірці,— озвався втомлений голос.

— Спитайте, котра рота.

— Котра рота?

— Всі чотири — що zostалося.

Вони вже підійшли так близько, що Евенс і Вінтерборн розрізняли англійські мундири. Евенс передав своїм саперам наказ відступити ліворуч, щоб пропустити фронтшірців. Ті йшли, насилу переставляючи ноги по нерівному дну траншеї.

— Ми трималися, поки не перебило майже всіх, сер,— хрипко сказав один з них до Евенса, ніби виправдовуючись.

— Коли спрінгшірців усіх перебили, сер, ми попали під фланговий вогонь,— додав ще один,— і в нас тільки один офіцер лишився.

Повз саперів проволоклося з півсотні чоловік — усе, що zostалося від розбитого батальйону. Позад усіх ішли старший сержант і молодий лейтенантик. Евенс зупинив його й спитав, як дістатись до передової, коротко пояснивши, яке завдання у саперів. Лейтенант, здавалось, був зовсім очманілий від втоми. Він стояв у темряві, він весь хитався.

— Там, позаду... десь там... десь...

— А далеко?

— Не знаю... не дуже... Я не можу затримуватись... мушу вести своїх людей.

І подибав далі. Евенс обернувся до Вінтерборна:

— Ну що ж, Вінтерборне, злазьте вже з того мертвого фріца, що ви на ньому стоїте, та почовгаємо далі.

Вінтерборн, поійнятий жахом, сплигнув із того клунка, і аж тепер побачив, що він справді стояв на трупі німецького солдата.

Вони блукали мало не до світанку, але так і не знайшли передової. Дорогою наткнулись на двох пораниених німців, і Евенс наказав узяти їх на ноші. Аж перед світом вони опинились на тому місці, де ввійшли в колишні німецькі.

трапшеї. Далі була вже знайома місцевість. Поранені німці раз у раз стогнали, коли санітари, що несли їх, спотикались на вибоїнах.

Рештки батальйону фронтшпірців повільно-повільно тяглися через М. Дзі-і-іні! Трах! Брязь! — гриміли важкі снаряди, та солдати ледве чи й чули їх. Вони були занадто потомлені. Ішли через місто вервечкою, один за одним. Коли вийшли на пряму дорогу, лейтенант зупинив їх, сяк-так вишикував у колону по четверо й сам став на її чолі. Вони важко посунули далі, навіть не намагаючись іти в ногу, змороно похилились уперед під тягарем зброї та спорядження, втупивши невидючі очі в багнисту дорогу. Вони спотикалися на вибоях; інколи то той, то той падав, і товариші насилу підводили його. А декілька відстали й плентались далеко позаду. Час від часу лейтенант і старший сержант зупинялися й давали солдатам свого невеличкого загону підтягтись. Йшли мовчки. Повільно, дуже повільно проминули кряж зваленої породи, зруйноване село, квартири саперів, солдатський цвинтар, руїни замку, їдальню Спілки молодих християн, ще зачинену; а коли на небі зяянів весняний світанок, дійшли до селища, де були розквартировані. Артилерійський вогонь припинився, над головами в чистому, ясному небі давеніли жайворонки. В блідому світлі світанку зарослі обличчя солдатів здавались похмурими й дивно старими — сіро-зелені, змарнілі, безмежно виморені. Вони човгали далі.

Перед штабом дивізії стояв чепурний, хвацький вартовий. Побачивши маленький загін, що стомлено волікся сільською вулицею, він вирішив, що це йдуть поранені. Молодий лейтенант зупинився кроків за сорок від вартового й ще раз перешикував своїх людей. Вартовий почув, як він сказав:

— Тримайтесь, фронтшпірці.

До тилу вже дійшла звістка, що фронтшпірці майже всі загинули, стійко відбиваючи ворога: з двадцяти офіцерів та семисот п'ятдесяти солдатів лишилось півсотні й один офіцер.

Вартовий виструнчився й ступив крок уперед. Схилив гвинтівку — раз, удруге, втретє, як на параді — й застиг струнко. Коли загін порівнявся з ним, він чітко відсалютував гвинтівкою з примкнутим багнетом.

Молодий офіцер утомлено підніс руку до каски. Солдати не звернули уваги на вартового, до їхньої свідомості не

дійшло те, що він робив. Вартовий дивився, як вони йдуть. а в горлі у нього стояв давкий клубок.

На Західному фронті й досі все було без змін.

8

Поспавши кілька годин та похапцем під'ївши, Евенс із Вінтерборном знову подались на передову. Евенсові було дуже соромно, що він заблудив минулої ночі і майор потім вичитав йому за це. Евенс тоді змовчав, хоча міг би відповісти: якщо майор так добре знає, куди їм слід було йти, то чом він сам не повів солдатів?

Був холодний сонячний день, близько другої години. Вони обминули М., де не втихало несамовите «Дзі-і-інь! Трах! Брязь!» У траншеях під висотою 91 їм стрілося двоє поранених, що добиралися в тил — зарослі щетиною, в багнюці по пояс. Один мав забинтовану голову й ніс каску в руді; у другого лівий рукав мундира теліпався порожній, а рука в кількох місцях перев'язана бинтом. Вони розмовляли вельми поважно, аж суворо і навіть не помітили Евенса та його вістовця. Вінтерборн розчув, як один з них каже до другого:

— Я ж двічі казав тому падлюці новому офіцерові, що на біса нам, мовляв, пертись у ту падлючу траншею, там яка-небудь падлюка неодмінно кулю схопить.

— А ну його, падлюку,— відповів другий.

На гребені висоти, біля колишньої передової Евенс із Вінтерборном зупинились передихнути й озирнулись назад. Синє небо все було поцятковане пухнатими клубочками від вибухів шрапнелі: то зенітники стріляли по трьох ворожих аеропланах. У містечку М., під висотою, лунко вибухали важкі снаряди. Вони дивились на широку, пласку сіро-зелену рівнину з плямами зруйнованих селищ і довгими кривими шрамами траншей. Виразно було видно широку звивисту стрічку «пічівї землі», подовбану вирвами аж до шару білої крейди. Вони бачили спалахи пострілів з важких гармат та вибухи ворожих снарядів на перехрестях шляхів та довкола позицій англійської артилерії. По вибоїстій дорозі їхала санітарна машина з червоним хрестом — вивозила поранених із фронтового перев'язного пункту під М.,— а за нею вибухали снаряди польової артилерії. Обидва провели її поглядом, палко

бажаючи, щоб не влучило. Двічі-тричі її сховав від очей дим вибуху, і вони були певні, що її розбило; але вона з'являлася знову і врешті, підскакуючи на вибоях, зникла з очей у тому боці, де починалася залізниця.

— Боже, які мерзотники! Я такий радий, що вони не влучили,— сказав Вінтерборн, коли вони вибрались із траншеї.

— Ет, що там! — відказав Евенс.— Машини з червоним хрестом не тільки поранених возять, це давно відома річ.

Удень вони легко знайшли передову. На давніх німецьких табличках були похапцем нашкрябані англійські написи, і самі дивувались, як це їм надало збитися з дороги вночі. На передовій було повно піхоти: хто стояв у дозорі, інші сиділи згорбившись на приступці для стрільби, а ті лежали у вузьких, довгих, схожих на могили печерках, видовбаних у стінці траншеї. Евенс із Вінтерборном знайшли офіцера, і той повів їх показати, де потрібен новий сполучний хід. Евенс щось спитав у Вінтерборна, той обернувся й ненароком зачепив прикладом, солдата, що спав у одній з таких печерок. Солдат і не ворухнувся.

— Міцно сплять ваші хлопці,— зауважив Евенс.

— Так,— утомлено відповів офіцер.— Але хтозна, цей, може, й не спить: може, він мертвий. Санітари занадто потомлені й не можуть винести всіх трупів. Декотрі тут мертві, а декотрі сплять. Доводиться обходити всіх і термосити, щоб добрати діла.

Новий хід, який вони мали викопати, був приблизно назначений: він мав вести від колишньої німецької передової до великої вирви після вибуху міни Конгріва, де влаштували склад боеприпасів. Коли вони рушили оглянути те місце, їх привітав залп вибухів шрапнелі.

— Не заздрю я вам,— сказав піхотний офіцер.— Це чи не найпаскудніше місце на всій висоті дев'яносто першій. Німці гатять сюди день і ніч. Ваш полковник через це погарикався з бригадним генералом, але наші хлопці вже так вимотались, що більше не можуть копати.

Вибухнуло серією ще кілька шрапнельних снарядів: бах, бах-бах! Пішов смердючий, їдкий зеленувато-сірий дим.

— Новий хід хочуть назвати Нероновим,— додав офіцер прощаючись,— бо тут земля вся чорна від вугільної пилуки та породи, наче пожарище. Ну, бувайте, хай щастить. До речі, стережіться газів.

Копання Неронового ходу виявилось справжніми тортурами. Німці точно пристрілялись до того місця й шалено поливали його вогнем. Проміжки між валпами шрапнелі були не довші, як п'ять хвилин. Евенс із Вінтерборном і Гюм із своїм вістовцем раз у раз обходили саперів, що квапливо, гарячково працювали в п'яті, аби хоч собі зробити якийсь захисток. Коли поблизу рвалися снаряди, вони припадали до землі. Після першої ночі виявилось, що кожен просто рив нору для себе, замість по порядку копати три ярди ходу — свою норму. В деякі ночі шрапнельний вогонь був такий густий, що Евенс на якийсь час відводив людей у готову траншею. Серед саперів уже були втрати.

Крім того, німці почали вперто, систематично обстрілювати газовими снарядами всі зруйновані прифронтіві селища. Почалося це на другу ніч роботи в Нероновому ході. Ще на висоті 91 вони помітили, що німці посилили артилерійський вогонь, і всю дорогу назад від М. у них над головами завивали снаряди. А їхніх вибухів — дивна річ! — не було чути.

— Певне, обстрілюють тили, — сказав Евенс. — Нехай — може, там тепер трохи задумаються та вигадують щось краще, ніж засипати нас дурними інструкціями.

Але, підходячи до селища, вони по звуковій збагнули, що снаряди падають зовсім недалеко попереду. Невдовзі стало чути знайоме «Дзі-і-інь!» — а тоді якесь незвичайно тихе сичання.

— Не може бути, щоб усі підряд не вибухали, — сказав Вінтерборн.

Один снаряд з недольотом упав зовсім близько за бруствером — із тим самим чудним сичанням. І зразу розійшовся якийсь дивний запах, схожий на запах свіжоскошеного й зіпрілого сіна. Евенс і Вінтерборн припнули і крикнули обидва водночас:

— Газ! Фосген!

Усі квапливо, незграбними руками, понатягали протигазу й майже навпомацки пішли траншеєю далі. Вінтерборн та Евенс вилзли з траншеї на дорогу й підійшли до селища. На нього градом сипались хімічні снаряди: Дзі-і-інь! Дзінь! Дзінь! Пш-ш! Пш-ш-ш! Пш-ш! Обидва на мить скинули маски — в повітрі гостро смерділо фосгеном.

Стоячи над траншеєю, Евенс і Вінтерборн допомагали напівсліпим у масках саперам вилазити нагору. Одна за одною проходили повз них гротескні постаті з гумовими

обличчями, величезними мертвими очима-скельцями й довгим хоботом, що тягся від маски до коробки з поглиначем, і Вінтерборнові подумалось: наче пропащі душі, що спокують у новітньому пеклі якийсь жахливий гріх. Входи до підвалів були щільно завішені протихімичними накидками, і все ж газ просочувався досередини. Двоє саперів надихались його, і санітари віднесли їх на ношах: обличчя страшні, на губах піна.

Обстріл газовими снарядами тривав до світанку, а потім припинився. Вінтерборн, трохи зсунувши з обличчя маску, заснув. Доти вони, лягаючи спати, вішали протигаз на гвіздок або клали разом з іншою своєю амуніцією; після тієї ночі завжди, лягаючи, клали його на груди, а маску — наготові, щоб натягти вмиг.

Коли розвиднілося, німці знову почали садити з важких гармат. Вінтерборна розбудив вибух снаряда зовсім недалеко від підвалу. Він довго ще лежав долі, прислухаючись до того «Дзі-і-інь! Трах!» Чути було, як два ще недоруйновані будинки розсипались на груз після прямих влучань. Чи ж то витримали підвали?.. Не витримали. Але, на щастя, в ту мить людей там не було. Потому німці перенесли вогонь ярдів на п'ятсот ліворуч, на якісь там артилерійські позиції. Вінтерборн скористався тою передишкою, щоб умитись. Він вибіг з підвалу в самій сорочці, в протигазі, із брезентовим відром і побачив, що колодязь із помпою поруч його підвалу знищило прямим влучанням. Він знав, що ярдів за триста праворуч є ще одна помпа, хоч ніколи туди не ходив.

Ранок був ізнову холодний, але сонячний, небо, як щодня, всіяне білими клубочками від вибухів шрапнелі. Вінтерборн так уже звик до них, що навіть не помічав. Час від часу згори, ледве чутні, долинали кулеметні черги: війна точилась і в повітрі. А втім, про цю повітряну війну він знав чи не більше, ніж ті, хто лишався в Англії, — про війну наземну.

Він скинув маску й нюхнув повітря. Віяв свіжий вітер, і хоч фосгеном тхнуло ще досить різко, то вже не була небезпечна концентрація. Вінтерборн вирішив ризикнути й скинув протигаз. Земля була густо подовбана конічними вирвами від важких снарядів і подзьобана меншими — від газових. Він побачив один невибухлий і зацікавлено обдивився його. Бурий циліндр, калібр — десь так шість дюймів.

У цьому кінці селища будинки стояли не так густо, і підвали були не зайняті під солдатські квартири. Другі по-

верхи майже в усіх були розбиті, але перші де-не-де лишилися майже цілі. Вінтерборн мимохідь зазірав у кожен будинок. Шпалери давно повідклеювались і лежали плісневими купами. Підлоги вкривала бита цегла та черепиця, переламані балки, дранка, обвалений тиньк. З-під усього того видніли уламки меблів, погнуті залізні ліжка, подерті постелі та одяг. Пошпортавшись у всьому тому, він знайшов фотографії, листи — чорнило порозпливалось на відвоглому папері, — поламані іграшки, розбиті вазони, атласну вінчальну сукню, геть забруднену, разом з фатою та пом'ятим флердоранжем. Вінтерборн постояв, схиливши голову й дивлячись на ці жалісні рештки розбитих життів, тоді машинально закурив сигарету та й кинув її — вона тхнула фосгеном.

— *La gloire*¹, — промурмотів він. — *Deutschland über alles*². Боже, бережи короля.

Дальший дім був не такий пошкоджений; навіть віконниці з простих дощок не зірвані. Вінтерборн зазірнув у вікно й побачив, що всередині нема ні уламків, ні грузу, але все заставлено якимись дерев'яними предметами. Притінивши долонями очі, він побачив, що то могильні хрести. На найближчих він розгледів три літери R. I. P.³, а під ними чисте місце для прізвища; нижче стояли назви різних батальйонів з його дивізії, а потім місяць і рік — місце для числа вільне. «Яка передбачливість! — подумав Вінтерборн, наповнюючи біля помпи відро й баклажку. — Як чудово організовано цю війну!»

Близько дев'ятої Евенсів денщик сказав йому, щоб з'явився до командира в повному бойовому спорядженні. Сонний, утомлений, він зібрався, застебнув шлейку протиґаза й почепив гвинтівку з багнетом на ліве плече. Прийшов і сів чекати коло офіцерських денщиків; один з них дав йому скибку хліба, вмочену в смалець. Нарешті вийшов Евенс, і вони рушили.

— Мені треба побачити командира мінерів, — сказав Евенс. — Буде нова робота на висоті дев'яносто один. Трохи лівіше від того місця, де працювали ми, ще півгодини дороги.

Вінтерборн скористався нагодою, щоб висловити деякі свої думки.

¹ Слава (*фр.*).

² Німеччина над усе (*нім.*).

³ *Requiescat in pace* — хай спочиває в мирі (*латин.*).

— Сподіваюся, сер, ви не уразитесь, коли я скажу щось... це не офіційна скарга, розумієте, а просто я так подумав.

— Ну, що там у вас?

— Бачте, сер, по-моєму, нас розквартирували в селищі, а не тримають весь час на передовій, щоб ми краще відпочивали й мали більше сили для роботи. Але тут так не виходить. От хоч би й цієї ночі. Виходить не краще, а гірше. По-моєму, було б куди краще, якби ми розмістились у бліндажах резервної лінії. А так доводиться двічі на день проходити довжелезну дорогу по грязюці; німці б'ють з гармат по транспорту, по польових кухнях, а дістається воно нам, і на передовій ми весь час під обстрілом, і всю дорогу до квартир на нас сиплються снаряди, і ночуємо ми в загазованих підвалах, по яких двадцять годин на добу садять важкими снарядами. Підвали — не захист від прямого влучання. В них ще вогкіше, ніж у бліндажах, і так само темно, і пацюків не менше. На передовій більше шрапнелі та куль, але куди менше важких снарядів; і якби ми мали бодай п'ятнадцятифутові бліндажі, то могли б хоч виспатись, а не схоплюватися що десять хвилин, тільки-но гримне десь коло входу до підвалу. У нас уже чимало марних втрат, сер. Я, коли ви мене викликали, проходив повз кухню, то кухар сказав мені, що один з його напарників цієї ночі наковтався газу. І старший сержант сьогодні аж зелений. Ви б не могли переселити нас у резервну лінію, сер?

Евенс на хвилинку замислився.

— Мабуть, ваша правда. Ні, переселити вас я не можу, це не в моїй владі. Я б і радий. Я попрошу майора, щоб доповів полковникові. Ви кажете щиру правду. За минулий тиждень у нас восьмеро вибуло з ладу на передовій, а дванадцяттеро на постої та в дорозі. Але тепер, коли готується велика вистава, боюся, що всі траншеї й бліндажі будуть забиті людьми.

Вінтерборн відчув велику гордість від того, що лейтенант не посміявся з його слів. А Евенс, помовчавши хвилю, додав:

— До речі, Вінтерборн, а вам не спадало на думку, що ви могли б стати офіцером?

— Чом ні, сер; ще в Англії, в учбовому таборі, батальйонний ад'ютант сказав мені про це. По-моєму, йому щось таке написав мій батько. Батькові цього дуже хотілося.

— Ну, то чого ж ви не подали рапорта?

Тепер уже Вінтерборн мусив замислитись:

— Бачте, сер, це досить важко пояснити. З багатьох причин — вам вони, може, здадуться химерією, — у мене було, та й досі є почуття, що моє місце на війні — серед рядових солдатів, на передовій. Я б волів потрапити в піхоту, але сапери, гадаю, майже те саме.

— У нас часто шукають добровольців до офіцерських шкіл. Коли хочете, я наступного разу запишу вас, і майор порекомендує вас полковникові.

— Дуже дякую, сер. Я подумаю.

Минула ще ніч, і друга, й третя, й четверта, а великий наступ не починався. І їх нікуди не переводили. Щоночі вони під артилерійським обстрілом ішли на передову, і працювали там, і вертались на постій — усе під обстрілом, а на постой попадали під град хімічних снарядів. Щодня доводилось по кілька годин не скидати протигазів. А спати могли тільки уривками, та й то боялися заснути.

Вінтерборнова близькість до Евенса і його «освіченість» ставили його в досить двозначне стаповище. Евенс дедалі частіше давав йому доручення, які звичайно виконують підофіцери. А Вінтерборнове почуття обов'язку примушувало його виконувати такі доручення дуже сумлінно. На одну з ночей було призначено газову атаку — на відплату німцям за їхні інтенсивні обстріли хімічними снарядами. Всі офіцери захотіли побачити ту атаку; вона мала початись за годину до світанку, а тому або хтось з офіцерів повинен був відвести роту на квартири, або ж вона мусила зоставатись на позиціях іще дві години під артилерійським вогнем, яким німці відповідатимуть на газову атаку. Евенс розв'язав цю проблему. Він послав по Вінтерборна:

— Вінтерборн, ми хочемо зостатись тут і подивитись па цей цирк. Може, ви відведете роту? Я скажу сержантові Перкінсу, що цю справу доручено вам; але, звичайно, всі накази віддавайте через нього. А потім вернетесь сюди й доповісте.

— Слухаюсь, сер.

Газові атаки з боку англійців так і не було, зате німці влаштували солідне, як на той час, газове бомбардування. Вони випустили тієї ночі тисяч із тридцять хімічних снарядів, і більшість — по селищу, де стояли сапери, та по його околицях. Останні півмилі рота мусила йти в проти-газах, і Вінтерборн боявся, що взагалі її не доведе. Він знайшов занедбану, але ще досить глибоку траншею, що тяглась через селище мало не до їхніх квартир, і повів

роту тією траншеєю. Шлях був трохи довший, зате безпечніший. Довкола градом сипалися снаряди, а він не хотів втрат у роті. Вони з сержантом Перкінсом спромоглися довести солдатів до постою цілими. Тоді Вінтерборн сказав:

— Ну, добраніч, сержанте, я ще мушу вернутись на передову, доповісти лейтенантові.

— Невже знов туди підеш?

— Так, лейтенант Евенс наказав.

— Ну й ну! Добре, що не мені наказав.

Вінтерборн натяг протигаз і помацки вибрався з сержантського підвалу. Ніч була тиха, тепла, дуже темна, трохи мрячило — ідеальні умови для газового бомбардування. Легесенький вітерець повівав з боку німецьких позицій. Вінтерборн завагався: місити грязюку в траншеї чи йти відкритою дорогою; та оскільки в протигазі він однаково майже нічого не бачив, то вирішив іти траншеєю — принаймні не заблудить. Помацки йти самому траншеєю, чуючи, як вищатъ у повітрі, падають та вибухають довкола хімічні снаряди, було досить-таки моторошно. Не раз вони бахкали за кілька кроків від нього. Двічі чи тричі він спотикався й падав у вирви, що з'явилися у траншеї вже після того, як він проходив тут востаннє. З півмилі йому довелось іти крізь густе пасмо газу, іти вкрай повільно, в темряві, по грязюці, навпомацки, спотикаючись. І кінця тій дорозі не було. Він ішов з одною думкою: не збитися з дороги. Лівою рукою держався за стінку траншеї, а праву простягав уперед, щоб ні на що не наткнутись у темряві.

Нарешті зона обстрілу лишилась позаду, і він наважився на мить стягти маску, розгледітись. Нюхнувши, пересвідчився, що концентрація фосгену вбивча. Пройшов помацки ще дві сотні ярдів і спробував знову. Газом тхнуло ще досить сильно, але він вирішив ризикнути й скинув маску. Тепер він бачив досить добре й міг іти швидше. Десь за годину до світанку він уже рапортував Евенсові.

— Там у селищі й на півмилі довкола німець просто сипле хімічними, сер, — сказав він. — Тому я так запізнився. Вся околиця просмерділа газом.

Евенс аж свиснув.

— А ми тут, правду сказати, трошки хильнули в бліндажі з піхотними офіцерами, і двоє чи троє таки добре напідпитку.

— Тоді краще зачекати до світанку, сер. Ось вийдіть-но в траншею, самі почувєте, як свистять снаряди.

— Та я й так вірю. Але майор наполягає, щоб іти відразу. Нам щойно сказали, що ніякої газової атаки не буде. Допоможіть мені якось довести їх.

— Слухаюсь, сер.

Майор був тверезісінький, Евенс також цілком володів собою; але решта четверо офіцерів були справді надміру веселі. Поки перевели їх через затрувну зону, набрались лиха. Вони запевняли, що газ давно розвіявся, і все поривалися скинути протигазу. На грізні накази майора не звертали ніякої уваги, і Евенсові та Вінтерборнові доводилось раз у раз стягувати маски з себе, щоб умовити п'яних лейтенантів натягти свої. Вінтерборн відчував, як убивчий фосген проникає в легені.

Вони добрались до підвалу, де містилась офіцерська їдальня, вже як розвиднилось. Вінтерборна нестерпно млюло: він наковтався газу. Майор скинув протигаз і взяв глека для води.

— Бісові денщики, всю воду видудлили! — сердито гукнув він. — Вінтерборн, візьміть отого бідона та принесіть води з кухні.

— Слухаюсь, сер.

А снаряди й досі неблаганно сипались і сипались із уже посвітлілого неба. До кухні було з сотню ярдів, і Вінтерборна тричі ледве не влучило. Він повернувся до їдальні й поставив бідон на стіл.

— Дуже дякуємо, — сказав Евенс. — Тепер можете йти, Вінтерборн. Добраніч.

— Добраніч, сер.

— Добраніч, — сказав і майор. — Дякую за воду, Вінтерборн. Не слід було мені посилати вас.

— Дякую, сер. Добраніч.

Ближче до дверей у підвалі сиділи за дощаним столом інші офіцери; при тьмяному світлі свічки, встромленої в пляшку, їхні обличчя здавались якимись примарними. Їдальня була надійно захищена від газу: всі отвори щільно позатягані укривалами.

— Вінтер... борн! — пробелькотів один з офіцерів.

— Так, сер.

— Збігайте до каптенармуса, принесіть нам пляшку віскі.

— Слухаюсь, сер.

Вінтерборн піднявся по східцях, що вели з підвалу,

швидко відхилив надвірню протигазову завіску й вийшов надвір. Фосгеном смерділо так, що він тут же натяг маску. Снаряди падали ще рясніше. Один ударив у стіну будинку, і Вінтерборнові на каску й на плечі посипалась розкришена цегла. Він притиснувся до решток стіни. До каптерки — ярдів із двісті. Мало не чверть милі бігти під цим убивчим градом, бо, бачте, п'яні офіцери ніяк не нап'ються. Вінтерборн завагався. Коли він не піде, це буде невиконання наказу. Він рішуче повернувся й пішов до свого підвалу. І ніхто ніколи й словом не згадав про цей випадок відмови виконати наказ офіцера в фронтових умовах.

Вінтерборн зупинився біля входу до свого підвалу, скинув каску й відтяг униз верхню частину протигазової маски, відкривши очі, але затискача з носа не зняв і великого гумового загубника з рота не випустив. Біластий світанок був холодний і млистий, газові снаряди пшакали так само безнастанно, невблаганно. Він бачив, як вони вибухають: із кожної вирви здіймалася кучерява хмарка жовтого димку. Вся земля була подзьобана такими свіжими вирвами, і всюди валялися свіжі уламки та розкришена цегла. Перед самим входом у вирві від хімічного снаряда лежав неживий пацюк: отже, війна навіть пацюків не щадить! Колись біля цього будинку був садочок, і в ньому ріс молодий, стрункий ясен. Важкий снаряд вибухнув поряд із ним, переломив тонкий стовбур, посік гілля й повалив деревце на землю. Листячко було ще зелене, тільки з одного боку зморщилось, обпалене газом. Трава, ще тиждень тому по-весняному яскрава, тепер пожовкла, пов'яла. Відвернувшись і вже піднімаючи протигазову завіску на вході, Вінтерборн почув свист і гуркіт першого в той день важкого снаряда. Але й хімічні снаряди не перестали падати.

У підвалі було зовсім темно. Вінтерборн скинув протигаз і помацки спустився розбитими східцями, намагаючись не розбудити інших вістовців. Треба було обійтись одним сірником, бо сірників не вистачало, то була коштовність. Повітря в підвалі було важке, затхле, але запах фосгену майже не відчувався. Вінтерборн ледь усміхнувся, згадавши, з яким запалом воював він у казармі за свіже повітря; тепер він радий і затхлому, аби лиш не змішаному з отруйним газом. Він запалив недогарок свічки, повільно скинув з себе всю амуніцію, але протигаз негайно начепив знову. Черевики товстим шаром обліпила грязюка, обмотки й

штани пошарпані колючим дротом, усі в брудних та масних плямах. Куля вирвала клопот із шкіряної куртки, на касці довга, глибока подряпина від снарядного осколка. Він утомився до краю, його млоїло. Йому була знайома фізична втома після тривалого пішого походу, після важкого матчу з регбі, після кросового бігу, але такої безперервної, помалу накопичуваної втоми він досі не знав. Його рухи були тепер мляві, непевні, мов у замученого надсадною працею селянина або старого діда. Нудота наростала, йому хотілось виблювати геть отой запах газу, що ним неначе просякнув наскрізь. Він нахилився над порожнім брезентовим відром і доти силкувався викликати блювоту, поки на очах виступили сльози, але нічого не вийшло. Йому раптом упало в очі, які брудні в нього руки.

Він уже збирався сісти на свою постіль — укривало та ранець, застелені акуратно складеною прогумованою підстилкою, — коли помітив на ній якийсь пакуночок та кілька листів. Це хтось із вівторців приніс для нього пошту. От молодчага! Пакуночок був від Елізабет — рідненька, все ж таки згадує! От і тепер — прислала все, що він просив, і жодної з тих непотрібних речей, які заведено посилати солдатам на фронт. Але зараз він нічого не чіпатиме, крім свічок: решту вранці чесно поділить між усіма пожилцями підвалу. То було одне з добрих неписаних правил — усі посилки точно порівну ділити на все відділення, щоб кожному дісталась дециця, а надто — бідним чи самотнім, які не одержують нічого з батьківщини. Кохана Елізабет — не забуває все ж таки...

Він відкрив конверта; руки в нього ледь тремтіли від втоми й від вибухів, що стрясали землю. Потім на мить задумався, засвітив нову свічку від недогарка, погасив його й дбайливо сховав — віддасть комусь із піхоти. Лист був несподівано ніжний і чарівливий. Елізабет щойно повернулася з Гемптон-Корта, куди їздила подивитись на квіти. Парк прикро занедбаний, писала вона, на Довгій алеї ніяких квітів — садівники всі на війні, та й грошей тепер в Англії на квіти бракує. А він пам'ятає, як вони вдвох гуляли там навесні п'ять років тому? Так, він пам'ятав, і йому серце стислось від раптової думки, що вперше в житті цього року він не побачив навесні жодної квіточки — хоча б первоцвіту. Малесенькі жовті квіточки підбілу, що їх він колись так любив, попалив фосген. Далі Елізабет писала:

«На тому тижні я бачила Фанні. Вона така чарівна та зграбна, як іще ніколи. А капелюшок — чудо! Я чула, що вона дуже зблизилася з одним талановитим молодим ученим; він хімік і робить просто *дивовижні* речі. Змішує всякі хімікалії, а потім робить спроби з їхніми випарами і вбиває ними десятки маленьких мавпочок. Правда, страхітливо? Але Фанні каже, що це дуже *важливе діло* для війни».

Його знову занудило. Він повернувся на бік і почав силувати себе до блювоти, але знов нічого не вийшло. Захотілось пити, і він випив з баклаги трохи несвіжої води. Елізабет! Ріднецька! Згадує-таки про нього!

Лист від Фанні був вельми жвавий і веселий. Вона побувала там і там, там і там, бачила те й те. А як живеться любенькому Джорджеві? Вона така рада, що на Західному фронті саме немає боїв! А далі писала:

«Я нещодавно бачила Елізабет. Вона здалась мені трохи заклопотаною, але *дуже милою*. З нею був такий чарівний юнак! Молодий американець, студент із Йеля, покинув навчання й пішов добровольцем у нашу авіацію».

А надворі важкі снаряди вибухали все ближче й ближче. Вони падали по чотири, кожен трохи попереду інших — пристрілювалися. Крізь протихімічну завісу Джордж чув, як через вулицю від прямого влучання завалилися рештки зруйнованого будинку. Від кожного вибуху все в підвалі ледь стрясалось, і полум'я свічки блимало.

Дуже приємно, що Фанні написала. Дуже мило. Вона така щира дівчина... Джордж узяв решту конвертів. Один був з Парижа й містив «Bulletin des Écrivains»¹ — список загиблих та поранених французьких письменників та художників і новини про тих, котрі були на фронті. Він жахнувся, що стільки його паризьких знайомих загинуло. Один абзац був відзначений синім олівцем: трохи запізнила звістка про те, що мосьє Джордж Вінтерборн, «Le jeune peintre anglais»², пішов добровольцем у армію.

Ще один лист, пересланий Елізабет, був від лондонського торговця картинами. Той сповіщав Вінтерборна, що якийсь американець купив один його малюнок за п'ять фунтів, але, як почув, що Вінтерборн на фронті, конче захотів заплатити двадцять п'ять. Отож у конверті був чек на двадцять два з половиною фунти — двадцять п'ять

¹ «Письменницький бюлетень» (фр.).

² Молодий англійський художник (фр.).

мінус десять відсотків комісійних. Вінтерборн подумав, що це нахабство — брати комісійні з подарованих грошей, але... бізнес є бізнес. А який щедрий той американець! Яке дивовижно добре серце! Тут йому платять п'ять ф'ранків на тиждень, тож ці гроші ще й як придадуться! Треба написати йому, подякувати.

Останній лист був від містера Апджона, про якого Вінтерборн нічого не чув уже понад рік. Видно, Елізабет попросила його написати, сповістити новини. Містер Апджон натеревенив у листі чимало. Сам він працює на вулиці Вайтгол — «справи державної ваги». Вінтерборнові стало аж весело від думки, що нарешті держава спромоглась оцінити вагу містера Апджона. Містер Шобб поїхав був до Франції, пробув три тижні на фронті, а тепер весь час у тилу. Товариш Бобб дуже гостро виступав проти війни і за те відсидів півтора місяця у в'язниці. Його друзі «прорвались» до якоїсь впливової персони, а та персона — до секретаря когось можновладного, і містера Бобба випустили як «працівника сільського господарства». Тепер він «працює» на фермі, влаштованій якоюсь дамою-філантропкою спеціально для інтелігентів — переконаних пацифістів. Містер Волдо Тобб знайшов своє покликання у військовій цензурі й дуже задоволений тим: хай він не може примушувати людей казати те, що хоче він, зате принаймні може перешкоджати їм писати щось образливе для цієї країни — його другої батьківщини...

Джордж подумки засміявся. Кумедний чолов'яга цей Апджон... Він видобув складаного ножа й почав зішкрябувати з черевиків грязюку, щоб зрештою їх розшпурувати. А надворі вибухали снаряди. Один гримнув зовсім недалеко позад підвалу. Стеля неначе підскочила, щось упало Вінтерборнові на тім'я, свічка погасла. Він попоморочився, поки засвітив її знову. Попрокидалися інші вістовці.

— Що, почалося?

— Та ні, просто трахнуло поряд. Зараз лягаю.

— А де ти був?

— Ходив назад на передову, по офіцерів.

— Як дійшли? Всі цілі?

— Всі. Але газу навколо до біса. Без протигаза не виходьте.

— Ну, добраніч.

— Добраніч.

Три наступні ночі минули майже спокійно. Газу було не дуже багато, але важкі снаряди сипались безперестану. Та на третю ніч припинився великий обстріл, тож Вінтерборн зміг лягти досить рано і вмиг провалився в глибокий сон.

І раптом прокинувся, підхопився й сів. Сто чортів, що це діється? Знадвору чути було жахливий гуркіт і рев, неначе почалося виверження трьох вулканів і знялося десять громовиць. Уся земля двигтіла, немов по ній мчали незліченні табуни коней. Двигтіли й стіни підвалу. Вінтерборн ухопив каску, пробіг повз інших вістовців, що теж із криком посхоплювалися, відсмикнув протигазову завісу — й сахнувся назад. Була ще ніч, але обрій сяяв сотнями сліпучих спалахів. Били дві тисячі англійських гармат, сповнюючи небо й землю громом і полум'ям. Сліпучими вогнями зблискував увесь фронт — із півмилі на північ, а на південь — скільки сягало око. Неначе руки велетня, внизані гігантськими персями з прожекторами замість самоцвітів, тремтіли в темряві, неначе незліченні діаманти, іскрилися довгим промінням. Спалахи й гуркіт не припинялись і на коротку мить. Із того безперервного реву вирізнялось тільки ще гучніше бухання недалекої дванадцяти- чи чотирнадцятидюймової морської гармати, що біла через рівні проміжки, ніби задавала такт у цьому грандіозному танку демонів.

Вінтерборн, спотикаючись, відбіг трохи далі, на вільніше місце, де руїни не так закривали круговид. Присівши за рештками розбитого будинку, він подивився в бік німецьких позицій. Там стояла довга, нерівна стіна диму, яку проривали незліченні тьмяно-червоні спалахи снарядних вибухів. А позаду тієї стіни дедалі густіше зблискували постріли гармат — батарея за батареєю озивалась ворожа артилерія. Гуркіт та вогонь усе наростали, хоча щойно здавалось, ніби вони вже досягли крайньої межі. Вінтерборн бачив, як вибухають недалеко від селища перші німецькі снаряди, але вибухів не чув. У першому блідому світлі ранку ледь видніли великі хмари диму над німецькими траншеями. То була артилерійська підготовка перед давно очікуваним наступом. Вінтерборн відчув, що й серце в нього тремтить, як уся земля разом з повітрям.

Цього страхотливого видовища, цієї приголомшливої симфонії грому годі було змалювати словами. Той пекельний

режисер, що поставив цей спектакль, був справжній майстер, супроти нього всі творці величного й жаского — малі діти. Всі звуки перекривало ревище канонади — оглушлива ритмічна гармонія, супер-джаз гігантських барабанів, «Політ валькірій» у виконанні оркестру з трьох тисяч гармат. Темі жаху вторувала невпинна тріскотнява кулеметів.

Було ще надто темно, Вінтерборн не бачив солдатів, що йшли в атаку, але в ньому все стискалось від думки, що кожен із цих жахливих акордів означає чийсь смерть або каліцтво. Він уявив, як нерівні лави англійських солдатів, спотикаючись, біжать уперед крізь дим, полум'я, ревище і падають під загороджувальним артилерійським вогнем ворога, під кулеметними чергами з резервних траншей. Йому уявилась ворожа передова траншея, вже переорана шаленим ураганом вибухів та летючого металу. Тільки чудом щось могло лишитися живим там, де лютувала ця буря. Вже за перші півгодини цього артилерійського шквалу сотні й сотні людей, напевне, вбило, змісило, роздерло, зім'яло, скалічило. Ураганний вогонь пересунувся з передових траншей на резервні, і страхітливий оркестр заgrimів, здавалося, ще гучніше. Бій почався. Скоро треба буде «замітати» — кидати гранати та вибухові шашки в бліндажі, де поховалися вцілілі.

Німецькі важкі гармати гатили по М., переорювали ходи сполучення та перехрестя доріг, вергали тонни металу й на руїни селища, де жили сапери. Вінтерборн побачив, як захитався й упав цегляний димар напівзруйнованої фабрики. Два снаряди впали обабіч нього самого, й посипалась земля, каміння, уламки цегли. Він повернувся й побіг до свого підвалу, спотикаючись на вирвах від хімічних снарядів. На очах у нього один будинок, що стояв осторонь інших, розмело одночасним вибухом двох величезних снарядів.

Він біг, стиснувши руки, з очима, повними сліз.

10

Вскочивши в підвал, Вінтерборн побачив, що його товариші застібають ранці та надягають амуніцію з тим гарячковим поспіхом, який виказував велике збудження. Навіть у підвалі за гуркотом гармат не чути було голосів, доводилось кричати.

— Який наказ?

— Чекати в повній бойовій готовності, щохвилини можемо виступити. Ранці скидати надворі.

Вінтерборн також у гарячковому поспіху зібрався, застебнув ранець, прочистив шомполом гвинтівку, примкнув багнет. Вони стояли з гвинтівками в руках під низькою стелею підвалу, готові вихопитись нагору по розбитих східцях, як тільки їх гукнуть. У такі хвилини, хвилини надлюдського напруження, найтяжче — ждати. Їх і жахала несамотива буря, що гриміла нагорі, але й владно чарувала: їм не терпілось пірнути в неї, аби тільки швидше кінець. Німецькі снаряди безперестану гупали довкола, але гуркіт англійських гармат глушив вибухи. Наказ усе не надходив. Вістовці тупцялись, лаялись, а врешті один за одним посідали на ранцях, вслухаючись у канонаду. По східцях збіг униз великий пацюк і почав щось гризти. Він сидів якраз урівень з Вінтерборновою головою. «Чому живі собака, кінь, пацюк, хоч духу в них немає?..» — промурмотів Вінтерборн, досилаючи набій у патронник гвинтівки. Прицілився дуже старанно й натиснув курок; у тісному підвалі постріл гримнув оглушливо, вбитого пацюка аж підкинуло. За якихось десять секунд до підвалу просунулося стривожене, червоне, упріле обличчя під каскою. То був черговий сержант.

— Що тут у вас діється, в бісового батька?

— Шампанське дудлимо — не чуєш, корок бахнув?

— Бодай ви залились тим шампанським! Хтось із вас,, вистрелив і трохи мене не вколошкав. Щоб я пропав, коли не доповім начальству про все ваше кодро.

— Овва! Заткни пельку.

— Іди ти...

— Тепер ваш братчик сержант дешевий!

— Дарма, чортяки, біжіть швидше до своїх офіцерів. Ворушіться!

Вістовці кинулись по розбитих сходах угору, вдаючи, ніби націляються в сержанта багнетами, й регочучи, може, трошечки істерично. Опасистий добряга сержант відступив з дороги, сварячись на них кулаком, погрожуючи їм найстрашнішими карами й ласкаво усміхаючись від вуха до вуха.

Для Вінтерборна той бій був якимсь суцільним хаосом без кінця й краю, мішанкою з гуркоту, крику, втоми, тривоги та жаху. Він не знав, скільки днів і ночей уже тривав бій, не тямив, що сталось раніше, а що пізніше у на-

м'яті зяяли великі провали. Але він знав, що на його житті, на його душі лишився глибокий, незгладимий слід. Не можна сказати, щоб із ним сталося щось мелодраматично-разюче: він не посивів за одну ніч і не перестав усміхатись. Зовні він не змінився і поводився так само, як доти. Але насправді трохи схибнувся розумом. Кажуть: «контузія»... Але хто тоді не зазнав тяжчої чи легшої контузії? Зміна в ньому була чисто психологічна, і виявлялась вона у два способи. Він ніс відтепер у собі постійну тривогу, незнане доти почуття страху, йому коштувало дедалі більших зусиль не сахатись, не здригатись від пострілу з гармати чи від будь-якого вибуху. Дивно, але на кулеметний вогонь, куди смертоносніший, він не дуже зважав, а гвинтівку просто не помічав. А ще в його душі поселилася глибока, цинічна зневіра, гнітючий жах перед самим родом людським...

Хаос без кінця й краю. Вістовці, вискочивши із свого підвалу, врозсіп рвонули до офіцерського, перебігаючи під градом снарядів від однієї руїни чи вирви до іншої. Вінтерборн, ще не переляканий, спокійно пішов навпростець і прибув перший.

Евенс відвів його вбік:

— Ми підемо окремою групою. Наказ нашій роті — підтримувати піхоту і взаємодіяти з нею. Роздобудьте для мене, поки ще є час, гвинтівку з багнетом.

— Слухаюсь, сер.

Надворі стояв відкритий ящик з набоями, і кожен одержав два запасні патронташі й почепив собі на шию.

Вирушили взвод за взводом, потяглись вервечкою по вулиці, засипаній уламками з напово зруйнованих руїн. Ішов сніг. Наткнулись на двох щойно вбитих коней. Шії з коротко пристриженою гривовою підломлені, в великих осклілих очах — передсмертна мука. Трохи далі — розбитий гарматний передок, а поряд — убитий їздовий.

У траншеї вони розминулися з гуртом полонених німців — душ сорок, безбройних, у касках. Бліді, аж зелені, вони тремтіли. Щоб пропустити англійських солдатів, притислися до стінки траншеї, ніхто не озвався до них і словом.

Сніговій мішався з димом вибухів, і ранок був похмурий, як у Лондоні в листопадовий туман. Солдати майже нічого не бачили, не знали, куди йдуть, що роблять і навіщо.

Вони стояли в траншеї ціпом і чекали. Нічого не діялось. Бачили тільки колючий дріт, пластівці снігу в повітрі та клапті диму, чули тільки рик гармат та гучнішу зблизька тріскотняву кулеметів. Довкола падали снаряди. Евенс дивився в бінокль і-кляв, що ні дідька не видно. Вінтерборн мовчки стояв поруч нього, не скидаючи гвинтівки з лівого плеча.

Вони чекали. Потім прибіг вістовець майора Торпа з наказом. Видно, майор був переплутав позначку на карті й послав їх не туди, куди треба.

Вони поплуганились далі по грязюці й зайняли іншу траншею. І знов чекали.

Потім Вінтерборн біг слідом за Евенсом по землі, що кілька місяців була «нічиєю». В око йому впав кістяк англійського солдата, завислий на німецькому колючому дроті: на черепі ще не каска, а намоклий кашкет. Вони пробігали повз англійських солдатів, убитих того ранку. Їхні обличчя були дивно бліді, руки й ноги якось неприродно вивернуті. Один, видно, блював кров'ю.

Вскочили в німецькі траншеї, повно трупів у сірих шинелях. Вінтерборн спустився за Евенсом до одного бліндажа. Там не було нічого, тільки валялись солома, порваний папір, похідні спиртівки, забута амуніція, сигари. Стояли французькі столи та стільці, на них людське лайно.

Рушили далі. Невеликий гуртик німців ішов назустріч їм, піднімаючи тремтячі руки. Сапери, не дивлячись, пропустили їх.

Загороджувальний вогонь тривав. До перших втрат у саперів спричинились недольоти своїх-таки снарядів.

Майор Торп послав Вінтерборна і про всяк випадок ще одного вістовця з однаковими рапортами до батальйонного штабу. Вони вилізли з траншеї і спробували бігти. Але не змогли. Серце шалено калатало, в горлянці пересохло. Вони майже наосліп побігли підтюпцем — власне, виходило повільніше, ніж би йшли швидкою ходюю. Вибухи снарядів неначе штовхали їх уперед. Душив їдучий дим. Важкий снаряд гримнув недалеко від Вінтерборна, і той насилу встояв на ногах. Його трусило, і він не міг стримати дрожу. Зуби цокотіли, хоч він і намагався зціпити їх відчайдушно. Нарешті дістались до знайомого терену, а тоді й до «Саутгемптонської вулиці». В батальйонній канцелярії їх почали розпитувати про бій, але вони знали про нього менше, ніж ті, хто лишався тут.

Вінтерборн попросив води й жадібно вихилив кухоль. І він, і другий вістовець були геть приголомшені, у них аж заплутувались язики. Їм дали по записці з новим наказом і докладні усні настанови, які вони вміть забули.

Коли рушали назад, ураганний вогонь стих до звичайного інтенсивного обстрілу. День уже хилився до вечора. Вони не одну годину блукали в незнайомих траншеях, поки знайшли свою саперну роту.

Ту ніч вони спали в просторому німецькому бліндажі, де аж роїлися пацюки. Вінтерборн крізь сон чув, як вони бігають у нього по грудях і обличчю.

Уранці знову почався ураганний вогонь. Сапери знов стали наготові в траншеї, а потім рушили вперед крізь дим, крізь порваний колючий дріт, по розритій снарядами землі. Назустріч ішли полонені. Ввечері сапери цілі години надсаджувались, виносячи на ношах пораних по грязюці, під гуркіт гармат. Майора Торпа поранило на смерть, його вістовця вбило; Гюма і його вістовця теж убило; Франкліна поранило; Пембертона вбило; сержанта Перкінса вбило; санітарів повбивало. Рота просто-таки танула.

Ще через три дні Евенс і Томпсон відвели її рештки, сорок п'ять чоловік, на давні квартири в зруйнованому селищі. Наступ на їхній ділянці фронту не вдався. Далі на південь англійці просунулись на чималу відстань, узяли в полон кілька тисяч німців, але фронту не прорвали; нові ворожі позиції були ще міцніші. Отже, й там невдача.

З вістовців лишилися живі тільки двоє: Вінтерборн і Гендерсон; а що Евенс лишився за командира роти, то Вінтерборн став тепер ротним вістовцем. Обидва сиділи в підвалі на своїх ранцях і мовчали. Обох від втоми й першого напруження трусило — не сильно, але безнастанно. А надворі гриміли й гриміли неблаганні важкі снаряди. Раптом обидва в нестямі схопились на ноги: жахливий удар обвалив рештки будинку в другу половину підвалу, за дверима. А ще за мить пролунав другий оглушливий вибух, і їхній підвал з одного краю теж завалився, посипалась цегла, війнуло пилюкою. Вони кинулись надвір по східцях у другому кінці, але враз новий вибух збив їх з ніг, обдавши задушливою хмарою чорного диму.

Вони с'як-так добрались до іншого підвалу, де розмістились рештки одного із взводів, і попросились туди на ніч,

бо їхній підвал пошкоджено. Шестеро солдатів і капрал мовчки сиділи при світлі свічки, тупо вслухаючись у гуркіт вибухів.

Коли на хвильку затихло, вони почули знадвору якісь дивні звуки: спочатку ніби рипіння коліс, а потім немов людський голос, що кликав на допомогу. Ніхто не ворухнувся. Голос покликав знову. Капрал сказав:

— Хто піде?

— А дідька,— озвався котрийсь.— Із мене досить.

Вінтерборн і Гендерсон одночасно зіп'ялись на ноги. Виглянули в розбиті двері, після освітленого свічкою підвалу темінь здавалась непроглядною. Вони побачили тільки якусь чорну купу. А голос заволав знову:

— Поможіть! Ради Христа, йдіть допоможіть!

Снарядом розбило гарматний передок. Поранені коні ще трохи протягли його й упали біля входу до підвалу. Одному їзовому відірвало ноги по коліна. Він був ще живий, але очевидячки помирав. Вони не стали його чіпати, а зняли з передка другого й занесли його до підвалу. Великий осколок розтрощив йому праве коліно. Він був при тямі, але дуже кволий. Вони дістали його перев'язний пакунок та йод і полили рану йодом. Від пекучого болю поранений зблід, як крейда, і трохи не зомлів. Вінтерборн аж тепер побачив, що вимазав у кров руки й одіж.

Тоді виникла проблема: як допровадити пораненого на перев'язний пункт. Капрал і четверо солдатів відмовилися йти. Снаряди надворі гриміли й гриміли. Вінтерборн подався по ноші та нових санітарів, потемки намагаючи шлях. Коло підвалу, де були санітари, він спіткнувся й упав у глибоку вирву, і в ту ж мить поряд з жахливою силою вибухнув важкий снаряд. Якби Вінтерборн не впав, його б, напевне, розірвало на шматки. Він сяк-так зіп'явся на ноги, задиханий, тремтячий, виліз із вирви і майже скотився східцями в підвал, освітлений свічкою. До нього обернулись налякані обличчя. Він пояснив, що сталося. Санітар схопився, взяв ноші та торбу з бинтами, і вони рушили назад. Кожен снаряд, що вибухав поблизу, неначе зривав йому м'ясо з кісток. Він був оглушений, очманілий від отих струсів після кожного вибуху. Діставшись до свого підвалу, він повалився й неначе заціпенів. Санітар перев'язав пораненого, тоді глянув на Вінтерборна, помацав йому пульс, дав ковтнути рому і звелів лежати, не рухатись. Вінтерборн спробував пояснити, що він мусить від-

нести пораненого, й почав спинатись на ноги. Та санітар силоміць уклав його:

— Лежи тихо, хлопче; на сьогодні з тебе вистачить.

11

Великий бій на їхній ділянці фронту стих, перейшов у нескінченні артилерійські перестрілки, бомбардування хімічними снарядами, запеклі місцеві сутички. Далі на південь він знову й знову спалахував услід за гучними прелюдіями ураганного вогню. Залишки саперної роти вернулись до свого щоденного діла. З одного погляду минулий бій дав їм велику вигоду: німців зігнали з кряжа зваленої породи і з більшої частини висоти 91. Шаленими контратаками німці вернули собі чимало втрачених позицій на висоті, але кряжа так і не відбили: занадто далеко відтіснили їх на півдні. І тепер той клин, де працювали сапери, став не такий небезпечний, вони вже не були весь час перед очима у ворога, прочісувані фланговим кулеметним вогнем.

Їм дали перепочити один день, а потім послали прокладати нову дорогу до південного краю висоти 91, через старі лінії траншей та колишню «нічию землю». Не робота — іграшки. З німецьких спостережних постів їх не було видно, а аероплани-розвідники виявили їх тільки через два дні — два дні відносного спокою. Потім їм, звичайно, дали гарту.

Прибираючи давні дротяні загорожі, вони раз у раз натрапляли на моторошні знахідки й із сторожкою цікавістю розглядали примітивні ручні гранати та іншу зброю з 1914—1915 років, якої там іржавіло вдосталь. Вінтерборна просто захопило спорудження дороги, і це захоплення дивувало й смішило Евенса, тим більше, що досі його вістовець аж ніяк не з завзяттям справляв свою саперську службу.

— Не розумію, чого вам так припала до серця оця дурна дорога, Вінтерборн. Як на мене, то нуднішої роботи в нас іще не було.

— А що ж тут незрозумілого, сер. Ми тепер щось будемо, а не руйнуємо. Ми прибираємо колючий дріт, а не натягуємо його; засипаємо вирви, а не оскверняємо землю ними.

Евенс насупився, почувши слова «оскверняємо землю». Цей вираз здався йому претензійним, а крім того, попри

всю свою обмеженість, він відчував, що Вінтерборн у душі непохитно й глибоко засуджує війну, і це його мимоволі обурювало. Бо сам Евенс був сповнений до цієї війни якоїсь забобонної шаноби. Він вірив у Імперію; символом Імперії був король-імператор; а король, бідолаха, завжди мусить убиратись чи адміралом, чи фельдмаршалом, чи ще якоюсь військовою персоною. І тому все армійське та флотське набувало для нього якоїсь містичної ваги; але ж армії та флоти, цілком ясно, призначені для війни, тож не менш ясно, що війну треба шанувати так само, як Імперію. Не раз Евенс незграбно пробував підбити Вінтерборна, щоб той виказав свої бретичні думки. Та Вінтерборн, звичайно, бачив його наскрізь і легко уникав тих нехитрих пасток.

Приміром, якось Вінтерборн цілком невинно почав мугикати «Марсельєзу». Евенс відразу вчепився за це.

— Ви, здається, республіканець. А я не вірю в республіки. Таж ті президенти з самого ранку ходять у фраках!

Вінтерборн трохи не розреготався, але якось стримався. І запевнив Евенса, що ніякий він не республіканець, та ще й визнав з комічною поважністю, що Евенс справді добачив істотну ваду в республіканському ладу.

Але недовго його тішило прокладання нової дороги. Під кінець другого робочого дня він побачив, як батарея польових гармат по щойно спорудженій ними дорозі перетнула колишню «нічию землю» й рушила далі через вирви та вибої на нову позицію. Отже, навіть ці маленькі спроби творити — не руйнувати — служили знов же дальшому руйнуванню.

Вони знов почали працювати почаями, і Вінтерборн відзначився, витягнувши з землі невибухлий снаряд, до якого інші сапери не хотіли й доторкнутися: ще вибухне! Всі вони поприпадали до землі, поки Вінтерборн з усієї сили цупив снаряд; а Евенс стояв поруч нього й остерігав: легше, легше! Раптом Вінтерборн захлинувся сміхом, а на Евенсове запитання насилу відповів крізь той сміх, що це, виявляється, зовсім не снаряд, а оцупок дерева, стягнений залізною рихвою. Сапери збентежено вернулись до роботи. В нагороду за такий героїзм Вінтерборнові дозволили приєднатись до партії саперів, що витягали справжні невибухлі снаряди, застрягли в бруківці шосе, яке тепер перейшло з німецьких рук у їхні. Снаряди підважували й виймали дуже обережно — надто ті, що довго пролежали

в землі; вони вибухають від струсу зовсім легко. Вінтерборн щиро зрадив, коли ця гарненька робітка скінчилася.

Нічні обстріли хімічними снарядами дедалі інтенсивнішали, й Вінтерборн, бувало, по півдобі не скидав проти-газа. Солдати користувались протигазами так часто, що довелось видати їм нові фільтри.

Евенс тепер тимчасово командував ротою й мав єдиного офіцера — Томпсона, а саперів усього близько сорока, тому працювали в одну зміну, якою Евенс і Томпсон керували по черзі. Як ротний вістовець, Вінтерборн носив усі рапорти й накази до батальйонного штабу й назад. Зате в ті ночі, коли Евенс не чергував, він дозволяв своєму вістовцеві відпочивати. Вінтерборн був глибоко вдячний йому за ці ночі. Крім кашлю, що почався ще взимку, йому тепер дошкуляло щось схоже на триденну пропасницю — можливо, від інфекції, перенесеної вошами. Що третю ніч його спочатку кидало в піт, а потім починало морозити й трусити. Лежати хоч би і в вогкому підвалі було куди приємніше, ніж човгати до роботи, коли від кволості й лихоманки ледве на ногах тримаєшся.

Він міцно спав сам-один у підвалі для вістовців, не чуючи свисту й пшакання хімічних снарядів надворі, коли раптом його розбудив Гендерсон, другий уцілілий вістовець, що, гупаючи ногами, потемки спустився східцями в підвал. Вінтерборн засвітив свічку. Гендерсон щойно стяг із себе маску протигаза й стояв з розкуйовдженою головою, блідий, переляканий.

— Що таке? — спитав Вінтерборн. — Що там сталося?

— Томпсона вбило.

— Господи! Тепер Евенс зостався сам! А як же його вбило?

— Шрапнеллю.

— Як воно сталося?

— Німаки пішли в атаку. Томпсон наказав кидати роботу й засісти в траншеї. Сам стояв нагорі, а мені звелів спуститись униз. Шрапнель бахнула просто поруч нього. І п'яти хвилин не жив.

— Господи! Хоч сказав що-небудь?

— Так. Умирав при тямі й спокійно. Сказав мені, як відвести роту назад. Передав уклін Евенсові, тобі й сержантові. Сказав, щоб я взяв у нього в кишені листи й відіслав матері та дружині. Його понівечило страшенно — розтрощило праву руку й праву ногу, поламало ребра, півобличчя обдерло. Взяв з мене слово, що я умовлю Евен-

са написати до нього додому, ніби він дістав кулю в серце й одразу помер, не мучився.

— От нещастя! Такий славний хлопчина був! Один з найкращих офіцерів у нас.

Внутрішня протигазова завіса піднялась, униз сплигнув Евенсів денщик і стяг з обличчя маску.

— Вінтерборн, до командира, в бойовій готовності.

Вінтерборн поквапно взувся, намотав обмотки, натяг на себе амуніцію, надів протигаз і побіг до офіцерського підвалу під уже звичним градом хімічних снарядів. З подивом, прикрістю й соромом відзначав про самого себе, що мимоволі шулиться, коли снаряд падає близько, і що тепер йому коштує великих зусиль не пригнутись, не припасти до землі. Він лютував сам на себе, обзивав себе боягузом, поганцем, макухою і всякими іншими лайливими словами, які тільки пригадувались. Але тіло його мимовільно шулилось. Він уже дійшов до останньої стадії нервового напруження на війні, коли жахає навіть ворожий аероплан у небі.

Евенс старанно писав щось. Великий підвал здався вкрай необжитим, порожнім, бо тепер у ньому сиділа одна людина замість шістьох, які жили тут менш як два тижні тому.

— Ви знаєте, що лейтенанта Томпсона вбито?

— Знаю, сер. Гендерсон мені сказав.

— Яка ж це рота, коли з офіцерів зостався я сам, та й солдатів, на щось здатних, менше сорока,— гірко проказав Евенс.— Ось папірець із штабу дивізії — нарікають, що робота в нас посувається куди повільніше, ніж місяць тому. Наче не знають, що був бій, що ми знеслились і втратили дві третини особового складу.

Він замовк, перечитав свій рапорт, згорнув його й простяг Вінтерборнові.

— Віднесіть оце до батальйонного штабу. Я позначив його як «вельми спішно». Якщо полковник спить, нехай розбудять. Коли розпитуватиме вас, поясніть йому наше становище. Я його вже три тижні не бачив. І скажіть, що без відповіді назад не підете.

— Слухаюсь, сер.

— І ще одне, Вінтерборн.

— Так, сер.

— Тут є ще один папірець: вимагають, щоб із кожної роти прислали двох добровольців до офіцерської школи. Поїде Гендерсон — він хоч на зріст не вдався, але зух. А ще зголосились отой нечупара помічник кухаря та сані-

тар. Ідіотство! Я їх не рекомендуватиму. Я хочу, щоб записались ви. То як?

Вінтерборн завагався. Йому не хотілось відповідальності; крім того, він же вважав, що його місце — серед рядових, на передньому краї, що він повинен виконувати найтяжчу, найчорнішу роботу, поділяти звичайну долю звичайних солдатів. Але ж він уже погодився стати вістовцем... А ще — його змагала сильна спокуса. Офіцерська школа — це ж кілька місяців у Англії, де він побачить Фанні й Елізабет, де він перепочине. Він сам був здурований, що йому не хочеться розлучатися з Евенсом, і раптом збагнув: усе, що він робив останні місяці, робилося головним чином з особистої симпатії до цієї людини, досить пересічної й обмеженої, яка до того ж була втіленням найненависнішого йому типу — дорослого школяра.

— Ну, чого ви ще вагаєтесь?

Вінтерборн закопилив губи.

— Я задумавсь, як ви тут без мене обходитиметесь.

—! — лайнувся Евенс.— І взагалі, якщо й далі так ітимає, надовго мене не вистачить. То записати вас?

— Так, сер.

Згодом він шкодував за цим «так».

Евенсів гострий і відвертий рапорт різко перемінив їхнє життя. Їх перевели на спокійніший відтинок фронту, помінявши місцями з іншою ротою. Евенс повів своїх сорок саперів як один взвод, і вони зустрілися по черзі з усіма чотирма взводами тієї роти, що йшла їм на зміну. Розминаючись, солдати перекидалися ущипливими жартами.

Умови на новому місці виявились куди кращі. Їм дали нового командира, капітана і двох лейтенантів. Але рядовими роту не поповнили: видно, не знайшлося. Оселили їх у бліндажах резервної лінії. Вінтерборн, Гендерсон та ще два вістовці жили в землянці з двофутовим пастилом поряд офіцерського бліндажа. Тепер Вінтерборн офіційно став ротним вістовцем. Він по черзі перебував два тижні на передовій і два тижні при штабі батальйону. Там він мав постіль із сінником, кращу їжу, спочинок, снаряди туди майже не долітали — рай, та й годі. Він не знав, що його рапортів про вступ до офіцерської школи відразу дали хід і тепер про нього подбають.

Через два дні після того, як вони перебрались на нове місце, Евенсів денщик раптом просунув голову до землянки вістовців.

— Вінтерборн!

— Я.

— Біжи швидше... Містерові Евенсу погано.

— Та що ти!

Коли Вінтерборн добіг, Евенс стояв, зіпершись спиною на стінку траншеї, зеленаво-блідий на виду, наче мрець.

— Що сталося, сер?

— Газ. Наковтався забагато цієї мерзоти. Довше не витримаю. Піду на санпункт.

— Може, дістати ноші, сер?

— К бісу, дійду сам. Я ще можу стояти. Візьміть мій ранець, і ходімо.

Щокілька кроків Евенс мусив зупинятись і відпочивати, зіпершись на стінку. Його нудило, але блювати він не міг. Вінтерборн хотів узяти його під руку, але Евенс не погодився.

Проминули два жахливо попівечені трупи, що лежали на ношах у кінці ходу сполучення. Обидва мовчали, але Евенс подумав: «Що ж, газ усе-таки краще»,— а Вінтерборн: «Чи скоро й мене так покладуть?»

Нарешті він довів лейтенанта до санпункту, підтримуючи його з лівого боку. Перед пунктом вони потисли один одному руки.

— Ви будете офіцером, Вінтерборн.

— Дякую, сер. Як ви себе почуваете? Може, мені зостатися з вами?

— Ні, вертайтесь і відрапортуйте, що лишили мене тут.

— Слухаюсь, сер.

Вони ще раз попрощалися за руки.

— Ну, до побачення, друже. Хай вам щастить.

— До побачення, сер, до побачення.

Більше він не побачив Евенса.

Коли Евенса не стало з ними, Вінтерборн ураз якось збайдужів до роти. Нових офіцерів він не знав, капітан був йому несимпатичний, і, звичайно, взаємини з усіма тими командирами були зовсім не ті, що з Евенсом. Гендерсон поїхав до Англії, до офіцерської школи. Вінтерборн почував себе страшенно самотнім. Крім того, він з огидою й жахом усвідомив, що втратив мужність. Його походи вдень були тепер зовсім не тяжкі — з півтори милі, тільки й того, що почувеш кілька кулеметних черг та вибухне дорогою тридцять — сорок «скринь». Німці виявили, що за териконом, мимо якого він мав проходити, стоять замасковані кілька танків. І почали туди бити з важких гармат.

І ось Вінтерборн відчув, що йому чимраз важче примусити себе йти в той бік і через терен, де падають снаряди. А вночі було ще гірше. Одної ночі він зробив те, чого не робив, ідучи з дорученням: перечекав хвилин із десять, поки обстріл трохи вщухне.

Ці десять хвилин, навдивовижу, врятували йому життя. Вже підходячи по траншеї до штабного бліндажа своєї роти, він почув, що в тому боці впало кілька снарядів. Один із них влучив просто в неглибоку землянку для вістовців і розніс її на цурки; з вістовця Дженкінса, дев'ятнадцятирічного парубійка, що спав там, не лишилося й сліду. Якби Вінтерборн не загаявся на ті десять хвилин, то неминуче загинув би теж. Він почував за собою тяжку вину. Може, якби він не загаявся, хлопця послали б з відповіддю. Та ні, відповідь би довелось нести теж йому, а не Дженкінсові.

Його укривало, підстилка й ранець пропали. Вістовців перевели до такої самої землянки ярдів на двадцять далі. Вінтерборнові прикро було проходити повз вирву на місці своєї давньої землянки. Щоразу згадувався Дженкінс і його дурнувата дитяча усмішка. До війни Дженкінс був розсильним, а потім продавцем у бакалійній крамничці в своєму рідному містечку. Нічим не визначна людина. Читав «Джона Буля» й свято вірив кожному надрукованому там слову. А взагалі не визнавав нічого святого, завжди жартував — не дуже дотепно, — завжди по-хлоп'ячому всміхався й ніколи ні на що не нарікав. Вінтерборнові було жаль його.

Ті тижні, коли Вінтерборн сидів при батальйонному штабі, він пробував читати. Але нічого не виходило. Він знайшов старий номер «Спектейтора» із статтею про Порсона. Автора статті він знав особисто, але щоб згадати, хто ж такий Порсон, йому довелося прочитати всю статтю, і виявилось, що він мусить замислюватись над найпростішими висловами, ніби малописьменний селяк. У розпачі кинув газету й попросив дозволу піти до шиночка. Вина там не було, а міцні напої заборонили. Він сидів там, цмулив несмачне й німецьке французьке пиво й мугикав разом з іншими томмі сентиментальні пісеньки. Згодом він навчився за гроші добувати в каптенармуса зайву порцію рому. Що завгодно, аби забутись.

Під кінець одного з його двотижневих чергувань при штабі батальйону він, як звичайно, з'явився до сержанта:

— Вінтерборн, вістовець четвертої роти, сер. Вертаюсь на передову.

Сержант, стиснувши губи, погортав якісь папери,

— Зараз подивимось, зараз поди-и-ивимось. Так, так. Так, так. Ось воно: номер тридцять один вісімсот дев'ятнадцять, рядовий Вінтерборн Дж. Так. У п'ятницю вас відсилають до Англії на офіцерські курси. Документи одержите в батальйонній канцелярії в четвер о четвертій пополудні, недоторканий пайок—у каптенармуса. У п'ятницю до восьмої ранку з'явитись до коменданта станції, а зі списків роти вас викреслять. Ясно?

— Так, сер. Може, дасте який папірець — показати там, на передовій?

— Не треба. Сьогодні вже середа. Лишайтеся краще тут, а туди пошлемо нового вістовця, що буде замість вас.

— Слухаюсь, сер.

Юнак, що заступив Вінтерборна, був страшенно радий новій службі. Він не дурний хлопчина, до війни готувався стати шкільним учителем, а тепер дякував Вінтерборнові, наче той сам подарував йому своє місце. Його вклала на місці куля, коли він вискочив із траншеї, виконуючи перше своє доручення. Вінтерборнові почало здаватись, ніби душа його запродана дияволу й тому замість нього щораз убивають когось іншого.

На решту два дні його, власне, звільнили від будь-яких обов'язків. Дозволили щодня ходити до лазні, і він відмився як слід, позбувся вошей. Видали новісіньку спідню білизну, а не ту стару, запану, повну мертвих вошей, яку їм завжди видавали після лазні, і нові обмотки та штапи замість старих, брудних, порваних; подерту шкірянку він здав. Мав парусинову койку і спав по дванадцять годин на добу. За два дні став зовсім іншою людиною, ніж той змучений, приголомшений солдатик, що в дні боїв за висоту 91.

Йому дуже хотілось до Англії, і все ж сильнішою за всі його почуття була апатія. Тепер, коли вже наказано їхати, йому було байдуже: можна б і лишитись тут. Навіщо розтягувати ці тортури? Коли він лишиться тут, раніше чи пізніше його вб'ють — або ж він стане батальйонним вістовцем, а це куди легше й спокійніше, ніж бути піхотним лейтенантом. І все ж таки — можливо, щось добре в цьому є: він побачить Елізабет і Фанні...

Був спекотний літній день. Він ішов прямою французькою дорогою, по якій двома нескінченними потоками, до

передової й з передової, сунули армійські ваговози та гармати. На заставі прискіпливі й підозріливі польові жандарми завернули його назад. Він нагледів невеличкий неогороджений лужок із маками та кульбабою й сів на траві. Важкі гармати били розмірено, неквапливо; у блакиті неба білі клубочки шрапнелі переслідували ворожий аероплан; з далнин долітав негучний глухий стугін — у М. вибухали німецькі «скрині». Було так дивно мати не обліплені грязюкою черевики, сидіти на травиці під сонцем, дивитись на лугові квітки, бачити кілька незруйнованих осель, не відчувати постійної напруги й сторожкості. Він сидів, зіпершись ліктями на коліна, а підборіддям — на сплетені руки, й дивився перед себе. Тіло його вже відпочило, але розум його скувала така втома, така байдужість, що він був би радий померти отут на місці без мук, навіть не вертавшись до Англії, навіть не побачившись з Елізабет та Фанні. Він уже не міг витати в мріях, довго й послідовно думати про щось — у голові була або порожнеча й туман, або раптом напливали аж надто яскраві спогади. Здавалось неймовірним, що всього близько семи місяців минуло відтоді, як він покинув Англію, — ні, це сім років! Його сповнювала не те що самозневага — ні, байдужість до себе. Він не зневажав Джорджа Вінтерборна, він просто не цікавився ним. Колись він таки дуже цікавився собою й тим, що йому хотілось робити; а тепер йому було на це начхати, він не хотів робити нічого. Тільки-но послабили хомут військової служби й на кілька годин полишили його на самого себе, як він розкис, розм'як, збайдужів до всього. Якби йому сказали зараз, що його демобілізовано і він може їхати куди хоче, він би не знав, що йому робити — хіба сидіти отут на лужку, дивитись на маки й кульбабу.

Увечері напередодні його від'їзду вістовці та денщики добули рому, пива й шампанського й примусили його випити з ними. Йому нагадували, щоб не забував давніх друзів, щоб не знущався з солдатів, як стане офіцером. Він обіцяв усе, але йому було шкода, що його вже відділяє від них тоненька, невидима риса.

— Подумати лишень! Доведеться козиряти нашому Джорджеві! — сказав один. Справді — подумати лишень! Чи не краще було б лишитися з ними. Він чимало випив і вперше в житті ліг спати п'яний.

На станцію він прийшов за кілька хвилин до восьмої, упрілий від швидкої ходи в повному спорядженні під липневим сонцем. Десь на півночі ревла канонада. Його диві-

зію через два дні мали перекинути туди. На Іпрі готувався новий великий наступ. Він здригнувся, уявивши зливу начиненого вибухівкою металу, що поре й рве землю, роздирає й січе людські тіла, і гуркіт незліченних вибухів, якого не витримують нерви.

Вислухавши комендантові настанови, він сів у поїзд, що вже чекав на рейках. Вагон був майже порожній, тільки в другому кінці сиділа кучка відпускників. Вінтерборн до них не підсів — хотілось побути на самоті.

Німецькі важкі гармати привітали його гідним прощальним салютом. Вони почали закидати снарядами станцію. Його знов охопив той млюсний страх перед вибухами; він був певен, що, перше ніж поїзд рушить, у вагон влучить снаряд. Він люто відганяв це передчуття, ніби побороти цей інстинкт страху було єдине, що залишалось йому в житті. А снаряди прилітали по одному, точно через хвилину. Він прислухався, обливаючись потом, і стискав гвинтівку. Або хай поїзд рушає, або хай швидше вже кінець. А поїзд стояв і стояв. Дзі-і-інь! Трах! — праворуч. Дзі-і-інь! Трах! — ліворуч. Дзі-і-інь! Трах! — праворуч. Дзі-і-інь! Трах! — ліворуч. Так він просидів самотній тридцять п'ять хвилин — тридцять п'ять разів «Дзі-і-інь! Трах!» Це було чомусь жахливіше за ураганний вогонь — мука ще нестерпніша.

Нарешті поїзд рушив і повільно почав геть зі станції. Вінтерборн сидів тихо, прислухаючись, як вибухи все глухішають удалині. Поїзд набирал швидкість, і скоро стукіт коліс зовсім заглушив їх. До фронту поїзди повзли повільно, а цей мчав на повний хід. Проминав не розбиті снарядами станції, на перонах юрмилися французькі селяни, французькі солдати-відпускники, англійські солдати; Джордж бачив гарні, ніби з картин Коро, тополі, верби, що сріблились на сонці під легким вітерцем; на луках паслись корови, в болітцях жовтіли квітки водяних півників, на високих стеблах білили суцвіття дикої моркви. Лука з червоною конюшиною та білими стокротками нагадала йому давні дні в Мартінс-Пойнті. Щоб пов'язати себе нинішнього з собою тодішнім, потрібне було величезне зусилля уяви. Він майже здивовано глянув на свою остогидлу солдатську форму, на гвинтівку — як дивно, що той хлопчик через десять років раптом став солдатом. А потім він помітив, що забув сховати в піхви багнет. Той багнет так довго був на гвинтівці, що тепер насилу скинувся. А на цівці лишивсь іржавий обідець. Вінтерборн дістав проолів-

ну ганчірку й старанно зчистив іржу. Піхви для багнета були повні засохлої грязюки, довелось виколупувати і її.

З Булоці він послав телеграму Елізабет. У порту комендант наказав йому здати зброю й амуніцію, лишити тільки особисті речі. Він покидав усе з себе й поклав гвинтівку поряд із погпуютою каскою, наче виконуючи якийсь дивний прощальний обряд. На пароплав зійшов з невеличким пакуночком у руках: бритва, мило, зубна щітка, гребінець та кілька листів, загорнених у чистий носовичок кольору хакі. А тоді спромігся протягти на борт і ранець та шлейку.

Військовий поїзд із Фолкстона до Лондона був повний відпускників та інших військовослужбовців, що поверталися з Франції. Коли поїзд під'їхав до вузлової станції, солдати з'юрмилились біля вікон. Поруч із колією тяглась вулиця, і жінки та дівчата, що йшли по ній, або визирали з вікон, чи стояли на дверях, усі махали хусточками, щось гучно кричали, посилали поцілунки. Схвильовані солдати теж махали й гукали у відповідь. Вінтерборна приголомшила неймовірна, майже ангельська врода жінок. Він уже сім місяців не бачив жінки.

Було вже темно, коли приїхали в Лондон, але вокзал Вікторія весь яскрів вогнями. Довгий бар'єр відмежовував юрбу від солдатів, що тислись коло виходу в одному його кінці. То там, то там жінка стискала солдата в обіймах, щирих принаймні в цю хвилину. Плечі жінок здригались від ридань; чоловік застигав на мить, пригорнувши дружину чи дівчину, а потім трохи відштовхував, щоб глянути в обличчя. І вона вмить, зробивши над собою зусилля, ставала весела й безтурботна.

Багатьох солдатів ніхто не зустрічав: вони їхали трапизитом кудись далі.

Вінтерборн побачив Елізабет у кінці бар'єру. Вона була в капелюшку з широкими крисами. І знов його приголомшила жіноча врода. Невже таке могло бути — він колись знав таке прекрасне створіння, смів доторкатись до нього? Вона здавалась такою тендітною, такою юною, такою чарівною. І такою елегантною. Він аж позадкував і несміливо дивився на неї через плечі інших солдатів. А вона шукала когось поглядом у натовпі, що проходив повз неї. Двічі подивилась на нього й відвела очі. Він пропхався ближче до неї. І знов вона уважно глянула на нього, й знов почала перебігати очима по інших обличчях. Тоді він рушив просто до неї й простяг уперед руки:

— Елізабет!

Вона стрепенулась, придивилася пильно, а тоді поцілувала його через бар'єр:

— Це ти, Джордже? Як ти змінився! Я тебе не впізнала!

12

Вінтерборн дістав відпустку, він мав з'явитися до учбового батальйону аж за два тижні. За цей час було два чи три нічних повітряних нальоти, і він лежав без сну, вслухаючись у знайомий гавкіт зепіток. Важко гриміли вибухи бомб. Налёти були нестрашні, півгодинні — і кінець. Та все ж вони неприємно вражали його: він такого не сподівався.

Перший вільний ранок він ходив по лондонських вулицях сам. Його й досі вражало, що жінки такі вродливі, і він не міг відвести від них очей, і водночас боявся образити їх настирливим поглядом. Його двічі зачіпали повії, пропонуючи «східні насолоди». Він козирав і проходив мимо. Друга з них промурмотіла якусь лайку, але він не почув. Видно було, що повій у Лондоні стало набагато більше.

Бруківка на вулицях була вся у вибоях, але Вінтерборнові, вже звиклому до роз'їжджених та поритих снарядами фронткових доріг, вона здавалася дивовижно рівною й гладенькою. А що тут стільки будинків і всі цілі — це було просто якесь чудо. І автобуси ходять. А люди з парасольками... — та звісно ж, на світі є парасольки! Повсюди чоловіки в формі кольору хакі. Кожен третій чоловік — військовий. Йому стрілось кілька моряків-американців — авангард великих армій, готованих за Атлантичним океаном. Дужі хлопці, широкоплечі, тонкі в стані; кожен уже завів собі дівчину. По Лондону вони ходили з виглядом господарів, — як англійці у Франції.

Військовий полісмен зупинив Джорджа й різко спитав, що він тут робить. Джордж показав йому посвідчення про відпустку.

— Вибач, друже, — сказав полісмен. — Я був подумав — дезертир. Гляди, не загуби десь посвідчення.

Другого дня ввечері Елізабет повела його до одного ресторону в Сохо повечеряти з її друзями. Фанні там не було, зате прийшли містер Апджон, містер Волдо Тобб і Реджі Бернсайд. Було й кілька зовсім не знайомих Вінтерборнові, між іншим один чоловік, що здобув гучну славу перекладами вірменської поезії — з французьких перекладачів

Аршака Чобаняна. Він був надзвичайно одухотворений і стомлений, а Вінтерборнову руку потиснув мляво, дивлячись кудись убік, з витончено-зневажливим виразом.

Всю вечерю Вінтерборн мовчав і нервово качав у пальцях кульки з хліба. Його самого приголомшило те, який він далекий від цього товариства: йому абсолютно нема про що з ними розмовляти. Вони говорили про якісь там речі, не дуже зрозумілі йому, і хихотіли, пліткуючи про людей, яких він не знав. Елізабет була чарівна, щебетала до кожного, сміялася, заворожила всіх. Вінтерборн почував себе страшенно ніяково — так, ніби прийшов на весілля в жалобному вбранні. Він угледів себе в дзеркалі на стіні й подумав, що це посміховисько — сидіти в ресторані з таким поважним, згорьованим обличчям.

Коли подали каву, дехто в компанії помінялися місцями, кілька чоловік підійшли і заговорили до нього. Містер Апджон важко плюхнувся на сусідній стілець, випнув підборіддя й кахикнув.

— Ви назовсім до Лондона?

— Ні. Маю двотижневу відпустку, а потім поїду до офіцерської школи.

— А після школи служитимете в Лондоні?

— Ні, мушу повернутись до Франції.

Містер Апджон осудливо поклацав язиком.

— А я наївно гадав, що ви вже награтися в солдатиків. Ви страшенно кумедні в цій формі.

— Так, але вона, знаєте, дуже практична...

— Я хочу сказати, що найважливіше ось що: та ваша війна не повинна перешкоджати поступові культури.

— Цілком згоден з вами. Я...

— Я хочу сказати, щоб ви, як знайдеться час, зайшли до моєї майстерні й подивилися нові картини. Ви ще пишете для журналів?

Вінтерборн усміхнувся.

— Ні. Бачте, я був дуже зайнятий, та й взагалі в окопах...

— Я хочу сказати — я був би не від того, щоб ви написали статтю про моє останнє досягнення.

— Супрематизм?

— Та що ви! З цим я давно покінчив. Який же ви жахливий невіглас, Вінтерборн! Ні, ні. Тепер я створюю угнутизм. Це найбільший з усіх внесків у культуру двадцятого сторіччя. Я хочу сказати...

Вінтерборн перестав його слухати й вихилив повний

келих вина. Чого Евенс йому не написав? Мабуть, помер після того отруєння газом. Він підкликав офіціанта.

— Принесіть мені ще пляшку вина.

— Зараз, сер.

— Джордже! — почув він голос Елізабет, остережливий і трохи докірливий. — Не пий стільки!

Він не відповів: сидів і похмуро дивився на свою чашку з кавою. Ану її. І Апджона. І все це кодрло. Він випив іще келих вина й відчув, як дзвенить у голові хміль, несучи забуття, полегкість, розраду. Ану їх.

Містерові Апджону набридло напоумлювати кретина, якому навіть не стає розуму слухати його, і він потихеньку відійшов. За хвилинку на його місце сів містер Тобб.

— Дуже радий бачити вас, любий мій Вінтерборн. Вигляд у вас чудовий. Видно, солдатське життя вам пішло на користь. Місіс Вінтерборн мені сказала, що ви нарешті стали офіцером. Поздоровляю — краще пізно, ніж ніколи.

— Дякую. Але я ще не став офіцером. Мені ще треба спецшколу закінчити.

— Ну, це буде вам дуже, дуже корисно.

— Сподіваюся.

— А як ви проводите у Франції своє дозвілля — як і тут, читаєте й малюєте?

Вінтерборн коротко, сухо засміявся.

— Та ні, здебільшого ляжу де-небудь і сплю.

— Дуже шкода. Але знаєте — даруйте таку відвертість, — я завжди мав сумнів, чи справді ваше покликання — мистецтво. Я відчував, що ви дуже схильні до життя на вільному повітрі. Звичайно, тепер ви робите чудову, благородну справу. Імперія потребує кожного з нас. Коли повернетесь після перемоги — а я сподіваюся, що ви вернетесь живий і цілий, — то чом би вам не перебратись до котроїсь із наших колоній — Австралії або Канади? Там для свіжих людей є чудові перспективи.

Вінтерборн знову засміявся.

— Зачекайте, поки повернусь, а тоді побачимо. Хочете келих вина?

— Ні-і, дякую, ні-і. До речі, що це за червона стрічечка у вас на рукаві? Щеплення від інфекції?

— Ні, я ротний вістовець.

— Ротний вістовець? А що це таке? Невже ви там граєте у віст?

І містер Тобб безгучно засміявся, схвально киваючи головою на власний жарт. Вінтерборн навіть не усміхнувся.

— Та ні, бігаємо.

— Бігаєте? Сподіваюсь, не від ворога?

— Могло й таке бути, аби тільки знати, куди бігти...

— Але ж наші солдати такі чудові, такі чудові, зовсім не те, що німці, правда ж? Ви, мабуть, уже переконалися, що німці — легкодухи? Адже їх доводиться приковувати до кулеметів.

— Я такого не бачив. Коли хочете знати, вони воюють із дивовижною мужністю й стійкістю. Якби це було не так, то за що ж тоді наших солдатів хвалити, га? Адже ми досі не спромоглися дуже далеко потіснити німців.

— Що ви! Треба дивитися ширше, а ви бачите тільки те, що у вас під носом. У цій війні величезну вагу має флот та ще чудова організація тилу, про яку ви, звісно, не можете знати нічого.

— Звичайно, та все ж...

Містер Тобб підвівся.

— Дуже радий був побачити вас, мій любий Вінтерборн. І дякую за всі ваші цікаві новини з фронту. Дуже підбадьорливі новини. Дуже підбадьорливі.

Вінтерборн зробив знак дружині, що він уже хоче йти, але вона ніби й не помітила, а поважно й захоплено розмовляла з Реджі Бернсайдом. Він випив ще келих вина й простяг ноги. Його важкі, цвяховані солдатські черевики вперлись у гомілки його візаві.

— Вибачте. Сподіваюсь, вам не було боляче? Вибачте мою незграбність.

— Нічого, нічого, пусте, — запевнив той, з гримасою болю й злості розтираючи забиту гомілку. Елізабет сердито глянула на Вінтерборна й простягла через стіл руку до його пляшки. Але він ухопив пляшку перший, налив собі ще келих і лише тоді віддав їй пляшку. Така нечемність іще дужче розсердила її. А йому в хмільному блаженстві було начхати на всіх.

Вертаючись додому в таксі, Елізабет лагідно, але з гідністю дорікнула йому, що він пив забагато.

— Не забувай, любий, що ти тепер не серед грубої солдатні. І вибач, що я про це кажу, але руки в тебе страшенно брудні — ти що, забуваєш мити їх? І поведився ти з усіма досить нечемно.

Він мовчав, байдуже дивлячись у шибку машини. Вона зітхнула й ледь помітно знизала плечима. Тої ночі вони не спали разом.

Уранці, за сніданком, обоє були мовчазні й замислені. Несподівано Джордж прокинувся з задуми.

— Чуєш, а що сталося з Фанні? Невже її немає в Лондоні?

— Та ні, навряд.

— А чого ж вона не вечеряла з нами вчора?

— Бо я її не запросила.

— Ти її не запросила? А чого?

Запитання, видно, було неприємне для Елізабет, але вона спробувала відповісти недбало:

— Я тепер не часто зустрічаюся з нею — ти ж знаєш, у неї друзів без ліку.

— Але чому ви не зустрічаєтесь? — вперто допитувався Джордж. — Між вами щось сталося?

— Ми не зустрічаємось, бо я не хочу, — відрубала Елізабет.

Він змовчав. Отже, через нього Елізабет і Фанні стали ворогами! Йому стало ще важче на серці, і він вийшов до своєї кімнати. Навмання взяв з полиці книжку, розгорнув — виявилось, що це «Убивство як одне з красних мистецтв» Де Квінсі. Він зовсім забув про існування цього зразка могильної іронії й тепер тупо дивився на великими літерами надрукований заголовок. «Убивство як одне з красних мистецтв». Як влучно сказано! Він поставив книжку на місце й почав передивлятися своє художницьке причандалля. Елізабет забрала собі всі чисті альбоми для ескізів, папір, полотна — залишилось тільки одне. Тюбики з фарбами позасихали, палітра була вкрита затверділими купками фарби — так вона пролежала ось уже п'ятнадцять місяців. Він старанно почистив її, немовби за те, що в нього брудна палітра, його міг покарати ротний командир.

Він розшукав свої давні ескізи й почав їх переглядати. Невже це він їх намалював? Так, скрізь підписи: «Дж. Вінтерборн». Він подивився на них скептично, тоді неквапно подер усі, кинув у порожній камін, витер сірника, підпалив клапті й став дивитись, як папір корчиться під полум'ям, затліває, тоді зморщується тоненькими листочками чорного попелу. Чимало його картин було акуратними стосиками приставлено до стіни. Він швидко переглянув їх, ніби колоду карт, і так і лишив біля стіни. Зупинився сторопіло, наткнувшись на забутий автопортрет. Невже й це намалював він? Так, підписано його прізвищем. Та де ж і коли він це малював? Він держав невелике по-

лотно в руках, пильно дивився на нього й напружено силкувався пригадати, але так і не зміг. Портрет був не датований, і він не згадав навіть, в якому році виконав його. Він неквапно прорвав полотно ногою, тоді смужками віддер його від підрамника й спалив. То був єдиний його портрет, бо фотографуватися він не любив.

На фронті заборонялося вести щоденники й робити начерки з натури, бо і те, й те, попавши в руки ворогові, могло бути якось використане. Він заплющив очі. І відразу перед ним, ніби навіч, постало зруйноване селище, дорога, що вела до М., порита, осквернена земля, довгий кряж породи, а у вухах задвиготів лункий гуркіт важких снарядів, що вибухали в М. Він вийшов до кімнати Елізабет узяти аркуш паперу та м'який олівець, щоб намалювати цей образ. Елізабет не було, вона десь вийшла. Шукаючи папір і олівець у неї на столі, він перевернув якийсь лист і мимохіть прочитав перші рядки, писані незнайомою рукою: «Серденько! От досада, кажучи твоїми словами! Та дарма, цей візит не затягнеться надовго, і...» Датований цей лист був тим днем, коли він приїхав. Вінтерборн квапливо прикрив листа, щоб не читати далі.

Він вернувся з папером і олівцем до своєї кімнати й почав малювати. На його подив, рука, колись тверда й упевнена, тепер легенько, але помітно тремтіла. Чи це вчорашня п'янка, чи контузія? Він малював далі, але нічого не виходило. Врешті йому набридло класти штрих за штрихом і тут-таки стирати гумкою. А проте вся картина жила в його пам'яті, така яскрава, і він точно бачив, якими засобами слід відтворювати її на папері. Та рука й мозок зрадили його — він навіть забув, як проводити штрих швидко і точно.

Він кинув олівець і гумку на напівстертий ескіз і вернувся до кімнати Елізабет. Вона ще не прийшла. Кімната була тиха, сонячна. Давні завіски в оранжевих смугах зникли — їх замінили довгі широкі штори з щільної зеленої саржі, що не пропускали світла: так вимагали правила затемнення. На столі стояли літні квіти у великій синій вазі й фрукти на гарному іспанському тарелі. Йому згадалось, як три роки тому, майже точно цього самого дня, у вікно влетіла оса, схожа на мініатюрний аеропланчик «фоккер». Джордж і сам здивувався, що йому раптом підступив клубок до горла, а очі налилися слізьми.

Дзигарі на недалекій дзвіниці вибили три чверті. Він глянув на ручний годинник: за чверть перша. Краще піти

кудись поспідати. Він зайшов до першого-ліпшого ресторанчика. Офіціантка запропонувала йому консервоване м'ясо — ні, спасибі, консервами він ситий на все життя. Після сніданку він зателефонував на квартиру до Фанні, але нікого не застав. Він потихеньку пішов до неї пішки — не кваплячись: може, вона тим часом вернеться. Але її не було. Він лишив записочку — просив її зустрітися з ним чимскоріш, а тоді сів у автобус і поїхав назад до Челсі. Вдома ліг на ліжко й заснув. Елізабет зайшла до кімнати близько шостої години і навшпиньки вийшла. О сьомій вона розбудила його. Він схопився, прокинувшись умити і цілком, і машинально сягнув рукою по гвинтівку.

— Що там?

Елізабет аж злякалася, що він так зірвався та ще й, підхоплюючись, ненароком штовхнув її, коли вона схилилась над ним.

— Вибач. Як ти схопився! Я не хотіла тебе налякати.

— Дарма. Я не злякався, я просто звик отак схоплюватись у поспіху, розумієш? Котра година?

— Сьома.

— Господи! Чого це я спав так довго!

— Я прийшла спитати: хочеш повечеряти зі мною й Реджі?

— А потім він прийде сюди?

— Ні, що ти!

— Я хотів повечеряти з Фанні.

— Гаразд, як хочеш.

— Дай мені другий ключ від квартири.

Елізабет збрехала:

— Здається, він загубився. Але я покину двері незамкнені, як сьогодні.

— Гаразд. Дякую.

— Au revoir¹.

— Au revoir.

Вінтерборн умився й довго щосили тер руки щіткою для нігтів, силкуючись вимити бруд, що глибоко і, очевидно, навіки в'ївся в його зазублені руки. Трохи все-таки змілось, але пальці ще були помережані темними рисками всяких тріщинок і здавались огидно шерехатими. Він подзвонив до Фанні з телефонної будки.

— Алло. Це ти, Фанні? Це Джордж.

¹ До побачення (фр.).

— Серденько! Ну, як там ти? Коли ти приїхав?
— Уже два — ні, три дні. Ти хіба не бачила моєї записки?

— Мене не було вдома, оце щойно вернулась і знайшла її,— збрехала Фанні.

— Ну, дарма. Слухай: ти повечеряєш зі мною сьогодні?

— Серденько, вибач, але не можу. Мене вже запрошено, і я не можу відмовитись. От досада!

«От досада, кажучи твоїми словами! Та дарма, цей візит не затягнеться надовго, і...»

— Нічого, любя. Коли ми зможемо зустрітись?

— Хвилиночку, я гляну в записник.

Коротка мовчанка. В трубці ледь чутно прозвучав уривок чужої розмови: «Господи! Вбито?.. Та він же щойно тиждень як поїхав туди!..»

Знову голос Фанні:

— Алло! Ти слухаєш, Джордже?

— Слухаю.

— Сьогодні середа. Яюсь так вийшло, що я весь цей тиждень страшенно зайнята. Хочеш, повечеряємо в суботу?

— Аж у суботу? Не раніше? Я ж маю відпустку тільки два тижні.

— Ну гаразд, тоді поснідаймо в п'ятницю, коли хочеш. Я буду не сама, але й ти можеш прийти. Але повечеряти вдвох було б краще, правда ж?

— Так, звичайно. Отже, в суботу. О котрій годині?

— О пів на восьму, там, де й завжди.

— Гаразд.

— До побачення, серденько.

— До побачення, рідненька.

Він повечеряв сам, а тоді пішов до «Черкеської кав'ярні», де, як йому сказали, збирається тепер цвіт інтелігенції. Там було дуже людно, але нікого знайомого. Він знайшов вільне місце й сів. Навпроти нього два столи займала блискуча компанія елегантних молодих гомосексуалістів — двоє з них у формі штабних офіцерів. Вони окинули Вінтерборна пихатим, зневажливим поглядом і більш не звертали на нього уваги. Йому стало ніяково, і він подумав: даремно він приперся сюди в своїх солдатських лахах. Може, ця кав'ярня не для рядових? Він заплатив за каву й вийшов. Потинявшись трохи вулицями, зайшов до шиночка на Черінг-Крос-род і став коло прилавка, за

яким пили пиво кілька томмі. То були підофіцери тилової служби — інструктори учбового табору, як він здогадався з їхньої розмови, бо вони все смакували те, як «утерли носа» якомусь там офіцерові, що сплехував із якоюсь там дрібничкою на навчанні. Вінтерборн хотів був випити з ними пляшку та погомоніти, але помітив табличку, що «частувати заборонено», заплатив за своє пиво й вийшов.

Потім зайшов до якогось вар'єте. Там співали одну за одною воєнних пісень, дуже патріотичних, і демонстрували патріотичні воєнні сценки з участю жінок у вбранні кольору прапорів союзних держав. Виставляли своїх солдатів героями, а німців боягузами, і публіка щоразу шалено аплодувала. В одній особливо дотепній сценці томмі взяв у полон кількох німців, принадивши їх прив'язаною до багнета сосискою. Хор з дівчат у довоєнних червоних мундирах проспівав пісеньку про те, як усі дівчата люблять томмі; співаючи, вони в лад задирали обтягнені форменими штаньми ноги і зовсім не в лад віддавали честь. А потім — грандіозний фінал — Тріумф Перемоги — під мелодію солдатської пісні:

Як заб'ємо на Рейні клин,
То вас розколем по Берлін.

Під кінець вистави оркестр заграє «Боже, бережи короля». Вінтерборн, як і всі військові в залі, підвівся й став струнко.

Одинадцята година. Він вирішив, що піде в свій клуб і переночує там. У клубі було майже безлюдно — тільки трое-четверо літніх людей при тьмяному світлі поважно дискутували, як слід було кому грати у тій партії в бридж, яку вони щойно скінчили. Повсюди висіли таблички-нагадування: «Ощаджуйте електроенергію». Обслуга — самі жінки, за винятком метрдотеля, блідолицього, низенького чоловічка в окулярах, років сорока п'яти, який сказав Вінтерборнові, що вільних спалень у клубі нема. Всі заброньовані для потреб армії. Вінтерборнові здалося страшенно чудним те, що його знову величають «сером».

— Мені теж прислали папірця, сер, — сказав метрдотель. — Можуть призвати не сьогодні-завтра.

— А якої ви категорії?

— «Бе-один», сер.

— Ну, вам нема чого боятися. Кажіть тільки скрізь, що ви досвідчений офіціант із лондонського клубу, і вас приділять до офіцерської їдальні.

— Справді, сер, ви так гадаєте? А моя дружина за мене так хвилюється — страх, та й годі! Каже, що я застуджусь у траншеях, захворію й помру. Бачте, сер, у мене дуже слабкі груди, вибачте, що я про все це вам плету, сер.

— Та нізащо вас на передову не візьмуть.

Невеличкий метрдотель помер від запалення обох легень у тиловому госпіталі на початку 1918 року. Правління клубу вручило його вдові десять фунтів і постановило занести його ім'я на меморіальну дошку полеглих воїнів, членів клубу.

Спати Вінтерборнові не хотілось. Він уже настільки звик не спати, бути сторожким уночі й спати вдень, що відкинути цю звичку було важко. Цілу ніч він тинявся по вулицях або сидів на лаві десь над Темзою. Йому впало в око, що на лавах тепер мало хто ночує: безробітних нема, війна знайшла роботу для всіх. Дивно, думав він, що під час війни країна може витратити щодня п'ять мільйонів фунтів на те, щоб убивати німців, а в мирний не знаходить п'яти мільйонів на рік, щоб позбутися власних злиднів. Двічі до нього цілком чемно зверталися полісмени, вирішивши, що це фронтовик у відпустці, якому ніде ночувати. Вінтерборн силкувався пояснити, в чому річ: Один з полісменів по-батьківському ласкаво порадив:

— Слухай, синку, йди до Спілки молодих християн. Там за ліжко беруть недорого. У мене в самого на фронті син отакий, як ти. Був би він оце тут, як ти, я б не хотів, щоб він пішов з котроюсь із отих вуличних. Він у мене славний хлопець, справді. Але йому не пощастило з начальством, страх як не пощастило. Ось уже два роки, як йому відпустки не дають.

— За два роки жодної відпустки? Це якесь диво!

— Жодної, навіть відколи побував у госпіталі?

— А чого він лежав у госпіталі?

— Писав, що запалення легень, але ми гадаємо, що його поранило й він не хотів нас хвилювати, бо іншим разом уже писав, ніби плеврит.

— Може, ви знаєте номер госпіталю?

— Знаю: номер шістнадцять — двадцять чотири.

Вінтерборн усміхнувся сумно й цинічно: він знав, що то госпіталь для венериків. Поки солдат лікується там, його позбавляють платні, а потім ще й не дають відпустки. Але нащо смутити батька правдою?

— А давно його виписали?

— Та вже місяців десять чи й більше.

— Ну, то йому напевне до різдва дадуть відпустку.

— Ти так гадаєш? Справді? Він такий славний хлопець, і лицем гарний, і дужий. Може, де стрінеш, як вернешся туди. Він в артилерії. Том Джонс його звати.

Вінтерборн знов усміхнувся від думки, як це він шукатиме Тома Джонса серед тисяч розкиданих по всіх фронтах артилеристів. Але сказав:

— Якщо зустріну, то скажу йому, як ви його тут дожидаєте.

Він тицьнув полісменові в руку півкрони — випити за Томове і його здоров'я. Полісмен підніс руку до каски і, прощаючись, назвав його «сером».

Він поснідав у чайній Локгарта — копченим оселедцем і чаєм, — і вмився в підземній убиральні. Додому вернувся о десятій. Машинально зайшов до кімнати Елізабет. Вона й Реджі сиділи в халатах і снідали. Вінтерборн побачився майже запобігливо й зайшов до своєї кімнати. Роззув зболілі ноги й ліг, не роздягаючись. За десять хвилин він уже міцно спав.

Зустріч із Фанні вийшла якась невдала. Фанні була аж надто весела, гарненька, вичепурена, чарівлива і спочатку жваво щебетала, а потім мужньо силкувалась подолати його незграбну мовчазність. Вінтерборн сам не знав, чому він такий скутий і мовчазний. Здавалося, він не має чого сказати Фанні, і розум його став якийсь млявий: до нього не доходила половина її жартів і тонких натяків. Так, неначе він складав усний іспит і раз по раз ляпав казна-що. А тим часом він же палко любив Фанні, та й Елізабет так само! І все ж не мав чого сказати їм обом, та й слухати їхнє витончене й безтурботне щебетання було страшенно важко... Він спробував був розповісти Елізабет про дещо з пережитого на фронті. Саме коли він змальовував обстріл хімічними снарядами, жахливо перекривлені обличчя отруєних газом людей, її тонко окреслені губи ледь здригнулись: вона стримувала позіх. Він урвав мову й спробував заговорити про щось інше. Фанні була сповнена співчуття, але Джордж бачив, що й вона з ним нудиться. Певна річ, їй нудно з ним. І вона, і всі тут по зав'язку ситі військовою, бо про неї безперестану товчуть і газети, й усе довкола; вони хочуть забути про неї, звичайно, хочуть забути! А тут де не взявся він, мовчазний, понурий, у солдатському хакі, і трохи оживає лише тоді, коли, добре хильнувши, починає розповідати про фронт.

Він повів Фанні додому в таксі й тримав її за руку, мовчки дивлячись перед себе. Коло дверей до квартири поцілував її:

— Добраніч, Фанні, рідненька. Дуже, дуже дякую, що ти згодилась повечеряти зі мною.

— Хіба ти не зостанешся в мене?

— Не сьогодні, рідна. Я стою й сплю — трохи стомився, розумієш?

— Ну, гаразд. Добраніч.

— Добраніч, сердень...

Двері, різко грюкнувши, відрубали останній склад.

Вінтерборн пішки дійшов додому, до Челсі. Вуличні ліхтарі світили зовсім тьмяно. Вперше в житті він виразно розгледів зірки над Пікаділлі. На Кінгз-род він почув сирени повітряної тривоги. Вдома ліг у ліжку, вимкнув світло й лежав, дослухаючись, без сну. Коли залящали zenітки, він із соромом відчув, що до нього вернувся страх перед обстрілом, і здригався щоразу, як гуккала бомба. Вибухи ближчали, один прогримів на сусідній вулиці.

Джордж відчув, що весь укритися потом.

Елізабет прийшла додому аж о третій. Вони з Реджі ховались від бомбардування в готелі «Пікаділлі». Вінтерборн іще не спав, коли вона ввійшла, але не озвався до неї.

Відпустка скінчилась, і п'ять тижнів Вінтерборн, як заведено, прокалатав на збірному пункті. Йому гидко було вертатись до казарменого життя, і ті, між кого він потрапив, були йому осоружні. Всі вони вже побували на фронті, але чомусь видавалися зовсім не такими, як там. Де й подівся той товариський дух; кожен думав тільки про себе, а від інших бокував і підлещувався до сержантів, сподіваючись виканючити перепустку в місто. Всі неначе тільки й думали про ті перепустки, аби сходити до дівчат або до шинку. І безперестану бурчали. Деякі часом оповідали про моторошні пригоди з війни, які Вінтерборн вважав цілком правдоподібними, хоча, звісно, не конче слід вірити кожному слову. Йому часто згадувався такий епізод, почутий від одного піхотного сержанта:

— Ох і туго ж нам було на Соммі, страхіття. Такого там побачив, що повік не забуду.

— А чого ж це? — спитав Вінтерборн.

— Ну, от якось один наш офіцер зостався на «нічийй землі» поранений, аж бачимо, біжить до нього німець із

отією гранатою, що на довгій ручці, висмикує шнурка й підклада її під голову офіцерові. А офіцер поранений у обидві руки й не може рухатись. Тож він мусив п'ять секунд чекати, поки йому відірве голову, а граната сичала в нього під вухом. Добігти до нього ми не встигли. Котрийсь із наших підстрелив того німця, а потім наші хлопці підбрали німецького офіцера, пораненого, й живцем кинули у підпалений склад з боєприпасами. От кричав — страхіття!

Зі збірного пункту Вінтерборна, давши два дні відпустки, відрядили на офіцерські курси. Він таки примудрився звести разом Фанні й Елізабет і на прощання поснідати з ними в день від'їзду. Обидві вони провели його на вокзал Ватерлоо, а вийшовши з вокзалу, відразу розійшлися.

Потяглися місяці нудного навчання в нудному, холодному учбовому таборі. Посеред курсу він ще одержав два дні відпустки, а потім його «випустили» офіцером, дали ще відпустку й звеліли очікувати наказу про нове призначення.

Обом, і Елізабет, і Фанні, страшенно сподобалась його курсантська форма: достоту як в офіцера, тільки без знаків розрізнення, та ще й портупей через плече не було. Вінтерборн і справді здавався куди чепурнішим у новій офіцерській формі з нашитим на лівому рукаві маленьким голубим шевроном, що означав належність до експедиційних військ. Обидві знов прихилилися серцем до нього й весь місяць відпустки всіяко розважали його. Фанні, як і перше, вважала, що він незрівнянний коханець. От тільки, замість весело й дотепно теревенити «в антрактах», він сидів похмурий і мовчазний або пив і все говорив про ту жахливу нуднющу війну. Така шкода — адже він завжди був чарівним співрозмовником...

Та врешті скінчилась і ця відпустка. Йому дали призначення, і він знову поїхав на інший збірний пункт, на північ країни. Дерев'яні бараки стояли на смутному вересовищі, і їх шмагали дощ та вітер, а в вогкі зимові дні панував убивчий холод. Офіцери там виразно поділялись на дві категорії чи касти: ті, котрі воювали з перших днів і після поранення попали на постійну тилову службу, і новоспечені та дехто з тимчасово залишених у тилу після госпіталю. Їли вони в одній великій їдальні, але там були ще дві спільні кімнати, клубні чи що, ніби за мовчазною

згодою приділені кожна своїй касті, що майже не спілкувались між собою. До кімнати ветеранів-тиловиків допускали тільки випускників Сендгерстської військової школи.

Робити їм було майже нічого: ротні переклики, перевірка, трохи муштри, часом чергування. Новоспечених офіцерів, що чекали, поки їх відішлють до Франції, було так багато, що казарми були страшенно переповнені, і на плац, здавалося, виходило стільки ж офіцерів, скільки й рядових. У Вінтерборна склалося враження, що ціна піхотному лейтенантові — понюх тютюну.

Нарешті й він дістав наказ вирушати на фронт — і знов до Франції, хоча він сподівався потрапити до Єгипту чи в Салоніки. Він дістав два дні відпустки й устиг посваритися з Елізабет, що заскочила його, як він, першого ж ранку, тільки-но приїхавши, сів писати ніжну записку до Фанні. Він пішов геть, киплячи від обурення, й пробув весь день із Фанні. З Елізабет він побачився аж увечері напередодні від'їзду, і вони сяк-так помирилися. Тепер вона шаліла з ревнощів, коли він проводив ночі з Фанні, але «простила» йому. Сказала, що він, мабуть, зовсім здурів на тій війні, бо сам не тямить, що робить. Та коли вже він їде на фронт, то чом не розлучитися друзями. Вони поцілувались, і Джордж пішов, бо домовилися повечеряти з Фанні.

Його поїзд відходив зранку о сьомій годині. Він устав о пів на шосту й поцілував Фанні; та прокинулась і сонно промимрила, що заварить йому каву. Але він не дозволив їй устати, квапливо одягся, сам заварив каву, але їсти нічого не зміг і вернувся до спальні. Фанні вже знов заснула. Він поцілував її дуже ніжно та обережно, щоб не розбудити, і тихенько вийшов з дому. Спіймати таксі довго не щастило, і він страшенно непокоївся, що спізниться на поїзд і його запідозрять, ніби він затримався у відпустці навмисне. На пероні він опинився за хвилину до відходу поїзда. Носіїв, щоб піднести йому велику валізу, не було, але він таки упхався у вагон, коли поїзд уже рушав. Вагон був пультманівський, але так напханий офіцерами, що Вінтерборнові не знайшлося де сісти і він простояв усю дорогу до Дувру. Майже всі мали в руках газети. Саме надійшла новина про нищівний розгром П'ятої армії. Отже, їх послали поповнити втрати. І він подумав про одну пригоду, що сталась увечері напередодні...

Фанні забаглося, щоб він сходив із нею до якогось там дому недалеко від Темпла; там збиралась на вечірку

інтелігентна публіка. Поблизу вокзалу Черінг-Крос Вінтерборн раптом наткнувся на одного чоловіка з його колишньої роти, що саме зійшов з поїзда, прибувши у відпустку.

— Іди, йди, люба,— сказав він до Фанні.— Я тебе надоженоу. В крайньому разі — адресу знаю.

Тоді обернувся до капрала Гобса:

— Ти й досі в нашій роті?

— Та ні, в листопаді перевели. Під Іпром застудив ноги, трохи під трибунал не попав, та потім обійшлося. Тепер служу в тиловому таборі.

— Пощастило!

— Новину, мабуть, уже чув?

— Ні. А яку?

— Та в нас казали, що на Соммі німці несподівано перейшли в наступ. Ми відступаємо, і нашій давній дивізії перепало добряче — комендант казав, розбили вщент.

— Господи!

— І гадаю — це правда. Є наказ — ніяких відпусток. Я ще встиг вискочити. На всьому пароплаві нас таких було тільки десятеро. От поталанило, вчасно вирвався.

— Ну, бувай, друже.

— А ти, бачу, вже офіцер.

— Атож, оце знов їду туди.

— Щастя ж тобі.

— Щастя й тобі.

Вінтерборн знайшов той дім, де збиралась вечірка. Гостей було з десяток. Декого Вінтерборн знав. Тут уже почули про поразку на Соммі від якогось добродія з Вайтголу і саме обговорювали її.

— Це дуже тяжка поразка,— заявив той, хто приніс новину.— Мені казали, нагорі гадають, що через неї війна затягнеться ще на рік, і ми втратимо принаймні ще триста тисяч душ.

Він вимовив це число так недбало, ніби не надавав йому великої ваги. Вінтерборн чув, як усі повторюють оте «триста тисяч» таким тоном, ніби йшлося про корів, пенси або морквини. Він ходив по великій кімнаті туди й сюди, осторонь від інших, і думав, уже не слухаючи загальної балаканини. В його мозку дудніли слова: «Дивізію розбили вщент». Йому хотілося вхопити за барки всіх у цій кімнаті, і всіх можновладців, і взагалі всіх, хто не б'ється на фронті, й гукнути їм в обличчя: «Дивізію розбили вщент! Ви знаєте, що це означає? Припиніть це, ви повинні це припинити! Дивізію розбито вщент!»

Вінтерборн напружено прислухався. Так, це воно! Він обернувся до свого вистовця:

— Ви чули, Бейкер?

— Що чув, сер?

— Ось слухайте.

Стояла тиша, тільки десь далеко, негучно бринів аероплан; а потім пролунало дуже, дуже тихе, але виразне: «Брязь!»

— От! Ви почули?

— Ні, сер.

— Це важкий снаряд упав у М. Скоро й ви почувсте. Та ходімо, треба поспішати. Йти не близенько, а вернутися краще завидна.

Рівно через рік — мало не день у день — після того, як Вінтерборн уперше попав до М., він повертався туди командиром роти.

З Лондона він доїхав прямо до Етапля й там кілька днів прожив у наметі під соснами, на піщаному косогорі. Разом з ним прибуло дуже багато офіцерів, і спати доводилось по четверо в одному наметі. Як на Вінтерборна, це було дуже просторо, розкіш, та й годі, але решта трое лейтенантів, що попали на фронт уперше, нарікали, що нема де розставити похідного ліжка й доводиться спати в спальному мішку. Вінтерборн і не подумав тягти з собою розкладне ліжко, бо знав, що матиме змогу спати в ньому не часто.

В Етаплі навіть офіцери, що мали все-таки ширші можливості розважитися, не знали, куди подіти час. За їдальню був великий намет, по якому гуляв протяг; правда, в таборі було кіно, і там Вінтерборн збавляв годину-другу щовечора. В таборі служило чимало жінок, і йому впало в око, що декотрі з них вагітні. Ніхто видимо й не пробував це приховувати; та й навіщо? Адже народжуваність в Англії швидко падала, а для наступної війни мали підростати нові солдати. Він помітив, що цвинтар виріс удвічі відтоді, як він востаннє бачив його з поїзда кілька місяців тому. Той наступ на Іпрі, певне, дорого коштував. Цілі акри дерев'яних хрестів — старих, уже похилених, потемнілих від дощу та сонця, і нових, що посуваються все далі в дюни. А тепер іще цей розгром на Соммі. Хейг уже віддав наказ «ні кроку назад», Роша поставили на чолі союзни-

цьких військ, Америку гарячково вмовляють негайно присилати підкріплення. І все ж фронт день у день відкочується під натиском безнастанних атак пімців. Схоже на те, що цій війні кінця не буде.

В Етаплі Вінтерборна приділили до 9-го батальйону Фоддершірського полку, командиром другої роти, і послали туди з іще п'ятнадцятьма лейтенантами, більшість яких ще не бували на фронті. Батальйон вони знайшли на відпочинку в невеличкому сільці, миль за двадцять у тил від М. Полк належав до однієї з розтрощених дивізій, і батальйон теж зазнав тяжких утрат: загинули майже всі офіцери, сам полковник теж, і більше половини рядових. Новий командир батальйону був раніше капралом у кадровому війську, офіцерський чин дістав на початку війни і завдяки спритності та педантизмові старого стройовика дослужився вже до тимчасового чину підполковника. Він був не бойовий офіцер, а майстер муштри. Поводився з людьми брутально, мов плацовий сержант-інструктор, і його метод «навчання» полягав у тому, щоб цілий день ганяти своїх підлеглих — і солдатів, і офіцерів. За тиждень «відпочинку» в такого командира Вінтерборн стомився трохи не так, як на передовій. Лейтенанти, які ще не побували під вогнем, зовсім знеслились і занепали духом.

Проте слід визнати по справедливості, що й підполковнику Стрейкерові було страх як важко, і Вінтерборн співчував би йому, якби він не пхався так явно до чинів та нагород коштом своїх підлеглих. Із давнього батальйона лишилися жалюгідні недобитки. Офіцерів залилося всього четверо, один з них — ад'ютант командира; було ще кілька сержантів та щіпка рядових — здебільшого сигналісти й штабні службовці. Жодного кулеметника. Дві роти в повному складі попали в полон, а решта пробилася з величезними втратами. На поповнення прислали головним чином зелених, ледве навчених хлопчаків десь вісімнадцяти років, які частенько тремтіли від самої думки про передову. Щоб надолужити брак сержантів, довелося дати звання трохи не всім солдатам, котрі вже побували на фронті, навіть іздовим, що ледве вміли розписатися.

Вінтерборн сподівався, що на фронті він спочатку буде понадштатним офіцером під наглядом досвідченіших командирів і привчатиметься до майбутніх обов'язків, супроводячи інших та підмічаючи, що роблять вони. І його

вжахнуло — хоча й трохи полестило йому, — коли йому відразу доручили виконувати обов'язки командира третьої роти. Але дітись не було куди. Дехто з нових офіцерів були зовсім хлопчиська; інші — добровольці з тилової служби, чудові фахівці своєї справи, але зовсім не обізнані з траншейною війною; а решта — «незамінні» службовці різних фірм, які не зуміли втриматись під мобілізаційною мітлою 1917 року. Вінтерборнові дали під команду ще чотирьох лейтенантів — Гатчісона, Коболда, Пейна і Раштона. Всі вони були славні хлопці, але трое ще й не нюхали фронту, а четвертий побував тільки в Єгипті.

Насамперед Вінтерборн провів огляд своєї роти, і в нього стислося серце. Він розумів, що це варварство — послати на передову отаких хлопчаків з переляканими очима, не давши роті кістяка з досвідченіших солдатів. Куди краще було б розсипати їх по інших частинах. Вони вміли бездоганно начистити гудзики, крокувати в ногу, повертатися «право-руч!» і «ліво-руч!», клацати підборами, майже як гвардійці, але трусилися, коли до них звертався офіцер. Але про те, яке діло чекає на них попереду, й уявлення не мали. Вінтерборн гадав, яким зеленим сам попав уперше на фронт, і в нього знову стислося серце від думки, що й офіцер із нього ще зовсім невмілий. Він мав украй поверхове уявлення про те, як командують ротою на передовій. Звичайно, колись вислухував і передавав накази, а на курсах його сяк-так навчили, як керувати ротою... на папері. Та це було зовсім не те, що нести відповідальність за сотню з лишком солдатів, більшість із яких — боязкі хлопчачки, які ще не бачили ніяких траншей, крім учбових, і не чули вибуху бойового снаряда. Та що вдієш: йому лишається робити доручене діло, і то по змозі краще...

Їхня дивізія мала заступити Канадський корпус на одній з ділянок фронту під М. Вінтерборновій роті припала частина резервної лінії траншей відразу ліворуч від М. Усіх чотирьох ротних командирів з вістовцями послали вперед на вантажній машині оглянути позиції й домовитися з канадцами про порядок зміни. Підполковник утовкмачив Вінтерборнові, як важливо одержати й старанно вивчити писану інструкцію щодо оборони відтинку, яка має бути в того офіцера, що його він змінює.

В домовленому місці їх мали зустріти провідники з Канадського корпусу, але там нікого не було. Вінтерборн, що втрапив би до М. навіть у глузу ніч і, мабуть, разів із

двадцять ходив тими траншеями, які мав тепер зайняти з ротою, вирішив іти без провідника. Решта трое, не покладаючись на нього, лишилися чекати. А він рушив у путь із Бейкером — своїм денщиком та вістовцем. Тепер, через брак людей, офіцерські денщики мали служити й за вістовців, а як наслідок, обидві служби справляли препогано. Бейкера накинув Вінтерборнові деспотичний командир батальйону, що втручався в кожну дрібничку, а потім, коли щось не клеїлося, винуватив ротного командира. Таким чином він діставав змогу приписувати собі кожен успіх, а відповідальність за невдачі спихати на інших.

Вінтерборн сам нізащо не вибрав би собі за вістовця Бейкера й не розумів, з якої це примхи командир накинув йому хлопця. Бейкер до армії служив на побігеньках у капелюшника й був, власне, непоганий хлопчина, але не-сміливий, недотепний і ледачий. Він вважав, ніби всі обов'язки вістовця полягають у тому, щоб ходити за своїм офіцером, наступаючи йому на п'яти.

Вони проминули багато місць, знайомих Вінтерборнові: цвинтар (що помітно розрісся), зруйноване селище (тепер зруйноване ще дужче), довгий кряж зваленої породи, «Саутгемптонську вулицю». Ніщо не змінилося, хіба все стало ще пустельніше та сплюндрованіше. Він відзначив, що того ранку або напередодні на цвинтарі впали кілька важких снарядів і порозривали могили та розкидали кістки, по інших могилах — подерті укривала, потрощені хрести... Він зайшов туди на кілька хвилин і пройшовся по довгому ряду, де були могили саперів з його колишньої роти. Хвилину-другу постояв над Томпсоною могилою. Хрест похилився від удару осколка. Вінтерборн поправив його.

Траншею він розшукав легко й спитав у першого ж вартового-канадця, де ротний штаб. Вартовий стояв, недбало зіпершись на бруствер, і жував гумку. Вінтерборна, звиклого до безнастанних звертань «сер», клацання підборами та взагалі солдатської запобігливості, трохи вразило те, що солдат тільки показав мовчки великим пальцем через плече й знову почав глибокодумно жвакати свою гумку. Командира роти, майора, він застав у двомісній убиральні, влаштованій прямо в траншеї; той цілком демократично сидів над вічком і перекидався жартами з котримось із своїх солдатів. У британській армії для офіцерів завжди були окремі вбиральні.

Вінтерборнові страшенно сподобався цей демократизм і канадці взагалі. Його відразу ж запросили випити віскі з содовою і зіграти партію в бридж. Він сяк-так відкрутися, а потім пояснив, чого прийшов: узяти письмові інструкції та оглянути позиції. Канадські офіцери безтямно витріщились на нього й сказали, що не мають ніяких писаних інструкцій.

— Ну, гаразд, а що ж ви зробили б, якби вас атакували?

— Та, певне, зайняли б флангову оборону — якщо вже німці прорвуться повз кулемети в М.

Майор обводив Вінтерборна по всій позиції. Супроти всіх статутів, він був без кашкета, і солдати, яких він минав, вітали його дружнім кивком або навіть словом-другим. Вінтерборн завважив, що вони не чекали, поки він заговорить перший, і не величали його «сером». Комедія, подумав він: канадці, безперечно, найкращі солдати в англійській армії, їх завжди кидають у найтяжчі місця. А тим часом вони навіть не титулюють офіцера «сером»!

Ця зустріч із канадцами була, можливо, останнім провітком у Вінтерборновому житті; більше він не зазнав ні хвилини втіхи чи спокою. Тільки-но повернувся до свого батальйону, як його життя стало суцільним нестерпним кошмаром. Його засипали всілякими паперами, вимагаючи всіляких відомостей та цифр, що їх він ніяк не міг дати. Його недосвідчені підлеглі раз у раз припускалися всіляких помилок, хиб та недоглядів, і за кожну дрібницю педант командир вичитував йому. Багато днів, коли не тижнів він не міг виспатись, йому не щастило навіть роззутися на ніч. Він мусив без кінця мотатись по траншеях, особливо в ті шестиденки, коли рота чергувала на передовій лінії, та й у другому ешелоні бувало не легше. По кілька годин щодня доводилось відповідати на безглузді письмові запити, які приносили від командира змучені вістовці, та сушити голову над докладно-дріб'язковими, нікому не потрібними наказами. Раз по раз його викликали до штабу батальйону, де мусив вислухувати гнівні нотації та догани за дрібні, нікчемні похибки. Якось, супроти всіх правил, він сам пішов у дозор, аби мати певність, що хоч одиє дозор виконає своє завдання як слід, — і за це теж мусив вислухати сувору догану. Солдати, несподівано звільнені від начищення гудзиків, салютування й муштри (а їм же втовкмачували, ніби це найважливіші в світі речі!) враз скотилися до недбалства в справді важ-

ливих речах. Вони губили своє спорядження, розсипали набої, на чатах не пам'ятали своїх обов'язків, навіть за-синали; трусилися зі страху, коли їх посилали в дозор, аж плакали, застаючися в секреті на «нічийїй землі», смі-тили в траншеях папірцями, бляшанками з-під м'яса, не-доїдками, мочились прямо в траншеї й безнастанно «за-бували», що їм наказано. Поки Вінтерборн в одному кінці свої ділянки пнувся з шкури, силкуючися домогтись від них якогось пуття чи ладу, в другому кінці чинилися всі можливі й неможливі порушення військової дисципліни. Записувати прізвища для покарання було марним ділом, бо яка ще може бути гірша кара, ніж служба на передо-вій? Якось він, утративши терпець, наказав сержантові записувати прізвища, і до вечора виявилось, що їх набра-лось більше сорока. Сміх, та й годі. Підофіцери, зрозумів-ши, що пуття не доб'єшся, махнули на все рукою.

Він пересвідчився, що ніхто з новеньких не вмів швидко надівати протигаз, геть отупілі, вони навіть не розуміли, який газ небезпечний. І робили несусвітні речі. Наприк-лад, обслуга кулемета всім гуртом ішла обідати, не заста-вивши біля зброї нікого. Вінтерборн викрив це аж на де-сятий день. Підлегли йому офіцери, звісно, все бачили, але навіть не знали, що про таке треба доповідати. Вінтерборн подав рапорт на відповідального за це сержанта — задля науки іншим. Написав був рапорт і на солдата, що заснув на варті, та як подумав, що за таке тяжке порушення ста-туту сердегу можуть і розстріляти, то порвав папірця. Крім того, йому не давала спати думка, що позиції його роти зовсім негодящі. Вони тяглись на півтисячі ярдів. Попереду — охоронна лінія з чотирьох секретів та спосте-режних постів, на кожному — рій солдатів. На триста ярдів позаду — головна лінія оборони і його штаб. А ще позад неї — кілька окремих кулеметних гнізд. Вінтерборн протестував проти такого розміщення, але на його про-тести ніхто не зважив. Така схема оборони була, може, добра на папері; її вдалось би, можливо, здійснити з об-стріляними, досвідченішими солдатами, але в таких умо-вах на неї годі було покладатись. Пробувши на передовій дві-три ночі, Вінтерборн зрозумів, що як німці підуть по-справжньому в атаку, він з ротою не протримається й де-сяти хвилин. Він спробував переконати командира бата-льйону, просив хоч тимчасово змінити схему, розмістити його роту на короткому відтинку, щоб він принаймні мав усіх своїх солдатів під наглядом. Йому сказано, що він

нічого не тямить і не годиться навіть у капрала. Вінтерборн ущипливо відповів, що не кожному дано народитись капралом. І запропонував, щоб роту передали комусь іншому. Але йому сказано, щоб не плескав дурниць, як не хоче сю ж мить попасти під арешт та польовий суд за нехтування службою й за невиконання наказів у фронтових умовах. Знаючи, як легко зліпити «справу» для польового суду, Вінтерборн хіть-не-хіть лишився ротним командиром.

На превелике щастя, спочатку його позицій не атаковано, проте кількох солдатів він таки втратив. Двох поранило, коли вони пішли по вечерю для роти, заблудилися й півночі проблукали. Одному пробило шию кулею з пристріляної гвинтівки, хоча Вінтерборн тричі наказував кожному сержантові, щоб остерігав людей перед спайперами. А одного ранку під час переклику німці обстріляли їх снарядами з гірчичним газом. Вінтерборн щодня до знемоги товкмачив солдатам, щоб стереглися газів. І ось два іпритні снаряди впали поряд за бруствером; у траншеї, на приступці для стрільби, навпроти того місця стояло шестеро солдатів. Вони пригнулися, коли снаряди вибухали, а потім стали, як барани, втупившись у яскраво-жовту вирву й дивуючися: що воно так засмерділо! Троє з них отруїлось, і двоє — на смерть.

Щоночі мало не з вечора до ранку Вінтерборн мотався туди й сюди по своєму довжелезному відтинку, перевіряючи: чи кожен на своєму посту? Якось уранці, замість поспати хоч годину, він подався перевірити свої спостережні пости, бо якесь передчуття тривожило його. Постів було чотири, ярдів за сотню один від одного, вони чаїлися в колишній передовій траншеї. На третьому спостережному посту він знайшов шість гвинтівок, приставлених до стінки траншеї, і — ні душі. Всіх, потихеньку підкравшись, узяли в полон німецькі розвідники, хоч був уже білий день! Певне, поснули. Вінтерборн розлютився, послав вістовця по іншій рій, а сам лишився на чатах. Вістовця не було бозна-як довго, а верпувшись, він із зляканим обличчям доповів, що сержант не прийде. Вінтерборн не хотів, щоб інші пости знали, що сталося: могла спалахнути паніка. Зоставляти на чатах вістовця було б марно: він просто дочекався б, поки командир повернеться до нього спиною, а тоді побіг би на інші пости й розніс панічну новину. Вінтерборн вернувся в траншеї. Виявилось — вістовець передав його наказ так плутано й недоладно, що сержант

нічого не зрозумів і наказав йому вернутись до командира й розпитати, як слід. Батальйонний командир, звичайно, звинуватив у всьому Вінтерборна й знову почав погрожувати йому польовим судом. Вінтерборн обурився; вони несамовито засперечались, і відтоді підполковник почав присікуватися до Вінтерборна ще дужче. На той час, коли вони після перших трьох тижнів на передовій пішли на чотириденний «відпочинок», Вінтерборн відчував таку страшну втому й пригніченість, що раніше був би й не повірив, ніби так може бути. Натупцявшись і накричавшись у темряві, він розвів своїх солдатів по квартирах, тоді упав на розкладне ліжко й проспав чотирнадцять годин.

Звичайно, Вінтерборн брав усе надто близько до серця, все йому здавалось трагедією. Становище, в яке він потрапив, тільки невблаганно підживляло внутрішню тривогу. Доля, що полюбляє жорстокі жарти, наче навмисне втягувала його в такі умови, що він весь час надривався душевно й вимотувався фізично — і все без пуття. Можливо, йому не поталанило тим, що за англійським алфавітом він стояв у кінці списку й через те дістав призначення в батальйон, так недоладно сформований і відданий під команду такому гавкунові. Ми скінчили офіцерські курси майже разом; та в мене справи йшли більш-менш легко, без перепон, а в нього — все через пень-колоду. Він весь час скнів у похмурих думках і бачив усе на світі в щонайчорніших барвах: особисте життя зійшло на пси, в армії йому гірше, ніж у пеклі, союзницькі війська весь час відступають, війні кінця не видно, і навіть якщо він уціліє, то ніколи не зможе склеїти своє розбите життя. І ще йому не поталанило тим, що він відразу попав назад під селище М., пов'язане для нього з такими тяжкими спогадами, а через те йому вдвічі тяжче було панувати над своїми розшарпаними нервами. Душевний стан, у який його вкинули безсоння, постійна тривога, всілякі удари, пропасниця, що на фронті відразу вернулася до нього, і фізична втома, і придушуваний страх, що межував із божевіллям. Він зазнав катастрофи, і його закрутило у вирах війни. На поверхні він якось тримався завдяки самій лише силі волі та ще, може, гордості.

Дні склалися в тижні, тижні — в місяці. Вінтерборн жив неначе в маячні. Хоч би що сталось, у голові в нього відлунювало одне: Смерть, Смерть, Смерть. Здавалося, весь

тлін, уся погибель з бойовищ улились йому в кров і отруїли його. Він жив серед роздертих тіл, серед людських останків на якомусь пекельному цвинтарі. Знічев'я нервово колупаючи стеком стінку траншеї, він натикався на людські ребра. Наказав викопати позаду траншеї нову яму для вбиральні — і тричі довелось облишити копання та починати в новому місці, бо лопата врізалась у жахливе чорне місиво захоплених тлінням людських тіл. Якось рано-вранці, в туман, він піднявся на вершину висоти 91, де, мабуть, не ступала нічия нога, відколи висоту взято. Густий туман заліг навкруги в дивній тиші. На їхньому відтинку фронту — ні пострілу, ні звуку, тільки з півночі й півдня долинав гуркіт канонади. Довкола була пустеля, подовбана вирвами, обснована іржавим колючим дротом, і повсюди лежали скелети в касках, ще одягнені в зотліле лахміття, сіро-зелене або кольору хакі. Он кістяна рука ще стискає поламану іржаву гвинтівку: а там роззявився напівзогнилий черевик, і з нього стирчать тонкі вузлуваті кістки ноги. Вінтерборн натрапив на кістяк, геть розтropicений вибухом снаряда; череп розколовся, зуби розсіпані по оголеній крейді; сила вибуху ввігнала кілька монет та металевий олівчик у кульшову й стегенну кістку. В бетонному кулеметному гнізді кістяки трьох німців ніби навішані на кулемет, який і досі вистромляє дуло в стрільницю. Їх закидали ззаду фосфорними гранатами, що пропалиють тіло, і годі врятуватися від них. З голого зап'ястка кістяка ще звисає на зсохлому ремінці ручний годинник. Білі клуби туману повільно пливли повз Вінтерборна, ніби привиди вбитих, повітря тремтіло від далекого грому канонади, а він стояв застиглий, безмовний і споглядав останні досягнення людської цивілізації.

На їхній ділянці фронту влаштували вилазку. Він стежив з траншеї за вибухами вогневої завіси, що мала прикривати посланий у бік ворога загін. Німці розганяли темряву освітлювальними та сигнальними ракетами. Їхня артилерія, міномети й кулемети шалено огризалися. З того боку пливли дим і газ. Чекування тривало без кінця, та нарешті вернулись офіцер і троє солдатів — змучені, в крові, почорнілі від диму, пошарпані на колючому дроті. Вилазка не вдалася.

З тилової бази прислали спеціальну хімічну команду, і вона обстріляла супротивника мінами Стокса, начиненими

смертоносним газом. Мін випущено кілька тисяч. Тількино випустили останню міну, «хіміки» дременули далі від фронту. А німці засипали англійські траншеї снарядами. Вранці Вінтерборн у бінокль бачив, як німці на ношах виносять трупи.

На «нічій землі» упав англійський аероплан. Вінтерборн бачив, як пілот, іще живий, виборсується з купи уламків. Та по ньому сіконув ворожий кулемет, і він безвладно звис тулубом через борт машини. А тоді англійці розбили власний аероплан важкими снарядами, щоб німці не могли захопити зразок нової конструкції.

Їх перевели на іншу ділянку фронту. Вночі роту послали на «нічью землю» зміцнювати дротяні загорожі, бо сподівались ворожої атаки. І раптом німецькі позиції на півмилі спалахнули вогненною смугою. В повітрі засвистіло, заревло, завило, і з тисячу хімічних снарядів сипонуло на них. Кого вбило прямим влучанням, кого поранило осколками. Хто більш як двічі вдихнув смертоносного газу, той був приречений. Усю ту ніч і ще довго туманним ранком по сполучних ходах проносили ноші з недвижимими тілами; на устах у мерців жахливо біліла піна.

Німцям уже бракувало сили для атак, і почався могутній контрнаступ союзницьких військ. Голодні німецькі армії відкинуто на лінію Гінденбурга, їхню неприступну твердиню. Канадці якимось дивом узяли штурмом рубіж Дрокур — Кеан.

І ось Вінтерборн попав на Сомму, в ту страхітливую пустелю. Німці відступали, англійська армія переслідувала їх. Уночі пройшли шляхом Бапом — Камбре, нашвидкуруч викопали сякі-такі ямки в піщаному косогорі й умостилися там спати. Під блідим місяцем сплюндрована земля здавалася крижаним, незрушним обличчям Смерті. Солдати говорили пошепки, так пригнітила їх ця жахлива пустка. Вдень стало видно, що все завалено рештками спорядження розгромлених німецьких армій. Підбиті танки, гармати з розбитими колесами стояли, наче залишки потонулих кораблів, заякорені в недвижимому океані снарядних вірв. Земля була засіяна шинелями, кошлатими шкіряними ранцями, гвинтівками, баклагами, протигазами, касками, гранатами, шанцевим інструментом, усім покинутим у панічній втечі. А вночі на обрії червоніла заграва — горіло

Камбре, — і на тлі заграви чорним горбом вирізнялась гора Бурлон.

Німців відігнали й від Камбре, тіснили їх далі від селища до селища, а їхній ар'єргард відбивався з гармат та кулеметів. Німецькі кулеметники, недобитки блискучої армії перших років війни, гинули на своєму посту. Деморалізована німецька піхота здавалась у полон цілими частинами.

Три дні підряд Вінтерборнова рота йшла в авангарді, і він вів солдатів у темряву по незнайомих місцях, за компасом, у якомусь ніби запамороченні. Йти в непроглядному морозі, під градом снарядів, весь час боячись нарватися на кулеметну засідку, — то була нестерпна мука. Вони вдиралися в обезлюднілі села, що понад чотири роки були в руках у німців. Перелякані люди тулились у підвалах або, знавіснівши, тікали світ за очі. Вже з годину, як розвиднилось; після недовгого, але щільного артилерійського обстрілу рота зайняла село Ф. Дороги, що вели туди, були просто-таки захаращені вбитими німцями, розтрощеними возами, роздертими кінськими трупами. Мертві німецькі солдати валялись на сільській вулиці, засипаній битою дахівкою й цеглою. В якомусь садку збожеволілий від страхіть війни селянин копав могилу для дружини, вбитої вибухом снаряда. В зруйнованій сільській школі Вінтерборн підібрав долі книжку — «Думки про християнство» Паскаля.

Частину міста Камбре зрівняно з землею ще в 1914 році, лишився тільки сумний пам'ятник: акуратно згорнені в купи уламки. Частина того, що лишилося, згоріла. На вцідilih вулицях багато будинків сплюндровано. Меблі потрощені, картини й фотокартки позривані зі стін, подушки пропороті багнетами, завіси покраяні, килими порізані на шматки. Перепсувавши все, що лишень можна, німці звалювали мотлох купою посеред кімнати й мочились та випорожнялись на ту купу. Вінтерборн заглядав у десяток будинків — скрізь таке саме. Далі за Камбре села не були так сплюндровані, але страшенно засвинячені, мухи аж гули, літаючи хмарами. Деякі садиби, що стояли осібно, були випатрані начисто. В одному Вінтерборн знайшов геть виснажену французенку та двох зголоднілих дітей. В домі не було нічогосінько, крім соломи. Він віддав жінці свій недоторканний запас і ще дав двадцять ф'ранків. Жінка взяла все — з виразом тупої безнадії.

Вони наближались до бельгійського кордону. Ввечері третього листопада Вінтерборн із двома десятками своїх людей вдерся в село К., коли німці ще поспіхом утікали з другого кінця села. Йому було наказано зайняти село, коли буде змога, й підготувати нічліг для всієї частини. Він розмістив свою роту, виставив вартових і сторожові пости, а тоді пішов оглянути підвали. Німці були мастаки ховати скрізь міни, що вибухали, ледве-но зачепиш; крім того, Вінтерборн хотів пересвідчитись, чи не сховалися десь у підвалах німецькі солдати, щоб потім заскочити англійців зненацька. З кишеньковим ліхтариком у руці він оглядав підвал за підвалом і невдовзі переконався, що можна не боятися. Німці тікали в такому поспіху, що в деяких підвалах лишилися навіть гвинтівки та спорядження. Підлога була засипана соломою. На одному столі він побачив недописаний лист, урваний на половині фрази. Ще в одному підвалі лежав труп великого чорного пса — власник волів застрелити його, ніж лишити на поталу ворожим солдатам.

Командир батальйону пояснював по карті план майбутнього бою. Офіцери записували його розпорядження, аж надто докладні, але точні й зрозумілі. Скінчили раду майже о пів на четверту, а наступ був призначений на шосту тридцять. Вінтерборн напередодні встав о п'ятій годині ранку, й відтоді був на ногах. Очі пекло, в голові був такий туман, що він насилу зміг зрозуміти й записати наказ. Тремтячою рукою, ніби не своїм почерком, дряпав він слова, не дбаючи за правопис. Показуване на карті довго не доходило до нього, він раз у раз перепитував, драгуючи командира.

Ім лишалося близько години до виходу на бойові позиції. Інші офіцери заквапились хоч трохи поспати. Вінтерборн почував себе зовсім сонним, але заснути ніяк не міг. Думка про ще один бій, хай навіть із розбитим, зневіреним німецьким ар'єргардом, сповнювала його невимовним жахом. Як він витримає ще один загороджувальний обстріл? Він спробував написати листи Фанні й Елізабет, але думки блукали десь далеко, і він не міг зібрати їх до купи, щоб стулити хоч кілька банальних фраз. Він сидів на стільці, якого приніс денщик, сидів, зіперши голову на руки, а очі втупивши в солому на підлозі та в труп чорного собаки. Він прагнув тільки одного — спокою. Йому необхідний спокій! Він дійшов до межі витривалості, зужив останні крихти снаги й сили. Йому хотілося бути одним із отих

кістяків, що лежали на висоті 91, безіменним трупом поміж інших трупів, що валялись на вулиці. В нього не лишилося мужності навіть на те, щоб застрелитися з власного револьвера, і та крапля зневаги до себе долила по вінця чашу розпачу.

Вони вишикувалися взводами на сільській вулиці, і кожен офіцер мовчки повів свій взвод до призначеної йому вихідної позиції. Вінтерборн рушив позаду з жменькою людей, штабним взводом, і мав доглянути, щоб кожен взвод розмістився як слід. Він потиснув руку кожному офіцерові.

— Ви добре пам'ятаєте наказ і поставлене завдання?

— Так.

— Прощавайте.

— Ох, нащо так? Краще «до побачення».

— Прощавайте.

Вінтерборн вернувся на свій командний пункт і став чекати. Він глянув на ручний годинник зі світним циферблатом. Шоста двадцять п'ять. Ще п'ять хвилин до атаки. Холодна листопадова ніч була незвичайно тиха. Тисячі солдатів, сотні гармат стояли насупроти, готові до бою, а довкола — ні звуку. Він прислухався. Нічого. Його вістовець щось шепнув сигналістові, той пошепки відповів. Ще три хвилини. Тиша. Він чув, як б'ється його серце — швидше, ніж вицокує секунди годинник, якого він тримав коло вуха.

Трах! Мов оркестр за помахом дирижерської палички, загриміли тисячі гармат на півночі й на півдні. Спалахи гарматних пострілів обернули ніч у мигтючий день, земля задрижала від ударів, у повітрі заревли й завищали снаряди. На німецькому боці теж сяйнули спалахи: озвалася там артилерія. Кидаючись уперед, Вінтерборн іще побачив, як побігли в атаку перші рої його роти, а тоді все зникло в диму та гуркоті снарядних вибухів. Один снаряд вибухнув між ним і його вістовцем, той заточився й упав; а потім зник капрал, розірваний на шматки прямим влучанням. Вінтерборн збіг у рівчак виїждженої дороги й ліг на узбіччі, силкуючись у тьмяному світлі світанку розгледіти, що діється. Побачив тільки дим і побіг далі. Раптом його оточили німецькі каски. Він ухопився за револьвер. Тоді помітив, що німці беззбройні й тримають підняті руки високо над головою.

Німецькі кулемети строчили по них, і кулі свистіли безперестану. Він пробіг повз трупи кількох своїх солдатів.

Один рій змело весь вибухом важкого снаряда. Інші лежали поодиноці. Он Джеймсон; а он Голівел; сержант Мортон, Тейлор і Фіш — один на одному. Він добіг до шосе — звідти лишалося триста ярдів до лінії, яку вони мали зайняти. Роту зупинив убивчий кулеметний вогонь. Офіцери й солдати залягли, солдати стріляли з гвинтівок, кулемети вистрілювали диск за диском. Другого Вінтерборнового вистовця влучило кулею, він лежав і стогнав:

— Ради бога, добийте мене! Добийте. Не можу! Болить! Добийте мене!!

У Вінтерборновій голові наче щось луснуло. Він відчув, що божеволіє, і схопився. Кулеметна черга сталевим батоном шмагнула його по грудях. Всесвіт вибухнув чорним полум'ям, і він провалився у небуття.

ФРАНЦУЗЬКА РЕСПУБЛІКА

ГОЛОВНЕ КОМАНДУВАННЯ СОЮЗНИЦЬКИХ ВІЙСЬК
СТАВКА ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА

12 листопада 1918 р.

Офіцери, сержанти й солдати союзницьких військ!

Ви непохитно вистояли під натиском ворога, ви багато місяців невтомно, з неослабною вірою в перемогу атакували його.

Ви виграли найбільшу битву в історії, ви врятували найбільшу святиню людства — свободу всього світу.

Ви маєте чим пишатися.

Ви вкрили свої знамена безсмертною славою.

Нащадки будуть вдячні вам.

(Підпис) Ф. Фош,
Маршал Франції,
Головнокомандувач союзницьких військ.

ЕПІЛОГ

Вже одинадцять літ, як упала Троя,
І ми, старі — кому й під сорок! —
Зійшлись на валах, на осонні сіли,
Пили вино, гомоніли, а в зіллі,
Припалому пилом, шурхали ящірки
І коники пісню свою скрекотіли.

Хто рани показував давні,
Хто згадував, як його мучила спрага,
Як билося серце у ревищі битви,
Хто говорив про нестерпні муки,
І очі в усіх були потьмянілі,
А голови посріблені сивиною.

А я трохи осторонь сів
Від тих балачок та споминів давніх
І чув, як хлопець двадцятилітній
Так нетерпляче до дівчини мовить:
— Ходімо! Чого ти роззявила рота
І слухаєш, як діди пащекують?
Не чула ще ти про Ахілла і Трою?

Навіщо вони все так нудно торочать
Про чвари колишні, про битви забуті
Та все якихось мерців імена
Пригадують, нам і не знаних зовсім?

І він потяг її геть,
А вона, сміючись, озиралась на нас,
Бо він і далі щось говорив
Зневажливе, тільки слів не розчуті.

І я задумавсь про ті могили,
Що обступають спустілу Трою,

Про красенів юних, що в тлін обернулись,
Про довгу муку. Й про те, що все це —
намарне.

А хлопцева мова ще слух мій разила,
Неначе брязкіт меча об меч.
Ті двоє ішли собі далі,
І він її цілував, обійнявши,
І довго ще дзвінко сміялись обоє.

А я поглянув на щоки запалі,
Утомлені очі й чуби посивілі
Дідів — ген під сорок! — переді мною.
І теж пішов собі геть
В нестерпній безсилій скорботі і тузі.

З М І С Т

Річард Олдінгтон і його роман «Смерть героя». <i>Передмова Ірини Києнко</i>	5
--	---

СМЕРТЬ ГЕРОЯ

Від автора	18
До Олкота Гловера	19
ПРОЛОГ MORTE D'UN ERŒE	21
ЧАСТИНА ПЕРША	44
ЧАСТИНА ДРУГА	106
ЧАСТИНА ТРЕТЯ	214
ЕПІЛОГ	339

Литературно-художественное
произведение

Серия «Вершины мировой литературы»

Том 62

ОЛДИНГТОН Ричард

СМЕРТЬ ГЕРОЯ

Перевод с английского

Ю. Я. Лисняка

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Редактор *В. Г. Стругинський*

Художня оформлення *О. М. Зенич*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *Т. М. Мацапура*

Коректор *Н. І. Забаштанська*

ИБ № 3875

Здано до складання 17.10.87.

Підписано до друку 03.03.88.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 18,06.

Умовн. фарбовідб. 19,952.

Обл.-вид. арк. 20,25.

Тираж 50 000 пр.

Зам. 7-482.

Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Олдінгтон Р.

- О-53 Смерть героя. / Перекл. з англ. Ю. Лісняк; Передм. І. Києнко.— К.: Дніпро, 1988.— 341 с. (Вершини світового письменства, том 62).
ISBN 5-308-00171-5

Один з антивоєнних романів, який автор назвав «історією життя людини мого покоління, загиблої у першу світову війну». Герой роману Джордж Вінтерборн у пошуках незалежності приїждє з сім'єю і живе в Лондоні. У стані душевної кризи, викликаній багатьма обставинами, він їде добровольцем на фронт, і його смерть — власне, замасковане самогубство. Джордж виявився самотнім, і це призвело його до загибелі. Автор розвінчує шовіністичні гасла буржуазії, показує справжню суть першої світової війни.

О 4703000000—188 КУ 8.584.88
М205(04)—88

ББК 84.4Вл

1 крб. 80 к.

Вершини
світового
письменства